

सामाजिक अध्ययन वर्ग - आठवा

Government of Telangana
Department of Women Development & Child Welfare - Childline Foundation

When abused in or out of school.

To save the children from dangers and problems.

When the children are denied school and compelled to work.

When the family members or relatives misbehave.

CHILD LINE 1098
NIGHT & DAY
24 HOUR NATIONAL HELPLINE

1098 (Ten...Nine...Eight) dial to free service facility.

IN ANY EMERGENCY
DIAL 100
TELANGANA POLICE
www.tspolice.gov.in
@Telangana State Police

सामाजिक अध्ययन

वर्ग - आठवा

प्रकाशित
तेलंगाना शासनाद्वारे हैद्राबाद

तेलंगाना शासनाद्वारे मोफत वितरण

सामाजिक अध्ययन

वर्ग - आठवा

Social Studies CLASS VIII
(Marathi Medium)

Free

प्रकाशित
तेलंगाना शासनाद्वारे हैद्राबाद

तेलंगाना शासनाद्वारे मोफत वितरण

मुलांचे हक्क

भारत देश एक मुलांचे हक्क यावर सही करनारा देश आहे. भारत देशाणे मुलांच्या हक्कांच्या संरक्षणाचे मान्य केले आहे. त्यात काही हक्क असे आहेत.

- जिवण जगण्याचा हक्क:- या मध्ये जिवण जगण्याच्या हक्काचे वर्णन केले आहे. त्या अरोग्य, आहार व जगण्याच्या ऊच्च दर्जा हे होय.
- स्वरक्षणाचा हक्क:- यात सर्व प्रकारच्या स्वतंत्र्याच्या समावेश होतो ज्यात साहस, मानवत्व, दुरुपयोग, शिलभ्रष्ट, निर्लक्ष.
- विकासाचा हक्क:- या मध्ये शिक्षणाचा हक्क, लहान मुलाचा सर्वांगीण विकास व काळजी, सामाजिक स्वरक्षण, व मोकळे राहण्याचा हक्क, मनोरंजन व सांस्कृतिक कृत्य.
- सहभागाचा हक्क:- यात मुलांच्या ऊद्देश प्राप्ती आदर्श, स्वभावाचे स्वतंत्र विचार करण्याचे स्वतंत्र, धर्मा बदल ज्ञान, इत्यादी.

भारत देशात काही महत्वाचे कायदे मुला करीता बणवण्यात आले ते असे.

- मुलांना (मजुरी) करता येत नाही कायदा - 1993 याचा उद्देश मुलांना बाल कार्मीक व्यवस्थे पासुण थांबवणे व त्यांच्या पालकांना त्या विषयी सांगणे व लोण किंवा अडहांस देणे.
- मुलांचा कामगार कायदा - 1958 या मुळे लहान मुलांना नौकरी करता येत नाही.
- कारखाण्याचा कायदा - 1948 या कायदानुसार मुलांना कोणत्याही फैक्ट्री, कारखाण्यात काम करता येत नाही.

बालक रेखा
1098
दिवस आणि
रात्र

बालरेखा - 1098 ही राष्ट्रीय आहे, 24 घंटे फ्री संकटकाळीण टेलीफोन मदत लाइन आणि ऑऊट रिच सेवा बालका करीता ज्यांची काळजी, स्वरक्षण घेण्याची आवश्यकता आहे.

डॉयल 1098 करा जेव्हा एकादा मुलगा तुम्हास
धोक्यास आडचणीत दिसेल.

One can feel secured about one's land rights only when there is a patta in the hand; name in the record; and land in physical possession.

Land is immortal

सामाजिक अध्ययन

वर्ग - आठवा

Social Studies

Class - VIII (Marathi Medium)

संपादक

श्री. सी. एन.सुब्रमण्यम,
एकलव्या, एम.पी.

प्रौ. जी. ओमकारनाथ, अर्थ शास्त्र विभाग,
युनिवर्सिटी ऑफ हैद्राबाद, हैद्राबाद

प्रौ. ख.लक्ष्मी, इतिहास विभाग,
उस्मानिया, युनिवर्सिटी हैद्राबाद

डॉ. आय. नारायण रेड्डी, असीस्टंट. प्रौ.
भुगोल शास्त्र विभाग, ओ.यु. हैद्राबाद

डॉ. एम.व्हि. श्रीनीवासण, असीस्टंट. प्रौ.
डीईएसएसएच, एनसीईआरटी नवी दिल्ली

श्री के. सुरेश,
उत्तम पुस्तक, हैद्राबाद

श्री अलेक्स एम. जार्ज,
एकलव्या, एम.पी.

प्रौ. एस. पञ्जा, भुगोल शास्त्र विभाग,
उस्मानिया, युनिवर्सिटी हैद्राबाद

प्रौ. आय.थिरूमल्ली - इतिहास विभाग,
दिल्ली युनिवर्सिटी, दिल्ली

श्री अरविंद सरदना,
एकलव्या, एम.पी.

प्रौ. प्रभापंत, अर्थ शास्त्र विभाग,
पि.जी. कॉलेज सिर्कीद्राबाद, हैद्राबाद

प्रौ. के.विजय बाबु - इतिहास विभाग,
काकतिया युनिवर्सिटी वरंगल

श्रीमती - सुकण्या बोस, असीस्टंट. प्रौ.
एनआयपीएफपी, नवी दिल्ली

पुस्तकाचा विकास करणारी संघटना

श्री. ऐ.सत्यानारायण रेड्डी, मार्गदर्शक (संचालक)
एस.सी.ई.आर.टी. हैद्राबाद

श्री बी.सुधाकर, मार्गदर्शक (संचालक)
शासकिय पुस्तक प्रिंटिंग प्रेस,
हैद्राबाद

डॉ. एन.उपेन्द्र रेड्डी,
प्रोफेसर, मुख्य आणि विभाग,
एस.सी.ई.आर.टी. हैद्राबाद

तेलंगाना शासनाद्वारे प्रकाशित, हैद्राबाद.

कायद्याचा आदर करा
व हक्क मीळवा

शिक्षणातील विकास
योग्य चारित्र्य विकास

© Government of Telangana, Hyderabad.

First Published 2013

New Impressions 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means without the prior permission in writing of the publisher, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser.

The copy right holder of this book is the Director of School Education, Hyderabad, Telangana.

We have used some photographs which are under creative common licence. They are acknowledged at later (page vii).

This Book has been printed on 70 G.S.M. Maplitho,
Title Page 200 G.S.M. White Art Card

तेलंगाना शासनाब्दारे मोफत वितरण 2019-20

Printed in India

at the Telangana Govt. Text Book Press,
Mint Compound, Hyderabad,
Telangana.

पुस्तका बद्दल

घटकाचा हे पुस्तक सामाजिक अध्ययन पाठ्यक्रमाचा एक भाग आहे वेगवेगळ्या, प्रकारच्या समाजातील घटनांचा अभ्यास यात केला जातो. काही असो पण हा एक लहान पाठ्यक्रमातील भाग आहे. सामाजिक अध्ययन पाठ्यक्रमातुन तुम्हास काय माहीती मिळाली त्याची आपआपसात विचार विनिमय करण्यास वर्गात उपयोगी पडते. त्याची आवश्यकता पाठाच्या प्रश्नातुन माहीत होते. तुम्हास व तुमच्या मित्राना याची पण आवश्यकता आहे तुम्ही वर्गातुन बाहेर बाजारात जा पंचायत नगरपालीका, गावातील शेतात, मंदिर, चर्च, मस्जिद व वेगवेगळ्या ठिकाणी तुमच्या निर्देशनास काय येते ते माहीत करा तुम्ही वेगवेगळ्या लोकांना भेट द्या ज्यात शेतकरी, दुकानदार, आफीसातील, व पुष्कळ लोकांशी वेगवेगळ्या अंशावर चर्चा करा.

हे पुस्तक तुम्हास समस्या कोणत्या स्थायी पर्यंत आहेत याची जाणीव करून देते व त्यातुन तुम्हास अभ्यास होतो व स्वतः निर्णय घेण्याचे साहस तुमच्यात येते. खरे तर हे पुस्तक पुर्ण झाले नाही हे फक्त तुम्ही तुमचे मित्र व शिक्षक यांच्यात वेगवेगळ्या प्रश्नोत्तराचे उत्तरे देण्याएवढेच मर्यादीत आहे. यातील बऱ्याच वस्तु तुम्हास अमान्य असतात त्यासाठी फक्त कारणे द्या. तुमचे मित्र तुमच्या मताशी सहमत होत नाहीत पण ते तसे का करतात हे समजुन घेण्याचा प्रयत्न करा. व शेवटी तुम्ही एका निर्णयावर येऊन उत्तर द्या, पण तुमच्या त्या उत्तरात खात्री नसते. तुम्हास आणखी पुष्कळ माहीत करायचे असते. त्या करीता एका प्रश्नाची यादी तयार करा व तुमच्या मित्राना शिक्षकाना, पुर्वजांना त्या करीता मदत करण्याची विनंती करा.

हे पुस्तक तुम्हास समाजातील वेगवेगळ्या पद्धतीची माहीती देते, ज्यात जमीन, लोक यात कसे लोक त्याचे जीवन जगतात. ते त्याच्या मुलभुत गरजा कसे प्राप्त करतात कसे लोक समाजात विभागल्या गेले आहेत व समानतासाठी काय केल्या जात आहे कशाप्रकारे वेगवेगळ्या देवांना ते भजत असतात व शेवटी कसे एक दुसऱ्याशी स्नेहाने वागत असतात व संस्कृती निर्माण करण्यात यांचा महत्वाचा वाटा असतो.

वरील बाबतची माहीती घेण्यासाठी आपणास पृथ्वी, पर्वत, मैदान, नदी, समुद्र याबाबत माहीत करण्यापुर्वी या अगोदर शेकडो हजारो वर्षो पूर्वी काय घडले ते पाहणे महत्वाचे आहे त्या करीता आपल्या सभोवताच्या विविध प्रकारच्या लोकांचा अभ्यास करावा लागेल.

जर तुम्ही हे पुस्तक वर्गात वाचन केले तर तुमच्या समोर पुष्कळ प्रश्न निर्माण होतात त्याचे उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करा किंवा त्या बाबतचे कृत्य करा, फक्त पाठ लवकर संपवणे महत्वाचे नाही त्या प्रश्नाचा व त्यावर कृत्ये करणे महत्वाचे आहे.

पुष्कळ पाठात प्रकल्प कार्य देण्यात आले आहे ते पुर्ण करण्यास थोडा वेळ लागतो ते प्रकल्पा द्वारे तुमच्यात सामर्थ्य विकास व सामाजिक अध्ययन हे याचा विकास होतो व तो महत्वाचा असतो त्यातुन पाठात काय आहे ते माहीत होते.

कृपया आठवण करा तुम्हास पाठात काय झाले ते लक्षात येत नाही पण त्या बाबत विचार करा व त्यावर तुमचा स्वतःचा निर्माणाचा उल्लेख करा.

संचालक,
राज्य पाठ्य पुस्तक संशोधन विभाग
हैद्राबाद

Writers (लेखक)

डॉ. एन.चंद्रायुडु, ए.एस.प्रो.
भुगोल विभाग, एस.व्ही. विद्यापिठ, तिरुपती

श्री. के. सुब्रमन्यम, लेक्चर
शासकीय अध्यापक विद्यालय, करनुल

श्री. टी. रविन्द्र, लेक्चर
शासकीय अध्यापक विद्यालय, वरंगल

श्री एम. नरसिम्हा रेड्डी, जीएचएम
जेडपीएचएस, पेदाजगमपल्ली, कडप्पा

डॉ. रार्चला गणपती, एस.ए.
जेडपीएचएस, लाडला, वरंगल

श्री एस. रहेमतुल्ला, एस.ए.
जेडपीएचएस, बरकतपुर, कडप्पा

श्रीमती बी. मारीया राणी, एस.ए.
एम.पी.यु.पी.एस.चिलकुनगर, रंगारेड्डी

डॉ. बि.व्ही.एन. स्वामी, एस.ए.
जीएचएस हुजुराबाद, करीमनगर

श्री के. श्रीनिवासराव, एस.ए.
एमपीयुपीएस पी.आर.पल्ली, टेक्कानी, श्रीकाकुलम

श्री पी.व्ही. कृष्णाराव, एलएफएल, एचएम
पी.एस. मोहल्ला, नं.16 येल्लादु, खम्मम

श्री टी. व्यंकटय्या, एस.ए.
जेडपीएचएस, ईगुवावेडी, चित्तोर

श्री ए.लक्ष्मण राव, एस.ए.
जीएचएस धनगरवाडी, करीमनगर

श्री यु. अनंदा कुमार, एस.ए.
जेडपीएचएस, सुजाता नगर, खम्मम

श्री पी. श्रीनीवासुलु, एस.ए.
जेडपीएचएस, हवेली घनपुर, मेडक

श्री पी. जगन मोहन रेड्डी, एस.ए.
जेडपीएचएस, पेडचेदु, गजवाल, मेडक

श्री ए. रविंदर, एस.ए.
जीएचएस, ओरस, वरंगल

श्री ए. एम. श्रीनीवास राव, एस.ए.
जेडपीएचएस, कोलापुडी, प्रकाशम

श्री के. मुखा लिंगम, एस.ए.
जेडपीएचएस, तिलारु, श्रीकाकुलम
श्री एन. सुब्रमन्यम, एस.ए.
जेडपीएचएस, तांगतुरु, नेल्लोर,

श्रीमती एस.लक्ष्मी
जीपीएस, बाधमुसारीमो, हैद्राबाद

Co-ordinators (समन्वय कर्ते)

श्री एम. पापय्या, लेक्चर,
एससीईआरटी, हैद्राबाद, आ.प्र.

श्री एस. विनायक, सह समन्वय,
पुस्तक निर्माण विभाग एससीईआरटी
हैद्राबाद, आ.प्र.

श्री एम. नरसिम्हा रेड्डी, जीएचएम
जेडपीएचएस, पेदाजगमपल्ली, कडप्पा

डा. रार्चला गणपती, एस.ए.
जेडपीएचएस, लाडला, वरंगल

श्री ए.लक्ष्मणराव, एस.ए.
जीएचएस, धनगरवाडी, करीमनगर

श्री के. कुमारस्वामी, एस.ए.
जेडपीएचएस, दंडपल्ली, आदिलाबाद

श्री यु. अनंदा कुमार, एस.ए.
जेडपीएचएस, सुजाता नगर, खम्मम

पर्यवेक्षक

श्री के. श्रीनिवास, जीएचएम
जेडपीएचएस, कुरमेडु, नलगोंडा

सजावट आणि रूपरेषा

के. सुरेश बाबु
मना मेडीया ग्राफिक्स, हैद्राबाद

मराठी अनुवादासाठी

समन्वयक: श्री बी.आर. जगदीश्वर गौड, प्राचार्य
शासकीय अध्यापक विद्यालय, आदिलाबाद
मराठी अनुवादक:

श्री शिवाजी कदम, एस.ए. जेडपीएचएस, बेला,

श्री जी. किशोर, एस.जी.टी. पी.एस. कामगारपुर,
आदिलाबाद

श्री टी. मिना, एस.जी.टी
पी.एस. बेला आदिलाबाद
श्री देशमुख संजय, एस.ए.
जेडपीएचएस, तानूर, आदिलाबाद
श्री. राजेश दानका, (संगणक चालक)
आदित्या डि.टी.पी. सेंटर आदिलाबाद

पुस्तकाचा उपयोग आणि शिक्षक व विद्यार्थी करिता सुचना

- या पुस्तकात सामाजिक अध्ययनाच्या समग्र संकल्पना पोहचविण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. हे राज्य घटनेतील तसेच राष्ट्रीय व राज्याचा पाठ्यक्रमाची रूपरेखा माध्यमिक पाठशाळा पातळी वर अध्यापनाची गरज लक्षात ठेवून शिस्तबद्ध पोहचविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. तुम्ही वेगवेगळ्या परम्परागत विचार श्रेणीत इतिहास, अर्थ शास्त्र, भूगोल शास्त्र हे कशा प्रकारे विविध संकल्पनेत गुंडाळल्या गेले आहेत. हे पुस्तक 6 विषयाना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला जे आपण या पुस्तकाच्या अनुक्रमनिका पेज पानावर पाहू शकतो.
- या पुस्तकाचा आकार शिक्षक व विद्यार्थ्यांना सामाजिक अध्ययनातील कल्पना त्यांना वर्गात अध्यायन अध्यापनात उपयोगी पडतात. त्या करिता पुस्तक वाचण करून त्यावर वर्गात चर्चा करणे महत्वाचे आहे.
- पुस्तकातील भाषा:- या पुस्तकातील भाषा सरळ साध्या सोप्या भाषेत मुलांना समजण्या सारखी आहे. काही असो अचानक भाषेतील बदलावर विश्लेषण स्पष्टता द्यावी लागते. आपण पुस्तकातील लेखना पासुण दुर जाऊ व माहीती मिळवू पुस्तकामध्ये ह्याचे उदाहरणे देण्याचा प्रयत्न केला आहे व ती संकल्पना साठी लागू होऊ शकते व त्यातुन चर्चा होते. प्रत्येक पाठात केन्द्रीकृत कल्पना आहेत. त्यांवर आपण वर्गात प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करावा. तुम्ही 2 ते 3 मुख्य कल्पना वर्गात पुनरावृत करा.
- हे पुस्तक वेगवेगळ्या पद्धतीने लेखन करण्यात उपयोगी पडते कांही वेळेस ते वर्णन करण्या प्रमाणेच कार्य करते जसे अमन व सरीता पाठ-नववा ते हमेशा कार्यरत असते पण ते वास्तव दृष्याचे विश्लेषण करते. किंवा एखाद्या पैसेजवर सूक्ष्म अध्ययन (केस स्टडी) जसे सिंगरेनी कोळसा, पाठ - 6, तसेच पुस्तकात टेबल ज्यात तुलनात्मक प्राथमिकताना एकत्र करण्यास कायदा बनवण्याची शक्ति पाठ - 14 ची संकल्पना विश्लेषण वेगळ्या भाषेत समजावले आहे.
- प्रश्न आणि मुलभागाचा प्रश्नाचा उपयोग:- तुम्ही हे लक्षात घ्या तिथे प्रश्न हा पुस्तकाच्या मुळ भागाचा प्रश्न आहे. त्या प्रश्नांना बाहेर सोडू नका ते अध्ययन अध्यापनात समग्र रूप घेतात. त्या प्रश्नाचे स्वरूप अवघड असते. त्या पैकी कांही मुल्यांकनात उपयोगी पडतात, किंवा ते पुष्कळ माहीती जमा करतात ते संकल्पनास गुंडाळलेली असतात त्याची चर्चा आपण पुर्वीच्या मुख्य, उपमुख्य भागात केली आहे. प्रश्नाचे उत्तर सांगण्याचा प्रयत्न करू नका, मुलांना उत्तरे शोधण्यासाठी परवानगी द्या, त्यांना एकमेकात चर्चा करण्याची संधी द्या, ज्यातुन अर्थ निघु शकते व शक्य त्या उत्तरासाठी चर्चा करा.
- वेगवेगळ्या प्रकारची प्रश्ने या पुस्तकात आहेत. 1) मुलांना त्यांचा अनुभव लिहण्यास सांगणे 2) त्यांचा अनुभवाची तुलना पुस्तकात दिलेल्या उदाहरणाशी करा. 3) वेगवेगळ्या दोन तिन पुस्तकात दिलेल्या परिस्थितीचा तुलना करा. 4) मुलांना प्रश्न विचारून त्याचे मनोगत त्या परिस्थिती बाबत कसे आहे ते माहीत करा किंवा सूक्ष्म अध्ययन करा (जेव्हा सर्व मुलाचे मनोगत एक सारखे नसेल तर त्यांना भाव प्रकट करण्याची संधी द्यावी). 5) पाठात दिलेल्या प्रत्येक परिस्थितीनुसार प्रश्न तपासणे.
- शिक्षकाने वर्गात वेगवेगळ्या पद्धतीने प्रश्न विचारावेत, कांही प्रश्न त्यांच्या नोटबुक मध्ये लिहण्यास सांगावे, कांही प्रश्न त्यांचा लहाण गट तयार करून चर्चा करण्यास सांगावे. व तसेच कांही प्रश्न त्यांना वैयक्तीक लिहण्यास द्यावेत. अशा प्रकारचे सर्व प्रश्न मुलांना, प्रोत्साहीत करण्या सारखे व स्वतःच्या विचार करून लिहण्या सारखी परिस्थिती निर्माण करावी, सर्व मुलाचे एक सारखेच उत्तरे येतील असे होऊ देऊ नये.

- प्रत्येक पाठात कांही डब्बे लेखी देण्यात आली आहेत. संकल्पनेनुसार अतिरिक्त माहितीची चर्चा पाठात करण्यात आली आहे. त्यास त्याची वर्गाचि चर्चा करणे महत्वाचे आहे. व त्यावर मुलात अळीपाळीने कृती करून घ्यावी. पण त्या परिक्षेसाठी तपासु नयेत.
- नक्कलचा पात्र पुस्तकात वापर:- जुन्या परंपरागत पुस्तकात नक्कल देण्यात आली आहे. कांही असो नक्कल ऊपयोग पुस्तकात करणे हे पुस्तक रचनेच्या माणाने महत्वाचे आहे. आपण कायदा व न्याय याचे तोंडी वर्णन करण्या पेक्षा नक्कल केली तर ती जास्त उपयोगी पडते. किंवा आपण काही सामाजिक व राजकिय नेत्यांची नक्कल करू शकतोत या सर्व इतर संदर्भात नक्कल ही फार महत्व पुर्ण ठरते. त्या द्वारे मुलांना संकल्पना समजुन सांगण्यास, समजुन घेण्यास सोपे पडते, व पुस्तकात वापरलेल्या कल्पना माहीत होतात. तसेच आपण वेगवेगळ्या पद्धतीने नक्कल प्रदर्शन करण्याचा प्रयत्न करावा, जसे, फोटोग्राफर, चित्रकार, व्यंगचित्रे, पोस्टर इत्यादी अशाच प्रकारे वेगवेगळ्या ऐतिहासीक घटना अनुसार वेगवेगळ्या पद्धतीने नक्कल करण्याचा प्रयत्न करावा.
- नकाशा, टेबल व ग्राफ:- या पुस्तकातील नकाशा द्वारे आपणास रेखाचित्र, आर्थिक, राजकिय आणि ऐतिहासीक रूपरेखेची माहिती मिळते. त्याचा वापर मनोरंजनात्मकतेतून माहिती मिळण्यासाठी केला आहे. तुम्ही पण तक्ता व रूपरेखा शोधण्याचा प्रयत्न करा. टेबल व रूपरेखेचा अभ्यास करणे सामाजिक अध्ययनात अवश्यक आहे. त्या द्वारे संकल्पना समजुन घेण्यास स्पष्टता येते.
- प्रकल्प (project) :- या पुस्तकात वेगवेगळ्या प्रकारची प्रकल्पाचा उपयोग केला आहे. त्या सर्व प्रकल्पाचा उपयोग करणे शक्य नाही. महत्वाचे व आठवण ठेवण्याचे असे की, आपण सर्व रूपरेखा वाचणा द्वारे पुस्तकातील सांगु शकत नाहीत, प्रकल्पातुन मुलांना समाजात लोकांशी कसे संबंध असावेत याचे ज्ञान होते, तसेच नवीन माहिती व ती त्याच्या पद्धतीने मांडण्याची संधी मिळते. मुलाखतीसाठी प्रश्न तयार करणे, बँकला भेट देण्याचे नियोजन करणे, तक्ता, ग्राफ अनुसार पात्र प्रदर्शन व नक्कल ही माहिती मिळवण्यासाठी प्रदर्शन करणे हे पण सामाजिक अध्ययनात महत्वाचे आहे. या द्वारे मुलांत गट तयार करून काम करण्यास प्रोत्साहन मिळते व तसेच कल्पनाची एकमेकांना देवाण-घेवाण करता येते.

कृतज्ञता

या पुस्तकाच्या निर्मितीसंबंधी आम्ही खालील लोकांची संस्थांची कृतज्ञता व्यक्त करू इच्छितो त्यात डॉ.के.एन.आनंदन शिक्षण तज्ज्ञ केरळ, डॉ. पी. दक्षिणामूर्ति निवृत्त उपसंचालक, तेलुगू अकादमी, श्री ए.आर.के. मूर्ति निवृत्त उपसंचालक, तेलुगू अकादमी, दीपा श्रीनिवासन्, आमच्या कार्यशाळेत सहभागी झालेल्या कृतिका विश्वनाथ ज्यांनी या पुस्तकाचा दर्जा सुधारण्यासाठी मोलाच्या सूचना केल्या. तसेच पुस्तकाची मांडणी आणि सजावटीमध्ये मार्गदर्शन आणि साह्य केले. या पुस्तकात वापरलेल्या काही प्रतिमा आणि चित्रे याबद्दल आम्ही वस्तूसंग्रहालय तथा पुरातत्व विभाग, आंध्रप्रदेश यांचेही आभार मानतो.

यातील काही चित्रे तथा माहिती ही फ्लीकर आणि अन्य संकेतस्थळांवरून अंतरजाळाच्या माध्यमातून गोळा करण्यात आली आहे, ती अशी. सगळी चित्रे 28 फेब्रुवारी 2012 आधी घेतलेली आहे.आम्ही बहुसंख्य शिक्षकांद्वारे विविध शीक्षण तज्ञा द्वारे, आम्हाला मिळालेल्या अभिप्रायानुसार, आम्ही आपल्या प्रती कृतज्ञता व्यक्त करतो. ज्या मुळे पाठ्य पुस्तकाची सुधारीत आवृत्ती निर्मितीस मदत झाली. विशेषतः हॉउस्टन टेक्सास (Houston Texas, U.S.A.) द्वारा केलेल्या भारतीय इतिहासाचे विस्तृत शोध कार्य,(IHAR) यामुळे आम्हाला पुस्तकाची सुधारीत आवृत्ती निर्मितीस मदत झाली.

अनुक्रमणिका

क्र.सं.	अनुक्रमणिका	पृष्ठ क्रमांक	महीना
विषय - I: पृथ्वीवरील वैविध्यता			
1.	नकाशा वाचन आणि विश्लेषण	1-17	जुन
2.	सौरशक्ती	18-32	जुन
3.	पृथ्वीचे भ्रमण आणि ऋतु	33-39	जुलै
4.	ध्रुवीय भाग	40-48	जुलै
5.	जंगलाचा उपयोग आणि त्यांचे संरक्षण	49-61	जुल
6.	खनिजे आणि खाणी	62-74	जुलै
विषय - II: उत्पादन, विनियम आणि उपजीविका			
7.	पैसा आणि अधिकोष (बँक)	75-87	ऑगस्ट
8.	तंत्रज्ञानाचा मानवी जिवनावर परिणाम	88-98	ऑगस्ट
9.	सार्वजनिक आरोग्य व शासन	99-108	ऑगस्ट
विषय - III: राजकीय व्यवस्था आणि प्रशासन			
10.	जमीनदार आणि भाडोत्री कुळकरी-ब्रिटीश आणि निजामाच्या नियंत्रणाखाली	109-118	सप्टेंबर
11A.	राष्ट्रीय चळवळीचे - आरंभीचे स्वरूप 1885-1919	119-126	सप्टेंबर
11B.	राष्ट्रीय चळवळीची स्वातंत्र्याकडे वाटचाल 1919-1947	127-137	सप्टेंबर
12.	हैद्राबाद राज्यातील स्वातंत्र्याची चळवळ	138-150	सप्टेंबर
13.	भारतीय राज्यघटना	151-161	ऑक्टोबर
14.	संसद आणि केंद्र सरकार	162-173	ऑक्टोबर
15.	कायदा व न्याय - खटल्याचा अभ्यास	174-185	नोव्हेंबर
विषय - IV: सामाजिक संघटना आणि विषमता			
16.	जमीनदारी व्यवस्था रद्द करणे	186-192	नोव्हेंबर
17.	दारिद्र्याची समज	193-204	नोव्हेंबर
18.	हक्क व विकास	205-211	डिसेंबर
विषय - V: धर्म आणि समाज			
19.	सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा चळवळी	212-223	डिसेंबर
20.	धर्मनिरपेक्षता - समज	224-227	डिसेंबर
विषय - VI: संस्कृत, देवाण-घेवाण			
21.	आधुनिक काळातील कला आणि कलावंत	228-237	जानेवारी
22.	चलन चित्रे आणि मुद्रीत माध्यम	238-244	फेब्रुवारी
23.	राष्ट्रीयता, वाणिज्य आणि खेळ	245-252	फेब्रुवारी
24.	नैसर्गिक विपत्ती- व्यवस्थापन	253-260	फेब्रुवारी
पूनरावलोकन आणि वार्षिक परिक्षा			मार्च

आपले राष्ट्रगीत

- रविंद्रनाथ टागोर

जन गण मन अधिनायक जय हे
भारत भाग्य विधाता ।
पंजाब, सिंध, गुजरात, मराठा
द्राविड उत्कल बंग ॥
विंध्य हिमाचल यमुना, गंगा
उच्छल जलधितरंग ।
तव शुभ नामे जागे ।
तव शुभ आशिष मागे ।
गाहे तव जय गाथा
जन गण मंगलदायक जय हे
भारत भाग्य विधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे
जय जय जय जय हे ।

प्रतिज्ञा

- पैडिमर्ी व्यंकटा सुब्बारावु

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत. माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी, म्हणून मी सदैव प्रयत्न करीन.मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन. प्राणी मात्रावर दया दाखविण.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करित

नकाशा वाचन आणि विश्लेषण

चि.क.1. जगाचा सेटेलाइट नकाशा

6 व्या वर्गात नकाशा कसा तयार करावा याची एकदा आठवण करा. यात नकाशातील उंचवटे दिसतात। आपण अनेक प्रकारचे नकाशे अभ्यासले. अनेक ठिकाणांचे नकाशे पाहिले. यावरून छायाचित्र आणि नकाशा यातील फरक तुम्ही सांगू शकता. चि.1.1 पहा. एकाच ठिकाणाचा नकाशा आणि छायाचित्र 1.0 पहा. या दोन्ही मधील फरक तुम्ही सांगू शकाल का ?

आ.क्र.1.1 जगाचा आउटलाइन नकाशा

छायाचित्राप्रमाणे नकाशात वास्तवता दाखवता येत नाही. महत्वाच्या बाबी दाखवण्यासाठी भौगोलिक शास्त्रवेत्ते नकाशाचा वापर करतात. जसे पावसाचे प्रमाण मातीचे प्रकार, लोकसंख्या, भाषा, विशीष्ट जनसमुदाय, शाळा, बाजारपेठा इ. छायाचित्रात दिसणाऱ्या असंख्य गोष्टी नकाशात नसतील ही किंवा दाखवणे शक्य ही नसेल. उदा.विशीष्ट प्रकारचे घर, झाडे इ. नकाशा तयार करणाऱ्या व्यक्तीच्यामते ज्या गोष्टींना प्राधान्य आहे अशाच गोष्टी नकाशात येतात. परंतु छायाचित्राचे तसे नाही. महत्व असो वा नसो सर्वच बारीक सारीक गोष्टी फोटोत येतात. भाषावार लोक संख्या, पावसाचे प्रमाण उष्णतामान इत्यादी गोष्टी छायाचित्रात दाखवणे शक्य नाही. परंतु या गोष्टी नकाशात मात्र दाखवता येत नाहीत. यामुळेच उद्देशानुसार विविध प्रकारच्या लोकांकडून विविध प्रकारचे नकाशे तयार केले जातात. आता आपण कांही प्राचीन कालीन नकाशे पाहू. हे नकाशे विशिष्ट उद्देशाने तयार करण्यात आले.

प्राचीनकालीन नकाशे:

भारतातील नकाशे पुर्व ऐतिहासिक काळापासून लोकांनी विश्व, पृथ्वी, समुद्र, आकाश इत्यादी यांच्या बदल अंदाज लावला होता. हा अंदाज खरा होत असे. आपल्याकडे पुर्व ऐतिहासिक काळातील चित्रे आहेत मध्य प्रदेश मधील जाओरा ज्यामध्ये जमिन, पाणी

Map 4.2 World as conceived in Ancient India

आणि अवकाश दाखविलेले आहे. अवकाश संशोधन काँस्मोग्राफीक अंदाज लावणे चालुच होते. ते वैदिक आणि पुराण काळातील चालुच होते. जेव्हा ते विचार करत होते की, सात खंड आहेत आणि त्याभोवती सात समुद्र आहेत आणि त्याठिकाणी तिव्र अशा वर्तळ आहेत.

Map 4.1 Seven Dharmas of the World as conceived in Ancient India

जेव्हा ते विचार करत होते की, सात खंड आहेत आणि त्या भोवती सात समुद्र आहेत आणि त्याठिकाणी तिव्र अशी वर्तुळ आहेत. मेरु पर्वत मध्यभागी आहे. भारत (भारतवर्ष) हा जंबुद्विप या बेटावर वसलेले आहे. मध्ययुगीन काळापासून बांधकाम व त्याची योजना विस्तृतपणे काढणे या संबंधी वेद्या इमारती याची काही चित्रे आजही मिळाली आहेत. आपल्याला विशेषतः पवित्र तिर्थक्षेत्राची अनेक चित्रासहीत नकाशे ज्यात तिर्थक्षेत्राची ठिकाणी दाखविली आहेत. संदर्भ मिळाले आहे. खलांशींनी सुध्दा हिन्दी महासागराबरोबर किनाऱ्यावरची चित्रे किंवा नकाशे बंदराची ठिकाणी बेटे इत्यादी यांची माहिती दिली आहे.

माशांचे मोठे समुह अक्षांस आणि रेखांशाचा उपयोग वेगवेगळ्या ठिकाणाचे स्थान दाखविण्यासाठी झाला. आपल्याला असे दिसून येते की, आर्यभट्टांनी 5 व्या शतकात ईसी मध्ये याचा वापर केला नकाशे तयार करतांना याचा उपयोग केव्हा झाला हे अजून स्पष्ट झाले नाही.

मोघलांच्या काळात भारतीयांनी नकाशे मध्य आशियाचे नकाशे तयार करण्याच्या पध्दती आणि 17 व्या शतकात जौनुपर येथे अँटलास तयार करण्याची पध्दत अस्तिवात आणली. त्याने साद्विक इसफानी याने अक्षांस आणि रेखांश चा उपयोग नकाशात स्थान दाखवण्यासाठी केला होता. मोगलांचा काळ संपत आला जेव्हा ब्रिटीशांचा काळ सुरु झाला त्यांनी भारतात

जर तुम्ही वरील नकाशा बघितला तर तुम्हास असे आढळून येईल की, ग्रीक हा देश मध्यस्थानी आहे. वरील नकाशात जगाची विभागणी तीन भागात करण्यात आली आहे. तीन खंड दाखवण्यात आले. युरोप, लिबीया

चि.1.2 सुमेरियन मातीचा नकाशा.

(आफ्रिका) आणि आशीया, या खंडांची विभागणी भूमध्य समुहाने याची विभागणी केल्या. ग्रीक आणि त्यानं व त्याच्या लोकांनी नकाशा तयार करण्याच्या कामासाठी मोठा उत्साह दाखवला. जवळच्या आणि दुरच्या ठिकाणा विषयी जाणून घेण्यात रस दाखवला. जग जीकावे. नव्याशहरांची निर्मीती करावी, व्यापार वाढवावा. तुम्ही अलेक्झांडर विषयी ऐकलेच असेल. त्याने जग जिंकण्याच्या उद्देशाने ग्रीक मधून सुरूवात केली

आणि भारतापर्यंत होचला. हि घटना 2300 वर्षा पुर्वीची आहे. त्याच वेळी रोमन व्यापाऱ्यांनी भारता बरोबर व्यापारासाठी भारतीय किनारपट्टीवर व्यापारी केंद्रे स्थापन केली. या अक्षांश व रेखांशाच्या सहाय्याने जाळी ग्रीड तयार केली, त्यांचा प्रवास जहाजाद्वारे चालायची. यासाठी

चि.1.3 बॅबीलेनियाचा नकाशा.

त्यांना नकाशाचा उपयोग महत्वाचा आणि खागीशीर होई.

समुद्रात प्रवास करतांना खलाशांना बिन चूक नकाशा हवा असे. त्यासाठी त्यांनी अक्षांश आणि रेखांशाचा वापर केला. दुपारच्या वेळीची

नकाशा.क्र.2. हेक्टरसचा जगाचा नकाशा

जग भरतील ठिकानांची एक यादी तयार केली या गावांची एक यादी तयार करून उत्तरेकडून दक्षिणेकडे एक काल्पनिक रेषा तयार केली. या रेशेस भूमध्य रेषा असे नाव देऊन संपूर्ण जगावर विशीष्ट अंतरावर रेषा निर्माण केल्या अशाच प्रकारे दिवस आणि रात्रीच्या वेळाही निश्चित करतांना या रेषांचा वापर केला. या रेषांच्या साहाय्याने पुर्वेकडून पश्चिमेकडे ही कांही रेषांची निर्माती करून ठिकानांची निश्चित केली. जगातल्या अनेक ठिकानांची माहिती एकत्रीत करून अक्षांश आणि रेखांशांची सांगड घातली. हे अतिशय कठीण आणि किचकट काम होते. यासाठी फार मोठा कालावधी गेला. साधारण 2000 वर्षे लागली तेव्हा कोठे बिन चूक प्रकारे अक्षांश आणि रेखांश तयार झालं. अशा अक्षांश आणि रेखांशांनी युक्त अशानकाशाचा उपयोग व्यापारी आणि खलाशांना फायदा झालां. नकाशाच्या साहाय्याने या लोकांना प्रवासाचा मार्ग तथा पोहोचायचे ठिकाण यांची सांगड घालता आली. या प्रकारात खलाशांनी नकाशा तयार करणाऱ्यांना प्रवासातील विविध ठिकानांची माहिती दिली. याचा उपयोग उतरोतर अचूक अनेक दर्पेदार नकाशे तयार करण्यात झाला.

प्राचीन काळातील टॉलेमी हा असाच एक प्रसिद्ध भूगोल तज्ज्ञ. त्याने या रेषांच्या साहाय्याने विस्तृत प्रमाणात जगाचा नकाशा तयार केलं. परंतु काळाच्या ओघात हा नकाशा नष्ट झाला.

वरील सर्व नकाशे पाहिले असता या

नकाशात युरोप आणि जवळपासच्या ठिकाणा विषयीची अचूक माहिती मिळते. साधारणपणे ग्रीक आणि रोम या दोन ठिकांनाच्या मध्यवर्ती हे नकाशे आहेत. तसेच खलाशांनी भेट दिलेल्या विविध ठिकानांची माहिती अचूकपणे दाखवण्यात आली आहे. अनेक देशांची किनारपट्टी व त्यावरील रेषांची नोंद पण आहे. तटाणि देशांच्या आतिल ठिकाणांची नोंद मात्र नाही. यामुळेच तात्कालीन नकाशात भारताचे स्थान श्रीलंकेपेक्षा ही लहान दाखवण्यात आले आहे. कारण श्रीलंका ही नकाशा कारांना जासा सुपरीचीत होती.

टॉलेमी ने लिहीलेल्या पुस्तकांच्या साहाय्याने अरब लोकांनी विशेषतः विद्वान आणि खलाशांनी अनेक नकाशे तयार केले. मात्र इट्रीसी याने त्याच्या राजासाठी 1154 मध्ये एक नकाशा तयार केला. हा नकाशा अरेबीक भाषेत असून यात युरो अशीयन खंड पुर्णतः आफ्रिकेचा उत्तर भाग तर आफ्रिकेचा दक्षिण भाग तथा दक्षिणपुर्व आशियाची माहिती त्यात नाही.

या नकाशा विषयी अनेक गोष्टी अतिशय मनोरंजक आहेत. यात दक्षिण भाग वरच्या बाजूला तर उत्तर भाग खालच्या दिशेला दाखविण्यात आला. नकाशा (3) यात अरेबिया हा देश नकाशाच्या मध्य भागी दिसतो।

नकाशा तयार करण्याची पद्धत भारतात वैदिक काळापासुनची आहे. ज्यात विश्वाची उत्पत्ती व खगोल शास्त्राची मदत घेतली गेली.

नकाशा.क्र.3. अल-इद्रीसीचा नकाशा

- नकाशा क्र. 4 मध्ये भारत, अरेबीया, आफ्रिका हे देश तुम्हाला शोधता येतील काय?

टॉलेमीच्या पुस्तका आगोदर युरोपीयन नकाशा तज्ज्ञावर मार्मीक पुस्तकांचा जरने (बायबल) चा प्रभाव होता. त्यातील माहितीच्या आधारे नकाशे तयार झाले. तशा प्रकारचा एक नकाशा खाली देण्यात आला आहे.

- उपरोक्त नकाशात असे का दाखवण्यात आले याचा अंदाज करू शकता काय ? (भारता पेक्षा श्रीलंका मोठ्या आकारात)?

बायबलमध्ये सांगितल्या प्रमाणे हा नकाशा तयार करण्यात आला आहे. या नकाशाचे तिन भागात विभाजन करून सभोवताली महासागर दाखविण्यात आली आहेत. आशीया, युरोप, आणि आफ्रिका या तिन खंडांपैकी आशीया हा सर्वात

नकाशा.क्र.5.
बायबल प्रणित
जगाचा नकाशा

मोठा खंड मानण्यात आला आहे. येशू ख्रीस्ताचा जन्म या जेरुशलन मध्ये झाला ते स्थळ हि आशीयातच असल्याने या नकाशात आशीयाला महत्वाचे स्थान आहे. यामुळेच आशीयात या स्थानाला महत्त्व आहे. या नकाशात युरोप आणि आफ्रिका या खंडांना लहान आणि खाली आकारात दाखवण्यात आले आहे.

सन 1480 मध्ये युरोपीअनांनी टॉलेमीच्या पुस्तकीचा पुन्हा: शोध घेतला. (त्यांना नकाशे सापडले नाहीत). पुस्तकातील नोंदीच्या आधारे त्यांनी जगाचा नकाशा तयार केला. हा नकाशा पुर्णतः नवीन होता. खाली हा नकाशा दिला आहे.

नकाशा.क्र.6. टॉलेमीच्या पुस्तकातील गणीतीय
आकड्यांच्या आधारे तयार केलेला नकाशा.

पोहोचला. या सर्व घटनावरून एक निश्चित होते की पृथ्वीचा आकार एकाद्या थाळीसारखा नसून तो चेंडू सारखा गोल आहे.

16 व्या शतकात हालंड हा देश व्यापारात आघाटीवर होता. व्यापार सामर्थ्य आणि समुद्रावरील अधिपत्यामुळे जगाच्या नकाशात त्या देशाला मोठे स्थान प्राप्त झाले. डच नकासा पितामह जेराईस मर्केट (1512-94) ने नकाशातयार करण्याच्या तंत्रात लक्षणीय बदल घडवून आणले. त्या पूर्वीचे उपलब्ध असलेले सारे नकाशे अभ्यासले. त्यातूनच त्याने दर्जेदार आणि प्रामाणीक नकाशातयार केले. सद्या आपण वापरीत असलेले नकाशे मर्केटर्सच्या प्रामाणिक नकाशावर आधारीत आहे. त्याच्या या कार्यामुळेच त्याला नकाशा पितामह म्हणतात.

नकाशा.क्र.7. मर्केटर्स ने तयार केला 16 व्या शतकातील जगाचा नकाशा.

नकाशातील पुढे आलेला भाग:

जगाचा आकार गोल आहे ते तुम्हाला माहित आहेच परंतु जगाचा नकाशा सपाट पटलावर तयार करतांना खंड, उंच, सखळ भाग. आकार यांची मांडणी करतांना चुकीची दिशा आणि अंतर दिसू लागले. यामुळे खलाशांना प्रवास करतांना योग्य ठिकाण न सापडता दुसरीकडेच जाऊ लागले. यामुळे खलाशांना प्रवासा दरम्यान महत्वाची गोष्ट, हद्दीची खूण निश्चित करता

येईना. मर्केटर ने नकाशात या खूणा दर्शविण्याची नवी पद्धत शोधून काढली. त्याने खंड, त्यांचा अचूक आकार, अंतर यांची नोंद करून नकाशात खूणा केला. याच पद्धतीला आताही आपण उपयोगात आणत आहोत. मर्केटरच्या पद्धतीला नकाशा निर्माती अनेक विशेष स्थान आहे.

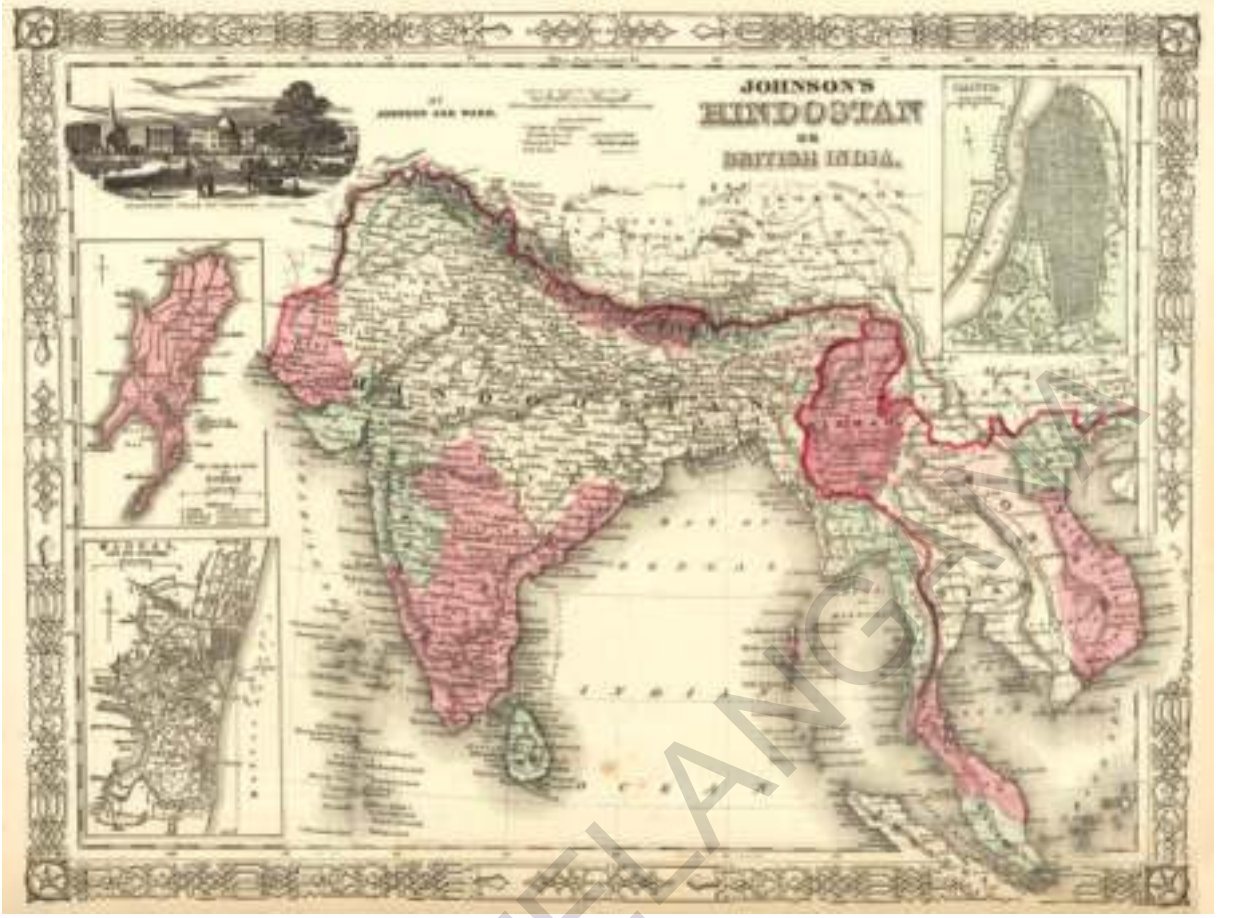
- प्राचीन काळात खलाशांवर नकाशात पार करण्याचा कसा प्रभाव पडला ?
- नकाशा निर्मात्यांनी स्वतःचा देश नकाशाच्या मध्यवर्ती ठिकाणी का ठेवला असे तुम्हाला वाटते ?

वसाहती, शोध, लष्करी उपयोग आणि नकाशा निर्माती:

दरम्यानच्या काळात युरोपीयन सत्ता नव्या जागी पोहोचून वसाहती निर्माण करू लागल्या. उत्तर आणि दक्षिण अमेरिका, आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, आणि आशी याची देशात वसाहती वाढला. त्यामुळे तेथील वातावरण, पिके, खनिजे

लोक याविषयीच्या माहितीची गरज भारत

लागली. यासाठी या सत्तांनी नव्या जागी शास्त्रज्ञांची खानगी केली. पुन्हा तेथील नकाशा तयार होऊ लागले. यासाठी एकाकोका खंडाची इतर माहिती मिळवण्यासाठी स्थानिक लोकांची मदत घेऊ लागून नकाशात भर पडत गेली. याच्या साहाय्याने वसाहतींना राज्याकारभार करण्यास मदत तर झालीच तसेच विविध प्रकारची खनिजे, वाळवट, नद्या पर्वते यांची खखोल नोंद होऊ घेण्यास स्थानिक लोकांकडून मदत झाली.

नकाशा.क्र.8. भारताचा प्राचीन कालीन नकाशा

ब्रिटीशांनी भारतात सत्ता स्थापन केली. त्यांनी भारताच्या अंतर्गत भागाचा विस्तृत नकाशा तयार करण्याचे काम सुरू केले. त्यासाठी त्यांनी 'सर्व्हे ऑफ इंडीय' हा एक वेगळा विभाग निर्माण केला. या विभागाकडे संपूर्ण भारताचे निरीक्षण करून नकाशा तयार करण्याचे काम सोपवले. जेम्स रेनल या दुरदर्शी व्यक्तीच्या हाताखाली हा विभाग कार्यरत होता. यांनी सर्वप्रथम भारताचा विस्तृत नकाशा तयार केला. ब्रिटीश कालीन भारताचा नकाशा (क्र.8) पहा आणि सद्याचा नकाशा घेऊन तुलना करा.

सन 1802 मध्ये विलीयम लॅम्बटन यांनी अत्यंत महत्वाची पाहणी केली. भारतातील चेन्नई पासून म्हणजेच दक्षिणे कडून हि पाहणी होती. ती हिमालय पर्वता पर्यंत चालली. अक्षांशाची मोजणी करतांनाच त्यांनी अनेक उंच स्थळांची

उंची मोजली. तसेच विविध ठिकाणांची उंची समुद्र सपाटी पासून मोजली. चेन्नईच्या समुद्र सपाटी पासूनची उंची आहे. हि पाहणी सर जॉर्ज एवरेस्ट यांनी पूर्ण केली. त्यांनी हिमालयातील उंच शिखर माउंट एवरेस्टची उंची शास्त्रीय पद्धतीने मोजली. त्यावरून जगातील सर्वात उंच शिखर म्हणून माउंट एवरेस्ट नाव निश्चित झाले. सर एवरेस्ट यांच्या नावावरूनच हिमालयातील उंच टेकडीस नामकरण करण्यात आले. या कामाची सुरुवात चेन्नई पासून करण्यात आली कारण समुद्र सपाटी पासूनची उंची मोजणे जरूर होते.

युद्धाच्या काळात नकाशाला फार मोठी मागणी होती. सैन्य आणि हवाई दलासाठी नकाशे अत्यंत उपयुक्त असतात. पहिल्या आणि दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाच्या काळात नकाशाचा उपयोग फार महत्वाचा ठरला. शत्रू राष्ट्रापासून

आपला देशाचा नकाशा गुप्त ठेवण्याचे काम खूप सरकारांनी केली. सद्याच्या काळात उपग्रहांच्या साहाय्याने पाहणी केली जाते. आधुनिक सांकेतिक परिज्ञानामुळे नकाशे गुप्त ठेवणे अवश्य झाले आहे. सर्व सामान्यासाठी अभ्यास आणि उपयोगासाठी नकाशे खुले झाले.

- नकाशांचा मुक्त पणे वापर चांगला आहे असे तुम्हास वाटते काय ?
- वसाहत वाद्यांनी मोठ्या प्रमाणात नकाशासाठी का खर्च केला असावा ?
- डेवीड लिविंगस्टोन, स्टॅनली, अमुडसन या थोर शोधकर्त्यांची माहिती मिळवा. त्यांना कोणी व का पुरस्कृत केले असावे असे तुम्हाला वाटते ?

नकाशाचा वापर: सद्यास्थिती:

आपण वर पाहिल्याप्रमाणे विविध कारणासाठी नकाशांची तयारी आणि वापर होतो. वसाहती, व्यापार, पर्यटन, युद्ध इत्यादी. सद्याच्या परिस्थिती मांडणी, आरेखन, विकास या साठी नकाशांचा वापर मोठ्या प्रमाणात होत आहे. यासाठी विशिष्ट विभागातील असमतोल शोधणाऱ्यांनी गरज फार मोठी आहे. असमतोलाची कारणे, उपलब्धता याचे विश्लेषण करावे लागते. त्यासाठी नकाशाचा वापर महत्वाचा ठरतो. उदा.पिण्याच्या पाण्याची कमतरता असलेल्या भूभागाचा नकाशा आणि पाण्याची उपलब्धता असलेल्या भूभागाचा नकाशा याची तुलना करता येते. त्यासोबतच पाऊस, भूगर्भ जल आणि नद्यांच्या पाण्याची स्थिती. या सर्वांचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्या विभागातील लोकांसाठी पिण्याचे पाणि उपलब्ध करण्या विषयीचा कृती आराखडा तयार करता येतो. विधन विहीर, लहान प्रकल्प, तळे किंवा अन्य साधनांद्वारे हि पाण्याची उपलब्धता पाहता येते. तसेच कृषीविकास उद्योग धंद्यांची उभारणी, रस्ते, इमारती, इस्पीतळ

शाळा यांची निर्मिती करण्यासाठी ही नकाशाचा उपयोग होतो.

नवीन शाळा किंवा नवीन महाविद्यालय स्थापन करण्यासाठी नकाशाचा कसा उपयोग होतो ? त्यासाठी कोणकोणत्या प्रकारचे नकाशे अभ्यासावे लागतील याबद्दल तुम्ही काही सूचना कराल का ?

विविध उद्योग अस्थापनांनाही नकाशाचा उपयोग होतो. व्यापारवाड ही मुख्य बाब. उदा. एखाद्या भ्रमणध्वनी आस्थापनेसाठी कोणकोणत्या भागात भ्रमण लटमी साठी शिखर, किंवा बुरूज उभारावे लागतील यांचा अंदाज बांधता येतो. त्यानुसार त्यांना आखणी करता येते.

- एखाद्याला इस्पीतळ उभारण्यासाठी विशिष्ट जागा शोधण्यासाठी कोणकोणत्या प्रकारच्या नकाशाची गरज भासेल त्याची एक यादी तयार करा ?
- सैन्यासाठी नकाशाची आवश्यकता/उपयोग युद्धकाळात कशी होते ?

विषयानुरूप नकाशाचे वाचन:

बरील प्रकारच्या नकाशात केवळ नावे आणि अंतरच असते असे नाही तर त्यातून विविध प्रकारची माहिती मिळते. जसे (डोंगराळ, खडकाळ, सपाट) जमीन, लोकांनी आर्थिक परिस्थिती, भाषा, साक्षरता, ई. साधारण पणे विशिष्ट विषयासाठीच काही नकाशे तयार करतात त्यांना थिमॅटिक किंवा विषयानुरूप नकाशे म्हणतात. उदा.राजकीय नकाशा, ज्यात मंडळ, जिल्हा, राज्य, देश, राजधानी, इत तर काही भौतिक नकाशात, पर्वत, नद्या, पठारे, डोंगर इ. काही नकाशे जमिनिच्या उपयोगा पुरते असतात जसे. गावांचा भाग, जमीनीचा पोत इ. काही वेळा पिके, अन्न धान्य पिकांचे प्रकार इ. उदा. नगरी पिकांसाठीच्या नकाशात कापूस, तर काही भाग निवासाठी राखीव ठेवला जातो. शाळा,

प्रार्थना स्थळे, दुकाने, पाणि पुरवठा तर काही भाग रिकामा सोडला जातो. जेथे जल साठा केला जातो. एखाद्या गावाचा नकाशा तयार करतांना त्यात कांही विशीष्ट प्रकारचे घटक/चिन्हे/रंग वापरली जातात. ज्यामुळे प्रत्येक घटक हा एकाच नकाशात वेगवेगळा दाखवला जातो खाली एक तक्ता दिला असून भूभाग तथा भूभागा विषयीच्या नकाशा तयार करतांना कोणते रंग वापरावे याची माहिती मिळते.

रंग	जमीनीचा पृष्ठभाग/जमीनीचा उपयोग
दडद हिरवा	जंगल
साधारण हिरवा	गवताळ प्रदेश
तपकीरी	कृषी उपयोगी जमिन
पिवळा (कृषी विषयक नकाशे)	पिकांचा भूभाग
गडद राखादी	पर्वत
साधारण राखादी	टेकड्या
पिवळा	पठारे/सपाट भाग
साधारण लाल	पडीक जमीन
साधारण निळा	टाकी, नदी, कालवे, विहीरी
गडद निळा	समुद्र आणि महासागर
पांढरा	खनिज पदार्थ असलेला जागा
काळा	सरहद्दी

विविध प्रकारच्या सामाजिक/आर्थिक बाबी घटक/बाबी दर्शविण्यासाठी आपण विशिष्ट प्रकारच्या पद्धती वापरतो. ज्यात. ठिपके, चिन्हे, रेषा. इत्यादी. तुलनात्मक माहिती दर्शविण्यासाठी मोठ्या आकाराचे ठिपके देण्याची पद्धत वापरली जाते. तर कांही आशय प्रधान नकाशात वर्तुळ, आलेख, सारणी इत्यादींचाही वापर होते. तसेच छटांचाही वापर केला जातो. विशेषता जमीनीचे प्रकार दाखवण्यासाठी छटा पद्धती वापरली जाते.

लोकसंख्या नकाशा तयार करा:

उदा. तुमच्या शाळेच्या विविध इयत्तेतील विद्यार्थी दर्शविणारा एक नकाशा तयार करा. प्रत्येक इयत्तेत किती विद्यार्थी आहेत हे दर्शवितांना ठिपक्यांचा वापर करा. प्रति 5 विद्यार्थी मागे एक ठिपका द्यायला विसरू नका. तसेच सूची मध्ये याची नोंद करतांना एक ठिपका किती विद्यार्थ्यांचे प्रतिनिधीत्व करतो ते लिहा.

छटा पद्धतीने ही लोकसंख्या नकाशावर दर्शविली जाते. या नकाशांना लोकसंख्येच्या घनतेचा नकाशा म्हणतात. एक विशिष्ट ठिकाणी राहणाऱ्या एकूण लोकांचा अंदाज बांधला जातो. नंतर त्याची विभागवार विभागणी केली जाते. उदा. एखाद्या गावाचे क्षेत्रफळ दहा चौरस आसेल आणि एक हजार लोक राहत असतील तर त्यागावाचा लोकसंख्येची घनता. तर चौ.कीमीला शंभर एवढा असते. याच पद्धतीचा उपयोग करून राज्यभराच्या लोकांच्या घनतेचा विचार करता येते. खालील तक्ता पहा. देशातील अनेक राज्यांच्या लोकसंख्येची घनता त्यात दिली आहे.

लोकसंख्येची घनता - 2011

राज्य	घनता	राज्य	घनता	राज्य	घनता
आंध्रप्रदेश	309	झारखंड	414	पंजाब	550
अरुणाचल प्रदेश	17	कर्नाटक	319	राजस्थान	201
अस्साम	397	केरळ	859	सिक्कीम	86
बिहार	1102	मध्यप्रदेश	236	तमिलनाडु	555
छत्तिसगड	189	महाराष्ट्र	365	तेलंगाना	360
गोवा	394	मणिपुर	122	त्रिपुरा	350
गुजरात	308	मेघालय	132	उतराखंड	189
हरीयाणा	573	मिझोरम	52	उत्तरप्रदेश	828
हिमाचल प्रदेश	1235	नागालँड	119	पश्चिम बंगाल	1030
जम्मू आणि कश्मीर	56	ओडीसा	269		

भारताच्या नकाशात खालील रंगाप्रमाणे लोकसंख्येची घनता दर्शविण्यात आली आहे.

सूचि

0 - 250		501 - 750	
251 - 500		751 - 1000	
1000 वर			

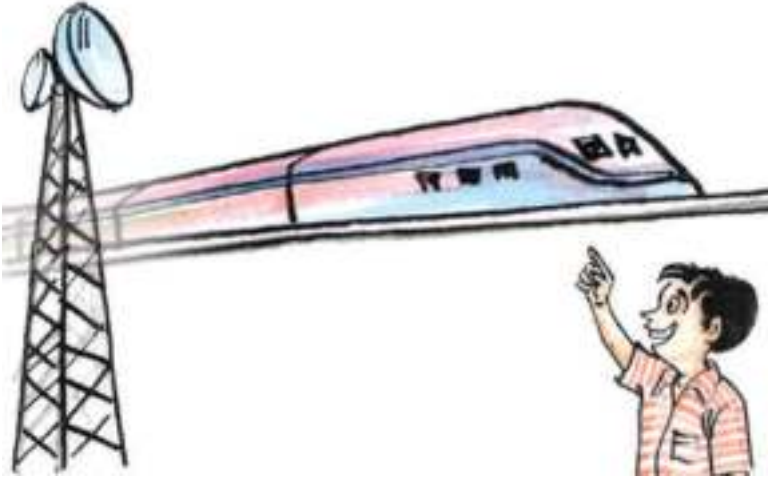
नकाशा 9: भारताची लोकसंख्या दर्शविणारा नकाशा

नकाशातील पारंपारीक चिन्हे:

सर्व साधारण पणे नकाशा निर्माचे स्वतःची चिन्हे वापरतात तर कांही चिन्हांचा उपयोग पारंपारीक पणे होते. भारतात भारतीय पाणी विभागाने निश्चित केलेली चिन्हे वापरण्याचा प्रधान आहे. खाली भारतीय पाहणी विभागा (सर्व्हे ऑफ इंडीया) ने निश्चित केलेली चिन्हे दिली आहेत.

Towns or Villages: inhabited: deserted Fort				
Huts: permanent: temporary. Tower. Antiquities				
Temple. Chhatri Church. Mosque. Idgah. Tomb. Graves				
Lighthouse Lightship Buoys: lighted: unlighted Anchorage				
Mine Vine on trellis Grass. Scrub				
Palms: palmyra: other Plantain Conifer Bamboo Other trees				
Boundary. international				
.. State: demarcated: undermarked				
.. district; subdivn., tahsil or taluk forest				
Boundary pillars: surveyed; unlocated; village trijunction				
Heights, triangulated; station; point, approximate				
Bench-mark: geodetic; tertiary: canal				
Postoffice. Telegraph office Combined office, Police station				
Bungalows: dak or travellers, inspection. Rest house				
Circuit house. Camping ground, Forest: reserved: protected				
Spaced names: administrative; locakut if tribal				

Roads, metalled: according to importance: distance stone....			
.. unmetalled: do. do. bridge			
Cart-track Pack-track and pass. Foot-path with bridge			
Bridges: with piers: without. Causeway. Ford or Ferry			
Streams: with track in bed: undefined. Canal			
Dams: masonry or rock-filled: earthwork Weir			
River banks: shelving: steep. 3 to 6 metres over 6 metres. ...			
.. dry with water channel; with island & rocks Tidal river ...			
Submerged rocks Shoal Swamp Reeds			
Wells: lined: unlined Tubewell Spring. Tanks: perennial; dry			
Embankments: road or rail tank Broken ground			
Railways, broad gauge: double: single with station; under constrn. ...			
.. other gauges: do :do. with distance stone do.			
Mineral line or tramway Telegraph line. Cutting with tunnel			
Contours with sub-features. Rocky slopes. Cliffs			
Sand features: (1)flat (2)snad-hills and dunes (surveyed), (3)shifting dunes			

चित्र 1.4: Thankfully they did not create symbols for these!

उंच-सखळ भागाचे नकाशात दर्शविणे:

पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील उंच किंवा सखळ भाग नकाशात दाखविला जातो. यात पुरातत्वे करून टेकड्या, दऱ्या सपाट प्रदेश, नदीचे खोरे, खडकाळ प्रदेश वाळवंट यांचा समावेश असतो. नकाशा हा सपाट असल्याने त्यात उंच सखळ भाग जशाचा तसा दाखवता येत नाही. तर त्यासाठी विशीष्ट प्रकारची चिन्हे वापरावी लागतात. कधीकधी विशेष प्रकारच्या रेखा वापराव्या लागतात त्याला बॉन्टर्सवि 'कॉन्टर लाईन्स' म्हणतात. या बदल तुम्ही गतवर्षी वाचलेच आहे. कॉन्टर्स म्हणजे

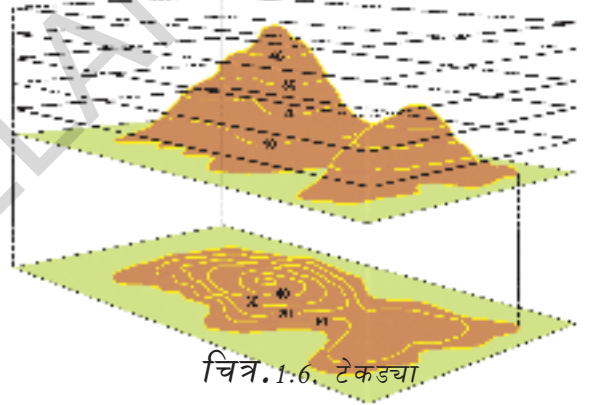
चित्र.1.5.विविध रेषांच्या साह्याने उंची

दाखवलेल्या नकाशा
पृथ्वीवरील वैविध्यता

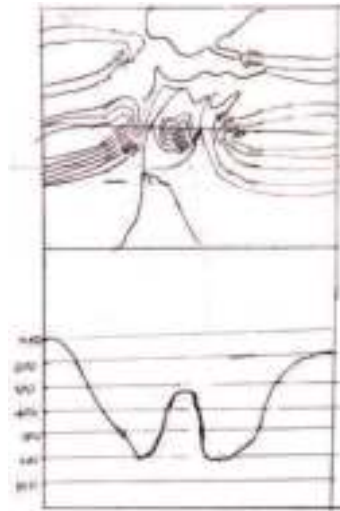
नकाशातील समान उंचीला जोडणाऱ्या रेषा होत. या रेषा समुद्र सपाटी पासून मोजल्या जातात. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर संदर्भ रेषेवरील सर्व जागा एकाच उंचीवर असतात. तसेच या रेषांना 'आयसो-लाईन्स' असेही म्हणतात. याचे कारण म्हणजे या रेषा एक समान विशीष्ट्यांना हि जोडतात.

संदर्भ रेषा किंवा कॉन्टर लाईन्स या विशीष्ट पद्धतीने विशीष्ट अंतरावर काढल्या जातात. विशीष्ट उंची साठी जसे 20 मिटर उंची 50 मि.उंची 100 मी. उंची. इ. सर्व समान संदर्भ रेषा दिलेल्या नकाशात उपयोगात

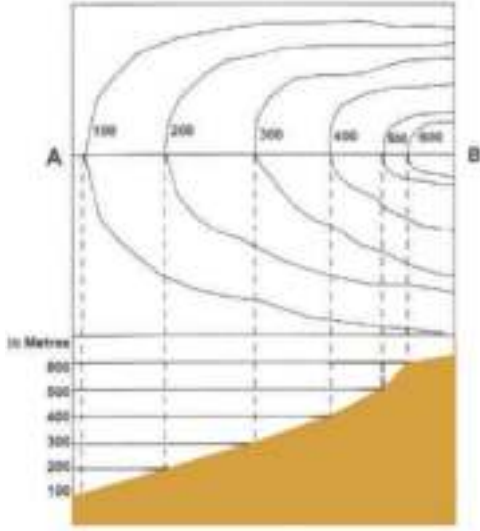
आणली आहे.

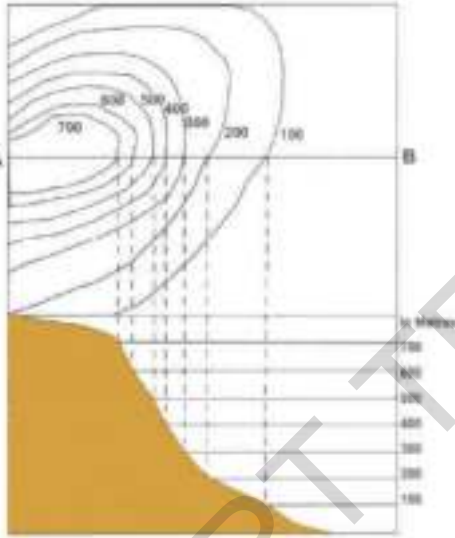
चित्र.1.6. टेकड्या

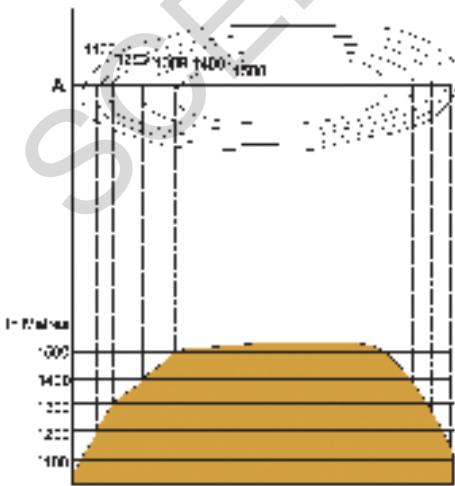
चित्र.1.7. 'त' आकाराची दरी

चित्र.1.8. संदर्भ रेषा (सरळ उतरण)

चित्र.1.9. उतरती उतरण

चित्र.1.10. पठार

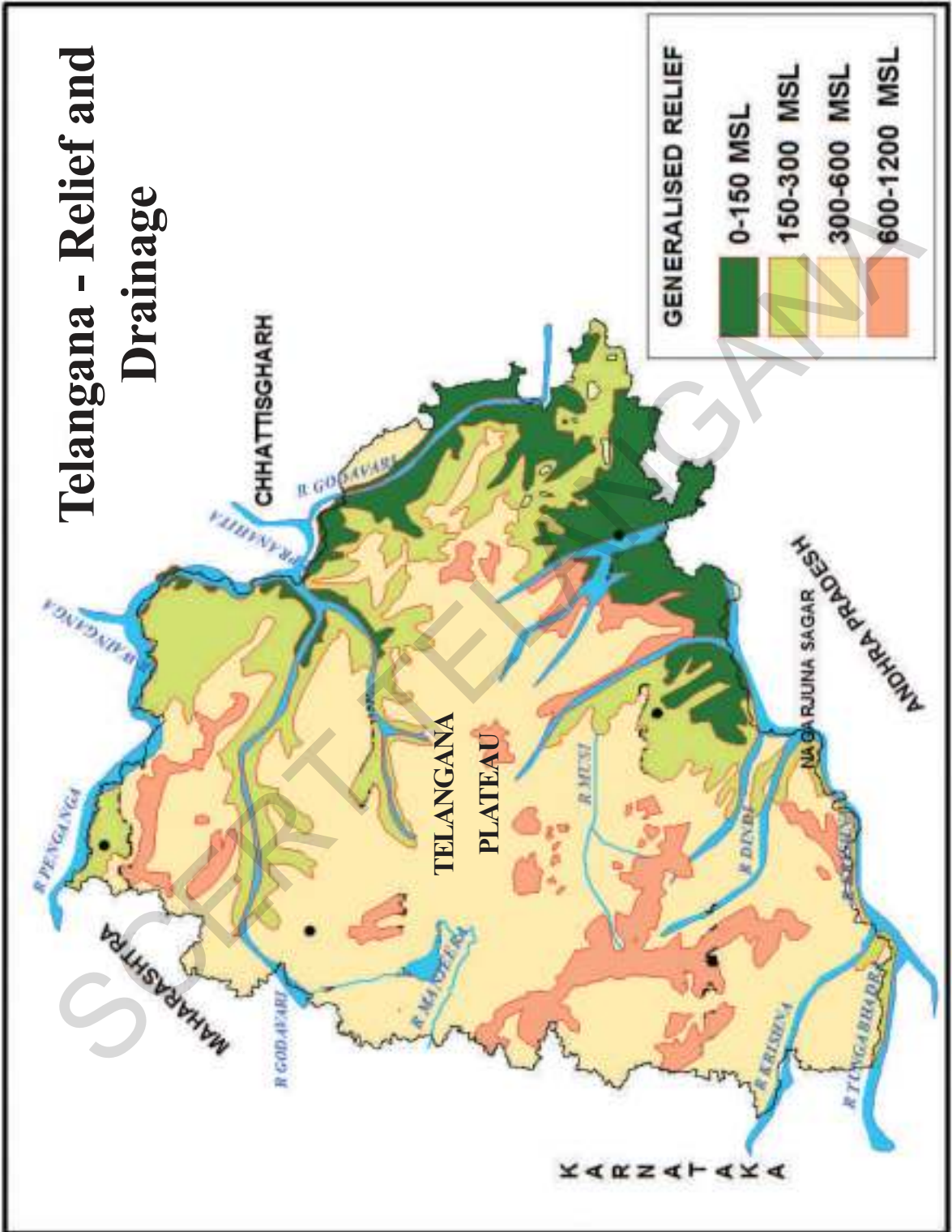
संदर्भ रेषा या जमीनिची चठ आणि उतरण दाखवण्यासाठी उपयोगात आणल्या जातात. तसेच समुद्र सपाटी पासून विशीष्ट उंचीवरील सर्व ठिकाने एकाचवेळी दाखवण्यासाठी ही यांचा वापर केला जातो. पण अशावेळी या रेषा भिन्न स्वरूपात आसतात. जेथे संदर्भ रेषा दूर असतात तेथे उतरण तर जवळ असतात तेथे चढण असते. एका विशीष्ट लयीत असलेल्या रेषा चळ किंवा उतरणाची एकता दर्शवीते. संदर्भ रेषा या विशीष्ट उंचीवर उदा. 20 मी., 50 मी. व 100 मीटर अशा अंतराने असतात यास आपण नकाशात पाहू शकतो.

- या पुस्तकात विविध प्रकारचे विषयानुरूप नकाशे आहेत. उदा. पृ.क्र.14 वर उंच सखळ तसेच कोरडा प्रदेश पृ.क्र.15 वर वार्षिक पाउसमान पृ.16 वर माती. पृ.55 वर जंगले आणि पृ.66 वर खनीजे ई. आता वरील प्रकारच्या नकाशांच्या माध्यमातून तुमच्या जिल्ह्यांची इत्थकत माहिती तयार करा ?

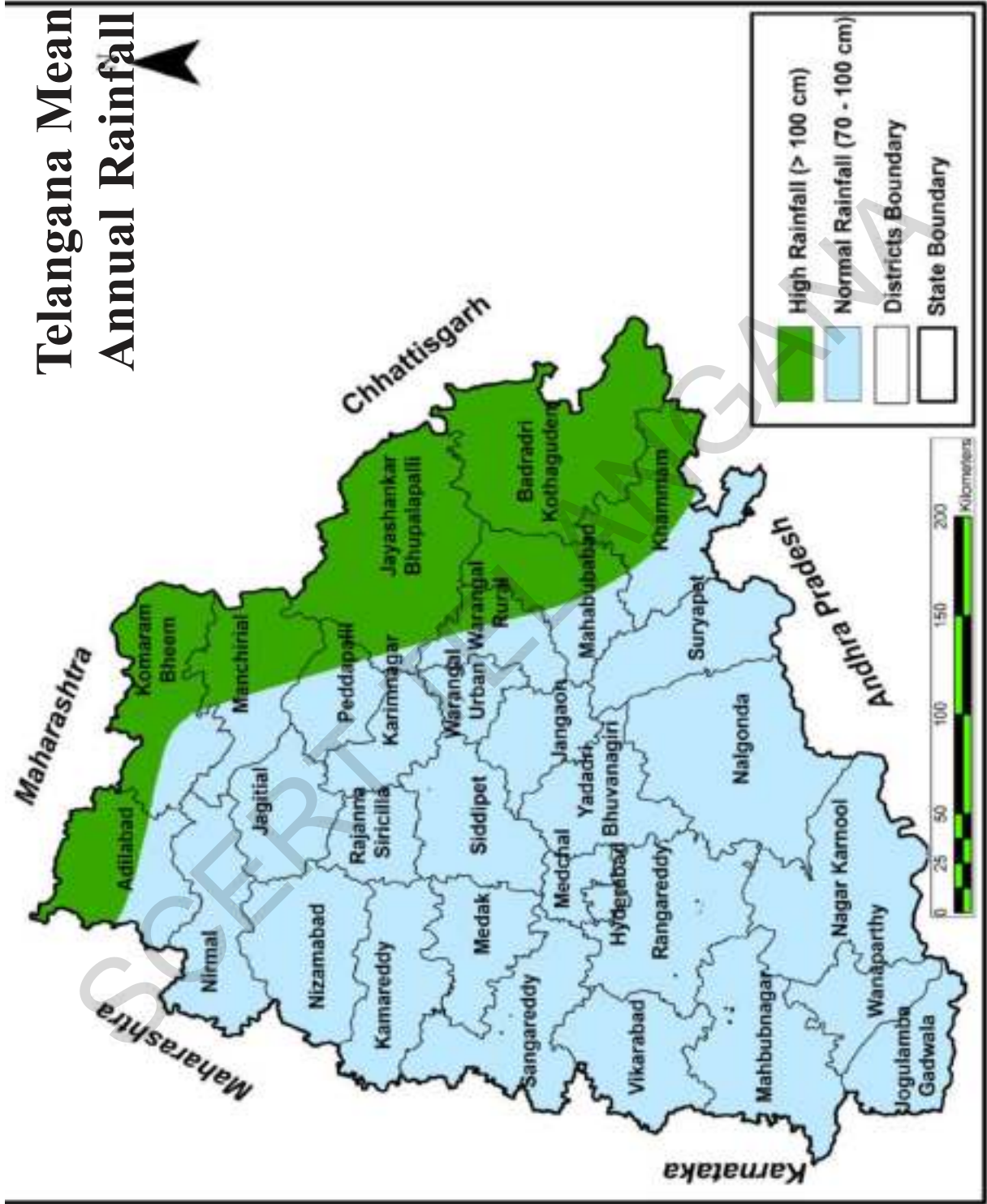
नकाशाचे पुस्तक (एटलास)

नकाशाच्या पुस्तकात वेगवेगळे नकाशे असतात. नकाशाचे पुस्तक उघडून पहा त्यामध्ये अनेक प्रकारच्या नकाशांची यादी दिलेली असते, जगातील वेगवेगळ्या भागातील लोकांचे जीवनमान कशाप्रकारचे असते. हे देखील नकाशाच्या माहितीतून कळते. नकाशाच्या पुस्तकात दिलेल्या अरुणाचल प्रदेशाच्या लोकांचे जीवनमान कसे असेल याचा तुम्हाला अंदाज करता येईल का ?

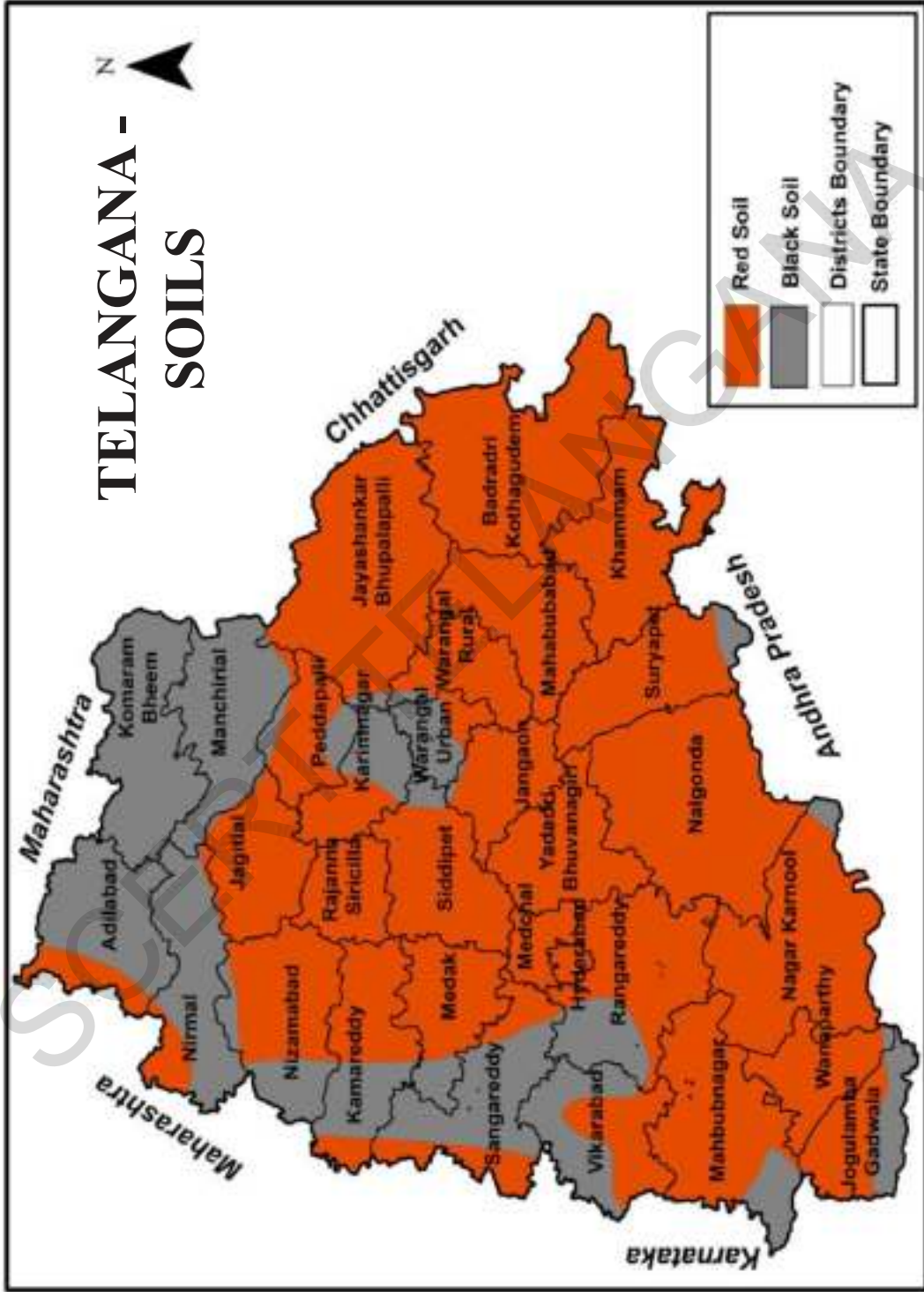
Telangana - Relief and Drainage

Telangana Mean Annual Rainfall

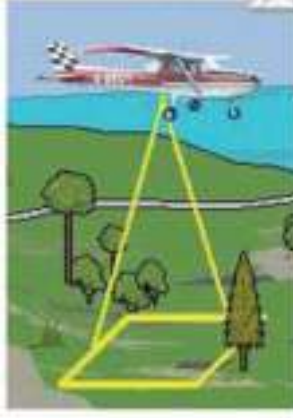

TELANGANA - SOILS

उंचीवरून घेतलेले छायाचित्र: Aerial photography

विमान, हेलीकप्टर, एअरक्रफ्टचा उपयोग घेउन खुप उंच जावुन विविध भागाचे चित्रिकरण करणे म्हणजेच एरीयल फोटोग्राफी होय. या चित्रीकरणास नकाशा असु शकत नाही.

उपगृह छायाचित्र Satellite imagery:

अंतराळ ठेवल्या गेलेल्या कृत्रिम उपगृहहाव्दारे जमीनीवरील विविध भागाची घेतल्या गेलेली छायाचित्र म्हणजेच उपगृह छायाचित्रे ही आहेत. याचा अनेक प्रकारे उपयोग करतात. जसे सरहद्द तयार करणे, नियोजन करणे, वातावरणातील संशोधन जंगल रक्षण व युद्ध इत्यादी साठी याचा उपयोग होतो.

वार्तापत्रिका, दुरदर्शन या प्रसारित होणारी वातावरणातील माहिती तुम्हास माहितच असते. वातावरण दर्शविणाऱ्या नकाशाव्दारे वातावरणाची माहिती गोळा करा.

महत्वाचे शब्द

1. आराखडा
2. चिन्ह
3. भुगोलशास्त्रज्ञ
4. कॉन्टूर Contour
5. कारटोग्राफी

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. शाळेतील नकाशाच्या संचालीत विषयानुरूप नकाशांचे काळजीपूर्वक निरिक्षण करून अभ्यास करा.
2. प्राचीन ग्रीस आणि सद्याच्या काळातील नकाशाचा उपयोग यात बदल घडला आहे. या बदलातील साम्य तथा भेद स्पष्ट करा.

	प्राचीन ग्रीस काळ	सद्या
समानता		
भेद		

3. अनेकांच्यामते वसाहतवाद्यांची नकाशानिर्मिती ही सतेचे नियंत्रण आणि पर्यटन/शोध हे बंदूकी पेक्षा शक्तीमान होते; तुमचे मत काय ?
4. ब्रिटीशांनी तयार केलेले नकाशे टॉलेमी आणि ईट्रीसी यांच्या नकाशा पेक्षा कसे वेगळे होते ?
5. 'सद्याच्या काळातील नकाशाचा उपयोग' हा पृष्ठ क्र.8 वरील मजकूर वाचून खालील प्रश्नाचे उत्तर द्या. सद्याच्या काळात नकाशाचा वापर विस्तृत पणे केला जातो, तो कोणकोणत्या प्रकारे ?
6. विविध प्रकारचे नकाशे तयार करण्यासाठीचे काही प्रश्न तयार करा ?

Part - I

आपण ज्या पृथ्वीवर राहतो. त्या पृथ्वीवर बरीच विविधता आहे. आपण पाहिलो आहोत विविध प्रकारचे वैशिष्ट्य यात आहेत. समुद्र आणि खंड, पर्वते, पठारे, मैदाने या खंडावर आहेत. काही प्रांतात नेहमी पाऊस पडत असतो. या पाठात अजून काही महत्वाच्या विविध गोष्टींची माहिती घेणार आहोत. आपण या गोष्टी पाहू शकत नाही. पण जाणून घेऊ शकतो. यात वातावरण वेगवेगळ्या प्रकारचे असते. तुम्ही लक्षात घ्या, जेव्हा सकाळी थंडी असते, नंतर दिवसा गर्मी असते आणि पुन्ही रात्री थंडी पडते. त्याच प्रमाणे काही महिन्यांमध्ये जास्त गर्मी असते. तर वर्षाच्या काही महिन्यांमध्ये कमी गर्मी असते. हे एकाच ठिकाणच्या वातावरणातील वेगळेपणा आहे. पृथ्वीवर वेगवेगळ्या जागी वेगवेगळे वातावरणे असते. काही थंडी प्रांत आहेत. तर काही उष्ण प्रांत आहेत. काही प्रांतांत जास्त थंडी असल्यामुळे तो प्रांत वर्षभर बर्फाने अच्छादलेला असतो. विश्ववृत्तीय प्रांतांमध्ये जेव्हा गर्मी जास्त असते. वर्षभरामध्ये नंतर ध्रुवीय प्रदेशात थंडी जास्त असते.

तापमानाच्या फरकांमुळे विविध प्रकारचा पाऊस, आणि वारे वाहतात. वेगवेगळ्या जागी पावसाचे प्रमाण आणि तापमान वेगवेगळे असते.

तापमान आणि पाऊस याचा प्रभाव जीवनावर विविध प्रकारे पडतो प्राणि आणि वनस्पती सुद्धा तापमान आणि पावसावर अवलंबून असतात. काही प्रकारचे झाडे आणि वनस्पती हे उष्ण प्रदेशातच वाढतात. आणि इतर काही प्रकारचे वनस्पती थंड प्रदेशात वाढतात. आणि

जास्त थंड प्रदेशात वनस्पती वाढत नाहीत. या प्रकारे आपण झाडेझुडपे आणि प्राणी यांच्या जीवनातील विविधता दिसू पाहू शकतो. या पाठात आपण भागांमध्ये असणारे तापमान याबद्दल अभ्यास करणार आहोत.

- तुम्ही अशा वेगळ्या हवामानात राहात असाल तर त्या हवामानाचे वर्गीत चर्चा करा ?
 - तुम्हाला माहित आहे. सूर्याच्या किरणांमुळे पृथ्वीवर उष्णता आहे. पण सकाळ पासून रात्रीपर्यंत, ऋतूप्रमाणे, जागा प्रमाणे उष्णता का बदलेत? आपण वेगवेगळे कारणे ऐकली आहेत. या पाठ शिकण्या अगोदर तुमच्या वर्गीत याची कारणे सांगण्याचा प्रयत्न करा. याबद्दल चर्चा करा ?
1. सकाळी थंडी पडते दुपारी उष्णता वाढते.
 2. उन्हाळ्यात गर्मी असते. हिवाळ्यात थंडी असते.
 3. उंच टेकड्यांवर थंडी असते. मैदानावर उष्णता असते.
 4. विश्ववृत्तीय प्रांतात गर्मी जास्त असते. ध्रुवीय प्रांतात थंडी जास्त असते.

सौरशक्ती आणि सूर्याची किरणे:-

पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर शक्ती निर्माण करणारा सूर्य हा महत्वाचा घटक आहे. ज्याप्रमाणे विद्युत केंद्रे शक्ती उत्पत्ती करतात. आणि प्रकाश आणि उष्णता देतात.

हिरवी घरे

माणवीय समाजामध्ये झाडे वाढवण्यासाठी आवडीप्रमाणे प्रत्येक ठिकाणी कृत्रीम वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या प्रकारे आपण पालेभाज्या, फळे थंड प्रदेशात वाढवू शकतो. या हिरव्या घरांमुळे - घराचे बांधकाम हे उष्णता आत येण्यासारखे केलेले आहे. त्याच्या भिंती आणि छप्पर यातून उष्णता येते. पण जात नाही. आपण पिक पिकवण्यासाठी शेतामध्ये दलदलीचा परिसर निर्माण करू शकतो. जसे, साळीच्या फिकासाठी लागणारी परिसर पाणेथळ जमीन.

आकृती.2.1: पिकांसाठी निर्माण केलेला कृत्रीम परिसर

या प्रकारची शक्ती सतत उत्पत्ती होते. त्यास सौर प्रकाश म्हणतात. जेव्हा शरीरास शक्ती मिळते. त्यास प्रकाश (radiation) म्हणतात. ही शक्ती सूर्याच्या किरणांमुळे उत्पत्ती होते. याचे काही भागास आपण पाहू शकतो. आणि त्याची जाणीव ही होते. जसे: प्रकाश आणि उष्णता. याचे अजून काही आकार आपण पाहू शकतो. जसे अतिनील लोहित किरणे, रेडिओची तरंगे, एक्स-रे या गोष्टी सूर्यापासून आपण पाहू शकत नाही. आणि यांची जाणीवही होत नाही.

शक्ती ही किरणयुक्त असते. सूर्याच्या कमी किंवा जास्तीच्या सतत बदलमुळे. संपूर्णपणे वर्षानुवर्षे चालत असते. तर पृथ्वीवरील तापमान बदलण्याची कोणती कारणे आहेत?

पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर जेव्हा सूर्याची किरणे पोहोचतात त्यास किरणरहित म्हणतात. पृथ्वीवर खरोखरचे सौर शक्तीचे प्रमाण जमिनीवर पोहोचते. त्यापैकी थोडाफार भागच पृथ्वीच्या वातावरणात

पोहोचतो. याचे कारण म्हणजे सौर शक्तीच्या परावर्तनीयाचा तीसरा भाग $1/3$ पृथ्वीच्या वातावरणात असतो. (जसे आरशाचे परावर्तनीय किरणे). दुरपर्यंत पृथ्वीचा काही भाग जिकडे तिकडे सौर शक्तीने पसरतो. आणि वातावरणाच्या उंच वयायीस शक्ती शोषून घेते. खरोखरेच काही उष्ण किरणे सूर्याची जेव्हा जमिनीवर पडतात. तेव्हा ती आपणास जगवतात. जसे अतिनिळ रोहित किरणे काही सूर्याची किरणाचे प्रमाण वातावरणातील धूळ, ढगे, धूव शोषून घेतात. तुम्ही लक्ष द्या जेव्हा वातावरण ढगाळ असते तेव्हा तापमानात फार कमी उष्णता असते.

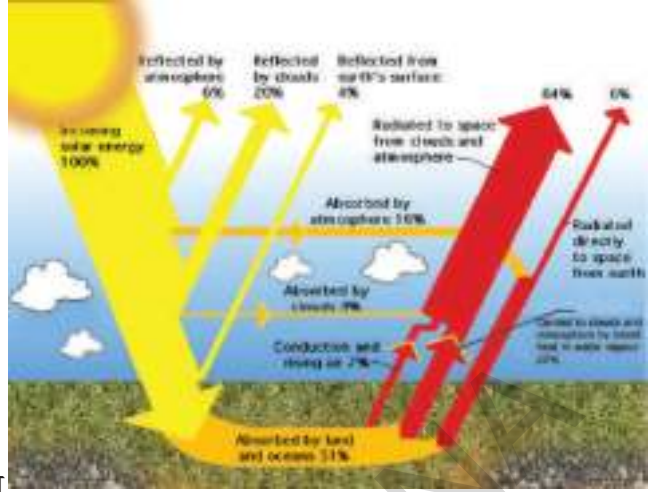
- तुम्ही किरणजन्म आणि किरण रहित या दोन्ही मधील फरक सांगू शकाल का?
- जेव्हा वातावरण धूळ आणि धूराने प्रदुषित होईल तेव्हा काय घडेल ?

सूर्याची किरणे आणि पृथ्वीचा पृष्ठभाग

जोपर्यंत सूर्याची किरणे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर सारख्या प्रमाणात पोहोचत नाही. तोपर्यंत पृष्ठभाग उष्ण होत नाही. याचे कारण म्हणजे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील वक्र रेषा आहेत. खालील दोन चित्रांची तुलना करा. त्यामुळे हा विषय लक्षात येईल.

वरील चित्रात पहा. पृथ्वीच्या पृष्ठभाग वळलेला आहे, त्याचप्रमाणे सौरशक्तीचे सारखे प्रमाण विषुववृत्ताच्या लहान भागावर पडत आहेत. तसेच मोठ्या भागावर पडत आहेत. त्यास आपण दक्षिणेकडे किंवा उत्तरेकडे वळलेल्या हिासत आहेत. या प्रमाणे आपणास उष्णता मिळू शकते जेव्हा विषुववृत्तीय भाग दक्षिण व उत्तरेच्या जवळ असतो.

तुम्ही पाहू शकता जेव्हा सूर्याची किरणे जवळपास 90° अंश विषुववृत्तावर पडतात तेव्हा ते उतरत्या बाजूला दक्षिण व उत्तर भागावर

चित्र 2.2: Insolation and terrestrial radiation

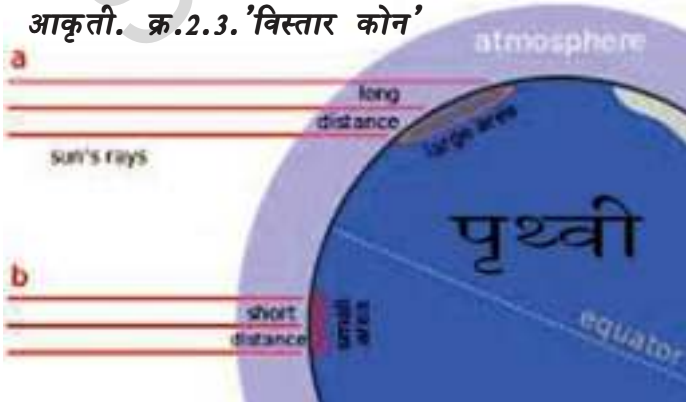
पडतात. यासच 'विस्तार कोन' किंवा पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर पडणाऱ्या किरणांचा कोन. खाली दिलेला तक्ता पहा. पृष्ठभागावर पोहोचणाऱ्या शक्तीचे प्रमाण कसे बनते. ते 'विस्तार कोन' मुळे याच्यातील फरक लक्षात घेता येतो.

जर किरणरहित भूमध्य भागावर (0° अंश) पोहोचतात. त्याचे 100 प्रमाण आहे. तर		
At 45°	(जापानच्या उत्तरीय भागात)	75 प्रमाणात पडतात.
At $66 \frac{1}{2}^\circ$	(ध्रुवीय वर्तुळ)	50 प्रमाणात पडतात.
At 90°	(उत्तर आणि दक्षिण स्तंभात)	40 प्रमाणात पडतात.

- कोणत्या ठिकाणी किरणे जास्त प्रमाणात उतरतात - जापानमध्ये किंवा उत्तरेकडे ?
- कोणत्या ठिकाणी सूर्याची किरणे अतिशय जास्त वेगाने पडतात. आंध्रप्रदेशात किंवा राजस्थानात ?

- जर पृथ्वी समतले नसेल आणि वक्रही नसेल तेव्हा जापानमध्ये जास्त उष्णता असू शकते का किंवा भूमध्य रेषेत जास्त असते. किंवा दोन्ही मध्ये सारखे प्रमाण असते का ?
- पृथ्वीचा नमुना (globe) पहा आणि कोणते देश उष्ण आहेत आणि कोणते देश थंड प्रदेशात आहे ते सांगा ?

आकृती. क्र.2.3. 'विस्तार कोन'

जरी केवळ जास्त सूर्याची किरणे विषुववृत्तीय प्रांतावर पडत असली, तरी ते ढगाळ आणि नंतर दुपारी मध्यम आणि कमी सूर्याची किरणे मैदानावर पडतात. ह्या कारणामुळे भूमध्य प्रदेश लवकरात लवकर उष्ण होत नाहीत. आणि त्या प्रांतात लगचे दक्षिण आणि उत्तर प्रांतात सुद्धा उष्णता कमी असते.

पण सगळीकडे असे होत नाही. जसे पृथ्वी सूर्याभोवती वर्षभर गतीने फिरत असते तेंव्हा विस्तार कोन सतत बदलत असतो. ह्या प्रकारे विस्तार कोनाची वाढ दक्षिणेकडे होत जाते. नोव्हेंबर आणि डिसेंबर महिन्यापर्यंत वाढ होते. मे आणि जून महिन्यामध्ये याची वाढ कमी होत जाते. ह्याची माहिती आपण पुढच्या घड्यात पाहू.

जमिन आणि पाण्यातील फरक:

तापमान जेंव्हा पूर्ण पृथ्वीवर आणि समुद्रावर पसरले असते. तेंव्हा त्यात पुष्कळ फरक आणि बदल होत असतो. जेंव्हा समुद्र आणि खंडाच्या तापमानाचे प्रमाण मोजाल तेंव्हा ही गोष्ट स्पष्ट दिसून येते. जमिनीचा काळजीपूर्वक विचार केला असता, जमिन ही एक चांगली विद्युतबाहक उष्णता निर्माण करणारी आहे. जिथे पाण्याचे मुख्य भाग वेगवेगळ्या प्रकारचे असतात. जिथे जमिन लवकरात लवकर थंड आणि गरम होते, तिथे समुद्राच्या पाण्याला सुद्धा थंड आणि गरम होण्यास वेळ लागतो.

- तुम्ही सांगू शकता का, जमिन आणि पाणी उष्ण होण्यास काय फरक आहे ?

नकाशामध्ये (चित्र.22) जास्त उष्ण असणारे तापमान करड्या रंगानी दाखवले आहे. आणि कमी तापमानाचा भाग निळ्या रंगानी दाखवली आहे.

वातावरणातील उष्णता:

तुम्हाला हे ऐकून, आश्चर्य वाटेल की सरळ पडणाऱ्या सूर्य किरणांनी तापमान आणि हवा उष्ण होत नाहीत. जरी हेखरे असेल तरी किरणांमुळेच उष्णता मिळते. हे मान्य करावे लागले. सूर्याची किरणे सुरुवातीस पृथ्वीच्या पृष्ठभागास गरम करतात. जेंव्हा किरणांची स्थिती बदलते. तेंव्हा उष्णता सगळीकडे हवेमध्ये सुद्धा पसरते. जमिनीच्या पृष्ठभागापासून वातावरणाच्या उच्च स्थानावर पोहोचण्यासाठी जमिन का थंड होत नाही. जमिनीच्या उष्णता जवळपास असते.

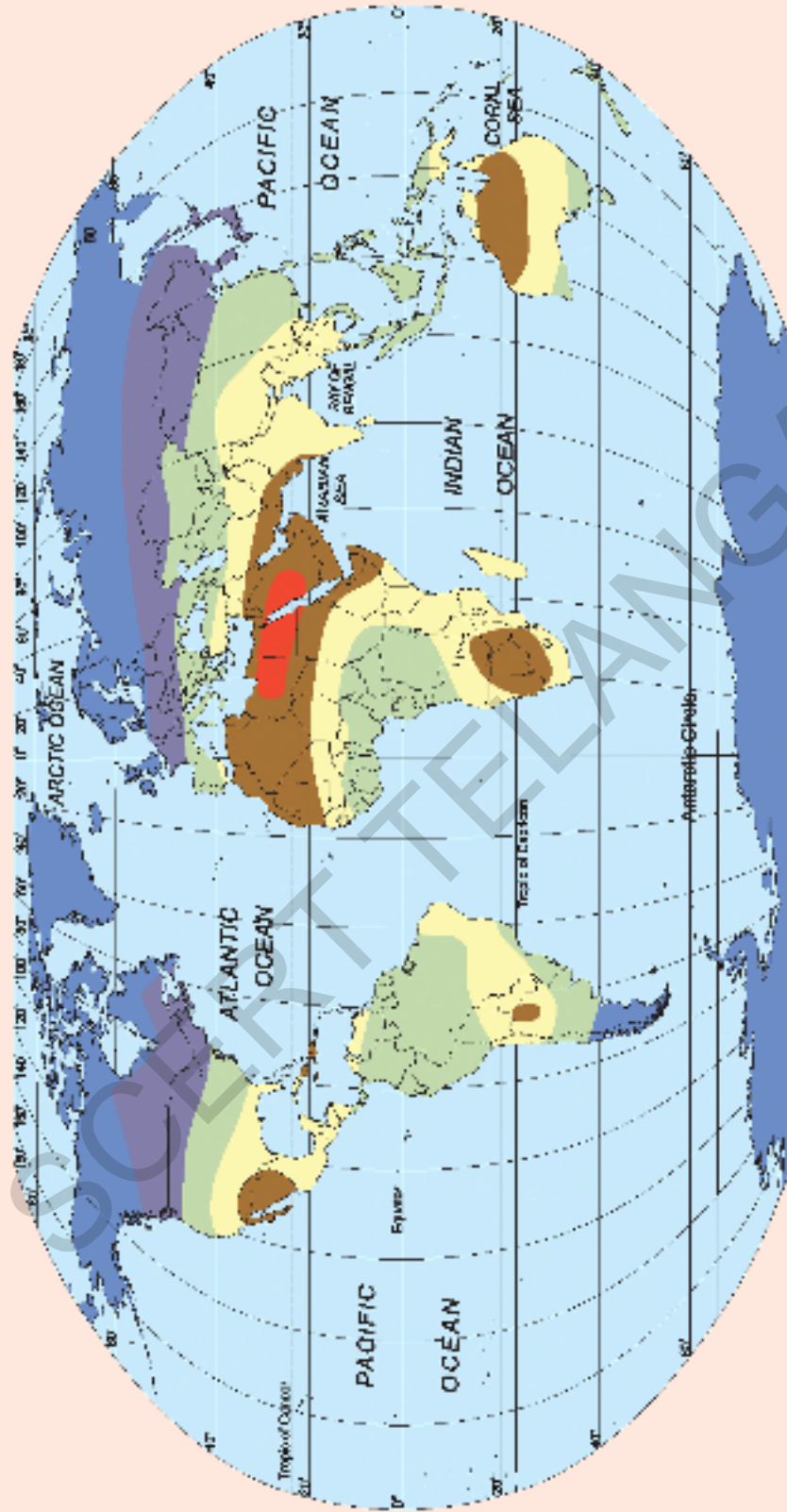
उष्णतेची समानता:

उष्णता ही जमिनीला सूर्याच्या किरणांपासून वेगवेगळ्या मार्गाने मिळते. आपण पाहिले आहे. की किरणांचा $1/3$ भाग हा लगेच मागे परावर्तित होतो. जेंव्हा पृथ्वीचा पृष्ठभागात उष्णता साठवलेले असते तेंव्हा आपोआपच वातावरण सुद्धा उष्ण होते. ती जागा किरणे घेतात. ह्या सर्व किरणे पोहोचण्यासाठी सूर्य हा महत्वाचा असतो. जर पूर्ण उष्णता किरणांमुळे मागे गेली नाही तर. दररोज उष्णतेचे तापमानाचा काही भाग साठवला नाही तर तापमान उष्णच उष्ण होत जाईल. जर पृथ्वीचा पृष्ठभागाने जमिन थोडीच उष्णता शोषण घेत असेल तर किरणे ही थंडच थंड होत जातील.

तुम्ही हे पाहिले आहात का ? कि सपाट जमिनीचा विस्तार लांब असतो ? प्रत्येक ठिकाणी जमिन ही उंच, खोल, चढ-उतार, समतल, असा फरक दिसून येतो. आणि ह्या भागावर सुद्धा जमिन सौरशक्ती शोषून घेते. यात जास्त सपाट जमिन असते का उतार जमिन जास्त असते ? पर्वताच्या दोन्ही बाजूस सूर्याची किरणे समय प्रमाणात पोहोचू शकतात क ? याचे काय कारणे असू शकतात ?

किरणांना पृथ्वीपर्यंत पोहोचण्यासाठी काही वायू अडथळा आणतात जसे कार्बनडाय ऑक्साईड. वातावरणामध्ये कार्बनडाय ऑक्साईडमुळे डिजेल आणि पेट्रोलचा वापरामुळे हा वायू वाढतो. जंगलाची तोडणी हे सुद्धा एक कारण आहे. जेंव्हा वातावरणामध्ये कार्बनडाय ऑक्साईडचा काही भाग वाढला. तर कमी उष्णतेची किरणे पडण्याची शक्यता असते. आणि पूर्ण वातावरणात वाढण्याची शक्यता असते. ह्याचा विषयास 'पूर्ण तापमान' म्हणतात.

WORLD MEAN ANNUAL TEMPERATURE

जगाचे सरासरी वार्षिक वातावरण

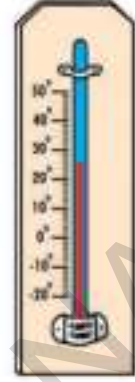
Designed and Compiled by Navin Kulkarni, Physicist
 from Mumbai. The graphs at each latitude are an average
 of 1000 hours of data. Most of the data is from the
 1950s to 1980s. The data is not available for
 the region of the globe that is not populated.

Note: This above can be equated as +15°C. Near of space in that region was 2.5 Celsius had an average per minute through all the year.

भाग - 2

वातावरणाचे तापमान

वर्गात सेलसीयसचे उष्ण तापमापक यंत्र आणा. लक्षात घ्या की उष्ण तापमापकाचे यंत्र किती तापमान दाखवते ते पहा. हच तुमच्या वर्गातील हवेचे सध्याचे तापमानाचे प्रमाण आहे.

तापमापक
Thermometer

- इतर विषयाबाबतही तापमानाचे प्रमाण लक्षात घ्या. मोजणी आणि मांडणी साठी खालील गोष्टी लक्षात घ्या. तुम्ही मोजणी करण्या अगोदर प्रत्येकाचे तापमानाचा अंदाजा लावा.

वस्तू	तापमान °C	
	अंदाजे	मोजने
बकीटातील पाणी		
बर्फ		
थंड पाण्याचा ग्लास		
गरम केलेले आंघोळीचे पाणी		

- उष्ण तापमापक यंत्रांचा तापमानाचे प्रमाण मोजण्यासाठी सोयिस्कर आणि सुरक्षित उपयोग होते. प्रमाण - 10°C पासून 110°C काही थर्मामीटरचा उपयोग गरम पाणी किंवा गरम चहाने सुद्धा पाहू शकतो.

तुम्ही प्रत्येक आठवड्याला प्रत्येक महिन्याला, आणि पूर्ण वर्षभराचे तापमान मोजाल तर तुम्हाला निश्चितच हिवाळा, पावसाळा आणि उन्हाळा ह्या ऋतूतील तापमानातील फरक दिसून येतो.

- पुढच्या आठवड्यामध्ये सुद्धा त्याच जागी. त्याच वेळी एकाच दिवसातील तापमानाचे

प्रमाण मोजा. (आठवण ठेवा. जागा ही सावलीची असावी.) प्रत्येक दिवशी मोजलेले तापमानाचे प्रमाण तुमच्या अंदाजे काढून तुमच्या वहीत लिहून ठेवा.

जागा _____
वेळ _____
महिना _____

तारीख	हवेचे तापमान °C	
	अंदाजे	मोजने

- दररोज तापमान मोजाल जे अंतर आठवड्याला मोजलेले, नंतर काही महिने मोजलेले प्रमाण वेगवेगळे दिसून येईल त्याची यादी तयार करा.
- तुम्ही प्रत्येक आठवड्यात मोजलेल्या तापमानाच्या प्रमाणाची मोजणी करा.
- प्रत्येक आठवड्यात दिसून आलेल्या बदलांवर चर्चा करा.

तापमानाचे कमी आणि जास्त प्रमाण:-

शास्त्रज्ञानी पृथ्वीवरील कमीत कमी आणि जास्तीत जास्त तापमानाची नोंदणी करून ठेवलेली आहे. उदा:- अत्यंत जास्त तापमानाच्या प्रमाणाची मोजणी नोंदणी केलेली आहे. ती त्या जागेस अझीझा येथील लिबिया (आफ्रिकेतील) ह्या जागी जुलै 1922 मध्ये तापमान 57.8 डिग्री सेंटीग्रेट एवढे होते. त्याचप्रमाणे अंटार्क्टिकेतील ओस्टाक स्टेशन ह्या जागेतील तापमान -89.2 डिग्री सेंटीग्रेट एवढे घटले होते. जुलै 1983 मध्ये.

तुम्हाला माहित आहे का तापमानाचे सरासरी प्रमाण -5°C पासून -89°C एवढे असते. तुम्हाला हे नक्कीच माहित असेल की, जेव्हा पाण्याचे तापमान 100°C पर्यंत पोहोचते तेव्हा पाणी उकळते. आणि जेव्हा 0°C पोहोचते तेव्हा पाणी बर्फाळ होते. कमीत कमी तापमानाचे प्रमाण -273.16°C च्या खाली असते. तापमान याच्या पेक्षा खाली जावू शकत नाही.जेव्हा तापमान 0°C खाली घसरते. तेव्हा त्यास $-x^{\circ}\text{C}$ मध्ये नोंदणी करतात. खाली दिलेल्या अंकाची रेषा पहा तुम्ही पाहू शकता कोणत्या प्रकारे + आणि - अंकाची खूना केलेल्या आहेत.

- कोणते तापमान जास्तीत जास्त असते 5°C किंवा -5°C
- कोणतेही दोन तापमानाचे प्रमाण दाखवा की जे आपणास थंडी जाणवेल ?

- -5° आणि 5° ह्या दोन्ही मध्ये किती डिग्रीचा फरक आहे ?
- खालील दिलेल्या प्रत्येक तापमानाचे प्रमाण थोडक्यात लिहा:
88 डिग्रीच्या खाली शून्य डिग्री, सेलसीयस-
38 डिग्रीपेक्षा जास्त थंड होणे सेलसीयस-
38 डिग्रीपेक्षा कमी थंड होणे सेलसीयस-
- तुम्ही तुमच्या वर्गात आजच्या तापमानाची मोजणी केली आहे का ?
88 डिग्रीपेक्षा शून्याच्या खालील सेलसीयसचे किती कमी प्रमाणाचे तापमान तुम्ही मोजाल ?
- साधारण माणसाच्या शरीरातील तापमानाचे प्रमाण 37°C असते. तर 50°C असेल तर साधारण माणसाच्या शरीरापेक्षा किती जास्त आहे ?
- -5° पेक्षा साधारण माणवाच्या शरीराचे तापमान हे कमी असेल तर किती थंडी असते?
- खाली दिलेल्या तापमानाचा जास्त पासून कमी डिग्री सेलसीयसचा क्रम लावा.
 12°C , -16°C , 29°C , 0°C , -4°C
- वरील कोणताय तापमानाच्या प्रमाणात जास्त उष्णता दिसून येते ?
- वरील कोणत्या तापमानाच्या प्रमाणात जास्त थंडी जाणवते ?

चित्र 2.4: तापमानवर प्रभाव करणारे घटक

तापमानाची नोंदणी:-

कमीत कमी आणि जास्तीत जास्त सहा थर्मामीटरचा वापर करून तापमानाचे प्रमाण लिहून ठेवा. आणि महिण्याच्या शेवटी सर्व तापमानाच्या उंचांक काढा. आणि त्याची मोजणी करून सरासरी जास्तीत जास्त तापमान त्या जागी लिहून ठेवा.

जास्तीत (जास्त तापमानाचा प्रमाण मिळवा व त्यास 30 दिवसाचे भागा). ह्या प्रकारे आपणास तापमानाचा सरासरी उंचांक आणि सरासरी कमी तापमानाचे प्रमाण महिण्याचे काढता येते.

खालील तक्ता पहा. त्यात हैद्राबाद मधील प्रत्येक महिण्याचा सरासरी महिणेवारी तापमान दाखवले आहे.

तक्ता:1 (हैद्राबाद येथील महिण्याचे सरासरी तापमान)

महिणा	जास्तीत जास्त	कमीत कमी
जानेवारी	28	16
फेब्रुवारी	32	18
मार्च	35	21
एप्रिल	38	24
मे	39	26
जून	34	24
जुलै	31	23
आगस्ट	30	22
सप्टेंबर	31	22
ऑक्टोबर	31	21
नोव्हेंबर	28	17
डिसेंबर	28	15

ग्राफ. 1 (हैद्राबादचे महिण्याचे सरासरी तापमान)

—●— जास्तीत जास्त
—■— कमीत कमी

वरील तक्ता 1 याच्या माहितीनुसार हैद्राबादमध्ये महिण्याचे सरासरी तापमानाची नकाशा काढा. आणि त्यात ग्राफ पेपर वर तुम्हाला समजेल त्या प्रमाणे मांडणी केलेली आहे. ते तुम्ही काढा. पहिल्या दोन महिण्यातील तापमानाचे प्रमाण काढून दाखवले आहे. ग्राफ.1 मध्ये.

वरील माहिती आणि तक्ता पाहून खाली हैद्राबादवर विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे द्या.

- हैद्राबादमध्ये नोव्हेंबर महिण्यात नेहमीच थंडी कसे पडते ?
- हैद्राबादमध्ये कोणत्या महिण्यामध्ये जास्तीत जास्त तापमानाचा उंचाक असतो ?
- एका वर्षातील जास्तीत जास्त तापमानाचे प्रमाण आणि कमीत कमी तापमानाचे यात काय फरक आहे ?

- हैद्राबादमध्ये कोणत्या तीन महिन्यात जास्त गर्मी असते ?
- कोणत्या तीन महिन्यात जास्त थंडी असते ?
- हैद्राबादमध्ये जानेवारी महिन्यातील जास्त जास्त तापमान काय आहे ?
- जून पासून डिसेंबरपर्यंत हैद्राबादमध्ये सरासरी जास्तीत जास्त तापमान घडत जाते. त्याच प्रमाणे महिन्याचा सरासरी जास्तीत जास्त तापमानाचा प्रमाण घटतो का ?
- मे महिन्यातील जास्तीत जास्त आणि कमीत कमी तापमानात काय फरक आहे ?
- ऑगस्ट महिन्यातील जास्तीत जास्त आणि कमीत कमी तापमानाच्या प्रमाणात काय फरक आहे ?
- वरील दोन प्रश्नांच्या उत्तराने खालील प्रश्नाचे उत्तर द्या, येथे दोघांमधील अंतर खूप असेल तर हैद्राबादमध्ये पावसाळा किंवा उन्हाळ्यात जास्तीत जास्त तापमान आणि कमीत कमी तापमानाचे प्रमाण किती ?

वेगवेगळ्या ठिकाणाजवळ वेगवेगळे

हवामान:-

तुम्हाला माहित आहे. वेगवेगळ्या जागी वेगवेगळे हवामान असते. वातावरण वेगवेगळे असण्याचे कारण काय ? त्याचे पुष्कळ कारणे आहेत. आपण काही उदाहरणे पाहूया.

समुद्राच्या जवळ असणारे ठिकाण आणि समुद्रापासूनचे दूर असणाऱ्या ठिकाणाच्या तापमानात फरक असतो.

पर्वताच्या शिखरावरचे तापमानात आणि

पर्वताच्या तळाशी असणाऱ्या तापमानात फरक असतो. तुम्हाला माहितच आहे की विषुववृत्तापासून दक्षिणेकडे किंवा उत्तरेकडे गेल्यास तापमान बदलत जाते.

समुद्राजवळचे आणि खंडावरचे हवामान

आपण अगोदरच हैद्राबादचे सरासरी तापमान पाहिलेले आहे. हैद्राबाद हे समुद्रापासून दूर आहे. आता आपण समुद्राच्या कडेला असणाऱ्या शहराचे तापमान पाहू.

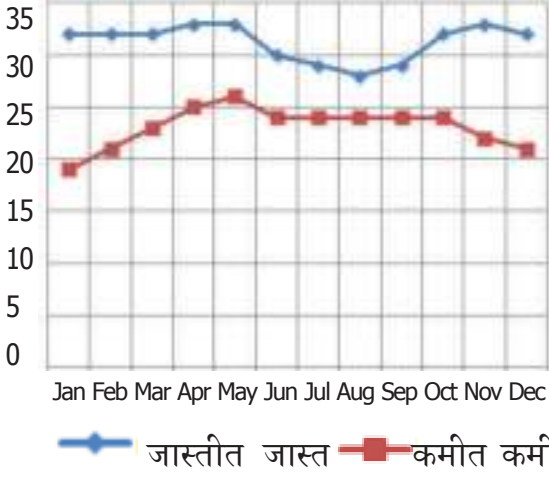
तक्ता:2 (पणजीतील सरासरी महिन्याचे तापमान)

महिणा	जास्तीत जास्त	कमीत कमी
जानेवारी	32	19
फेब्रुवारी	32	21
मार्च	32	23
एप्रिल	33	25
मे	33	26
जून	30	24
जुलै	29	24
आगस्ट	28	24
सप्टेंबर	29	24
ऑक्टोबर	32	24
नोव्हेंबर	33	22
डिसेंबर	32	21

सरासरी जास्तीत जास्त आणि कमीत कमी तापमानाचा नकाशा ग्राफ: 2 मध्ये काढला आहे.

- कोणत्या महिन्यामध्ये पणजीतील कमीत कमी वातावरणचा कमी क्रम आहे. ते किती आहे ?
- कोणत्या महिन्यात पणजीत जास्त उन्हा असते? महिन्याचे सरासरी जास्तीत जास्त तापमान किती असते ?

ग्राफ. 2 (सरासरी पणजीतील महिण्याचे तापमान)

- हैद्राबाद आणि पणजीच्या तापमानाची तुलना उदा. आणि खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.
- जानेवारी महिण्यात कोणत्या ठिकाणी जास्त थंडी असते?
- जून महिण्यात कोणत्या ठिकाणी गर्मी जास्त असते?
- पूर्ण वर्षभरामध्ये तापमानाचा भाग जास्त किंवा कमी झालेल्या दिसून येतो का? हैद्राबाद या ठिकाणी किंवा पणजीत.

वर्षभरामध्ये पणजीतील तापमानात बदल का झाला नाही ? कारण हे ठिकाण समुद्र किणाच्याजवळ आहे. हे सूर्यासाठी अवघड आहे की समुद्रत गर्मी वाढवणे किंवा थंडी वाढवणे. म्हणूनच समुद्राचे तापमान जास्त थंड किंवा जास्त गरम समुद्रावरच्या हवेचे तापमान सुद्धा जास्त गरम किंवा जास्त थंड करू शकत नाही. वर्षभरामध्ये त्या जागी वारंवार समुद्र जवळच्या जागेवरचे तापमान संपूर्ण पणे बदलत जाते. मर्यादित तापमान म्हणून ओळखतात.

ह्याच अंतरामुळे हैद्राबाद हे समुद्रापासून दूर आहे. हैद्राबादमध्ये समुद्राच्या चे वजन

मर्यादित नसते. उन्हाळ्यामध्ये चमिनीतील तापमान अत्यंत उष्ण असल्यामुळे हवा ही गरम होत जाते. जमिनीतील तापमान घटल्यास हवा सुद्धा आपोआप थंड होते. ह्यासच प्रचंड हवामान म्हणतात. (जास्तीत जास्त आणि कमीत कमी तापमानातील थोड किंवा जास्त फरक असणे.)

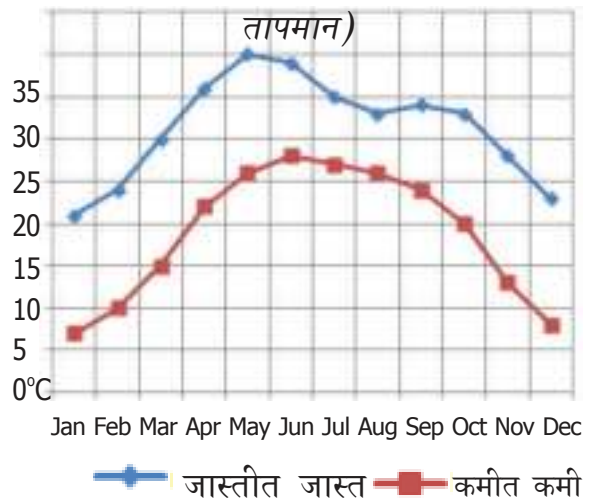
तापमान आणि उंची:-

जेव्हा जास्त कडक उन्हाळा असतो. तेव्हा लोक उंच टेकड्याच्या ठिकाणी जातात. जसे ऊटी किंवा शिमलामध्ये उन्हापासून बचाव करण्यासाठी जातात. उंच टेकड्याच्या ठिकाणी सुद्धा उन्हाळ्याच्या महिण्यामध्ये तापमान खाली उतरते. पर्वताच्या उंच शिखरावरचे तापमान एकदम कमी असते. टेकड्यावरील तापमान घटत असते.

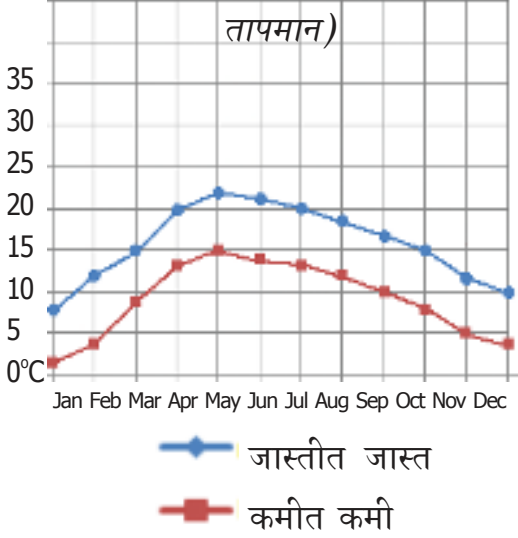
ग्राफ पहा. त्यात शिमला आणि दिल्ली सरासरी महिण्याचे तापमान दाखवले आहे. आपणास पूर्णपणे लक्षात येईल की वर्षाच्या प्रत्येक महिण्याचे तापमान दिल्ली पेक्षा शिमलाचे खूप खाली आहे.

दिल्ली ही उंच टेकड्याच्या ठिकाणी 200 मीटर समुद्रसपाटीपासून उंच असतो तेव्हा शिमला 2200 मीटर समुद्रसपाटीपासून उंच टेकड्यावर आहे. साहजीकच दर 1000 मीटर वर तापमानाचा दर्जा वाढतो, तसेच तापमान 6.4°C पर्यंत घटते.

आलेख. 3 (सरासरी दिल्लीचे महिण्याचे

आलेख. 4 (शिमलाचे महिण्याचे सरासरी तापमान)

- या राज्याच्या तापमानासाठी तुम्ही इतर कारणांचा विचार करू शकता का ?
- तापमानाचा विपर्यास घडवल्यानंतर काय होते?
- दिल्ली पेक्षा शिमला ही किती उंचावर आहे ?
- उंच दर्जाच्या फरकाच्या आधारानुसार दोन दोन जाग्यातील वेगवेगळे तापमान मोजा.
- शिमलामधील जास्तीत जास्त तापमान कोणत्या महिण्यात अत्यंत उंच असते ? ते किती असते ?

कारण की तापमान थंड असते. उंच टेकड्यावर आणि पर्वतांवर सुद्धा वेगवेगळ्या प्रकारचे झाडे वाढवतात.

तापमानाचा विपर्यास (उलटापालट):-

काही वेळेस हिवाळ्यात सकाळचे तापमान जमिनीचे जवळपास दिसून येते. तुम्हाला झाडाच्या पाणांवर दवबिंदू दिसून येतात. जमिनीच्या आतील थंड तापमानामुळे आद्रतेचे प्रमाण कमी होते. कारण की. उन्हाळ्यातील दिवस लहान असतात. आणि रात्र मोठी असल्यामुळे किरण अतिशय कमी पडतात. ह्यासच तापमानाचा विपर्यास म्हणतात.

- दिल्लीचे जास्तीत जास्त तापमानाचा उंचाक कोणत्या महिण्यात जास्त असतो ? ते किती असते ?
- सेप्टेंबर महिण्यातील जास्तीत जास्त सरासरी तापमान शिमलातील _____°C असते. जेव्हा दिल्लीतील _____°C असते.
- कोणते थंड तापमान आहे ? जानेवारी महिण्यातील दिल्लीचे किंवा जुलै महिण्यातील शिमलाचे.

विषुववृत्ताच्या जवळच्या आणि दूरच्या जागेवरचे तापमान:-

आपण 7 व्या वर्गात नायगेरीयाबद्दल शिकलो आहोत. जे विषुववृत्ताच्या जवळ असलेले आहे. आपण दक्षिणेकडील फ्रान्सबद्दल सुद्धा शिकलो आहोत. आणि आपण आंटीकटुंड्रा ह्याबद्दलही शिकणार आहोत. जे विषुववृत्तांच्या दूर आहे. आपल्याला हे माहितच आहे की विषुववृत्तातील इंडोनेशिया प्रांतात पूर्णपणे वर्षभर उन्हा असते. तिथे कधीच थंडी पडत नाही. आपण जसे जसे उत्तरेकडे किंवा दक्षिणेकडे विषुववृत्तातील भागाकडे जातो. तसतसे थंडी वाढत जाते. आणि तेथे उन्हाळा आणि पावसाळा वेगवेगळे ऋतू असतात. विषुववृत्ताच्या जवळचे आणि दूरचे जागेचे वातावरण आपण खालील नकाशाद्वारे स्पष्ट पाहू शकतो.

आलेख. 2.5 आशियाचा नकाशा

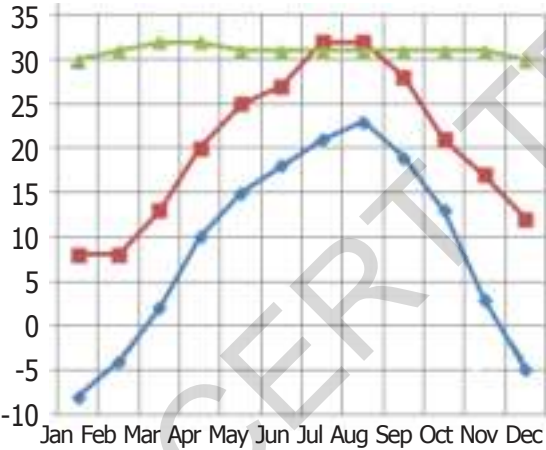
वरील नकाशात सिंगापूर, शंघही आणि व्लाडिओसटॉक हे ठिकाण दाखवा. आणि पृथ्वीच्या गोलार्धात हे ठिकाणाची खूणा करा.

तीन ठिकाणतील जास्तीत जास्त तापमानाच्या निकालांची माहिती खाली दिलेली आहे. सिंगापूर, शांघई आणि व्लाडीओसकस. उत्तराच्या शेवटच्या डबामध्ये दिलेली आहे. वर्षभराच्या सरासरी तापमान दाखवलेले आहे. यातील प्रत्येक महिन्यातील जास्तीत जास्त आणि कमीत कमी तापमानाचे प्रमाण मोजा. त्यांची बेरीज करा. आणि त्यास वाचून पूर्ण नंबरांनी भागा. या पद्धतीने आपण सरासरी वर्षाचे तापमान आणि सरासरी दिवसाचे तापमान काढू शकतो. हा संख्याचा वापर करून आपण खालील प्रश्नांची उत्तरे देवू शकतो. जसे: "सिंगापूर येथील सरासरी उष्णता शांघई पेक्षा जास्त आहे का ?"

विषुववृत्ताच्या जवळील ठिकाणात संतत गर्मी असते. विषुववृत्ताच्या दूरवर असणाऱ्या ठिकाणी तापमानाचे सरासरी प्रमाण वर्षभरात कमी असते.

आलेख. 5 सिंगापूर, शांघई, विलाईओसकस

येथील सरासरी जास्तीत जास्त तापमान

उत्तरेचा नमुना (KEY)

शहरे	सरासरी वर्षाचे तापमान
व्लाडीओसकस	3.9°C
शांघई	15.3°C
सिंगापूर	27.8°C

- विषुववृत्ताजवळील कोणत्या तीन ठिकाण नकाशात दाखवलेले आहेत ?
- एका ठिकाणचे वर्षभराचे सरासरी तापमान काय असते ?

- उन्हाळ्यामध्ये जास्त उष्णता आणि हिवाळ्यामध्ये जास्त थंडी सतत पडत असते का ?
- उन्हाळ्यामध्ये व्लाडीओसकस येथे जास्त गर्मी आणि हिवाळ्यात सिंगापूर येथे थंडी एकाच वेळी दाखवू शकतो का ?
- जुलै महिन्यात सिंगापूर किंवा शांघई येथे सतत उन्हाळा असतो का ?
- आलेखामध्ये कोणत्या तीन ठिकाणी जास्त प्रचंड हवामान दिसून येते ?
- शांघईतील गर्मीचा महिणा कोणता ?
- तेथे सरासरी वर्षाचे तापमान काय असते ?
- या ठिकाणातील कोणत्या महिन्यात सरासरी कमीचे जास्तीत जास्त तापमान असते ?

तापमानाचे नकाशे:-

भारत देश हा विस्तृत आणि असातव्यस्त आहे. आणि तापमान सुद्धा वेगवेगळ्या प्रांतात वेगवेगळे आहे. आपणास अत्यंत उष्णतेचे ठिकाण आणि अत्यंत थंड प्रदेशाचे ठिकाण पहायते आहे तर आपण तापमानाचा नकाशाला उपयोग करू शकतो.

तुम्ही तुमच्या महिन्यातील सरासरी तापमान दाखवा.

हे सरासरी तापमान त्या महिन्याचे जास्तीत जास्त आणि कमीत कमी तापमान असते. या नकाशात भारतातील वेगवेगळे भाग दाखवले आहेत. आणि त्यास वेगवेगळे रंग दिले आहेत. उत्तराचा वापर करून सरासरी तापमान जानेवरी महिन्यातील त्या भागातील पाहू शकतो.

- नकाशाचा उपयोग करून विषुववृत्तापासूनचे जानेवरी महिन्यातील सरासरी तापमान त्या जागेतील शोधा. पहिले एक तुमच्यासाठी करून दाखवले आहे.

जागा	विषुववृत्ता पासूनच अंतर	जानेवरी महिण्यातील तापमान
हैद्राबाद (ए.पी)	17°	20 आणि 22. मधील
आग्रा (यू.पी)		
मधुराई (टी.एन)		
नागपुर (एम.एच)		

या नकाशाप्रमाणे, भारतात एकही ठिकाण असे नाही या की, जानेवरी महिण्यातील तापमान 30°C पेक्षा जास्त नाही. (लक्षात ठेवा हे सरासरी आहे. असे होऊ शकते की जानेवारी महिण्यातील काही दिवसाचे तापमान काही ठिकाणी 30°C पेक्षा जास्त उष्ण असू शकते.)

नकाशा पहा. भारतातील कोणत्या ठिकाणी सर्वात साधारणपणे सर्वात जास्त सरासरी तापमान आहे. (जानेवारी महिण्यात)

या ठिकाणी उत्तरेकडील भाग नकाशात पहाल तर जानेवारीमहिण्यातील सरासरी तापमान कमी असते का जास्त ?

उत्तरेकडील भागात हिवाळ्यात थंडी जास्त असते का ?

खालील तक्ता पहा. ह्यात 10 जानेवारी या दिवसीचा भारतातील वेगवेगळ्या शहरातील सूर्यास्त आणि सूर्योदयाची वेळ दाखवली आहे. ते पाहून खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

ठिकाण	सूर्यास्त	सूर्योदय
हैद्राबाद (आंध्रप्रदेश)	6:49	5:58
आग्रा (यू.पी.)	7:09	5:42
मधुराई (टी.एन.)	6:37	6:12
नागपुर (एम. एच.)	6:53	5:48
विशाखा पट्टनम (ए.पी.)	6:29	5:38
कोहिमा (नागालँड)	6:02	4:40

- या सहा शहरांपैकी कोणत्या शहरामध्ये सर्वात अगोदर सूर्योदय होतो ?
- या शहरांपैकी कोणत्या शहरामध्ये सर्वात शेवटी सूर्यास्त होतो ?
- प्रत्येक शहरामधील दिवसातील वेळेचा अंतर किती आहे ? (दिवसातील वेळ म्हणजे सूर्योदय आणि सूर्यास्तातील संख्याचे तास.)
- दक्षिणेकडील शहरातील दिवसाचा वेळ थोडा आहे. किंवा त्यापेक्षा उत्तरे कडील शहरातील वेळ जास्त आहे का ?
- वरील उत्तरावर खालील प्रश्न आधारीत आहे. भारतामधील दक्षिणेकडील भागात हिवाळ्यात उत्तरेकडील भागापेक्षा थंडी जास्त पडते का ? याचे एक कारण तुम्ही विचार करून सांगाल का ?

शब्दांचा संच (महत्वाचे शब्द)

1. वातावरण
2. विषुववृत्तीय प्रांत
3. दृढीकरण
4. सौर किरणे
5. आद्रता
6. विस्तार कोन
7. उष्णतेची समानता (समान उष्णता)
8. जास्तीत जास्त तापमान
9. कमीत कमी तापमान
10. तापमानाचा विपर्यास
11. भौगोलिक उष्णता.

तुमचा अभ्यास सुधारणा

1. खालील चुकीच्या वाक्यांना बरोबर करा.
 - a) एक प्रदेश समुद्राच्या जवळ असल्यास तो प्रदेश भूमध्य रेखापासून कितीदुर आहे यांच्याशी त्याचा संबंध न ठेवता तो प्रदेश केव्हा थंड असतो.
 - b) भूमीपासून वर उंच जात असतांना आपण सुर्याच्या दिशेने त्याच्या जवळ जात असतो. त्या करीता जास्त उष्णता असते.
 - c) सूर्य हा अगोदर हवेला गरम करतो व नंतर जमीन गरम होते.
 - d) भूगोल उष्ण गरम होण्यासाठी याचा संबंध प्राण वायु ऑक्सीजनशी असतो.
2. टेबल 2 मध्ये दिलेले जास्त तापमान आणि टेबल 1 मध्ये दिलेले कमी तापमान या दोन्हीत काय फरक आहे ?
3. समजा, मास्कोमधील तापमान 6 डिसेंबर 10:00 वाजता $-8^{\circ}C$ आहे. आणि चौवीस तासानंतर ते $12^{\circ}C$ एवढे वाढले. तर मग 7 डिसेंबर 10:00 वाजता तापमानाचे प्रमाण काय असेल ?
4. दिल्ली आणि मुंबई ही दोन्ही शहरे सपाट जागेवर स्थायिक झालेले आहेत. आणि त्यांची उंची समुद्रा पातळीपेक्षा 300 मीटर कमी आहे. ह्यांच्या महिण्यातील सरासरी तापमानात पुष्कळ फरक का दिसून येतो ? ह्या दोन्ही शहरामध्ये कोणत्या महिण्यात सरासरी तापमान सारखे दिसून येते? याचे काय कारण आहेत वर्णन करू शकाल का ?
5. जोधपूर मधील महिण्याचे सरासरी जास्तीत जास्त तापमान आणि कमीत कमी तापमान खालील दिलेले आहे. याचा रेखा आलेख काढा. त्यात वर्षातील कोणती महिणे जास्त थंड आणि जास्त उष्ण असतात. राजस्थान $0^{\circ}C$ जोधपूर येथील महिण्याचे सरासरी जास्तीत जास्त आणि कमीत कमी तापमान

महिणा	जानेवरी	फेब्रुवरी	मार्च	एप्रिल	मे	जून	जूलै	आगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	नोव्हेंबर	डिसेंबर
जास्तीत जास्त	9	12	17	22	27	29	27	25	24	20	14	11
कमीत कमी	25	28	33	38	42	40	36	33	35	36	31	27

6. खाली तीन ठिकाणातील महिण्याचे सरासरी जास्तीत जास्त तापमान दाखवले आहे. A, B आणि C याचा आलेख काढा. तक्ता आणि आलेख पाहून प्रत्येक जागेचा काय अंदाजा काढू शकता.

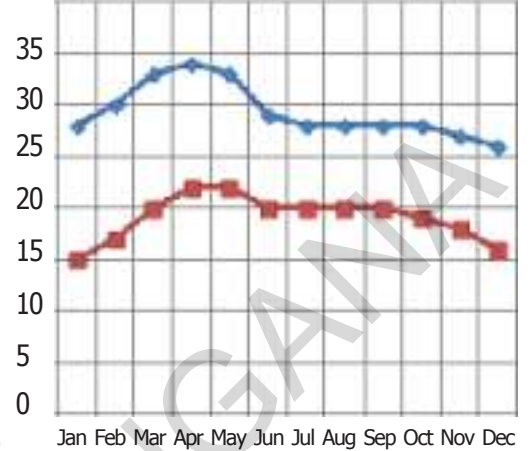
जागा	जानेवरी	फेब्रुवरी	मार्च	एप्रिल	मे	जून	जूलै	आगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	नोव्हेंबर	डिसेंबर
अ	23	26	33	38	41	39	34	33	33	33	29	25
इ	-3	1	6	12	17	21	25	24	21	14	8	2
उ	31	32	33	32	32	29	29	29	30	30	30	31

7. तीरूअनंतपूरम आणि शिमला येथील जानेवरी महिण्यातील सरासरी तापमानातील फरकांची तीन उदाहरणे. स्पष्टीकरण द्या. (तुमच्या जवळ नकाशाचा उपयोग करा.)
8. भोपाळ, दिल्ली, मुंबई आणि शिमला ह्यातील कोणते दोन ठिकाण सारखे तापमान दाखवतात? तुम्ही या दोन्ही ठिकाणातील सारखेपणा कसा स्पष्ट कराल ?

9. जास्तीत जास्त आणि कमीत कमी तापमानाचा आलेख बरोबर पहा. आणि खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

- जुलै महिन्यातील सरासरी जास्त
- डिसेंबर महिन्यात साधारणपणे कशी
- जून महिन्यात साधारणतः थंडी कशी पडते ?
- मे किंवा ऑगस्ट महिन्यात दिवस आणि रात्रीच्या तापमानात फार मोठा फरक दिसून येतो का?
- उन्हाळा केंव्हा येतो ?

तापमान काय आहे ?
उष्णता मिळते ?

10. नितीन म्हणाला की उष्णतेची शक्ती वापरण्यास चांगली असते. पण पद्मजा म्हणाली की सौरशक्ती वापरण्यास चांगली असते. कोणत्या गोष्टीशी तुम्ही सहमत आहात? का?

11. साधारण ऊर्जा व सौरऊर्जामध्ये कोणती ऊर्जा चांगली आहे?

12. पृष्ठ क्र. 27 वर दिलेल्या तापमान आणि उंची हा उतारावाचून तुमचे मत लिहा.

चर्चा:

सूर्य हा ऊर्जेचा प्रथम स्रोत आहे. झाडे त्याचे अन्न सुर्याच्या उन्हातच तयार करतात. आपण झाडे तोडत आहोत, का वाढवत आहोत. झाडांच्या उपयोगाचे व त्या संबंधी असलेल्या आपल्या जबाबदारीचे वर्णन करून चर्चा करा.

प्रकल्प:

तुमच्या विभागात असलेल्या कुटुंबाचे निरीक्षण करून खालील तक्त्यात रिकाम्या जागा भरा ?

क्र.	कुटुंब प्रमुख	विजेचे बल्ब वापरतात	प्रकार			विज बिल रु.
			1. बल्ब	2. ट्युब	3. CFL	

दर तीन महिन्यांनी तुम्ही या कुटुंब प्रमुखास भेटून वीज बिलमध्ये कमतरता येण्यासाठी त्यांना प्रशिक्षित करा.

ऋतुतील बदल:

आपणास माहीतच आहे कि पुर्व मानवप्राणी हा जंगलात, वण्यप्राण्यात राहत असे. हळू हळू यात बदल होत आसलेला आपणास दिसुण येतो. वेगवेगळ्या प्रकारची फुले, फंकाची झाडे झुडपे आणि प्राण्यांच्या कृतीन बदलाव येत आसलेला आपणास दिसुण येतो. तसेच कांही महीणे गेल्या नंतर झाडाची पाणे पिवळे पडूण गळूण जातात. व नवीण पाणे येतात वेगवेगळी फुलांची झाडे, झुडपे नवीणे हिरवेगार दिसु लागतात. आपणास हे पण माहीत आहे कि वर्षातुण वेगवेगळ्या ऋतु मध्ये वेगवेगळी फुले फळे आपणास पाहवयास मीळतात. कांही महीणे पुष्कळ गर्मीचे असतात तर कांही महीणे थंडीचे व पावसाचे आसतात.

- काय तुम्हास माहीत आहे का कोणता ऋतु ज्यास्त मोठा असतो?
- काय तुम्ही प्रत्येक ऋतुत होणाऱ्या बदला बदल वर्णन करू शकता का? कांही ऋतुत का गर्मी (उष्णता) उसते? त्यानंतर कसा पाऊस

पडतो? व नंतर झाडांत, झुडपात प्राण्यात कसा राहवीमानात बदल होतो व त्या पासुण आपणास प्राण्यास कसे अन्न मीळू शकते? इत्यादीचे वर्णन करू शकता का?

- वर्गातुन एकाच अशा मुलाची निवड करा कि जो मुलगा वेगवेगळ्या ऋतुत वेगवेगळ्या ठिकाणी राहीला आसेल. व वेगवेगळ्या ऋतुत होनारा जादु सारखा बदल त्यातुण त्याला आलेला नवीण अनुभव याचे वर्णन कराय लावले?

भारतीय व्दिकल्पात उन्हाळा, पावसाळा आणि हिवाळा हे ऋतु प्रामुख्याने दिसुन येतात. दक्षिणेकडील राज्य जसे तामिलनाडु किंवा केरळा आणि अंदमान येथे हिवाळ्यात थंडीच्या ऋतुत थंडी जावणत नाही. तसेच उत्तर पुर्वेकडे उन्हाळा थोडाच असतो. उत्तर भारतात जास्त थंडी जास्त पावसाळा, कडक उन्हाळा दिसुन येतो.

प्राचीन संस्कृत साहित्यामध्ये ऋतुचे विभाजन सहा भागात दिसुन येते. तीन ऋतुमध्ये एक मिळवला आहे. सहा ऋतु म्हणजे वसंत,

चित्र.3.1.अमेरिकेतील लॅन्सटर येथील चौथ्या ऋतुतील चित्र.

ग्रीष्म (उन्हाळा) वर्षा (पावसाळा), शरद, हेमंत, शिशिर(हिवाळा) प्रत्येक ऋतुन शेतीची विविध टप्पे येतात आणि सण उत्सव येतात. वसंत ऋतुत थंडी संपते आणि झाडाची फुले पडतात आणि हिवाळ्याच्या पिकांची पेरणी सुरु होते. भारतातील अनेक समाजात लोक नविन वर्षाची सुरुवात या महिण्यातीत करतात. याच महिण्यात अनेक सण साजरे होतात. जसे, वसंत पंचमी, होळी, उगादी, (गुडी पाढवा), विशु बिहु, बैसाखी आणि पुलनाडु. ग्रिष्मात भारताच्या अनेक भागात उष्णतामान वाढत असते. वर्षाऋतुत भारतात अनेक ठिकाणी पावसाळ्याला सुरुवात होते आणि शेतीची कामे सुरु होतात. शरद ऋतुत आकाश स्वच्छ दिसते आणि शेतीची पिके आलेली दिसतात. याच ऋतुत दिवाळी साजरी केली जाते.

हा ऋतु हेमंत ऋतु नंतर येतो. जेव्हा वातावरणात आनंदी आणि उत्साह असतो यानंतर शिशिर ऋतुत जास्त थंडी असते. यावेळेस हिमालयात बर्फाचा पाऊस पडतो. पिकांची कापणी होते. तसेच लोहरी, पोगल आणि मकरसंक्रांती हे सण साजरे केले जातात.

जगातील उपध्रुवीय प्रदेश आणि समशितोष्ण प्रदेशात विशेषतः शरद ऋतु, वसंत ऋतु, उन्हाळा आणि हिवाळा हे चार ऋतु अनुभवायला येतात.

चित्र 3.1 चे निरीक्षण करा.

एकाच प्रकारच्या झाडात पहिल्या चित्रात झाडाला फळे व पाणे नसल्याचे दिसुण येत आहे. दुसऱ्या चित्रात तेच झाड हिरवेगार दिसत आहे. आणि शेवटच्या झाडात त्या झाडाची पाणे लाल रंगाचे

खाली दिलेल्या चित्राचे (3.1) लक्ष देऊन निरीक्षण करा.

- निरीक्षण करा, खालील झाडांचे चित्र एक सारखे आहेत का वेगवेगळी आहेत.

दिसुण येत आहेत. काय तुम्हास माहित आहे का झाडांत असा बदल का दिसुण येतो? होय यालाच म्हणतात खरे ऋतुमानातील बदल.

आपण हमेशा पाहतो कि आपल्या सभोवताल बर्फ पसरला आहे का? त्या वेळेस आपणास कळते कि पावसाळ्यात जिकडे तिकडे पाणी पहावयास मीळते पण बर्फ पहावयास मिळत नाही. पृथ्वीवरील काही भागात कांही ऋतुत थंडी ज्यास्त असते व बर्फ पडत असतो. हा फोटो अमेरिकेच्या लॅंचेस्टरमधून घेतलेला आहे. याच्या उत्तरीय भागात हिवाळ्यामध्ये बर्फ पडत असतो आणि उन्हाळ्यामध्ये थंडी जास्त नसते. परंतु आपल्या देशाच्या मानाने जास्त असते.

अशा प्रश्नाशी तुम्ही एकटे जुडलेले नाहीत. हजारो वर्षांपासुन बरेच लोक या प्रश्नाच्या उत्तराच्या शोधात पर्यतन करत आहेत. चला आपण पण प्रयतन करू या कि ऋतुमानात काय कसा बदल होत असतो याचे उत्तर शोधण्याचा. कोणत्या कारणास्तव पृथ्वीवरील कांही भाग थंड असतो तर कांही भाग गरम असतो ऋतुमानात कोणता बदल घडूण येतो त्या मुळे उत्तर व दक्षिण भागातील ऋतुमान वेगळे पणा असतो.

हे समजुण घेण्याचा प्रयतन केला तर आपण एक सत्य निष्कर्ष काढू शकतो तो असा.

- 1) पृथ्वीचा आकार गोल आहे. त्यामुळे.
- 2) पृथ्वी गोल आसा (Axis) भोवती फिरते म्हणुण.
- 3) पृथ्वीचा तिरपा अक्षाची तुलना परिभ्रमणाच्या गतीशी केली आहे.
- 4) पृथ्वीचे परिभ्रमण सुर्याभोवती हे वर्षातून एकादाच होतो.

- पृथ्वीचा नकाशा घ्या व भुमध्ये रेषाजवल आसनाच्या दक्षीनार्थी देशांचा नावांना रेखांकित करा.

आशीया:.....

आफ्रीका:.....

युरोप:.....
 नार्थ अफ्रीका:.....
 साउथ अफ्रीका:
 आस्ट्रेलिया:.....

- भूमध्य रेषाच्या उत्तर भागात खंड आहेत का ते शोधा व दाखवा.
- भूमध्य रेषाच्या उत्तर व दक्षीण भागात कांही खंड आहेत का ते शोधा.
- वर्गातील सर्व मुले ऋतुमानातील बदल यावर आधारीत तीन प्रश्न तयार करू शकता का ? आपण त्या प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करू या.

चित्र.3.2. पश्चिमेकडून पुर्वेकडे फिरत असलेले पृथ्वीचे चित्र.

1. पृथ्वीचे वळण Curvature of the Earth:

पूर्वी आपण शिकलेलो आहोत की, पृथ्वीच्या गोल आकारामुळे पृथ्वीवरील उष्णतेचे प्रमाण प्रत्येक ठिकाणी वेगवेगळे आहे. आणि ध्रुवीय प्रदेशापेक्षा विषुवृत्तीय प्रदेशात उष्णता जास्त असते.

2. पृथ्वीची असाभोवती गती:

(Earth's Rotation on its Axis)

पृथ्वी ही भोवत्या प्रमाणे गोल फिरत असते. ती फिरत असतांना काय होते ? खरे तर ती उत्तरध्रुव व दक्षीण ध्रुव या दिशेने फिरत असते. या फिरण्याच्या रेषाला पृथ्वीच्या असाभोवती फिरणारी रेषा असे म्हणतात. पृथ्वीवरील सर्वभाग या रेषा भोवती एका दिवसात फिरत असते. म्हणजे पृथ्वीला आपल्या आसा भोवती एक चक्कर पुर्ण करण्यासाठी 24 तास लागतात. पृथ्वी पश्चिमेकडून पुर्वेकडे फिरत असते. म्हणजेच तुम्ही तुमच्या समोर पृथ्वीचा नकाशा घेऊन त्यास तुमच्या डाव्या बाजू कडून उजव्या बाजू कडे फिरवा म्हणजे तुम्हास असे दिसुण येते कि पृथ्वी पश्चिमेकडून पुर्वेकडे फिरत आहे. त्या कारणामुळे सुर्य, चंद्र व तारे हे पुर्वे कडून उगवलेले व पश्चिमेच्या दिशेने मावळलेले आपणास दिसुण येतात.

कृत्य (Activity):

एक पृथ्वीचा नकाशा (globe) घ्या व त्या समोर थोड्या अंतरावरून बैटरीचा प्रकाश टाका त्या वेळस आपणास असे दिसुण येईल कि बैटरीचा उजेड (प्रकाश) पृथ्वीच्या, अर्ध्या भागावर पसरलेला आहे व अर्धाभाग हा आंधारात आहे. या वेळस पृथ्वीचा globe दोन भागात विभागल्या जातो तो अर्धाभाग प्रकाशात व अर्धाभाग आंधारात.

त्याचप्रमाणे सुर्याचा प्रकाश पृथ्वीच्या अर्ध्या गोलाकार भागावरच पडतो तेथे दिवस असतो. हा सुर्याचा पृथ्वीवर पडणाऱ्या अर्ध्या भागाला आपण दिवस म्हणतो. व हाच भाग पृथ्वीला दिवस व रात्र यामध्ये विभाजित करते.

जर पृथ्वी गोल फिरली नसती तर काय झाले असते ? पृथ्वी जर फिरली नसती तर पृथ्वीचा अर्धाभाग सुर्यासमोर हमेशा राहीला असता व तो मर्यादेच्या ज्यास्त गरम झाला असता व अर्धाभाग चन्द्रा समोर राहीला असता तो मर्यादे पेक्षा ज्यास्त थंड झाला असता व त्याचा प्रतीकुल परिणाम आपल्यावर झाला असता.

म्हणुणच पृथ्वी ही गोल फिरत आसल्या मुळे त्याचा अनुकूल प्रभाव आपल्या जीवनावर पडत आसतो अण्यता सर्व प्राण्यांना जीवण जगणे शक्य झाले नसते.

3. पृथ्वी सुर्याभोवती फिरत असताना होत असलेला क्रांतीकारी बदल:

पृथ्वी ही भोवच्या प्रमाणे विशीष्ट एक केन्द्रीकृत असानुसार सुर्योभोवती फिरत असते व पृथ्वी फिरत असतांना यात क्रांतीकारी बदल होत आसलेला आपणास दिसुण येतो. पृथ्वीच्या सुर्याभोवती फिरण्याच्या क्रियेला परिभ्रमण असे म्हणतात. सुर्याभोवती फिरण्या करीता पृथ्वीला जवळपास 365 दिवस 5.56 तास लागतात. यालाच एक वर्षे म्हणतात व यातुणच ऋतुमानातील बदल घडून आलेला दिसुण येतो.

पृथ्वी सुर्याभोवती फिरत आसते म्हणजे पृथ्वीवरील सर्वभाग हा वेगवेगळ्या ऋतुतूण प्रवेश करीत आसतो व त्याला एक वर्षाचा काळ लागतो. ज्या वेळेस पृथ्वीचा कांही भाग सुर्यप्रकाशात ज्यास्त वेळ असतो त्या वेळस विरोधी अर्धाभाग हा विरोधी भागात असतो. पृथ्वीचा पुर्ण भाग एकाच वेळस सुर्या समोर येऊ शकत नाही याचे कारण म्हणजे पृथ्वी विषीष्ट केन्द्रीकृत असणारया असानुसार सुर्या भोवती फिरते.

केन्द्रीत आस म्हणजे काय ?

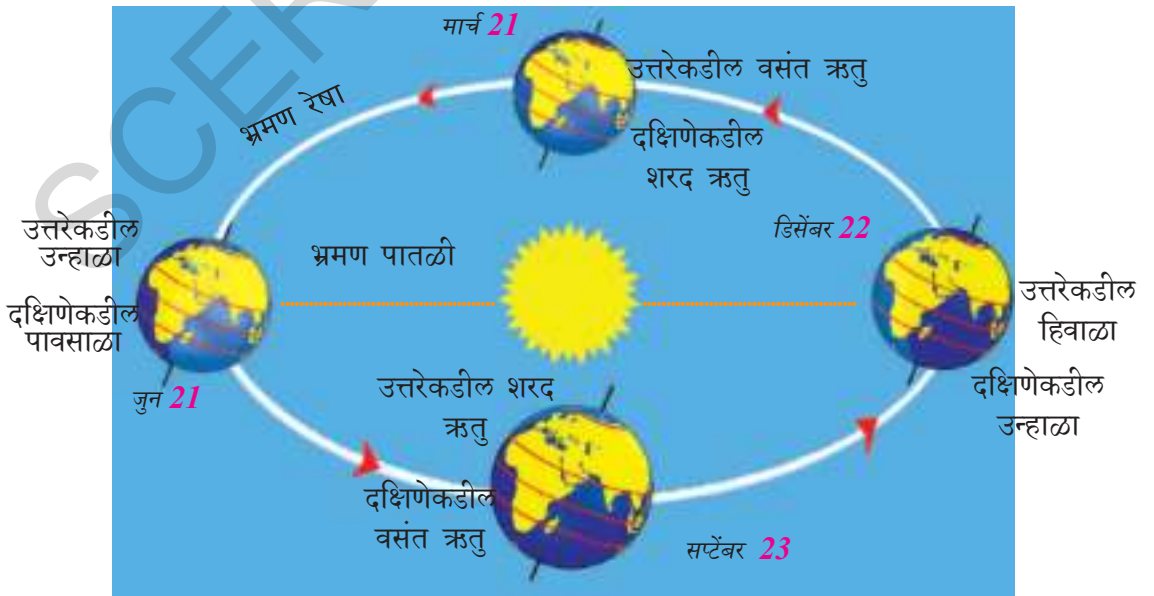
पृथ्वी ही सुर्याभोवती एका निश्चीत मार्गाणे खुल्या मोकळ्याणे फिरते यालात जी-लळीरश्र झश्ररपश असे म्हणतात. पृथ्वी विषीष्ट

असानुसार सुर्याभोवती फिरत असते. त्यावेळस पृथ्वीचा पृष्ट भाग कानाकोपच्यातील भाग हा 90° अशांच्या कोनात येत नाही पण तो 66.5° अशांच्या कोनात येतो. व कांही इतर भाग 23.5° या अशांत येतो वरील विवीध भाग कसा वेगवेगळ्या अशांत मोडतो ते खालील चित्रा द्वारे समजुण घेण्याचा प्रयत्न करा.

जर आपण पृथ्वीला अवकाशातून पाहिले तर आपल्याला पृथ्वीचा अक्ष दिसत नाही. जसे सुर्य, चंद्र एका गोलाकार तबकडीसारखे दिसतात. त्याच प्रमाणे पृथ्वी ही दिसते. पृथ्वीचा अक्ष व काल्पनिक रेषा या अवकाशातून दिसत नाही.

ज्या प्रमाणे पृथ्वी सुर्या भोवती फिरते त्याच प्रमाणे ती आपल्या आसा भोवती फिरत आसते हे वर्षेभर चालत असते चांदण्या कडे लक्ष दिले तर (आपण पृथ्वीचा नार्थ भाग अंधारात दिसेल) व याच्या मध्यभागास आस Polarity असे म्हणतात.

खालील चित्रात तुम्ही पहा पृथ्वी कशी सुर्याभोवती फिरत आहे व काम घडत आहे.

चित्र 3.3 सुर्य, पृथ्वी आणि ऋतु

चित्र.3.4.सुर्य, पृथ्वी व ऋतु

कांही महीण्यात (जून) पृथ्वीचा नार्थ भाग तिरपा व चंद्रावरून पृथ्वीचे छायाचित्र सुर्या समोर दिसतो तर कांही महीण्यात पृथ्वीचा दक्षीण भाग सुर्या समोर दिसतो याच्या प्रभावा मुळे नार्थ भागात उन्हाळा असतो. व दक्षीण भागात हिवाळा असतो नंतर सहा महीण्यानंतर डिसेंबर महीण्यात ऋतुत बदल होत असलेला दिसुण येतो. नार्थ भागात हिवाळा व दक्षीण भागात उन्हाळा तसेच आपण कांही महीण्यात असे पहातो कि मार्च व सप्टेंबर महीण्यात सुर्य प्रकाशाचे किरणे सरळ रेषेत पडतात.

- पृथ्वी सुर्याभोवती फिरत आसते व त्या मुळे ऋतुमानात वातावरणात बदल झालेल्याचा कोणता परिणाम आंद्रप्रदेशवर पडलेला दिसते? पाठाच्या सुरवातीस ऋतुमानात नार्थ भागात काय बदल झालेला तुम्हास पाठाच्या सुरवातीच्या छायाचित्रातून दिसुण येतो?

पृथ्वीभोवती असनारे वातावरणाचे वर्तुळ:

गोलाकार अकार पृथ्वी वीरल वातावरणाचा वेगवेगळ्या भागात कसा प्रभाव पडतो. पृथ्वीवर वेगवेगळ्या खंडात भागात solar शक्तीचा काय प्रभाव पडतो ज्या ठिकाणी सुर्यप्रकाश सुर्यकिरणे सरल रेषेत पडतात त्या ठिकाणी उष्णता ज्यास्त असते आणि जस जसे पृथ्वीची गती सरकत असते तसतसे सुर्य किरणे पृथ्वीवर तिरप्या रेषेत येतात.

त्यामुळेच त्याचा परिणाम ज्या भागात सुर्यकिरण सरल रेषेत पडतात तेव्हा तीथे उष्णता ज्यास्त असते व सुर्य किरण आडवे तिरपे पडतात तेव्हा उष्णतेत कमी पणा होतो.

याचा कारणास्तव जसी जसी पृथ्वी फिरते तसतसे सुर्य किरण आडवी तिरपी पडतात व वातावरणात थंड पणा येतो. मार्च महीण्यात भुमध्य रेषा भागात सुर्य किरणे कॅन्सर गृहावर सरळ रेषेत पडतात नंतर हे पृथ्वीचे गती चक्र सप्टेंबर मध्ये बदलते व डिसेंबर मध्ये भुमध्ये रेषावरील भागात कॅप्रीकौण (Capricorn) या गृहावर दक्षीण भागात पडतात.

आता आपण पाहु या पृथ्वी परिभ्रमणाचे जे वर्तुळ आहे त्या मुळे कांही ठिकाणी सुर्य किरण सरल रेषेत काही ऋतुत पडतात हे वर्तुळ कॅन्सर गृहा कडून कॅप्रीकौण ग्रहाकडे पसरले जाते. हे वर्तुळ ज्यास्तीत ज्यास्त सौरशक्ति सुर्या पासुण घेते.

मार्च - सुर्य हा भुमध्य रेषावरील भागात असतो.

जानेवारी - सुर्य हा कॅप्रीकौण ग्रहावर असतो.

जून - सुर्य हा कॅन्सर ग्रहावर असतो.

जर आपण नार्थ किंवा साउथ (दक्षीण) भागात गेलो तर गृहानुसार उन्हाळ्यात गर्मी व हिवाळ्यात थंडी असे वातावरण आपणास पहावयास मीळेल. नार्थ भागात हिवाळ्यात बर्फ पडतात हा वातावरणातील बदलत्या ऋतु प्रमाणे होणारा बदल होय.

- शोधा जर तेलंगाना ट्रापिक वर्तुळ किंवा वातावरण वर्तुळात आहे?
- कोणताही महिणा असो ज्या महिन्यात सुर्यकिरणे सरळ आपल्या डोक्यावर पडतात तर तो तेलंगानातील कोणता महिणा असतो
- तुम्हास माहीत आहे का दिल्लीच्या भागात कोणत्या महिन्यात हिवाळ्यात बर्फ पडतो?

जर तुम्ही नार्थ किंवा साउथ भागात जाल तर वातावरणात हळू हळू बदल दिसुत येतो. हा भाग हळू हळू सुर्य पासुण दुर जातो व हिवाळ्या कांही महिणे अशा ठिकाणी सुर्य दिसतच नाही अशी परिस्थीती 6 महिणे असु

शकते व ही परिस्थीती वातावरण ध्रुवाजवळील भागात ज्यास्त प्रमाणात असते. व नंतर 6 महिण्या पर्यंत या भागातील खंडात सुर्य किरणे स्पष्ट दिसु लागतात व ते 24 घंटे असतात म्हणजे तिथे रात्र किंवा अंधार पडलेला दिसुण येतो. या भागात 6 महिने दिवस व 6 महिने रात्र असते. दिवसा सुर्यकिरणे तेज असतात. सुर्य अकाशात एकदम वर डोक्यावर येत नाही. तो ज्यास्त तिरप्या कोनात क्षीतिजाच्या कोनात दिसतो. त्या मुळे येथे वातावरण थंड असते व बर्फ पडतो. त्या मुळे या ठिकाणी जमीण थंड आसते व ती घट्ट बनते त्या मुळे झाडाच्या मुळा जमीणीत खोलवर जात नाहीत व त्या मुळे झाडे योग्य त्या प्रमाणात वाढत नाहीत. व नंतर जेव्हा सुर्य 6 महिने उगवतो त्या वेळस लहाण लहाण झुडपे झाडे गवत वगैरे उगवू लागते.

चित्र 3.5:

Northern Lights, visible in Northern polar region, occur during the seasons when the sun does not rise above the horizon

महत्वाचे शब्द

1. ऋतु	2. गोलाकार पृथ्वी	3. पृथ्वीचा उंच भाग
4. बर्फ पडणे	5. वातावरणाचे वर्तुळ	6. क्षीतीज

आपल्या अभ्यासात सुधारणा करा

1. तुमच्या परिसरात योग्य पिक पिकण्या साठी कोणत्या गोष्टी आवश्यक आहेत. कोणत्या ऋतुत वातावरणाअनुसार कोणते पिक योग्य येते ते तुमच्या वडील व्यक्तीशी चर्चा करा, मीत्रांशी चर्चा करा व त्यावर सविस्तर माहीती लिहा.
2. तेलंगाण्यात हिवाळ्यात बर्फ न पडण्याची कारणे सांगा ?
3. आपण पावसाळ्यात आहोत याचा संबंध पृथ्वीच्या गतीशी आहे का व सूर्य किरणात होणारा बदल हिवाळा व उन्हाळा यातील फरक यावर माहीती लिहा.
4. वेगवेगळ्या महीण्यात उगवणाऱ्या सूर्यकिरणात ऋतुमानानुसार होणारा बदल (या करीता स्थानीक पत्रीका पहाणे) रात्र व दिवस यातील वेळ प्रत्येक दिवसातील वेळ, रात्रीतील वेळ, महीण्यातील वेळ, यावर माहीती लिहा.
5. पृथ्वी कशी गोल फिरते यावर तुमच्या वडीलांशी, भावांशी, बहीणींशी चर्चा करा व त्यांच्यांच येनारे विचार माहीती लिहा जमा करा.
6. पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते व ती फिरत असतांना वर्षोतुण ऋतुमानात काम फरक दिसुण येतो ते लिहा.
7. पुर्ण देशाच्या नार्थ व साउथ (दक्षीण) भागात वातावरणाचे निरक्षण करा व त्याची तुमच्या स्थानीक वातावरणाची तुळणा करा व कोणता भाग मे ते जुण महीण्यात उष्ण असतो व कोणता भाग डिसेंबर ते जानेवारीत थंड असतो ते लिहा माहीती गोळा करा.
8. भारतात कोणते 6 ऋतु आहेत ?
9. पाठाचे पहीला परिच्छेद वाचण करा व खालील प्रश्नाचे उत्तर द्या ? बदलल्या ऋतुमानातील हवामानातील जीवनावर काय परिणाम पडतो.

प्रकल्प कार्य

तुम्ही राहत असलेल्या भागात सूर्यकिरणे कसे उगवतात ते प्रत्येक आठवड्यात नमोद करा व ते 6 महीने माहीती जमा करा. व नंतर पुर्व व पश्चीम भागात सूर्य किरण कसे पडतात चित्र काढा व ते चित्रात उगवल्या सूर्य किरणात होणारा बदल दाखवा.

या पाठात आपणास ध्रुवीय भागाचा अभ्यास बदलल्या प्रांतानुसार कसा बदलतो हे आपण 6 व्या व 7 व्या वर्गात पाहीलेच आहे. या कांही भागात सारखे दिवस व सारखच रात्र कांही महीण्या पर्यंत असते. ज्या प्रमाणे आपल्या देशात सुर्य वुगवतो व मावळतो तसे दुसऱ्या देशात नाही. अशा कांही भागांची तुम्ही कल्पना करू शकता का? हा कांही भाग खुप थंड आहे या भागात बर्फ पडत असतो जमीनीवर पुर्ण बर्फच दिसतो, नदिमध्ये सुद्धा बर्फ असतो, समुद्रात क्षितिजा पर्यंत बर्फ दिसतो. (6व्या वर्गातील 2 पाठ पहा त्यात बर्फाळ खंड पहावयास मीळतात)

चित्र.1. जगाच्या नकाशात

ध्रुवीय भाग

ध्रुवीय (Polar) प्रांत कूठे आहे:

जगाच्या नकाशात आपण नार्थ पोल व दक्षीण पोल (स्तंभ) पाहीतले आहे. नार्थ व दक्षीण स्थंबांच्या जवळच्या भागास ध्रुवीय भाग (Polar Region)असे म्हणतात. तुम्ही उत्तर ध्रुवीय भागाचा अभ्यास पाठात केलाच आहे, तुम्ही नकाशा - 1 पहा त्यात उत्तर ध्रुवीय भाग पहावयास मिळते. पुर्ण ध्रुवीय भाग प्रांत प्रकाशाणे पसरलेला दिसतो या भागाच्या सरहद्दीस लक्ष

चित्र.2. ध्रुवीय प्रांतांचे छाया चित्र

द्या त्या सरहद्दी अर्कटीक सर्कल म्हणुन ओळखल्या जातात. खंडाचा उत्तर प्रांत ध्रुवीय भाग हा टून्ड्रा नावाने ओळखल्या जातो टून्ड्रा प्रदेश हा खुपच थंड बर्फाळ असतो या ठिकाणी सुर्य प्रकाश फारच कमी प्रमाणात असतो.

- कोणत्या खंडाचा भाग या प्रांतात भागात मोडतो ?

- आपण भुमध्ये रेखा पासुण जर दुर जाऊ लागलो तर काय होवु शकते ते सांगा.

चित्र.4.1 व 4.2. वरील दोन चित्रे पहा व अंदाजा लावा कोणता

टून्ड्रा प्रदेशातील ऋतु हवामानः

टून्ड्रा प्रदेशात थंडी ज्यास्त असते त्या थंड पणाची आपण कल्पना करू शकत नाही. आपल्या देशात सुर्योदयापासून सुर्य किरणे जिकडे तिकडे पसरलेली दिसतात असे टून्ड्रा प्रदेशात होत नाही. या भागात नवंबर, डिसेंबर, जानेवारी महीण्यात अंधार असतो. या महीण्यात सुर्य उगवत नाही. हा हिवाळ्याचा ऋतु समजतात. एवढे थंड असण्याचे कारण तुम्हास माहित आहे

का ? पाण्याचे बर्फात रूपांतर होते, नदि, समुद्राच्या वर पुर्ण बर्फ पसरलेला दिसून येतो. थंड वारे वाहतात व बर्फ पडत असतो.

या अशा थंड परिस्थितीमुळे सर्व झाडे झुडपे सुकूण जाता. प्राणी, मनुष्य हे हा प्रांत सोडून दुसऱ्या ठिकाणी जातात. हा पुर्ण भाग / प्रांतात अंधारात असतो.

ऊन्हाळा (Summer):

टून्ड्रा प्रदेशात फेब्रुवारी व मार्च महीण्यात सुर्य उगवण्यास सुरवात होते. ज्यास्तीत ज्यास्त तो एकतास किंवा अर्धातासच सुर्य दिसतो व पुढे हा सुर्य हळू हळू 2 तास, 6 तास, 8 तास, 16 तास व शेवटी 24 तास दिसु लागतो याचा 3 महीण्याचा काळ असतो तो मे ते जुलै हा आहे सुर्य

कधीही 24 तास सारखे सुर्य प्रकाश टाकत नाही. सुर्य डोक्यावर आलेला कधी दिसत नाही.

ऊन्हाळ्याच्या 3 महीण्यात थंडत असते हळू हळू हिवाळ्या पर्यंत थंडीत फरक पडतो व वातावरणात थोड्या प्रमाणात उष्णता वाढते व त्या वेळेस नदित असणारे पाणी वाहु लागते. जागोजागी जमा असलेला बर्फ वितळतो व तो पाणी होऊन वाहत समुद्रात जाऊन मीसळतो.

हिवाळ्यात पुर्ण बर्फ पसरलेला असतो जमीणी वर जो पांढरा रंग दिसतो तो हळू हळू ऊन्हाळ्या पुर्ण नाहीसा होतो तेथील प्रदेशाचा रंग बदलतो ऊन्हाळ्यात हळू हळू झाडे झुडपे ऊगवतात जिकडे तिकडे हिरवे गार दिसू लागते, गवत ऊगवलेले दिसुण येते वेगवेगळी रंगीन फुले येतात व वेगवेगळी पक्षी, प्राणी अस्वल ते खाण्या साठी येतात.

- मागील पानावर दिलेल्या छायाचित्रात तुम्ही कांही झाडे झुडपे पाहीलात का?

भाजीपाला झाडेझुडपे (Vegetation):

अती थंडपणा व त्या मुळे जमीणघट होणे व पुर्ण जमीणीची माती घट्ट होऊन जाणे यास 'Permanfrost' असे म्हणतात. ज्या ठिकाणी थोडी बहुत काळी चांगली माती असते तिथे थोड्या प्रमाणात गवत झाडे दिसतात. जमीणीचा आतील भाग खडक वगैरे घट्ट असल्या मुळे अशा ठिकाणी झाडे ऊगवत नाहीत त्या मुळे तिथे वारे जोरात वाहातात एकंदरीत टून्डा प्रदेश हा ज्यास्तीत ज्यास्त भाग सफाट मैदान झाडे नसलेला दिसुण येतो.

- ऊन्हाळ्यात हवामानावर पाच मुद्दे टून्डा प्रदेशावर लिहा.
- रिकाम्या जागा भरा
 - _____ या महीण्यात सुर्य ऊगवत नाही.
 - या काळात पाणी _____ आणि झुडपे _____
- हिवाळ्यात कशाच्या प्रकाशाच्या आधारे टून्डा प्रदेशातील लोक राहतात?

टून्डा प्रदेशातील इसकिमाँ व मानव (Eskimos):

इसकिमाँतील उत्तर ध्रुवा कडील विशाल भाग हा खडकाळ व शेतीस ऊपयोगी न येणाऱ्या जमीणीणे व्यापला आहे. या भागात झाडे झुडपे आठवूण येत नाहीत या भागातील थंड वातावरण थंड जमीण है इसकिमाँ मधील मुख्य भाग समजला जातो. या ठिकाणचे लोक ग्रीनलॅन्ड, कॅनडा, अलाँस्का आणि सैबेरिया या ठिकाणी तात्पुरत्या काळा करीता स्थाई होत असतात व त्यांचे जीवन इतर मानसावर आधारीत असते इसकिमाँ देशातील लोकांचा मुख्य कामधंदा जंगली प्राण्याची शिकार करणे, मच्छेदारी, मासोळ्या धरणे, हा आहे ते त्यांच्या मातृभूमिवरच आपल्या दैर्णदिण जीवनाचा स्तर ऊंचावण्याचा प्रयत्न करतात तसेच प्रगती करण्याचा प्रयत्न करतात.

इसकिमाँतील लोकांची परंपरागत राहणीमानात विकास होत आहे व तो उत्तर ध्रुव भागातील लोकांसी बरोबरी करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. इसकिमाँची जीवन पद्धत त्यांच्या परंपरा रूढी चरित्र यांचा इतिहास आपणास त्यांच्या चरित्रातुण पहावयास मीळतो.

येथील सर्वसाधारण ज्यास्तित ज्यास्त जनता "Eskimo (इसकिमाँ)" चा अर्थ "स्नोशुनेटर" (Snowshoe-netter) असा काढत असतात. इसकिमाँ हे दोन मुख्य गटात विभागल्या

चित्र.4.3. 1930 मधील polar ध्रुवीय भागातील मानवाचे चित्र

चित्र.4.4.सैबेरिया महीलाचे
अतिपुराणे छाया चित्र

- टून्ड्रा प्रदेशात लोक कायमचे का राहत नाहीत ?

गट (सामुहीक) जीवन (Group Life):

इसकिमो हे लहाण लहाण गट तयार करून आपले जिवण जगत आसतात ते एका खेडे गावात 500 लोक राहातात ते ज्यास्त प्रमाणात अलास्का या प्रांतात राहातात. व पुर्व भागातील ग्रीनलॅन्ड, बर्फान

इसकिमो भाषा ही हजारो वर्षोपासुण बोलल्या जाते पण त्यास लिपी लेखीरूपात आलेली दिसुण येत नाही. तेथील 3 मुख्य भाषा आहेत त्या अलेयुर युपिक आणि इनुपिक इनुपिक भाषा उत्तर ध्रुव प्रदेशात आलास्का पासुण ते ग्रीनलॅन्ड प्रदेशा पर्यंत सर्वात ज्यास्त प्रमाणात बोलली जाते. व भाषा आणि पोटभाषा यात थोड्या फार प्रमाणात फरक आढळूण येतो. युपिक भाषेतील पोटभाषा ही दक्षीण व वेस्ट आलास्का आणि सैबेरिया भागात प्रदेशात बोलली जाते.

इसकिमो लोकांणी सर्वप्रथम उत्तर आमेरिकेत 5000 वर्षोपुर्वी प्रवेश केला व हा प्रदेश त्याणी हा प्रदेश आशीयातील “बेरींग स्टेट” या प्रांतातुण ओलांडूण केला. नंतर ते येथुण लवकरच कॅनडाच्या उत्तर भागातुण ग्रीनलॅन्ड देशा प्रदेशात पोहचले यातील कांही लोकाचा गट हा वेस्ट थर्सी भागात पसरला व तो बेरींगच्या समुद्री भागाच्या प्रदेशात पसरला. आजच्या लोक संख्याच्या मानाणे इसकिमोची लोक संख्या फारच कमी आहे पण त्यात विकास होत आहे. सध्या 2000 इसकिमो सैबेरियात व 30,000 इसकिमो अलास्का या प्रदेशात राहातात. अ2,500 कॅनडात व 43,000 ग्रीनलॅन्ड देशात राहातात. कांही इसकिमो लोकाची वस्ती उत्तरे कडील जंगली प्रदेशात राहात असलेले दिसुण येते तसेच झाडे झुडपे नसणाच्या भागात हे लोक कांही प्रमाणात राहातात.

इजलैन्ड आणि लॅब्रेडोर या भागात 25 ते 45 लोकांचा गट करून राहात पुर्व प्रांतात राहणारे लोक वेळेनुसार ते आपला राहण्याचा जागा बदलत असतात त्याचा ऋतुमाना हवामाणा प्रमाणे निश्चीत असा कार्यक्रम ठरलेला असतो ते हिवाळ्यात समुद्र किनाऱ्याच्या भागात राहातात व ते मासोळ्या व इतर शिकार करतात व ते ऊन्हाळ्यात आपला राहण्याचा जागा बदलतात ते आतील भागात प्रांतात येतात व ते बोरे (berries) विकत असतात अशा प्रकारे त्यांची व्याप्ती 1,100 एवढी असते ते बर्फावरूनच आपला प्रवास करत आसतात बर्फातुण प्रवास करण्या करीता ते कुत्र्याचा ऊपयोग घेतात व ते पाण्यावर प्रवास करण्या साठी नाव (Boat) चा वापर पण करतात.

इसकिमोंचा एकमेकांसी जवळचा संबंध असतो व ते घट्ट कडक असनाच्या मैदानी भागात काम करतात. त्यांचा गट तयार होतो व ते शिकार करून आपला ऊदरनिर्वाह करीत असतात उदाहरणात- पुर्व, ध्रुवीय प्रांतात यांचा 10 ते 12 लोकांचा गट तयार होऊण शिकार करतात तसेच त्यांचा दुसरा गट हा 100 जनाचा असतो तो हिवाळ्यात बर्फावर

चित्र.4.5.

मिळणाऱ्या प्राण्याची शिकार करत असतात व ते शिकारी करीता समुद्रात पण जातात हे 100 लोकांचा गट शिकारी करण्या साठी भटकत असतात व ते कॅरीबो नावाच्या प्राण्याची शिकार करतात. कांही लहान लहान कुटूंबातील लोक वैयक्तिक कामे पण करतात ऊदा: बोरे जमा करणे, जाळी टाकून मासोळ्या धरणे आस्वलांना धरणे इत्यादी कामे करतात.

शिकार करणे व मासोळ्या धरणे (Hunting and Fishing):

ज्यास्तित ज्यास्त इसकिमो हे शिकारीवर उदरनिर्वाह करीत असतात ते कालवीट या प्राण्याची शिकार करतात या प्राण्याची शिकार ते ऊन्हाळ्यात करतात. इसकिमो हे कालवीट प्राण्याची शिकार करण्या करिता वेगवेगळ्या हत्यारांचा वापर करतात ते भाला, चाकू, तलवार, बाण इत्यादी प्रकारचे हत्यारे वापरतात ते दगडाच्या लॉइन टाकून कालविटाणा त्यात पकडतात.

अशा प्रकरचा एक एक त्यांचा ग्रुप गट मासोळ्या सुद्धा धरण्याचे कामे करतात लहान लहान पाण्याचे कालवे, तळे या ठिकाणी ते

चित्र.4.6. काळविटाचे चित्र

शिकार करीत असतात. इसकिमो हे मासोळ्या व शिकार करण्यासाठी जहाज, नाव याचा पण वापर करतात सतेच ते तेजदार सुळाचा पण मासे व शिकार करण्या करिता वापर करतात ते तेजदार सुळे लाडवणे बर्फावर लावुण शिकार करतात. व ते बर्फातुण, पाण्यातुण प्रवास करण्या साठी कायाकस याचा वापर करतात (कायाकस हे नाव Boat प्रकारचे एक पाण्यावर चालणारे वाहण आहे) याच्या बाहेरून लाकडी पाट्या लावुण तयार केलेले आसते.

चित्र.4.7. स्लेज वेहिकल

खाद्य पदार्थ (Food):

मासोळ्या काळविटाचे मांस हे इसकिमो लोकांचे मुख्य खाद्य आहे. या प्रांतातील लोकांना भाजीपाला वगैरे ज्यास्त खाण्यास मीळत नाही पण जास्तीत जास्त इसकिमो हे शिकार व मासोळ्या धरण्यावर अवलंबुण असतात ते ऊन्हाळ्यात मासोळ्या धरतात व ते त्यांना सुरक्षीत असनाच्या पेट्या, डब्यात ठेवतात. त्यांचे ते डब्वे विशेष प्रकारचा दगडाचा वापर करुण बनवतात जेने करुण ते खाद्य भुकेल्या प्राण्यास खाता येऊ नये.

अन्न शिजवण्या साठी ते लाकडाचा वापर करतात.

खाद्य अन्न पदार्थात ते मासोळीच्या तेलाचा वापर करतात. समुद्रात पकडल्या जानाऱ्या प्राण्याचा ते मोठ मोठ्या पट्यांमध्ये खाण्या साठी वापर करतात हे डीकेयड या राष्ट्रात याचा ज्यास्त वापर करतात. (या प्राण्याचे मांस सहज पचन होण्यास मदत करते) तसेच ते हे मांस तेलाचे दिवे लावुण त्यावर भाजत असतात.

चित्र.4.8.अलाँस्का लोकांचे चित्र.

सहार (आश्रय)

इसकिमो राहण्याचे घर म्हणजे “इग्लू” हे ते बर्फाच्या विटापासुण तयार करतात विटा एकावर एक ठेऊण गोलाकार आकृतीत “इग्लू” घराची निर्माण करतात. व खाली ते प्राण्याचे कातडी अंतरूण राहतात जेणे करूण त्यांना पाणी लागत नाही व नंतर ते ऊन्हाळ्यात तम्बू टाकूण राहत असतात तम्बू करीता ते प्राण्याच्या कातडीचा वापर करतात. पश्चिम अलाँस्का प्रांतात हे लोक घट्ट व जाड कातडीचे टेंट टाकुण राहातात व त्यावरूण कातडी गुंडाळतात अलाँस्काच्या उत्तर ध्रुवीय समुद्री किनार पटीच्या भागात घुमट अकाराची घरे बांधतात तसेच ग्रीनलँड मध्ये दगडांचा वापर घरे बांधण्या साठी करतात.

बर्फाची घरे ही फक्त पुर्वेकडील मध्यवर्ती भागात बांधतात. ते बर्फाच्या विटा, दगडे याचा वापर करतात अशा घरांचा वापर हिवाळ्यात करतात त्याच्या घरात सामाण, खाद्य ठेवण्याची व्यवस्था असते घराचे दार लहान आसते ते जमीणीच्या बरोबर आसते.

कांही घराना दरवाजा दोन बाजुणे आसतो व बर्फाचे बेंच करूण त्यास जंगली प्राण्याची कातडी गुंडाळतात. ही बेंच जमीणी पासुण एक मीटर ऊंच असतात व त्यांना प्राण्यांची कातडी

गुंडाळतात व त्याचा वापर झोपड्या साठी केल्या जाते तसेच आनखी कांही बेंचाचा वापर सामाण ठेवण्या साठी दिवे लावण्या साठी केला जातो. एक एक वेळेस दोन घरे एकत्र जोडल्या जातात व त्याचा वापर ते कपडे वाळवणे, खाद्य पदार्थ ठेवणे, इतर सामाण ठेवणे या करीता ते याचा वापर करतात.

- इसकिमो लोकांना घरे बांधण्या साठी कोण कोणत्या नैसर्गीक वस्तु ऊपलब्ध आहेत ?
- वातावरणा पासुण, घर कसे संरक्षण देते ?

कपडे व हस्तकला (Clothing and Crafts):

इसकिमो हे बुटाचा वापर करतात त्यांच्या बुटांना “मुकलूक्स” असे म्हणतात ऊलणचे, प्राण्यांच्या कातडी पासुण स्वेटर तयार करतात त्यांना “पार्कस” असे म्हणतात. स्त्री व पुरुषांचा कपड्यात फरक आठवूण येतो, पुरुष पर्का नावाचा लांब पोशाख पुर्ण अंगभर घालत असतात हिवाळ्यात इसकिमो दोन मनुण्याचे कपडे वापरतात “कॅरीबो” नावाचा पोशाख ते वापरतात कारण तो नरम आणि गरम असतो. समुद्र किनार पटीच्या भागात राहाणारे लोक ऊन्हाळ्यात

चित्र.4.9. इन्युपियाट लोक

कातडीचे (Sealskin) पोशाख घालतात हे कपडे वाँटरप्रूफ असतात.

कपडे आकर्षित दिसण्या साठी प्राण्याच्या केसांचा रेशमाचा वापर करून सुंदर बनवतात वेगवेगळ्या रंगाची प्राणी असणाऱ्या कातडी पासुण सुंदर कपडे बनवतात. इसकिम हे लहान लहान सुंदर स्टूल पण तयार करतात व त्याचा ते दैनंदिन जीवणात वापर करतात तसेच ते प्राण्यांच्या हाडापासुण आणि दगडा पासुण वेगवेगळे अवजारे तयार करतात एवढेच नाही तर ते हत्यारे पण तयार करतात.

इसकिमो लाकडा पासुण सुंदर वस्तु बनवतात व त्यावर प्राण्यांची कातडी गुंडाळतात हे लोक पश्चीम भागात राहातात तसेच ते कपड्यावर वगैरे रंग देण्याचे काम पण करतात व पोशाखाला आकर्षण येइल असा तो बनवतात.

जातधर्म व विश्वास (Religious Beliefs):

इसकिमो लोकांच्या जाती धर्म अंधविश्वास रूढी देवता, यांचा त्यांच्या जीवन शैलीवर प्रभाव पडत आसलेला दिसुण येतो. त्यांचे जीवन, आरोग्य, जीवन मरणाच्या पद्धती सर्व इसकिमो हे “शिला” नावाच्या दैव शक्तिवर विश्वास करतात. तसेच ‘स्प्रीट’ शक्तिवर पण विश्वास करतात तसेच ते “सेदना” या देवीणा

मुख्य देवता मानतात या देवांना ते नवस वगैरे बोलतात. त्यांची अशी अंधश्रद्धा असते कि प्राणी व मनुष्याचे मरण पावल्यास त्यांचा आत्मा देवी कडे जातो. तरी यातुण सुद्धा वेगवेगळ्या सांप्रदायाचे लोक आढळुण येतात गटागटातील जीवन शैली रित रीवाजात वेगळे पणा दिसुण येतो. त्यांच्या खाण्या पिण्याच्या पद्धतीत सुद्धा गटा गटात भिन्नता दिसुण येते. प्रत्येक ग्रुप गटा मध्ये जन्मदिवस व व्यक्ति मरण पावल्यास जे कार्य असते करावयाचे ते पण वेगवेगळे दिसुण येते. ज्यो वेळस त्यांना शिकार सापडते किंवा

एकाद्याचा घरात जन्म होते अशा वेळस ते सांस्कृतीक कार्यक्रमातुण आपला आनंद व्यक्त करीत आसतात. शमानस नावाचे ओळखल्या जानारे लोकांना नाटक, ड्रामा, जादु इत्यादी प्रकारचे ज्ञान असते.

मनोरंजन (Recreation):

इसकिमो लोकांत मनोरंजना करीता वेगवेगळे खेळ खेळत असत त्यात ते कुस्ती, धावणे, भालाफेकणे, गोळाफेकणे आणि तसेच ते वैयक्तीक खेळ खेळत असत ते लांब ऊडी ऊंच ऊडी तसेच विगोरस नावाचा खेळ खुपच लोकप्रिय आहे. खेळण्याच्या नियमाचा प्रभाव त्यांच्या निजी जीवनावर धर्मावर जातीवर पडलेला दिसुण येतो तसेच ड्रम वाजवणे, गाणे म्हणणे, नाचणे हे पण मनोरंजनाचे कार्यक्रम लोक करत असतात. सामाजिक कार्य पार्टी मध्ये पण मनोरंजनाचे कार्यक्रम आयोजित करतात.

इसकिमोचा बाहेर जगासी संबंध:

सर्व प्रथम इसकिमो लोकांना युरोपिय लोकांनी पाहीतले ते बर्फाळ भागात विकींग नावाच्या ठिकाणी नंतर इसकिमोचा आइसलॅन्डसी असलेल्या लोकांसी संबंध हा 1200 पासुण ते 1400 पर्यंत असलेल दिसुण येतो.

नंतर बरेच युरोपियण लोकांनी इसकिमो विषयी माहीती घेण्यास सुरवात केली. नंतर 1576-

78 या दरम्यान इंग्रजी “मॅरीनर मॉर्टींग फ्रासबीशर” याने “बर्फाण इजलॅन्ड या प्रांतास भेट दिली व नंतर “डेनिस” (Danish) नार्वेगण व इंग्रजी संशोधकाणी याच्या इतिहास माहीत करुण घेण्याचा प्रयत्न केला व नंतर समुद्र मार्गाणे उत्तर-पश्चीम दिशेणे चैना जाण्या साठी जवळचा मार्ग शोधला. 1728 मध्ये रसीयण हे सैबेरियास येऊण पोहचले व ते अलास्काच्या उत्तर भागात आले व नंतर ते त्याणी पॅसीफिक व अटलॅंटीक समुद्र मार्गाणे उत्तर व पश्चीम दिशेणे येण्याचा मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न केला व येथील इसकिमोची माहीती घेण्याचा प्रयत्न केला पण आनखी कांही इसकिमोचा गट हा उत्तर दिशेस असनाच्या समुद्र किनार पटीच्या भागात वसलेला होता या इसकिमो लोकांचा जवळ पास 1800 पर्यंत बाहेर लोकांसी संबंध नव्हता.

1850 नंतर युरोपियण पोहचल्या नंतर संशोधकानी बराच बदल घडवुण आनल्याचे दिसुण येते नंतर इसकिमो लोक इतर लोकांसाठी काम करू लागले व त्या बाहेरील युरोपियांणी त्यांना स्थीर जीवण जगण्या साठी बंदुक टूल्स वगैरे देण्याचे दिसुण येते. व त्याचा ऊपयोग घेऊण ते शिकार करू लागले. व शिकारुतुण “कॅरीबो” नावाचे प्राण्यांची शिकार करू लागले.

पुढे इसकिमो लोकांसी युरोपियाणी संपर्क केल्यानंतर काही दिवसांणी इसकिमो लोकांत वेगवेगळ्या बिमाच्या येण्यास सुरवात झाली अशा बिमाच्यां विषयी इसकिमो लोकांना कांहीच ज्ञान नव्हते त्यांना वेगवेगळ्या बिमाच्यांना तोंड द्यावे लागु लागले त्या बिमाच्यात

“स्मॉलफॉक्स”
“ट्युबरक्युलांसीस”
“इनफ्लून्झा”

चित्र.4.10. शिकार करते वेळसचे छाया चित्र.

“हुपिंग” “पिनीमोनिया” “मम्पस”

“स्कॉरलेट ताप” या बिमाच्या येऊ लागल्या. या वरील बिमाच्या पैकी “डिप्टेरीया” ही बिमारी महाभयंकर व प्राण घातक होती. 1800 नंतर पुष्कळ येरोपियण हा प्रांत सोडूण जाऊ लागले कारण तिथे मोठ मोठ्या बिमाच्या वाढत होत्या.

इसकिमो लोकांचा इतर बाहेर लोकांसी असलेल्या संबंधा विषयी माहीती “बुम आणि बुस्ट” यात मीळते. इसकिमोचा बाहेर लोकांसी संपर्क आल्या नंतर इसकिमो लोकांत बरीच प्रगती झालेली दिसुण येते. इसकिमोनो शिक्षण मिळू लागले, काम, नौक्या मीळू लागल्या त्यांना दारीद्रय रेषाच्या बाहेर येण्याचा मार्ग सापडू लागला. सांपती वाढू लागली या लोकांचा 1859 ते 1910 हा द्रारीद्रयाचा काळ समजला जातो, 1925 ते 1950 आधुनिक काळ व 1950 हा सैन्यात प्रगती करण्याचा काळ, 1960 हा काळ अंतरीक विकास शहरी विकासाचा काळ व 1970 हा काळ तेलाची ऊत्पती व विकासाचा काळ.

पुढे पुढे इसकिमोच्या सामाजिक व आर्थीक क्षेत्रात भरभराटीणे बदल होऊ लागला विमाण प्रवास जहाजी प्रवास, नवीण नवीण आधुनिक वाहणे, रस्ते रोडा दुरूस्ती, समाचार सेवा, T.V. वगैरे मुळे एकदम इसकिमोच्या जिवण शैलीत फरक आला व त्यांच्यात वेगाणे प्रगती होऊ लागली.

- तुम्हास असे वाटते का टून्ड्रा प्रांतात राहाणाच्या लोकांचा बाहेर जगासी संपर्क आल्यास त्यांच्यात विकास / प्रगती झाली का ? त्याची कारणे सांगा ?
- पाठात दिलेले चित्र पाहा व त्यांच्या पोशाखात व शिकारीच्या हत्यारात कसा बदल झाला ते सांगा ?

महत्वाचे शब्द

1. अर्कटिक सर्कल	2. टून्ड्रा भाजीपाला	3. बर्फ
4. एक्सीमोस	5. कर्बोक्स	6. इग्लू

खालील प्रश्नांचा अभ्यास करा

- चुक किंवा बरोबर ते लिहा:
 - प्राण्याच्या शरीराच्या भागाचा वापर कपडे बनवण्या साठी केला.
 - ज्यास्तीत ज्यास्त प्रमाणात भाजीपाला पिकतो.
 - त्यांचा लोकप्रिय खेळ हा त्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधीत होता.
 - बाहेरून आलेल्या लोकांना त्यांच्या तब्येती विषयी माहिती विचारा.
- 7 व्या वर्गात तुम्ही शिकलेल्या भुमध्ये रेखा व धुर्वीय प्रांतात काय फरक अढळूण येतो.
- टुंड्रा प्रांतातील लोकांचे जीवन तेथील वातावरणावर कशा प्रकारे आधारून असते. खालील दिलेल्या तक्त्यात त्याचे वर्णन करा.

खाद्य	ड्रेस	प्रवास	निवास / सहारा

- तुम्ही राहत असलेल्या प्रदेशातील व या पाठातील तुम्ही अभ्यास केलेल्या प्रदेशात पुष्कळ फरक आहे. तो फरक तुमच्या वर्गात तक्ता तयार करून भिंतीवर लावा. व तुमच्या प्रांतील आणि टुंड्रा प्रांतातील माहिती दर्शविणारे एक भिंतीचित्र काढून वर्गात लावा.
- जर एका दिवशी 24 तास सुर्यादय झालाच नाही असे समजा तर तुमच्या दैनंदिन जिवनातील कार्यक्रमातील कशा प्रकारचा बदल कराल ? त्या विषयी सविस्तर माहिती द्या ?
- तुमच्या जवळ असलेल्या अटलस च्या मदतीने इस्कोमास्क राहत असलेले पाच प्रदेश जगाच्या नकाशात दर्शवा.

- तुमच्या वर्गातील काहीजण विद्यार्थी तुमच्या जवळपास सुप्रसिद्ध जंगलांत जाऊन त्यातील झाडे, वनस्पती, प्राणी, खडके, झरे, आणि या बद्दल माहिती घ्या. तेथील अधिकाऱ्यास यांची विस्तृत माहिती विचारून घ्या आणि ते तेथे काय करतात ते सांगा.
- जंगलापासून आपण जळतण, पाने फळे आणि कंदमुळे गोळा करू शकतो वर्गात या गोष्टींबद्दल चर्चा करा. याची यादी तयार करा तुमच्या जवळपासच्या जंगलात लोक कोणत्या वस्तू गोळा करतात आणि त्याचा कसा उपयोग करतात ते सांगा?
- गेल्या वर्गात तुम्ही जंगलाबद्दल आणि जंगलात राहणाऱ्या लोकांबद्दल शिकला आहात. त्यांच्याबद्दल तुम्ही काही माहिती सांगू शकाल का आणि जंगलातील लोकांबद्दल काही माहिती सांगू शकाल का?
- तुम्ही जंगलातील कोणतेही एक चित्र काढा आणि तुलना करा?
- जंगलाबद्दल लोकांनी पुरानात कथांचे वर्णन केलेले आहे. तुमच्या वर्गात तुम्ही जंगलाबद्दलच्या काही कथा सांगाल का?
- पुष्कळशी जंगले ही धार्मिक आणि पूजनीय लोकांनी बनवलेली आहे. काही जंगले देव-देवतांचे निवासस्थान बनले आहे. अशा ठिकाणे शोधा आणि त्याबद्दल वर्गात सर्वांनी याबद्दल सांगा. कार्यक्रमाबद्दल माहिती सांगा.

जंगले म्हणजे काय?

जंगले म्हणजे विविध लोकं आणि विविध वस्तुचे ठिकाण काही लोक जंगलातील प्राण्यांना भितात, तिथे राहण्यास त्यांना भिती वाटते. कारण तिथे किटक आणि भयंकर घणदाट झाडी आणि खडके असतात. खोल वर खिडी आणि पहाड असतात. जंगलात घरे नसतात. तिथे कोणी राहत आणि चालताना दिसत नाहीत. तिथे आपण खेळू शकत नाही काही जंगले ही धार्मिक स्थान असल्यामुळे लोक तिथे पुजा करतात. नैवेद्य ठेवतात, ते तेथुन कच्चा माल उपलब्ध करतात. जसे, बांबू, सागवान किंवा बिडीचे पाने इत्यादी तसेच शिकारी, शिकार करून बाजारात विकतात.

साधारणपणे वेगवेगळे लोक वेगवेगळ्या पध्दतीने जंगलाचा उपयोग करतात. काही लोक झोपड्या टाकून तेथे राहतात आणि फळे आणि भाज्या पिकवितात. प्राण्यांची शिकार करून मांस विकतात. सागवान आणि फळे गोळा

करतात. काही लोक आपल्या पशुपालनासाठी जंगलाचा उपयोग करतात. जसे, मेंढ्या, गायी, उंट इतर काही लोक जंगलातील काही ठिकाणी जागा साफ करून पोंड येथे धान विकतात. याचा अभ्यास सहाय्या वर्गात कुनावरम टेकड्या बद्दल आपण शिकलोत. जंगलाचा उपयोग झाडे तोडून इमारतीसाठी लाकुड विकतात. बांबुने कारखाण्यात पेपर तयार करतात. लाकडाच्या वस्तु बनवून बाजारात विकतात. आतापर्यंत बऱ्याच जंगलाचे रुपांतर शेतीत झाले. काही प्रवाशी तेथेच आश्रीत झाले. पाण्याचा साठा करण्यासाठी बंधारे बांधण्यात आले.

निश्चितच आपल्याला जंगली लोकांनाच त्याचा उपयोग होत नाही तर मानव जातींनाच याचा उपयोग होतो. झाडे, वनस्पती, गवत, पक्षी, प्राणी अशा आवश्यक आहेत त्याबद्दल विचार करा.

✿ पण जंगले काय आहेत? त्याचे अनेक स्पष्टीकरण आपण देऊ शकतो?

- तुमच्या विद्यार्थ्यांना जंगले म्हणजे काय? याची व्याख्या लिहिण्यास सांगा आणि पहा तुम्हाला कोण कोणती उत्तरे मिळतात?
- नंतर वर्गात गटांमध्ये चर्चा करा आणि त्या विषयी लिहिण्यास सांगा आणि पहा जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना सारखी उत्तरे दिली आहेत?

आपण जंगलाचा उपयोग कसा करतो आणि आपण जंगलावर कितपत आधारीत असतो. उदा. एक छोटी व्याख्या झाडांनी अच्छादलेला एक जमीनीचा भुभाग ही व्याख्या योग्य वाटते यास अनेक मर्यादा आहेत. उदा. आपल्याला हे जाणून घेण्याची आवश्यकता आहे की, भुभाग किती लांब आहे? झाडांनी आच्छादलेल्या अर्थ सांगू शकतो का? आच्छादन हे किती दाट आहे? जे झाडे लावलेली असतात. त्यात आणि जंगलात काय फरक आहे याची माहिती घेऊ शकतो काय? कारण ते पण झाडांनी अच्छादलेले असतात. जंगल ही किटक, झुडपे, प्राणी, पक्षी या शिवाय पूर्ण होऊ शकते का कोणत्याही व्याख्या दिल्या तरी असे अनेक प्रश्न उद्भवतात.

तरी सुध्दा, आपण काही सध्या जंगल म्हणजे काय? या व्याख्या जाणून घेऊन काम करू शकतो कदाचित आपण असे म्हणू शकतो, की यामुळे जंगलाचे स्वरूप जास्त तासात येते.

1. लांब भुभाग - लांब आणि रुंद जे अनेक किलो मिटर पसरलेले.

2. झाडे आणि झुडुपांनी (रोपटे, गवत, रान, काटेरी) कोणत्या झाडांना वाढण्यासाठी मनुष्य हा थोडाफार अडथळा आण आहेत.

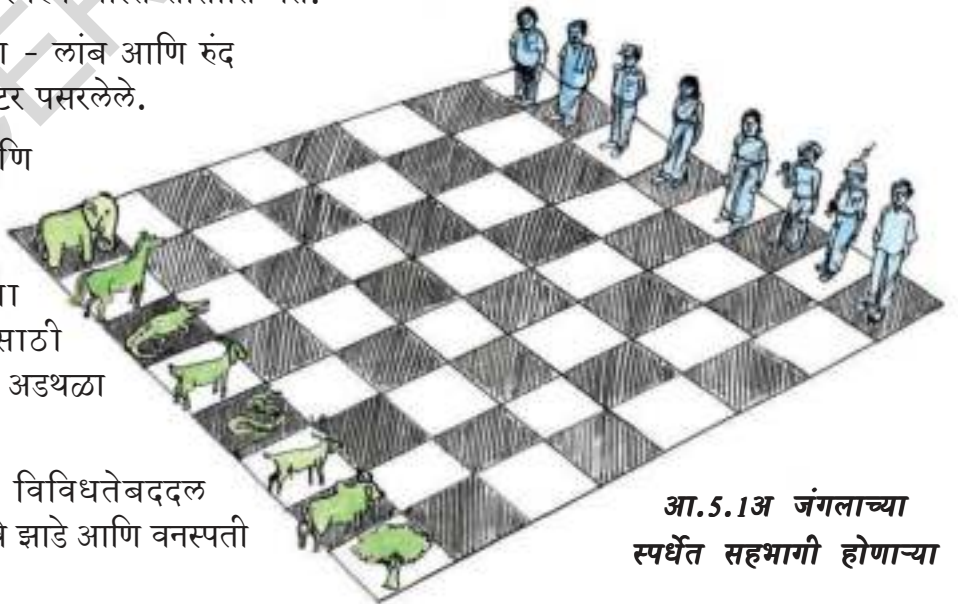
3. निश्चितच विविधतेबद्दल कुठेही पुष्कळ प्रकारचे झाडे आणि वनस्पती

जगतात आणि उत्पन्न काढतात. सहजपणे मध्यस्ती नसतात.

4. भारतात फक्त पुष्कळशा जंगले आहेत. लोकांनी कब्जा करून घेतली आहेत. त्यामुळे जंगलाची परिस्थिती जशी आहे तशीच आहे. त्यात जास्त सुधारणा झाली नाही.

जंगलाच्या सभावेताली लोक राहतात त्याचा उपयोग विविध उद्येशासाठी घेतात. अन्नासाठी, लाकडांसाठी, इमारती बांधण्यासाठी लाकूड, शेतीच्या कामासाठी लागणारी औजार इंधनासाठी जनावरांना चरण्यासाठी देवतेच्या पूजनेसाठी. एकांनासाठी. ई.लोक जंगलापासून फार दूर असून सुध्दा त्याचा फायदा घेतात. जसे लाकूड, औषधी बाजारात विकतात. अशाप्रकारे लोक त्यांचा जीवनाधार, जंगलापासून उत्पन्न मिळवतात. आपण पुढे नंतर याचा अभ्यास करणारा आहोतच. जंगलाचे वेगवेगळे फायदे कोणते. याचा फायदा घेण्यासाठी लोक एक दुसऱ्याचा कसा विरोध करतात. जंगलासाठी कशी भांडणे. होतात. ते हे कसे सोडवतात ते पाहूया.

- तुम्ही विचार केला आहे का जंगले आपणासाठी अत्यावश्यक आहे का? काय घडेल जेव्हा सर्व जंगल तोडून त्याचा वापर लोकांना राहण्यासाठी घरे

आ.5.1अ जंगलाच्या
स्पर्धेत सहभागी होणाऱ्या

बांधण्यासाठी, पिकांसाठी कारखाण्यांसाठी, खाण्यासाठी यांचा उपयोग होईल ? आपण जंगलाशिवाय जगू शकतो का ? वर्गात याची चर्चा करा ?

जंगलाचे ठिकाण आणि प्रकार :-

जंगले कोणत्या ठिकाणी वाढतात ह्या प्रश्नाचे उत्तर देणे फार अवघड आहे. हजारो वर्षा अगोदर जंगले ही सर्विकडे वाढत होती. तिथे जमिन सूर्याची किरणे, आणि तिथे पाऊसही पडतो. ह्या प्रकारे जंगले ही उत्तरधृवीय प्रांतात वाढत नाहीत. किंवा उंच हिमालयाच्या ठिकाणी जी जागा बर्फानी अच्छादलेली असत रेंताळ किंवा खडकाळ, किंवा वाळवंटीय प्रदेशात, समुद्रकिनारीय ठिकाणी रेंतात. जमिनीत झाडे वाढत नाहीत. रिकाम्या ठिकाणी सुध्दा काही जंगले वाढतात. जंगले ही प्रत्येक ठिकाणी वाढतात. लोक कोणत्या प्रकारे शेती करत. शहरात आणि खेड्यात राहतात, जंगलांची तोड करून शेतीची वाढ करतात खाणीत काम करतात, झाडे. वाढवतात, वसाहत स्थापन करतात, पिकांच्या लागवडीसाठी कारखाण्यांसाठी हळूहळू 20 व्या शतकांपर्यंत जंगलेही पूर्णपणे एक शेतीसाठी वापरण्यात येणारा अच्छादीत भूभाग होईल उंच प्रांत, उतार, खडकाळ प्रांत इ.कोणत्याही ठिकाणी खूप दूर पर्यंत थंडी आणि खूपदूरपर्यंत लोकांच्या राहण्याचे केंद्र जंगलांनी भरून जाईल.

- तुमच्या गावापासून किंवा शहरापासून कोणते जंगल जवळ आहे हा भाग पूर्ण झाडांनी भरून का आहे याचे रूपांतर शेतीत का झाले नाही. किंवा वसाहत किंवा खाणीत याचे रूपांतर का झाले नाही. कारणे सांगा ?

जंगलाचे वर्गीकरण हे मूळातच वेगवेगळ्या अवघड भागात करता येतो का ? उदा: भाजीपाल्याची लागवड ही दार आहे किंवा पातळ आहे. असे वर्गीकरण करू शकतो. आपण या

सच दाट जंगले, झुडुपे, जंगले. वाढती जंगले असे म्हणू ह्या वर्गीकरणामुळे आपणास असे लक्षात येते की कुठे झाडांची वाढ दाट असते. आणि झुडुपांनी अच्छादलेली असते. दुसऱ्या प्रकारे असे वर्गीकरण करता येते की, जंगलामुळे भाजीपाला सुध्दा वाढवू शकतो. ठराविक हवामानात वेगवेगळ्या प्रकारच्या झाडांची वाढ होते. जसे सततधार पावसामुळे, तापमाना वाढीमुळे कोरडवाह जमिनीमुळे, दमट, ओलसर आणि गर्मीच्या महिन्यांमध्ये 5 उदा: काही आडवी वाढणारी झाडे पाईन वृ.. हे फक्त थंड वातावरणातच वाढतात. बर्फाच्छादीत भागात सुध्दा वाढतात. काही झाडे जसे सागवान हे उष्ण आणि पावसाळी वातावरणात वाढतात. जंगलाची घनता ही निसर्गाच्या पावसावर आणि उष्णतेवर अवलंबून असते.

आता आपण अजून ही जंगलाचा प्रकार पाहूया.

1. सदाहरित जंगले :-

या प्रांतात जास्त पाऊस पडतो. आणि जसे जास्त उष्णतेचा हवामान असते. जसे विषुववृत्त प्रांत किंवा भारतातील केरळ आणि अंदमान या ठिकाणाच्या जंगलाना सदाहरित जंगले म्हणतात. ही जंगले खूप दाट असतात. जसे मोठ मोठी वेगवेगळ्या प्रकारची झाडे, रोपटे आणि वेली 5. हे जंगल नेहमीच हिरवेगार असते. जुनी पाने गळाली तरी लगेच नवीन पाने येतात. एका झाडाची पाने गळाली की दुसऱ्या झाडाला पाने येतात. हेच कारण आहे की इथे सतत दमटपणा आणि गरमपणा असतो.

जामून, बांबू, केन, कडम ह्या प्रकारांच्या वनस्पती ह्या प्रांतात वाढतात काही वनस्पती आपल्या तेलंगानामध्ये आढळत नाहीत.

हिमालयात सुध्दा वेगवेगळ्या प्रकारची सदाहरित जंगले आहेत. या प्रकारचे पाईन वृक्षीय जंगलामुळे वर्षभर हा भाग हिरवाळ असतो. कितीही वाढले तरी याची पाने पातळ आणि सुईच्या टोकासारखी वाढतात.

आवृत्ती:5.2 वरची एणायमुदी पश्चिमघाटातीळ सदाहरीत जंगले खालची हिमालयातील गुलमार्ग येथील बर्फानी अच्छांदलेले सदाहरीत जंगले.

या झाडास फुले उगवत नाहीत. पण टोकांसारखे वाढतात यासच आखी वाढणारी झाडे म्हणतात ही झाडे बर्फाच्छादीत भागात वाढतात. हया झाडांवर नेहमीच बर्फ साठलेला असतो. यामुळे हया झाडांना सुईच्या टोकांसारखे पाने असल्यामुळे बर्फ साठवून राहत नाही. झाडांच्या पानांचा आपोआप आकार बदलत असतो. आणि बर्फ खाली पडत असतो. (जसे घराच्या छपरांवरून पानी घसरल्याप्रमाणे)

2. पानझडीत जंगले :- ही बंगले वर्षाच्या काही महिने पाऊस पडणाऱ्या प्रांतात असतात नंतरचे महिण्यात उन्हाळा असतो. जेव्हा पावसाळी संपतो. तेव्हा हया झाडाची पाने गळण्यास सुरुवात होतात. कारण की पाण्याची कमतरता असते आणि दमटपणाच त्यांच्या अंगी असतो. म्हणून झाडाची पाने गळण्यास सुरुवात

होतात. उन्हाळ्याच्या महिण्यात. आली जेव्हा पावसाळा सुरु होतो तेव्हा हया झाडांना पुन्हा पाने लागण्यास सुरुवात होतात. आणि ते स्वतः त्यांचे अन्त तयार करून घेतात.

तेलंगाना या प्रकारची खूप जंगले आहेत. कारण की इथे पावसाळ्यात पाऊस पडतो. आणि इतर महिण्यांमध्ये जास्त उन्हाळा असतो.

आपल्या राज्यामध्ये पानझडीत जंगलांची दोन प्रकार दिसून येतात पहिला जास्त पाऊस सोसून घेणारी जंगले, दुसरा कमी पाऊस सोसून घेणारी जंगले. पानझडीत जंगलांमध्ये जास्त पाऊस सोसून घेणाऱ्या जंगलांमध्ये खालील प्रकारची झोड दिसून येतात. वेगी अगेईसा, गड्डी अर्जुना भंडारू, गीतेगी आपल्या राज्यामध्ये काही जंगले उत्तर-पुर्व भाग जसे कोमारम भीम, आदिलाबाद, नागरकर्नुल, जयशंकर आणि बद्राद्री जिल्ह्यामध्ये आहेत.

कमी पाउस सोसून घेणारी जंगले त्यात खालील प्रकारची झाडे दिसून येतात जसे मडडी, सागवान, वेलगा, योजीस, येपी, चिंच, निम, डिरीसेना बरुगा आणि मोदुगा, आपल्या राज्यामध्ये ही जंगले पुष्कळ जागी अच्छादलेली आहेत. जसे आदिलाबाद, वरंगल, वाय.एस.आर कडपा, कर्नूल, खम्मम, निजामाबाद, आणि करीमनगर जिल्हयात दिसून येतात।

3. काटेरी जंगले: ही जंगले खूप कमी पाऊस पडणाऱ्या ठिकाणी आणि जास्त तापमान असणाऱ्या ठिकाणी वाढतात. ही झाडे काटेरी असतात. जसे बाभूळ, चिंच, चंदन, निम.इ.ही झाडे वाय.एस.आर.कडपा, चितुर, अनंतपूर आणि नलगोंडा जिल्हयात दिसून येतात.

तुम्ही एकदा स्मरण करू शकता की, ही जंगल फार कमी पावसाच्या ठिकाणी. वाळवटीय प्रदेशात वाढतात. काटेरी झाडाना फार छोटी पाने असतात. आणि फांद्याही पानीशोषण धरतात. ही जंगले फार दाट नसतात. तर ती विरळ असतात आणि झाडा झाडांमध्ये बराच अंतर असतो.

आकृती 5.4 (वरचे) छतीसगड मधील उन्हाळ्यातील सागवानाची झाडे.

Fig 5.3(b) : Tiger Reserve Forest - Amarabad

झाडांमध्ये आणि झुडुपांमध्ये फार फरक असतो.

4. समुद्र किनारीय आणि पाणथळ जंगले:- हे जंगले जास्त करून समुद्र किनारी, रेताळ भागात आणि पाणथळीच्या जागी, आणि भरती आहे. तीच्या बदलामुळे त्या ठिकाणी वाढतात.ही झाडे खारट पाण्यातच वाढतात. आणि

आकृती 5.4 काटेरी झुडुपे

त्याच पाण्यात वाढतात. भरती व ओहटी मुळे येथे. पाणी काही दिवस जमा राहते. आणि काही दिवस जमिन काटेरी असते. कारण काही तास आणि काही दिवस भरती ओहटीमुळे. पाणी कमी जास्त होते. यातच एकाजातीचे झाड मॅनगो म्हणतात. या झाडांचा विकास काही वेगळ्या वातावरणांमध्ये जिवंत राहतात.उप्पु पोन्ना, बोडडू पोन्ना, उराडा, माडा, तेललीमाडा, गुंडूमाडो, कडीली आणि बेल्ला हे हिरवाळ प्रदेशातील काही झाडे आहेत.तसेच काही झाडे कठिण परिस्थीत जिवंत राहण्यासाठी विशेष वैशिष्ट धारण केलेले असतात. जसे उपुकोना, कोडुपोना, उरडा, मडा, तेलामडा, गुडुमडा, कदिली आणि बेल्ला या सारखी झाडे या प्रांतात आहे.

- मैग्रोस ही झाडे समुद्रकिनार पट्टी जवळ विशेष परिस्थिती मध्ये कशी योग्य आहेत ते पहा.
- वृत्तांतील नमेरीया या जंगलामध्ये आणि तेलंगानातील जंगलामध्ये मुख्य कोणता फरक आहे?
- तेलंगानाचा नकाशा पहा दुसऱ्या पेजवर जंगलाची विभागणी दाखवली आहे. तुमच्या जिल्हयात ही जंगल आहे का शोधा. असेल तर ती कोणत्या प्रकारची आहेत?

तेलंगानातील जंगले :-

आपण वाचलो आहोत की आपल्या राज्यामध्ये महत्वाचे काही जंगलांच्या प्रकाराबद्दल. पण ते आपल्या जंगलापासून किती लांब आहेत ? ते वाढत आहेत का घटत आहेत ? ते आता आपण पाहू या.

26904 चौ.कि.मी. जंगलाचा भाग सरकारच्या ताब्यात आहेत आपल्या राज्यातील 24% भाग जवळ 1/3 भाग जंगलांनी भापला आहेत. तरीपण यापैकी सर्वच भाग पूर्ण जंगलांनी व्यापला नाही तर, फक्त 16.74% भाग झाडांनी व्यापला आहे. आणि 7% जंगलांच्या जमिनी मोकळ्या रानांनी व्यापल्या आहेत. तिथे फक्त थोडीच झाडे आहेत. तरीपण जंगलाचा काही भाग झिझत आहे, पडित आहे, काही अतिक्रमण केलेला काही खतीचा भाग व्यापला आहे. आपल्या राज्यातील दरवर्षी 30 चौ.कि.मी. जंगले तोडल्या जात आहेत.

- ही परिस्थिती समाधान कारक आहे का वर्गात चर्चा करा.

तेलंगानातील हिरवळीसाठी घेतलेली दिशा:-

2015 मध्ये तेलंगाना सरकारनी सामुहीक झाडे लावण्याचा कार्यक्रम जंगलाच्या भाग वाढविण्याच्या उद्देशाने पुढाकार घेवून दिशा घेतली चार वर्षात 230 कोटी रोपे लावण्याची योजना आखली. मोकळ्या जागी, रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला, घरांच्या बाहेरील जागेत, टॅकबंडच्या बाजूने सार्वजनिक ठिकाणी जसे शाळा, महाविद्यालये, विश्वविद्यालय, दवाखाने आणि कार्यालयाच्या बाहेरील जागेत रोपे लावण्याचा कार्यक्रम आखला आहे.

झाडांनी व्यापलेले क्षेत्र वाढल्यामुळे पावसाचे प्रमाण आणि पाण्याच्या साठ्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली जमिनीची झीज रोखता येते. जर आपण निसर्गाचे संरक्षण केले तर निसर्ग आपले संरक्षण करतो. म्हणून राज्यसरकार गंभीरपणे रोपे लावण्याच्या कार्यक्रमात लक्ष देत आहे. या कार्यक्रमात नैसर्गिक संपत्तीचे जतन करणे, प्रदुषणावर नियंत्रण आणि जमीनचा योग्य वापर करणे यावर जास्त भर दिला गेला.

- घनदाट झाडांनी व्यापलेल्या ठिकाणी कोणत्या प्रकारचे हवामान आवश्यक असते ?
- झाडांच्या चांगल्या वाढीसाठी आणि संरक्षणासाठी काही उपाय सुचवा ?

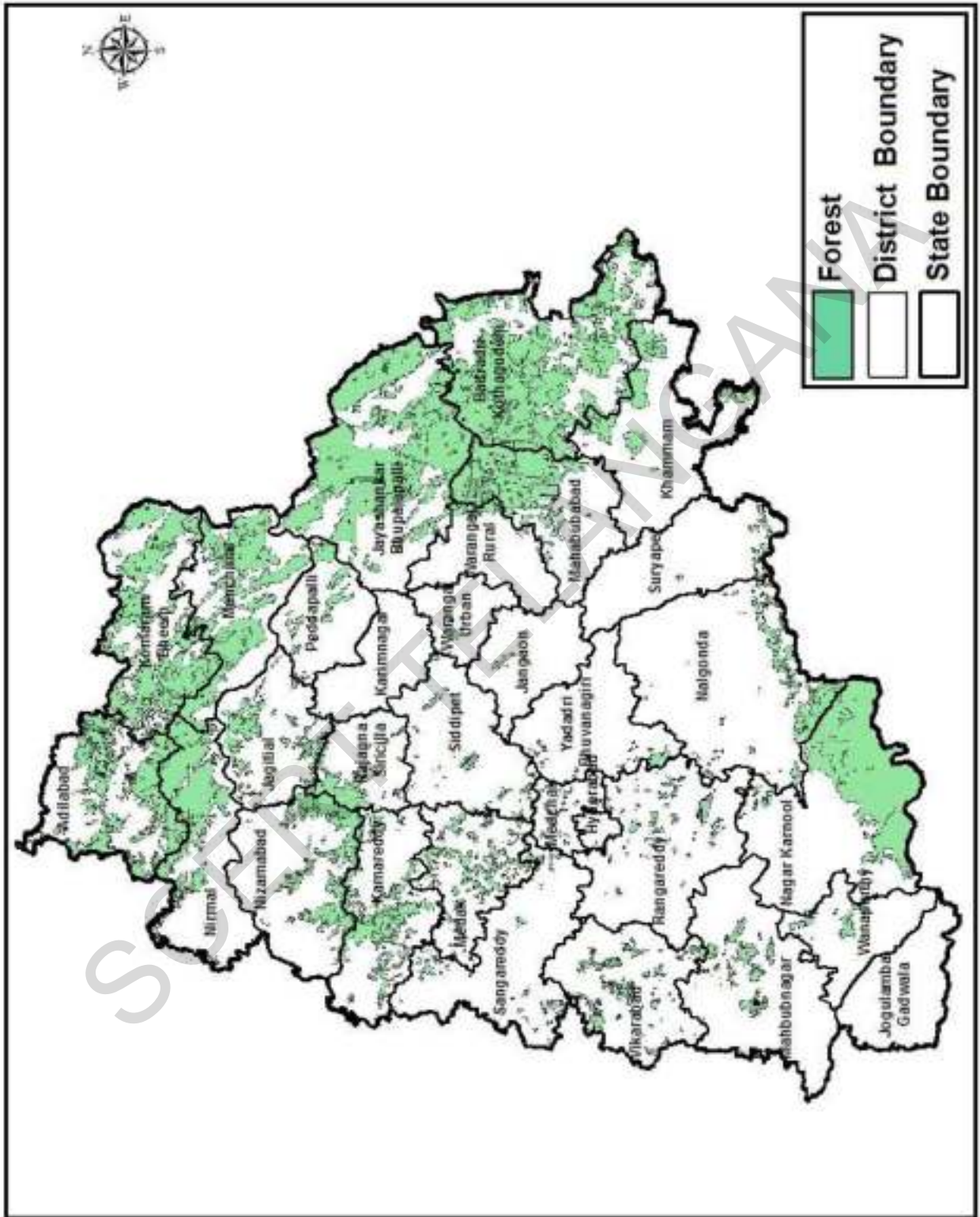
गिरीजन लोक व जंगले :-

जंगलाचा वापर करून घेत व जंगलातच जिवन जगणाऱ्या लोकांचा विचार न करता जंगलाच्या संरक्षणाचा अंदाज लावणे कठिण आहे. आपल्या राज्यात अत्यंत बिकट व गरिबीचे जिवन जगणाऱ्या लोकांना जंगलाची संपत्ती उपयोगात येत आहे. तेलंगाना 75% लोक जंगलातून अनेक वस्तु लाकडे यास (NTFP) Non timber Forest Produce यास जंगलातील संपत्ती असे म्हणतात. यास जवळच्या बाजारात वस्तु विक्री केल्यामुळे त्यांना जिवन जगण्यासाठी रोजगार मिळत असतो. लोक जमा करीत असलेल्या जंगलातील संपत्तीची यादी तुम्ही तयार केली असाल. तर मग लोक जमा करीत असलेल्या संपत्तीची यादी खुप मोठी त्यात साठ पर्यंत वस्तु आहेत.

जिवन आधारासाठी जंगलावर आधारीत असणारे गिरीजन हे सर्वपेक्षा जास्त व महत्वाचे आहेत. गिरीजन लोक हजारों वर्षांपासून जंगलातच राहतात. त्यांचे रक्षण करत, त्यांचा वापर करत ते आपल्या जिवनाधारा साठी त्यांचा उपयोग करून घेत आहेत. त्या विषयी तुम्ही या अगोदरच्या वर्गात अभ्यास केलाच आहात.

आज पण 60% गिरीजन जंगलात राहत आहेत. गिरीजन लोक जंगलाचा कसा वापर करतात ? उंच डोंगरावर लोक शेतीसाठी व आहार पदार्थ विकण्यासाठी बिडीपान, वेळू, तटेबनविणे, चिंच गोळा करणे, इत्यादी साठी ते जंगलाचा वापर करतात.

मैदान प्रांत लोकांप्रमाणे गिरीजन लोक व्यक्तीक जमिन व वैयक्तीक संपत्ती असावी अशी भावना त्यांच्यात नाही. गावातील मुख्य व्यक्तीच्या संमतीने सर्व लोक जंगलातील

संपत्तीचा वापर करतात. प्रत्येक कुंटुंबास काही प्रमाणात रुढी परंपरा प्रमाणे जमीनीवर अधिकार असतो. कोरडवाहु जमीन म्हणजे काही वर्षांनंतर हे जमिनीत बदल करतात. त्यामुळे जमीन मालकी विषयी पक्के रिकार्ड दस्तवेज भेटणे कठिण आहे. ऐवढेच नाही तर लोक संख्येत वाढ होऊन कुंटुंबात विभाजन झाल्यामुळे नविन कुंटुंब निर्माण झाल्यास नविन जंगले तोडून मुख्य व्यक्ती शेती करण्यास मंजुरी देत असतो. ब्रिटीश शासना अगोदर गिरीजन जंगलांना स्वतःच्या मालकीचे समजत ते जंगल त्यांना पवित्र असेल. जंगलास व जंगलातील प्राण्यांस नुकसान होऊ देत नसत. प्राण्यांची शिकार करते वेळेस, शेतीसाठी झाडे तोडते वेळेस ते त्याची पुननिर्माती कशी होईल या कडे लक्ष देत असत. व शेतकरी कुंटुंब जंगलाचे रक्षण करत आपली शेती पाहत असत.

- हे शक्य आहे का ? को लोक जंगलाची काळजी घेत त्याचा वापर करू शकतात का ? जर काही लोक झाडे तोडून लाकडे बाजारात विकतात तेंव्हा ते काम करतील ?

जवळपास दोनशे वर्षा अगोदर ब्रिटीश संस्थेची स्थापना झाली. तेंव्हा पासून आपल्या देशातील आदिवासी लोकांचा जंगलापासून अधिकार नाहीसा केला आणि तेंव्हापासून जंगलतोड सुरू झाली.

ही घटना दोन प्रकारे झाली. सुरुवातील लाकडांना मोठी मागणी वाढली. त्याचा उपयोग इमारतीसाठी रेल्वेसाठी, जहाजांसाठी, निधिसाठी, खाव्यांसाठी, घरातील लाकडी वस्तूसाठी, जंगलाची मागणी इ.साठी वाढली. त्याचप्रमाणे इतर कारखाण्यांसाठी कागदाच्या कारखाण्यासाठी कागद तयार करण्यासाठी लागणारा लाकूड, हे तुम्ही 7 व्या वर्गात शिकलाच आहात. त्यामुळे मोठ-मोठी जंगलाचा भूभाग तोडण्यात येवू लागला. ह्यामुळे जंगलाचा

व्हास होत होता. जंगलाच्या मोठ्या भागां मध्ये चहा, कॉफी रबर आणि लवकर वाढणारी झाडे जसे युकलिप्टसचे झाड किंवा बांबू याचे मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न काढत आहेत. त्यामुळे जंगले घटत आहेत.

- युकलिप्टसचे झाडाचे मळे किंवा चहाची बागायत आणि जंगले या मध्ये काय फरक आहे ? तुम्ही सांगू शकाल का ? वर्गात चर्चा करा.

शासनाखाली असणाऱ्या निजाम सहकारावरही लागू केला. हा कायदा परंपरागत चालत आलेल्या आदिवासी लोकांचे अधिकार नाही से केले. आणि त्यांना इतर अधिकार देण्यात आले, आणि इतर लोकांनी जंगलाचा उपयोग करतात. त्यांच्यावर सुद्धा हा अधिकार चालवला त्या दोन प्रकार पाडले. जसे राखून ठेवलेली जंगल, सांभाळलेली जंगल राखून ठेवलेल्या जंगला मध्ये येण्याचा लोणालाच परवाणगी नव्हती. तर सांभाळलेल्या जंगलाचा लोकांना उपयोग घेता येत होता. त्यांना लाकडाचे मोठ्या प्रमाणात वाहून नेत छोट्या जंगलाचा वापर पाळीव प्राणी चान्यासाठी होत होता. पण तेथे झाडे तोडण्यासाठी बरीचशी बंधने होती. चान्यासाठीचा मोठा भाग जंगल खात्यांकडे होता. आतापर्यंत आपणास असे माहिती

घेतली की मोठ्या प्रमाणात लोक ह्या जंगलात राहतात. आणि त्या आधारीत त्याचा उपयोग करतात. सरकार ह्या गोष्टीकडे खरोखरच लक्ष देत नाही. जेव्हा सरकारने जंगले काही भाग आपल्या ताब्यात घेतला. तरी बरेच आदिवासी लोक सरकारच्या आधीन असणाऱ्या जंगलाचा वापर करत आहेत. हेच एक वेगळे कारण आहे की, गावातील मैदानी जमिनी जप्त करत आहेत, बरेच आदिवासी लोक स्वतःच्या मालकाची नसणाऱ्या जमिनीचीही मशागत करत आहेत. उतरेकडील तेलंगाण्या जिल्हायातील गोंडलोक कोलाम लोक शेतकरी म्हणून स्थायिक झाले. जंगलांच्या उंच उतार भागात पोडू जमिनीची मशागत करून रहात आहेत. जिथे गोंड लोक शेतीच्या मशागतीचा सराव करत असतात. तिथे तेच त्यांचे राहण्याचे ठिकाणी दोन वर्षांमध्ये बदलत असतात. राखून ठेवलेल्या जंगलाचा सीमा ह्या गोष्टीकडे लक्ष देत नसल्यामुळे आणि एकाच अटक्यामध्ये सर्वच आदिवासी लोक अधिकाराशिवाय जुलुम जबरदस्तीने त्याचा उपयोग करत आहेत. त्यांचा हकाळपट्टी केली पाहिजे. आपल्या आधीन करून घेतल्या पाहिजे आणि त्यांचा जमिनदारीचा हक्क काढून घेतला पाहिजे. बऱ्याच जमिनीनी असतील तर ते सरकारला कर भरून जमिनीची मशागत करावी. ह्यामुळे आदिवासी लोकांना त्याच्या जमिनीत काम मिळू शकते. जर जमिनी आदिवासीच्या आधीन असेल तर त्यांना जास्त कर लावला. नंतर त्यांना जास्त कर जमिनदारांकडे भरावे लागल्यामुळे त्यांचा पैसा नाहीसा होतो. आणि ते स्वतःच्या जमिनी जमिनदारास विकून टाकतात. आणि त्यांच्याजवळ ज्या जमिनी आहेत ते होतील.

जेव्हा जंगल खात्यांची स्थापना झाली. ह्या काळात जंगलांची संरक्षण करणे, जंगल वाचवा,

झाडेलावा, ह्या गोष्टीकडे जास्त लक्ष देण्यात आले. आणि जंगलापासून पिक उत्पन्न जसे जुनी झाडांची लाकडे तोडून विकणे आणि तो पैसा सरकारच्या खात्यात जमा करणे जंगल खात्याचे कार्यालय नेहमीच उच्च संघाशी संबंध ठेवतात. की जे आदिवासी आणि जंगली लोकावर यांची सहानुभूती नसते. याचाच फायदा दुर्दैवाने आदिवासी लोक त्यांना लबाडतात आणि सतत त्रास देतात. जंगलाचा बचाव ह्या नावाखाली 1920 मध्ये जंगलांची लांब पट्टी काढून टाकण्यात आणि हे सतत 1940 पर्यंत चालू होते. याचाच परिणाम आदिवासी लोकांना असुरक्षिततेचे वातावरण शेवटपर्यंत निर्माण झाले.

आदिवासीलोकांनी याच्या विरोधात खूप सुरुवातीत लढले. पण काही प्रांतातील लोकच जसे उतर पूर्व भागातील लोक सरकार विरुद्ध लढ्यात जिंकले आणि संरक्षित झाले.

- गेल्या 200 वर्षांपासून जंगले नको म्हागणाची काय कारणे आहेत ? तुम्हाला असे वाटते का की पोडू जमिनी करण्याची पध्दत यास जबाबदार आहे काय ? तुमचे मत व्यक्त करा.
- जंगलाचे संरक्षण करण्यात आदिवासी लोक आणि जंगल खात्यांमध्ये काय फरक आहे
- आदिवासी लोक सरकारच्या मागण्यानुसार कर भरण्यास का आयोग्य आहेत ते सांगा
स्वातंत्र्यानंतर सुध्दा आदिवासी लोक आणि जंगलामध्ये फारसा बदल झालेला नव्हता. सरकार ब्रिटीशांनी काढलेल्या नियमांचेच पालन पूर्ण जंगलावर चालवत होते. जंगले हे एक

1988-90 मधील बदल

1988 मध्ये सरकारला हे लक्षात आल की

- तुमच्या मते कोणता मार्ग उत्तम तुमच्या वर्गातील मित्राशी चर्चा करा ?

जंगलांचे संरक्षण करण्यासाठी सुधारीत आदिवासी लोकांना काही अधिकारदिल्याशिवाय जंगलाच्या विचार करणेच कठिण आहे. जंगलाचे संरक्षण त्यांच्या सहभागाशिवाय होऊ शकत नाही. राष्ट्रीय जंगल कायदा 1988 ह्या नुसार सरकारने असे घोषित केले की, आदिवासी लोक जंगलाचे संरक्षण सुधारणा आणि पुर्नजीवन देण्यास ते प्राथमिक घटक आहेत. तसेच जंगलात राहणाऱ्या आणि जंगलाच्या सभोवती राहणाऱ्या लोकांना समजण्यासाठी रोजगार प्राप्त होतो सरकारने हे जाणिव करून घेतले आणि गावातील संघांशी मिळून ने जंगलांचे संरक्षण करण्याचा आणि पडित जंगलाचा जमिनीचा सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. ह्या अधिकारांचा उपयोग गावातील संघांना फायदा झाला सरकार त्यांना भेटून त्यांच्या उत्पन्नासाठी आवश्यक त्या मागण्या पूर्ण करत होती. आणि नवीन जंगलाचे कार्यक्रम आमलात आणत होते. हे जंगलांच्या संरक्षणाची सुरुवात होती.कोजे गावातील संघामध्ये आणि जंगलांमध्ये आणि जंगल विभागंमध्ये पुनः जंगलांची वाढ करण्यासाठी आणि पडित जंगलांची सुधारणा करण्यासाठी ह्या प्रकारे नवीन कायद्या आमलात आणून त्याचा संयुक्त जंगल व्यवस्थेत स्थापन करण्यात आली. हे जंगलाचे पुनः वसन करण्यासाठी आणि जंगले विभाग आणि गावातील सहा लोकांनी मिळून खरेतर जंगलांची मानहानी भरून काढणे, आणि झाडे लावण्यासाठी ही संस्था काम करत होती. ह्या संघाना जंगलापासून गवत आणि इतर लहान-लहान उत्पन्न करण्यास परवानगी दिली

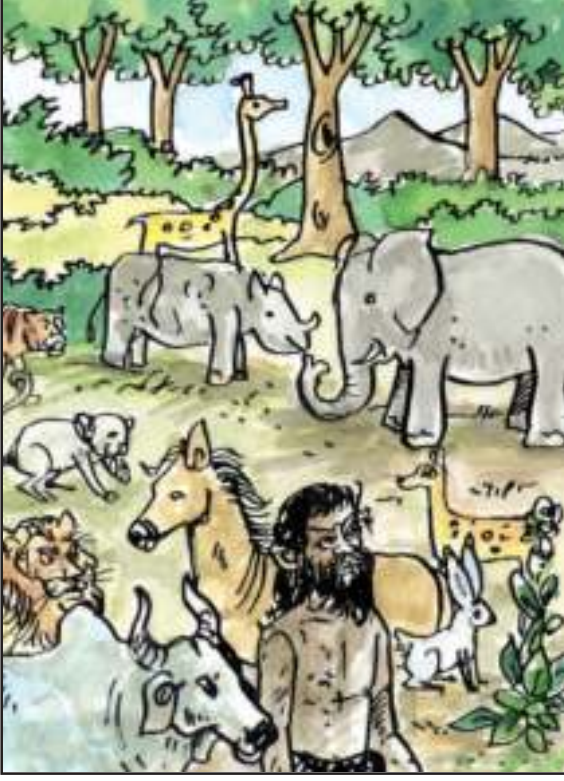
तेलंगाना ह्याच कार्यक्रमाचे नाव संयुक्त जंगल व्यवस्था Community forest management C.F.M. कार्यक्रम म्हणून आहे. ह्या व्यवस्थेमुळे जंगल खाते आणि गावातील कार्यकारी लोकांचे जवळ संबंध वाढवण्यासाठी आणि जंगलाचे पुनः वसन करण्यासाठी आदिवासी लोकांना पोडू जमिनी करण्यास परवानगी दिली.ह्याच वेळी वाघांपासून बचाव करणे आणि जंगली प्राण्यांना वाचवणे, आदिवासी लोकांनीच पूर्ण जंगलाचे संरक्षण करावे.

2006 मधील जंगल अधिकार :-

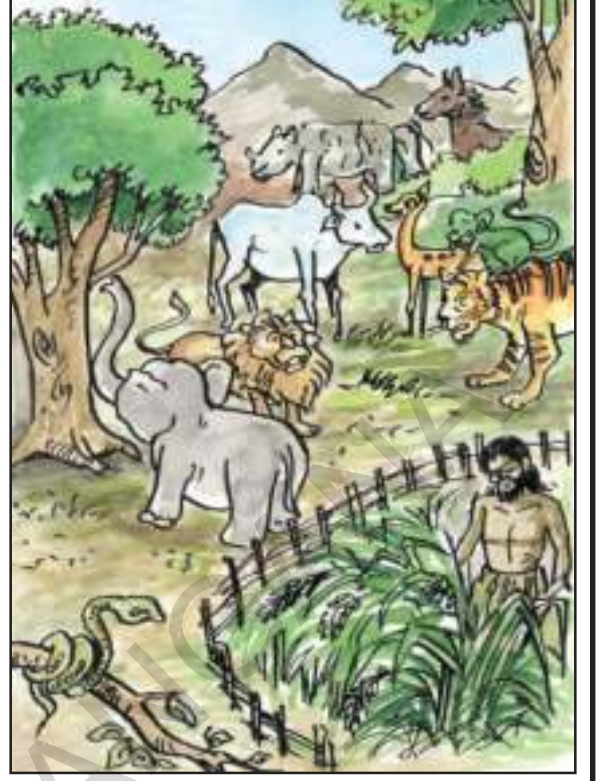
- तुमच्या घरातील मोठ्यामाणसांकडून C.F.M आणि सामाजिक जंगलाच्या
- सरकारने असा विचार का केला की, आदिवासी लोकांच्या विकासासाठी जंगलेही महत्वाची नाहीत याची कारणे सांगा ?

ह्या प्रक्रियेवर आदिवासी लोक पुन्हा लढले त्यांच्या स्वतः साठी आणि हेच कारण आहे की पुष्कळ सरकारच्या खात्यात नसलेले जे राष्ट्रीय मोहिम आदिवासा लोकांसाठी पूर्ण जंगलाचे संरक्षण करण्यासाठी हाती घेण्यात आले. नंतर सुदीर्घ काळाच्या लढ्यानंतर लोकसभेचे जंगला विषयक अधिकार Forest Rights Act 2006 C.E. मध्ये काढण्यात आला. 200 वर्षांपासून जे आदिवासांवर अन्याय झाला होता. ते पहिल्यांदा सरकारने मान्य केले. आणि इतरांना जे वंश परंपरागतांना अधिकारांना अमान्य करण्यात आले ते खरेतर त्यांच्याशी संबंधित होते. हे सुध्दा खरे आहे.की, आलेख नसलेल्या जंगलांना राखून ठेवणे अशक्य आहे आदिवाशांना अधिकार परत देण्याची आवश्यकता आहे. हा कायदा पास करण्यास मुख्य तीन कारणे आहेत. पहिले कारण, जंगलाचे संरक्षण आणि त्याच वेळी उपजिविकेचा परिणाम आणि अन्ना साठी जंगलांत राहण्यासाठी या पासून बचाव करण्यासाठी दूसरे म्हणजे हा अधिकार पारंपारीक जमिनी आणि त्यांचे राहण्याचे ठिकाण ठराविक ओळखीचे, ठराविक काळाचे नसल्यामुळे तसेच जंगल झिजण्यात अन्याय होत अस्लाया मुळे जे कोणी जगण्यासाठी एकत्र आले आणि त्यांनीच जंगलांचे संरक्षण केल्यामुळे.

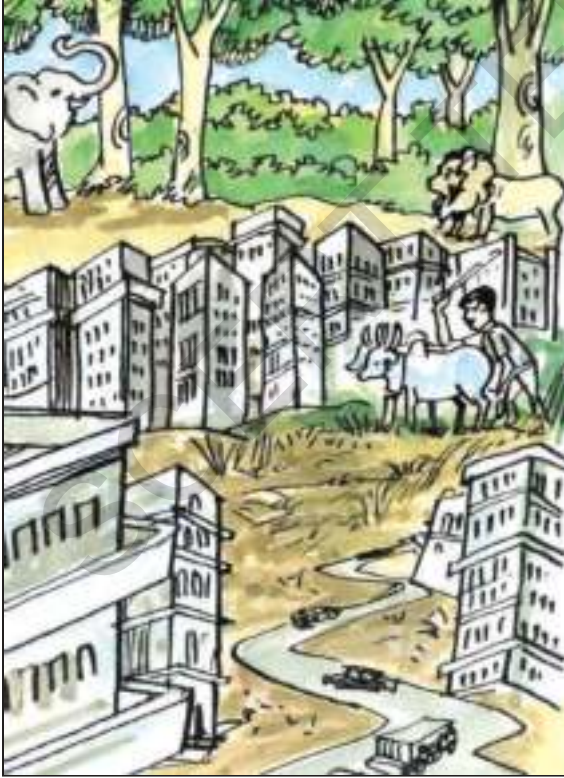
तिसरे म्हणजे, नंतर नंतर अत्यावश्यक झाले की ज्या जमिनी पुष्कळ दिवसापासून असुरक्षित जमिनीचे अधिकार आणि जंगलातील रहिवाशांना प्रवेशासाठी ह्या सर्वकारणामुळे जंगलातील रहिवाशांना जागा बदलावी लागली

1. एकेकाळी माणूस जंगलात राहत होता.

2. नंतर त्यांनी कुपण घालण्यास सुरुवात केली.

3. नंतर त्यांनी इमारती बांधण्यास सुरु केल्या. छोटी -छोटी पुष्कळ गावे वाढली. आणि शेवटी त्यांना जंगले तोडण्यास उरले नाही.आणि ते आता म्हणत आहेत.जंगले राखा

4. माणवापासून जनावरांचे संरक्षण करू शकतो का ? तुम्ही कधी जंगले राखा ह्या बदल ऐकले आहे का ?

याचा अंदाजा लावला असता आदिवासी लोकांमध्ये तेवढी सुधारणा झाली नाही. आणि ते स्थायिक होऊ शकले नाही.

स्वातंत्र्याच्या वेळी आपल्या देशातील नेत्यांनी असा विचार केला की, आदिवासी लोकांनी आपल्या जुन्या पध्दतीनेच जंगलात त्यांनी जीवन जगावे हेच योग्य आहे. किंवा नंतर त्यांनी शेतीत स्थायिक होवून योग्य ते शिक्षण शिकावे आणि कारखाण्यात काम करणे.

- गेल्या 200 वर्षांपासून गिरीजनावर झालेल्या अन्यायास हा कायदा कितपत उपयोगी पडतो ?

जंगल संरक्षणाचा कायदा हा आदिवासी लोकांकडूनच राखीव ठेवण्यात आला, कारण वंश परंपरागत त्यांनी जंगलाचे संरक्षण केले आहे. जर कायदा बदलला गेला तर जंगलाच्या लाकडाचे इतर कामासाठी उपयोग करण्यासाठी जंगलाचा न्हास होईल म्हणूनच आदिवासी हे जंगलाचे खरे संरक्षण मानले गेले.

- गिरीजन लोकांवर झालेल्या अन्यायाबद्दल वर्गात चर्चा करा व त्यातून त्यांना बाहेर काढण्यासाठी हाच खरा मार्ग का? जंगलाचे संरक्षण करण्यासाठी हे कसे उपयोग पडतात? या साठी कोणती कार्यवाही कराळ?

तुमच्या शिक्षकांची मदत घेऊन कायद्यातील खाली दिलेल्या तरतूदी समजून घेण्याचा प्रयत्न करा.

- जंगलातील जमिनी जिवन जगण्यासाठी ज्यांच्या त्यांच्या स्वतः च्या ताब्यात होत्या का ? किंवा साधारणपणे उदयोगधंद्यासाठी वस्तीस्थानासाठी किंवा व्यक्तीकडून उपजिविकासाठी स्वतः कसलेली जमिन, जंगलातील रहिवाशी व्यक्तिसाठी बनवलेला आदिवासी नोंदणे किंवा इतर परंपरागत राहत आलेले जंगलातील रहिवाशी
- B संघांना दिलेले अधिकार जसे नोसटर :-
- C मालकीचा अधिकार, प्रवेशांचा जमाव, उपयोग आणि छोटी जंगले विकून मिळालेले उत्पन्न परंपरागत पध्दतीने जमा करत असलेले वस्तू किंवा गावाच्या बाहेरील जमिन.
- D इतर संघाच्या जातीच्या अधिकाराचा उपयोग किंवा मागांच्या आणि इतर पाण्यातील उत्पन्नस परवाणगी देणे, किंवा मरण्यासाठी....
- E जातीच्या लोकांना उत्पन्न वाढवण्यासाठी आणि प्राचीन आदिवासी टोळ्यांच्या रस्तोस्थानासाठी आणि पूर्व शेतकऱ्यांच्या जातीसाठी.
- F संरक्षणासाठीचा अधिकार पतास किंवा मुहतीसाठीच किंवा कोणत्याही जागेतील अधिकाऱ्याने दिलेले देणगी किंवा कोणत्याही राज्यातील सरकारची जंगलातील जमिनींना दिलेले नाव.
- G स्थायिक होण्याचा अधिकार आणि सर्व गावातील जंगलाचे संरक्षण जुने वसतीस्थान
- H सांभाळण्याचा अधिकार नव्याने उत्पन्न झालेला. उत्पन्न किंवा बचावासाठी किंवा इतर जातीच्या लोक जंगलाचे साधन.
- I विविधप्रकारचा प्रवेश देण्याचा अधिकार आणि स्वतःच्या जातीची बैध्दिकतेचा अधिकार आणि जुन्या लोकांचे ज्ञानांचा संबंध विविधपणा आणण्यासाठी आणि सांस्कृतीक विविधतेसाठी.

महत्वाचे शब्द

1.जंगलीकरण करणे	2.जंगलेनाहीशे करणे	3.जंगळ व्यवस्था वनव्यवस्था
4.जंगलाचा भूभाग	5.जंगल अधिकार कायदा	6.आदिवासी लोक

तुमचा अभ्यास सुधारा वाढवा

- खालील विधानांशी तुम्ही सहमत आहात का ? असाल तर तुमच्या मताने कारणे सांगा ? निषेध व्यक्त करा.
 - जंगलांचे संरक्षण करण्यासाठी वयत्कीक संपत्ती महत्वाची आहे. अशी कल्पना करू शकतो का.
 - लोकांनीच जंगलाचे रक्षण करायला पाहिजे.
 - गेल्या काही शतकापासून जमीनीवर राहत असलेले लोक आपल्या जिनवाधारासाठी जंगलावरच अवलंबून राहण्याच्या प्रमाणात कमतरता आली आहे.
- शतकापासून जंगलांमध्ये झालेले बदल दाखवणारा वेळापत्रक तयार करा. यासाठी तुमच्या अगोदरच्या वर्गातील पुस्तके पाहण्याची आवश्यकता आहे.

घटना	आदिवासी लोकांच्या जीवनातील बदल	जंगलांवर पडलेला प्रभाव
शेतीचे उदभव		
वसाहतीत राज्यकार्याचे आगमन		
सरकारचे नियम.		

- यावर आधारीत खालील विषयांची सविस्तर माहिती द्या, किंवा जंगलाबद्दल तुम्हाला अगोदरपासूनच काय माहिती आहे ? या जंगलाची तुमच्या जवळपास असलेल्या जंगलांशी तुलना करा खालील बाबींवर आधारीत

झाडांची घनता	झाडाचे प्रकार	झाडांची वैशिष्ट्ये

- तेलंगानातील नकाशाचे निरीक्षण करा? व कोणकोणत्या जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात जिले आहेत ते लिहा?
- शाळेतील काही विद्यार्थी वनमहोत्सव कार्यक्रमात सहभागी झाले आणि त्यांनी काही झाडे लावली तुम्ही यास कसे उत्तर द्याल ?
- तेलंगानातील जंगल या नावाचा निबंध/परिच्छेद वाचा व खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या? आपल्या राज्यात जंगलाची वाढ व विकासासाठी तुम्ही कशा प्रकारचे मार्गदर्शन कराल?
- सदाहरीत जंगले आणि पानझडी जंगले यातील फरक सांगा?
- पान क्र. 59 वरील छायाचित्र पाहून टिपा लिहा?

आपल्या घरातील खनिजे :-

तुम्ही आपल्या घरी सभोवताली पाहिलं तर तुम्हाला असे दिसेल की घराच्या भींती चिखल किंवा विटा आणि सिमेंटपासून बनवल्या असतील. तुमचे घर पांढऱ्या रंगाच्या चुन्याने सारवलेलं असेल. घरात कदाचित कडपा स्टोन (फरशी) बसवलेली असेल. घरात अनेक ठिकाणी खांब आणि त्याला आधारसाठी ग्रॅनाईट दगडाचा वापर केला असेल. ही सर्व खनिजे असून ती आपणास पृथ्वीच्या पोटातून मिळतात. माती, चिखल, चूना, वाळू, फरशी इ. घरात तुम्ही आणखी शोध घेतला तर घरातील अनेक वस्तू धातू पासून जसे लोखंड, तांबे, पितळ, शिसे यापासून बनवलेले आढळेल. कदाचित तुम्ही सोने आणि चांदीचे दागिने वापरत असाल हे सर्व धातू निसर्गातील त्यांच्या मूळ स्वरूपातून वेगळे केलेले असतात. हेही खनिजे होत. आपण पेट्रोल, डिझेल, केरोसिन इ. द्रवरूप इंधने वापरतो ही इंधनेदेखील कूड नावाच्या अशुद्ध खनिजापासून प्रक्रिया करून मिळवतात. तसेच दगडी कोळसा आणि नैसर्गिक वायू हेही खनिजेच होत. याहीपेक्षा महत्त्वाची बाब म्हणजे विहिरी किंवा विधन विहिरीच्या माध्यमातून आपणास मिळालेले पाणीदेखील एक प्रकारचे खनिजच होय. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर प्राणी किंवा वनस्पती शिवाय पृथ्वीच्या पोटातून मिळणाऱ्या सर्व वस्तूंना खनिजे म्हणतात.

पुनर्वापरयुक्त आणि विनापुनःवापरयुक्त स्रोत :- पर्यावरणवाद्यांनी स्रोतांचे दोन गटात वर्गीकरण केले. एक पुनर्वापरयुक्त आणि दुसरे एकदाच वापरण्यायोग्य पुनर्वापरयुक्त किंवा पुनर्निर्मितीयुक्त स्रोत जसे लाकूड, लाकूड तोड केल्यानंतर आपण पुन्हा वृक्षलागवड केली तर काही काळाने थोडीशी का होईना भरपाई होते. परंतु आपण ग्रॅनाईट

दगडाची मोठी टेकडी खोदून तिचा विक्री केली आणि नंतर भरपाईसाठी आपणास दगडाचे झाड लावता येत येईल का? याचे उत्तर नाही असेच येईल. असे स्रोत जे एकदाच वापरता येतात. त्यांची पुनर्निर्मिती शक्य नाही त्या स्रोतांना विनापुनर्वापरयुक्त स्रोत म्हणतात.

अनेक खनिजे ही विनापुनर्वापरयुक्त स्वरूपात मोडतात. या खनिजाचा अतिवापर झाला तर एक वेळ अशी येईल कि पुन्हा ती खनिजे आपणास मिळणार नाहीत. उदा. सोन्याच्या खाणीविषयी बोलू या. पृथ्वीच्या पोटात अतिशय खोलवर सोने सापडते. तेही अतिशय कमी प्रमाणात. भारतातील कोलार येथे आहे. सद्या तेथील उत्पादन बंद असल्याने खाण बंद झाली आहे. जी गोष्ट सोन्याबाबत तिच गोष्ट कोळसा किंवा पेट्रोलबाबतही. कोळसा आणि पेट्रोलचा वापर असाच वाढत गेला तर नजीकच्या काळात स्रोत कायमचे संपतील पुन्हा यांचे उत्पादन शक्य नाही. या स्रोतांना विनापुनर्वापरयुक्त स्रोत म्हणतात.

- * मोटारी किंवा रेल्वे व्यतिरिक्तच्या जगाची कल्पना करू शकता काय?
- * काही खनिजे आपोआप स्वतः निर्माण होतात. अशांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे असे तुम्हाला वाटते का?
- * अशा एखाद्या उर्जा स्रोताची कल्पना करू शकता का, जी कधीच संपनार नाही आणि स्वयंनिर्मित असेल आणि त्यासाठी आपणास काहीच करावे लागणार नाही?

* खाली दिलेल्या तक्त्यात खनिजे आणि खनिजेतर पदार्थ यात विभागणी करा. खनिजपदार्थासमोर (✓) अशी खूण करा तर खनिजेतर पदार्थासमोर (×) अशी खूण करा. बांबू, कोळसा, समुद्राचे पाणी, चिखल, मुंग्या, वाळू, कच्चे लोखंड, हिरे, झाडे, पेट्रोल, गवत, हवा, संगमरवर, मासे, विहिरीचे पाणी, सूर्य प्रकाश.

पुननिर्मितीयुक्त स्रोत	विनापुननिर्मितीयुक्त स्रोत	खनिजे
1 बांबू		×
2	कोळसा	✓
3		
4		

* खाली दिलेल्या खनिज वस्तूमधून त्याखालचा तक्ता भरा. धातू, अधातू, उर्जा स्रोत अशी विभागणी करा. कच्चे लोखंड, बॉक्साईट, (कच्चे अल्युमिनियम) कोळसा, कच्चे तांबे, चुनखडी, जीप्सम, मायका, भूगर्भजल, मीठ, पेट्रोल खनिज मीठ, हिरे, पाचू.

धातू	अधातू	उर्जा स्रोत
कच्चे लोखंड		

काही महत्त्वाची खनिजे तथा त्यांचे उपयोग

कच्चे लोखंड, वाळू, पेट्रोल चुनखडी कोळसा इत्यादी खनिजांचा उपयोगाविषयी तुम्ही या आधीच जाणले आहे. ही सर्व खनिजे प्रगत औद्योगिक जगात अतिशय महत्त्वाची मानली जातात. तसेच मानवी दैनंदिन जीवनातही या खनिजांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. यापैकी काही महत्त्वाच्या खनिजांची येथे माहिती घेऊ या. या खनिजाविषयी अधिक माहिती ग्रंथालय किंवा इंटरनेटवर जरूर शोधा.

बॉक्साईट :- बॉक्साईटपासून अल्युमिनियम हा धातू तयार होतो. सद्याच्या परिस्थितीत वजनाने हलका आणि मजबूत असल्याने वाहून उद्योगात तथा विद्युत उद्योगात याला मानाचे स्थान आहे. अन्न प्रक्रिया आणि साठवणीतही याचा उपयोग होतो.

अभ्रक :- या खनिजाची ओळख म्हणजे चकाकी. विद्युत आणि तंत्रज्ञानक्षेत्रात याचा वापर मोठा. हे खनिज अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण. पातळ पापुद्र्याच्या रूपात मिळणारे हे खनिज विद्युत आणि उष्णतेचा दुर्वाहक आहे.

क्रोम :- क्रोमीयमचा उपयोग स्टेनलेस स्टीलची भांडी तयार करण्यासाठी होतो. गंजविरोधी गुणामुळे याला औद्योगिक क्षेत्रात मोठी मागणी आहे. लोखंड किंवा तांब्याप्रमाणे त्याच्या वातावरणाचा परिणाम होत नाही. अन्न शिजवण्यासाठी तथा औद्योगिक रसायने साठविण्यासाठी याचा उपयोग होतो.

अॅसबेस्टास :- हे उष्णता रोधक खनिज आहे. गृह उपयोगी तथा औद्योगिक क्षेत्रात याचा वापर फार मोठा होतो. तथापि या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांच्या आरोग्यासाठी ते अतिशय घातक असल्याने जगभरात त्याच्यावर बंदी आणण्यात आली आहे.

बेरिटस :- यापासून बेरियम नावाचे मूलद्रव्य मिळते. बेरियमचा वापर औद्योगिक तथा वैद्यकीय क्षेत्रात होतो. पेट्रोलच्या शोधासाठी खोलवर विहिरी खोदतानाही याचा उपयोग मुख्यत्वे करून होतो.

फेल्डस्पार :- या खनिजाचा मुख्य उपयोग काच आणि कृत्रिम प्रकारच्या फरशी (टाईल्स) निर्मितीत होतो.

तेलंगानातील खनिज संपदा

आपले राज्य विभिन्न भौगोलीक लक्षणाने वसलेले असून अनेक प्रकारचे खनिज संपदा असल्यामुळे योग्य कारखानाच्या अनुकूल असा हा प्रांत आहे. आपल्या राज्यात विविध प्रकारच्या खनिज संपदेच्या खजाना आहे. विशेष म्हणजे कोळसा, लोखंड, चुनादगड, मॅगनिज, कॉरटज, डोलोमाईट, लाईमस्टोन, मारवेल, युरीनियम, बेरायटिज व काळे ग्रनेट दगड सापडतात.

आपल्या राज्यात ओयाराज रिजर्व जंगलात मध्यम प्रमाणाचे लोखंड कुठे कुठे सापडते हे खम्मम जिल्ह्यात रिवेन्यु व पट्टा असणाऱ्या जमिनीत फोट आयरनचा खजाना सापडतो. करीमनगर, आदिलाबाद व वरंगल जिल्ह्यात कमी प्रमाणाच्या लोखंडाचा खजाना कुठे कुठे विस्तारीत आहेत. नलगोंडा, रंगारेड्डी, करीमनगर व आदिलाबाद जिल्ह्यात सिमेंटचे दगड व चुन्हाचे दगड सापडतात.

करीमनगर जिल्ह्याचे विशेषता म्हणजे या जिल्ह्यात टन ब्राऊन ग्रेनाईट चा साठा खाजगी विभागाद्वारे फार मोठ्या प्रमाणात निर्यात गेल्या जात आहे. रॅडिश व ब्राऊन लाल व गवड रंगाच्या निषपती स्थायी नुसार या दगडाची चिन व आग्नेय या देशास जास्त प्रमाणात निर्यात केल्या जाते.

दक्षिण भारत देशात जास्त प्रमाणात उपयोगात येणारे तांडुर मधील चुन्हाचे दगड हे रंगारेड्डी जिल्ह्यात सापडतात. नलगोंडा जिल्ह्यात लांबापुर नंमापुरम आणि येलापुरम गावात 11 मिलीयन टन युरेनियम चा खजाना असल्याचे निरिक्षणास आले.

दक्षिण भारत देशात तेलंगाना राज्यात फक्त जास्त प्रमाणात कोळसा खजाना असणारी शासकीय संस्था असणारी सिगारेनी कॉलरीज कंपनी लि. एस.सी.सी.एल. द्वारे खोदकाम केल्या जाते.

तेलंगानाचा खनिज संपत्तीचा नकाशा पाहू खालील तक्ता पुर्ण करा.

जिल्हा	खनिजे

खनिज संपत्ती बाहेर काढणे.

विविध पद्धतीद्वारे पृथ्वीच्या पोटातून खनिजाचे विरोपण केले जाते. यासाठी अनेक पद्धती आहेत. एक लहानसे छिद्र पाडून त्यातून मोठ्याप्रमाणात खनिजे काढले जातात. स्फोट घडवून फरशी तथा अन्य साधने जमीनीतून बाहेर काढली जातात. यात बेरियटसचा समावेश असतो.

या 'ओपन मायनिंग' किंवा 'खुले खाणकाम' म्हणतात. काही पृथ्वीच्या पोटात मोठ-मोठ्या दऱ्यासारख्या खोदकामाद्वारे किंवा सुरंगाच्या साहाय्याने लांब नळीसारखा जमिनीच्या आत एक खड्डा खोदला जातो. त्यातून मोठ्या प्रमाणात खनिजे बाहेर काढली जातात. पिण्याच्या पाण्यासाठी जमिनीत खोलवर छिद्र पाडून पाणीवर आणले जाते. त्याचप्रमाणे कूड (कच्चे तेल) आणि नैसर्गिक वायू वर काढला जातो. समुद्रातही खोलवर छिद्र पाडून नैसर्गिक वायू आणि कच्चे तेल काढले जाते. (बॉम्बे हाय, मुंबईजवळ)

अनेक प्रकारच्या खाणीमुळे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर उंच सखल भाग निर्माण होतो. खाणीमुळे जंगलांची तोड, शेती, गावांचा नाश होतो. यामुळे अनेक गावांचे पुनर्वसन करावे लागते. या खाणीमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास मोठ्या प्रमाणात होतो तसेच मोठ्या प्रमाणात पाण्याची गरज भासते. यामुळे जवळपासच्या नद्यांचे पाणी प्रदुशित होते. खाणीमुळे जमिनीचा पुनर्वापर होत नाही. आदिवासी तथा ग्रामीण भागावर मोठ्या परिणाम होतो. खाणीच्या जवळपास राहणाऱ्या लोकांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. यामुळे नवीन ठिकाणी जाऊन पुन्हा वस्ती निर्माण करावी लागते. खाणीत काम करणाऱ्या कामगारासाठी नव्याने वस्त्या निर्माण

चित्र 6.1

चित्र 6.2

कराव्या लागतात. यासाठी भारतात दरवर्षी एक दशलक्ष लोक तर आंध्र प्रदेशात लाखाच्या वर लोक स्थलांतरित होतात. खाणकाम हे अतिशय कष्टप्रद असते. या शिवाय अहोरात्र अपघाचे भय विषारी पदार्थांच्या सान्निध्यात राहील्याने श्वसनासंबंधी रोग व इतर आरोग्य विषमक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

Fig 6.2 (b) Granite Quarry

- * खाली दिलेल्या चित्रातून भूपृष्ठीय खाण, भूअंतर्गत खाण, छिद्रीत खाण कोणती ते ओळखा (चित्र क्र.6.1, 6.2, 6.3) पहा.
- * तुमच्या जवळपासच्या भागात एखादी खाण प्रारंभ होत असेल तर तेथे भेट द्या. तेथील काम, लोक, त्यांचे आरोग्य पर्यावरण आदि विषयी माहिती घ्या. तसेच किती लोकांना याचा फायदा होतो तेही शोधा.

चित्र 6.3

खनिजांची मालकी कोणाची?

पृथ्वीच्या पोटात जमिनीच्या खाली खोलवर खनिजे सापडतात. वास्तविक खनिजे कोणा एका व्यक्तीच्या मालकीची नसतात. तर देशातल्या सर्वांचा त्यावर हक्क असतो. त्यांचा उपयोग ही सर्वांच्या हितासाठी करायचा असतो. यामुळेच सर्व खनिज संपत्ती ही सरकारच्या मालकीची असते आणि सरकारही सामान्य माणसाच्या हितासाठी त्याचा वापर करते.

* सरकार खनिजांचा वापर कसे करते?

साधारणतः स्वातंत्र्य समयी देशातील जवळपास सर्व खाणी या खाजगी मालकीच्या किंवा कंपनीच्या अखत्यारीत होत्या. या कंपन्या कमीत कमी कालावधीत जास्त फायद्यासाठी झटत होत्या. त्यांनी कामगारांच्या सुरक्षेकडेही लक्ष दिले नाही. याचा परिणाम म्हणून भारत सरकारने 1970 साली, सर्व खाणीचे राष्ट्रीयकरण केले. खाणीतून मिळणाऱ्या खनिजाची विक्री व्यापाऱ्यांना केली. कारखानदारांना पुरवठा केला तर काही प्रमाणात निर्यातही केली. याप्रकारे खाणीच्या आती निर्मितीवर आपोआप नियंत्रण आले. याचा एक फायदा म्हणजे कामगाराचे आरोग्य आणि पर्यावरणाचा त्रास थांबला. अतिशय महत्त्वाची खनिजे जसे तेल, मौल्यवान धातू यांचे उत्पादन सार्वजनिक फायद्यासाठी होऊ लागले. ह्या खाणी सरकारी नियंत्रणाखाली होत्या. तथापि सरकार मात्र खाण काम क्षेत्रात अत्याधुनिक तंत्रज्ञान किंवा नवीन खाणींची पाहणी मात्र करू शकले नाही. यामुळे खाणीपासून मिळणारे स्रोत आपोआप कालौघात घटू लागले.

यामुळे सरकारने उत्पादने वाढीसाठी खाजगी कंपन्यांना खाणकाम क्षेत्रात वाटा देण्याचे ठरविले. परंतु नियंत्रण मात्र सरकारच्या ताब्यात ठेवले. सन

1993 मध्ये नवीन खाणकाम धोरण जाहिर करण्यात आले. त्यानुसार खाजगी कंपन्यांना खनिज उत्पादनावर रॉयल्टी 'मालकीकर' सरकारला द्यावा लागला. उत्पादन व विक्रीच्या रकमेनुसार हा रॉयल्टी ठरते. यामुळे सरकारने खाण कामावर नियंत्रण, नियमित उत्पन्न आणि या क्षेत्रात नवनवीन तंत्रज्ञानास प्रोत्साहन दिले. याचबरोबर अणु पदार्थासह सर्व प्रकारच्या खाणीवर सरकारने आपले नियंत्रण कायम ठेवले.

याचा परिणाम म्हणजे गत दोन शतकात खाणकाम क्षेत्र झपाट्याने वधारले. या क्षेत्रात मोठा क्रांतीकारी बदल झाला. रोजगाराच्या असंख्य संधी प्राप्त झाल्या.

याचवेळी दुसरीकडे खाणकाम क्षेत्रात असंख्य परवाने वाटले गेले. कंपन्यांनी मयदिपेक्षा जास्त खणन केले. यामुळे पर्यावरणाला मोठा धोका निर्माण झाला. त्याचे दीर्घकालीन दुष्परिणाम झाले. अनियंत्रित खोदकाममुळे सरकारचा मोठ्या प्रमाणात महसूल बुडाला. यामुळे खऱ्या लाभार्थ्यांना काहीच फायदा झाला नाही. की सरकारलाही फायदा झाला नाही. उदा. नदीच्या पात्रातून वाजवीपेक्षा जास्त वाळूचा उपसा केला तर नदीला पूराचा धोका आणि पाणी साठवणुकीवर विपरीत परिणाम होतो. नदी लवकर कोरडी होते. नवीन खाण कंपन्या जमीनी खालच्या खाणकामाकडे दुर्लक्ष करू लागल्या. त्याचे कारण म्हणजे यात आर्थिक गुंतवणूक जास्त प्रमाणात होते परंतु भूपृष्ठीय खाणी तयार करण्याकडे कंपन्यांचा कल जास्त आहे. मोठ-मोठे ठिगारे, आणि नाल्या खड्डे यामुळे पाणी साठे वाळून पाण्याचे प्रमाणे कमी होत आहे. याचा परिणाम एकंदर पाणसाठ्यावर होत आहे. दुष्काळात वाढ होत आहे.

- * खाणकाम क्षेत्रात खाजगी कंपन्यांना परवाने देण्यामागे कोणता उद्देश होता? त्याचे नियंत्रण कसे होते? पर्यावरणाची काळजी कशी घेतली गेली?
- * जर सर्व भारतीय खाणीतील खनिजाचे खरे हक्कदार असतील तर त्याचा योग्या वापर होतो हे कसे ठरवावे?
- * येणाऱ्या पिढ्यांना भविष्यात ही खनिजे वापरता येतील काय? त्यांना हा ठेवा पुरावा असे वाटत असेल तर आपण काय करावे असे तुम्हास वाटते?

सिंगरिणी कोलफिल्डस

आंध्र प्रदेशातील खम्मम, करिमनगर, वरंगल आणि अदिलाबाद या चार जिल्ह्यात दगडी कोळशाचा फार मोठा साठा आहे. या कोळशाच्या खाणी सिंगरेणी कोलरिज कंपनी लिमिटेड या कंपनीमार्फत चालवल्या जातात. 1886 साली तत्कालीन ब्रिटिश खाजगी कंपनीकडे याची मालकी होती. सन 1920 मध्ये हैदराबादच्या निजामाने ही कंपनी खरेदी केली. स्वातंत्र्यानंतर केंद्र सरकारने ही कंपनी ताब्यात घेतली. सद्या राज्य व केंद्र सरकारच्या संयुक्त अखत्यारीत ही कंपनी कार्यरत आहे. राज्यातील चार जिल्ह्यात 15 भूपृष्ठीय तर 35 जमिनी खालील कोळसा उत्पादन खाणी कंपनीकडून चालवल्या जात आहेत. या कंपनीत साधारणतः 65 हजार कर्मचारी आहेत. दोघा शिक्षकांनी अलिकडेच या खाणींना भेट दिली.

आम्ही हैदराबादतून कोथागुडेमला मोटारीने पोहोचलो. तेथील कंपनीच्या कार्यालयातून परवानगी घेऊन पुढे 40 कि.मी. अंतरावरील एल्लेंदू येथे पोहोचलो. पुन्हा तेथे कंपनीच्या कार्यालयात

परवानगी घेऊन जमिनी अंतर्गत 21 क्रमांकाच्या खाणीत जाण्याची तयारी केली. खालील चित्र पहा.

चित्र क्र. 6.4 खाण क्र.21 च्या आत प्रवेश करण्याचे मुख्य फाटक

नंतर आम्ही रेल्वेचा एक पूल ओलांडून खाणीच्या प्रवेश दारावर पोहोचलो. तेथे अलिकडे कोळसा भरलेली एक मालवाहू रेल्वे थांबलेली होती. तेथील सुरक्षा अधिकाऱ्याने आम्हाला सर्व साधारण माहिती दिली. दगडी कोळशाचे थर जमिनीवर असतात. जमिनीच्या पृष्ठभागापासून खणत गेले असता प्रथम मातीचा थर लागतो. त्याखाली दगड किंवा मुरुम असे साधारण 200 ते 300 मिटर खोदणी केल्यावर द गडी कोळशाचे थरावर थर आढळतात तर कधी कधी दोन थरात नरम माती ही असते.

धोके आणि सुरक्षीतताचे उपाय :-

जमिनीत जास्त खोलवर काम करतांना धोक्याचे प्रमाण जास्त असते अशा माहिती सुरक्षा अधिकाऱ्यांनी दिली. कोळश्याच्या खाणीतील विषारी वायूमुळे खोदकामाच्या ठिकाणी पाणी भरणे, आग लागणे, कोंडमारा होणे इत्यादी दुर्घटनांची शक्यता जास्त असते. प्रशासनाने उत्तरोत्तर सुरक्षेचे आधुनिक

उपाय योजलेले आहेत. या सुरक्षीततेच्या उपयामुळे अपघातांना आळा घालता येतो. आम्ही अपघात होऊ नये याचीही काळजी घेतो. सुरक्षीतता पेटीच्या साह्याने अपघातांना कसे तोंड द्यावे याचेही विवेचन त्यांनी केले. आम्ही सुरक्षा पेटी चढवून खाणीत खोल जाण्याची तयारी केली. आम्ही येथील सुरक्षा पुस्तकात नोंद करून खाण पाहण्यास सज्ज झालो.

- * खाली दिलेल्या वस्तूंची नावे सांगू शकाल का ?
- * काठीचा उपयोग काय असेल बरे ?
- * शिरस्त्राणावर (हेल्मेटवर) विजेरी का लावली जाते ?
- * चित्रात दिवा कोठे आहे ? त्या दिव्याचा उद्देश काय असेल ?

आता आम्ही खाणीच्या प्रवेश द्वारावर पोहोचलो. हे प्रवेशद्वार म्हणजे एक लिफ्ट होती. कामगारांना आत नेणे आणि आणणे हे या लिफ्टचे काम होय. आधी दोघे, सुरक्षा अधिकारी आणि इतर तीन खाणकामगार उच्चाल यंत्र पाळण्यातून

खाली निघालो. यंत्र चालकाने दरवाजा बंद केला आणि खाली जातांना इशाऱ्याची घंटा वाजली.

चित्र 6.6 इशाऱ्यांची घंटा वाजवण्याचा फलक.

खाणीच्या आत

जमिनीचा पृष्ठभागपासून साधारणपणे 500 फूट खोलवर आम्ही पोहचलो. खोल विहिरीत जातांना जसे वाटते तसे आमची अवस्था होती. उच्चाल यंत्र अतिशय वेगळे व झपाट्याने खाली जात होती. भीतीची थोडीशी लंकेर मनात उमटली. बाजूला कुठेतरी पाणी पडत असल्याचा आवाज येत होता. हे जमिनीतील पाणी आहे. हे पाणी बाहेर काढून टाकावे लागते नाहीतर खाणीचा संपूर्ण भाग पाण्याने

भरून जातो. ही बाब अतिशय धोकादायक असते. सुरक्षा अधिकाऱ्याने माहिती पुरविली येथील सर्व पाणी पाईपच्या साह्याने दूरवर तळ्यात पाठविले जाते. पुढे त्याने असेही सांगितले की, कं पनीक डे आस्थापना आणि प्रकल्प व मांडणी नावाचा एक स्वतंत्र विभाग असतो.

चित्र 6.5 सुरक्षित उपकरणे

तो या बाबीचा विचार करून आणखी करतो. एवढ्यात लिफ्ट (उच्चालन यंत्र पाठणा) थांबली आणि आम्ही खाली उतरलो. आमच्या समोर एक अरुंद काव्यासारखा निमुळता रस्ता दिसता. आम्ही जसजसे पुढे चालत जात होतो तसतसे आम्हाला विद्युत तारा, पाणी वाहण्याच्या पाईप लाईन टाकलेल्या दिसल्या. त्यासोबतच अरुंद रेल्वेचे रुळ ही होते. त्यावर लहान लहान वॅगन होत्या. कोळसा करून वर पृष्ठभागावर पाठवण्याची व्यवस्था

चित्र क्र. 6.7 डोलोमाईट लावलेले खाणीचे द्वार

करण्यात येत होती. आम्ही त्यावेळी खरे तर कोळशाच्या लादीवरून चालत होतो हे आम्हास आमच्या सोबतच्या सुरक्षा अधिकाऱ्याने सांगितले. या भागास 'कोल सिम' किंवा 'कोळशाचा गाभा' म्हणतात. याचाच अर्थ असाकी आमच्या चोहोबाजूला कोळसाच होता. तेथे आम्हाला एक आश्चर्याची बाब दिसली. तेथील सर्व भीती पांढऱ्या चकाकणाऱ्या रंगानी रंगवलेल्या होत्या, वास्तविक तो संपूर्ण भाग काळा असावा. परंतु पांढरा कसा? ये-जा करण्याचा संपूर्ण भाग 'डोलोमाईट' नावाच्या रसायनाने रंगविला होता. हे रसायन ऑक्सीडीकरण प्रतिबंधक तर असतेच शिवाय यामुळे प्रकाशाचे परावर्तन मोठ्या प्रमाणात होते आणि जास्त उजेड निर्माण होतो.

कोळसा फोडणे

आता आम्ही जेथे कोळसा फोडायला जात होता तेथे प्रत्यक्ष पोहोचलो याला फिस असे म्हणतात. दररोज रक्षक या भागाची पाहणी करून सूचना देतात त्याप्रमाणे येथे काम चालते तसेच कोळशाचे खणन करताना काय काळजी घ्यावी याची ही सूचना ते देतात. एक गट कोळशाची खोदणी करण्यासाठी यंत्रांच्या सहाय्याने छिद्रे पाडत होता

तर दुसरा गट त्यात स्फोटके भरत होता. या स्फोटकांच्या साह्याने दगडी कोळशाचे कठीण खडक फोडले जातात. या मोठ-मोठ्या खड्याचे तुकडे पुन्हा एकदा फोडले जाऊन वर एका साखळीच्या सहाय्याने पाठवले जातात. हे काम अहोरात्र चालते. ही प्रक्रिया अतिशय कष्टप्रद असते. कधी स्फोटांमुळे खाणींचा संपूर्ण वरचा भाग खाली कोसळतो यात आत कामावर असलेले अनेक कामगार मृत्युमुखी पडण्याची भीती असते. यामुळे हे काम अतिशय काळजीपूर्वक आणि कौशल्याने करावे लागते.

याचवेळी दुसरा एक गट खालच्या छताला लोखंड आणि लाकडांच्या सहाय्याने आधार देण्याच्या कामास गर्क होता. स्फोटांमुळे कदाचित वरचा संपूर्ण भाग खाली येऊन होणाऱ्या संभाव्य दुर्घटनेपासून बचाव करण्यासाठीची ही तयारी होती. दुसरा एक गट हलत्या मोटारी घेऊन तपासत होता. स्फोटानंतरचे मोठे तुकडे कापण्याचे काम या कामगारचे होते. आता स्फोटासाठीच्या तयारी पुल झाला होता. चित्र 6.8 पहा.

आता स्फोटासाठीचा सर्व तयारी पूर्ण झाली. जो तो गट आपापल्या जागा सुरक्षित ठिकणी पाहून सज्ज झाला. नंतर एक इशाऱ्याची घंटा वाजली

चित्र क्र. 6.8
(डावीकडे) स्फोटके
उदजवीकडे बॅटरी (विजेरी)
(उजवीकडे खाली) स्फोटके

आणि विद्युततारेच्या सहाय्याने मोठा स्फोट घडवून आणण्यात आला. संपूर्ण खाण प्रचंड मोठ्या आवाजाने दणाणली. एका क्षणासाठी असे वाटले की भूकंपाचा मोठा झटका बसला. संपूर्ण खाण हादरली. चोहिकडे धूर आणि धूळ पसरली. काहीच दिसेनासे झाले. काही वेळानंतर आणखी एक इशाऱ्याची घंटा वाजली. आणखी काही वेळानंतर कामाची विभागणी केलेल्या गटांनी पाहणीस प्रारंभ केला. आपापल्या साधनासह ते बाहेर पडले. स्फोटानंतर कोळसा कोठे आणि किती प्रमाणात आहे याचा अंदाज घेण्यात आला. एका ठिकाणी खाणीचे छत अतिशय कमजोर होते. तेथे पुन्हा आधारासाठी काही लाकडी ठोकळे ठेवण्यात आली.

कोळशाची वाहतूक

या खाणीत कोळशाची वाहतूक स्वयंचलित यंत्राद्वारे साखळीच्या सहाय्याने होते. पूर्वी खाणकामगार यंत्राविणा कोळशाची भरणी करावयाचे

असा कोळसा कामगार मानवीश्रमाच्या सहाय्याने लहान लहान लहान रेल्वे रुळावरून डब्यांच्या साह्याने वर पाठवायचे परंतु आता यंत्रांच्या सहाय्याने कोळसा भरला जातो. पृष्ठभागावर या कोळशाची प्रतवारी केली जाते.

लोककल्याण

सिंगरिणी कोलरीज कंपनी कामगारांसाठी अनेक लोककल्याणकारी योजना राबवते. यात कामगारांना राहायला घरे पिण्याचे पाणी, सांडपाण्याची व्यवस्था, तसेच अत्यल्प किंमतीवर विद्युत पुरवठा, शाळा, इस्पितळे आदि सुविधा पुरवते.

सुरक्षा तथा आरोग्य तपासणी

खाण कामगारांच्या आरोग्य खाणी तत्सम सुविधांची ठरावीक अंतराने तपासणी केली जाते. हे काम खाण महानिरिक्षकांच्या आधिने असते. सातत्याने जमिनीखाली काम करणाऱ्या

खाणकामारांचे जीवन धोके आणि आरोग्य समस्येने भरलेले असते. कोळशाच्या सतत संपकाने कामगारांना विशिष्ट प्रकारचा फुफ्फुसाचा दूर्धर रोग होत जडण्याची शक्यता असते. आपल्या टी.बी. (क्षयरोग) सारखाच हा रोग असतो. यासंबंधात आरोग्य तपासणीची एक सखोल अशी पद्धती असते. 45 वर्षाखालील कामगारांची तपासणी दर पाच वर्षांनी सातत्याने केली जाते. तर 45 वर्षावरील कामगारांची तपासणी दर तीन वर्षांनी केली जाते. फुफ्फुसाचा हा विशिष्ट रोग हा संसर्गजन्य प्रकारात

खाण उद्योगात नवे प्रवाह

सद्याच्या काळात औष्णिक विज प्रकल्पासाठी कोळशाची मागणी फार मोठ्या प्रमाणात वाढली

आहे. तथापि कमी उत्पादनामुळे खाण कंपन्यांना पुरवठा करणे जिकीरीचे झाले आहे. यामुळे पुरवठा वाढवण्यासाठी सिंगरेणी कंपनीने भूपृष्ठीय खाणी खोदण्याचा नवा मार्ग शोधला आहे. यासाठी 15 विशिष्ट ठिकाणे निश्चित करून खाजगी कंत्राटदारांच्या सहायाने संपूर्ण यांत्रिकरणाच्या माध्यमातून ह्या खाणी काम करणार आहेत यातून कोळशाचे उत्पादन वाढेल परंतु रोजगार मात्र घटना आहे. तसेच अशा पद्धतीच्या खाणींचे आयुष्यही दहा ते पंधरा वर्षे एवढेच असणार आहे. त्यानंतर तेथे काहीही शिल्लक राहणार नाही.

29 जून 2009 रोजी वृत्त पत्रातील वृत्त वाचा.

सिंगरेणी कोळसा खाणीला जखमा

आमच्या वार्ताहाराकडून वरंगळ-28 वाढत्या दगडी कोळशाच्या मागणीचा पुरवठा करण्यासाठी सिंगरेणी कोलरीज कंपनीने भूपृष्ठीय खाणी खोदण्याचा निर्णय घेतला. याचा परिणाम 20 हजार लोकांना बेघर, दोनशे, दोनशे गावाचे विस्थापन तर 3 हजार हेक्टर कृषी जमिनीचा न्हास यावर होणार आहे.

“भूअंतर्गत खाण दिवसाला दीड हजार टन कोळसा देते तर पृष्ठभागीय खाणीतून हेच प्रमाणे 10 हजार टन एवढे प्रतिदिन एवढे असेल” असे एका एससीसीएल अधिकाऱ्याने सांगितले. असे असले तरी या प्रकारांच्या खाणीमुळे हजारो लोक विस्थापित होतील, गावेच्या गावे ओस पडतील. स्थानिकांचे अपरिमित नुकसान होईल. याउलट व्यवस्थापन मात्र नुकसान भरपाई देण्याचे सांगून जंगले वाढण्याचा हमी देत आहे. पर्यावरणाची जेवढी हानी होईल तेवढी भरपाई करण्याचे जाहिर केले आहे. हेक्टर 4.38 ते 10.43 लाख एवढी नुकसान भरपाई देण्याचेही सांगण्यात आले. जमिनीस मोठ-मोठे खड्डे खोदण्यामुळे विहिरी, नद्या यांचे जलप्रवाह आटतील पिण्याच्या पाण्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण होईल. तसेच भूअंतर्गत पाण्यात विषारी तत्वे वाढून येणाऱ्या काळात त्याचे विपरीत परिणाम होतील असे स्थानिकांनी सांगितले.

संतुपल्ली येथील खुली खान

तेलंगाना राज्यातील खम्मम जिल्ह्यात संतुपल्ली येथील प्रांतात खुल्या खानी मोठ्या प्रमाणात आहेत. संतुपल्ली भागात कोळशाच्या खानीचा शोध लागल्यानंतर व त्यावर मालकी असणारी सिंगारेनी कॉलरीज कंपनी लि. ने कोळशाच्या नान्यताची परिक्षा घेतली व त्याच्या माहितीनुसार संतुपल्ली भागातील कोळसा हा सुमारे 50 वर्षांपर्यंत पुरवठा होईल असे त्यांनी स्पष्ट केले.

या खानीत ज्या शेतकऱ्यांनी शेती गमावली असेल त्यांना त्यांचे नुकसान भरपाई देण्यात आली व त्यांना इतर भागात जमीन देऊन सिंगारेनी कंपनीत नौकरी देण्यात आली. संतुपल्ली खान ही 2005 मध्ये सुरुवात झाली.

या ठिकाणची पूर्ण कामे बुलडोजर, मोटार ग्रेडर, शॉवल्स, ड्रिल्स, वाटर स्प्रिंकलर, टिपर ट्रक्स, डप्परस या सारख्या जास्त प्रमाणात कोळसा वाहून नेणाऱ्या मोठ मोठ्या वाहणाचा व यंत्राचा वापर केला जात आहे. खुल्या खानीतील दगडे मुरुम हे शॉवल्स आणि बोलडोजर याने काढतात. यानंतर एका क्रमबद्ध पध्दतीने त्यात रस्ता बनवितात. व बेंचाचा आकारात साठवण करतात. बेंच म्हणजे खानितील कोळसा काढलेल्या भागात साठवण करून ठेवणे. अशा प्रकारे आत खालच्या भागापर्यंत एक रस्ता तयार केला जातो, बॉस्टींग व्दारे बेंचाच्या बाजुस असलेली माती व दगडे काढून टाकतात व कोळशांना फोडून शॉवल्स आणि डप्पल व्दारे टिपर मध्ये कोळसा भरून वाहून नेतात. कोळशास केल हाडलिंग प्लांटला घेऊन जातात व तेथुन रेल्वेच्या मालगाडी डब्यात लॉरी व्दारे भरून विद्युत शक्ती केंद्रांना व सिमेंट कारखानांना व इतर कारखानांना पुरवठा करतात. प्रत्येक दिवशी जे. वि.आर.

चित्र क्र.6.9 वाय.एस.आर. कडपा जिल्ह्यातील मंगमपेट येथील बेरिटसचा डोंगर

खुल्या खानितुन 10 हजार टन ऐवढा कोळसा वाहून नेला जातो. भुगर्भ खानीशी तुलना केली असता. खुल्या खानी खोदने हे फार खर्चाचे काम आहे व या खानिचा पर्यावरणावर खूप प्रभाव पडतो. उदा. लंगपल्ली रिजर्व जंगलातील भागात सुमारे 550 हेक्टर लागवडीची जमीन ही निरुपयोगी झाली आहे. सिंगारेनी लि. या व्दारे झाडे लावण्याचा कार्यक्रम सुरु केल्यामुळे त्यापासुन प्रदुषण नियंत्रण केल्या जात आहे.

या खानीत 700 लोक काम करीत आहेत. त्यापैकी 400 लोक नौकरी करणारे शासवत कामगार आहेत व इतर कामगार तात्पुरत्या पध्दतीने काम करीत आहेत.

चित्र 6.10 शॉवल डप्पर च्या साहाय्याने कोळसा खोदकाम दृश्य

Fig 6.11: सतुपल्ली
खानीतुन निघालेल्या व्यर्थ
पदार्थाचा डोंगर

या खानीतील कामगार जास्तीत जास्त प्रमाणात पुरुष असतात. एस.सी.सी.एल. कंपनी मुख्यतः उत्पत्ती खर्च कमी करण्यासाठी वरील भागातील जमीनीतील माती दगड काढुन टाकण्यासाठी खाजगी व्यक्तीचा वापर करुन घेते.

आता खानीतुन कोळसा कसा काढतात. तेथील लोकांवर त्यांच्या जिवनावर त्याचा कसा प्रभाव पडतो हे तुम्हास कळाले असेल. नैसर्गिक संपत्तीचा वापर करते वेळेस पर्यावरणास हानी न होऊ देता रक्षण प्राप्त करुन देणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

Fig 6.12: कोल हॉडलींग लॅंड जवळ ट्रक मध्ये वाहुन
जात असलेला कोळसा

- सिंगारेनी कोळसा कंपनी तात्पुरत्या कामगारांना काम देत असते या बद्दल तुम्हास काय वाटते?
- मायनिंग खोदकामात गेलेल्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी विषयी त्यांच्याशी काय घडले असेल?
- खुल्या खोदखानी खुल्या खोदकामासाठी मोठ मोठ्या यंत्राचा वापर करणे हे आवश्यक आहे असे तुम्हाला वाटते का?
- खुल्या खोदकामात फक्त पुरुषांना नेमले जाते असे का?
- खालील पैकी कोणते महत्वाचे आहे? उत्पत्तीत होणारा खर्च कमी करणे? किंवा प्रदुषणापासुन नैसर्गिक संपत्तीचे रक्षण करणे?
- या खानित शाश्वत नौकरदारांनाच फक्त नेमणुक केल्या गेले तर काय होईल?

महत्वाचे शब्द

1. खनिजे	2. भूअंतर्गत खाणी	3. भूपृष्ठभागीय खाणी
4. पुनःवापरण्यायोग्य स्रोत	5. विना पुनः वापरयोग्य स्रोत	6. कोळसा
7. बेरिटस		

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

- 1) भूअंतर्गत खाणीला भेट देतांनाचा घटनाक्रमचा 'फ्लो चार्ट' तयार करा.
- 2) खाण कामगारांच्या समस्या / आव्हाने याविषयी एक तक्ता तयार करा. त्यात (1) खाणीत काम करताना (2) रोजगार पुरवठा करताना या मथळ्याखाली माहिती द्या.
- 3) खाणीत यांत्रिक काम आणि मनुष्य बळाचा वापर यातील भेद स्पष्ट करा.
- 4) तेलंगानातील खनिज संपदा नकाशात पाहून तुमच्या जिल्ह्यात खनिज संपदा आहे का ते ओळखा?
- 5) पाठातील 'खाण कोणाच्या मालकीची' हा परिच्छेद वाचा व या प्रश्नांचे उत्तर लिहा.
“खनिजे कोणा एका व्यक्तीच्या मालकीची नव्हे तर सर्वांच्या मालकीची होत” या वाक्याचे विवेचन करा.
- 6) खालिल चित्राचे निरीक्षण करा व त्यात दोन व्यक्ती वेगवेगळ्या प्रकारे आपले विचार व्यक्त करीत आहेत ते खान खोदण्या बद्दल का इतर कोणत्या विषयाबद्दल बोलत आहेत?

- 7) खनिजे देशाच्या विकासात कोणती भर घालतात?
- 8) विविध प्रकारची खनिजे आणि त्यांचा उपयोग या बाबतची माहिती दाखविणारा एक तक्ता तयार करा?

पैशा विना व्यापार

मोहन थोडीशी रागी (एक प्रकारचे धान्य) घेऊन शामलाकडे आंबे घेण्यासाठी आला. शामलाने रागीचे दोन समान भाग केले. एका भागाच्या वजनाबरोबर आंबे दिले. मोहन आंबे घेऊन घरी गेला आणि शामलाने रागीचे दोन्ही भाग ठेऊन घेतले. यावरून एक भाग आंब्यासाठी दोन भाग रागी अस विनिमय दर ठरला. कधी कधी जेवढे धान्य तेवढ्याच वस्तू असा दर ही असतो. वस्तू आणि धान्य पटले दर बदलत असतो.

आदिलाबाद जिल्ह्यात अद्याप शाळकरी तांदूळाच्या बदल्यात बांबूपासून बनवलेली खेळणी विकतात. पैशा शिवाय होणाऱ्या या देवाण घेवाणीच्या

व्यवहारास वस्तूंचा विनियम म्हणतात. यात रोख रकमेची गरज पडत नाही.

शेतकऱ्यांच्या शेतीत पयोगी लोखंडाचा वस्तू, बैलगाडीची चाके इत्यादींची वर्ष भर दुरुस्ती करण्याचे काम लोहार करीत असतात.

विश्वामा

त्याबदल्यात कोणताही रोख मोबदला मागीतला जात नाही. तर वर्षा अखेर हंगामात विशीष्ट प्रमाणात धान्यनिश्चीत केलेले असते. एका बैल थोडी साठी किवा औतासाठी किती यान्य घायचे याचा निश्चीती पारंपारीक पद्धतीने केली जाते.

लोहाराला वर्षभरात कोणते धान्य कामाच्या बदल्यात घायचे याची परंपरा कायम असते यामुळे ठराविक कालावधीसाठी लोहार लोहारकामाचा कोणताही इतर (रोख) मोबदला न मागता केवळ धान्यच घेतो.

- अशा प्रकारची पैशाविना देवाण घेवाण चालते याची उहास माहिती आहे काय
- जुने कपडे, पलास्टीक, रद्दी, केस, धान्य याबदल्यात तुम्ही कधी वस्तू आणल्यात कार्य. या पद्धतीविषयी चर्चा करा.

आता आणखी एक उदा. पाहूया रामय्या कडे तांदूळ भरपूर आहेत. त्याला बटाट्यांची आवश्यकता आहे. तो विरय्याकडे जातो. तो बटाटे पिकवतो. तो तांदूळाच्या बदल्यात बटाटे देण्यास इच्छूक असतो. म्हणून दोघेही परस्परांच्या वस्तू बदल करण्यास तयार असतात. या व्यवहारात दोघेही समाधानी आहेत. याला ही वस्तू रुप विनिमय पद्धत म्हणतात. या पद्धतीत थेट वस्तूची अदला-बदल केली जाते. रोख रकमेची गरज वा उपयोग होत नाही. या संबंधी आणखी एक उदाहरण पाहू या.

गोपाळकडे एक शेळी आहे. त्याला त्या बदल्यात तांदूळ हवे होते. तो सिनूकडे जातो. सिनूला शेळी हवी परंतु त्याच्याकडे गहू होते. तांदूळ नव्हते. गोपाळ ने रामूची भेट घेतली त्याच्याकडे तांदूळ होते. परंतु दांदूलाच्या बदल्यात रामूला शेळी नको होती. परंतु त्याला गहू विकत घ्यायचे होते.

- वरील याचा निष्कर्ष काय निघतो.
- समजा विर्याला बटाटाच्या बदल्यात तांदूळ हवे असेले तर ती देवाण घेवाण झाली असती काय ?
- गोपाल आणि सीनू यांच्यात देवाणघेवान का शक्य नव्हती ते तुमच्या शब्दात सांगा.
- खालील रिकाम्या जागा भरा पैशाचा उपयोग झाली का ते ठरवा. गोपालने विनिमयासाठी पैशाच्या वापर केला. त्याचा शेळी---शी बदलला ? गोपाळ ने विनिमयासाठी बकरीचा वापर--- शी केला. तांदूळ खरेदीसाठी तो --पासून---आता तो सीनू पासून --- चा वापर करतो.
- धोबी, न्हावी, कुंभार यांना कामासाठी कसा मोबदला दिला जातो याची तुमच्या पाळकाकडे चौकशी करा. शहरात आणि गावात कोणती पद्धत आहे याची माहिती घ्या

पैशाच्या साहाय्याने विनिमय

पैशाच्या साहाय्याने विनिमय करण्यात कोणती ही अडचण येणार नाही. पैशाच्या वापरा मूळे ...पराते किंवा वस्तू पराते कोणताही भेद राहणार नाही. ज्याला जीची गरज आहे ती वस्तू तो पैशाच्या साहाय्याने विकत घईल विनिमय करेल. दोन वस्तू वा दोन व्यक्ती मधील पैसा मध्यस्थाचे काम करतो. हि प्रक्रीया कायम आणि सर्व ..फत

आहे. वरील सर्व उदाहरणात आपण पाहिल्या प्रमाणी इच्छा आणि अनिच्छेचा प्रश्न होता. परंतु एकदा का पैशाचा वापर केला तर खरेदी करणारा पैशाचा वापर करून हवीती वस्तू खरेदी करेल आणि विक्री करणारा ही योग्य किमतीस कोणताही धनिच्छा व्यक्त न करता विक्री करेल. याचाच अर्थ असा की वस्तूंच्या रूपात मोबदला

देतांना किंवा घेतांना देणाऱ्यांचा व घेणाऱ्यांच्या इच्छया प्रश्न निर्माण होऊ शकतो. परंतु पैशाच्या उपयोगाला तसे

होत नाही. कोणतीही वस्तू वा सेवा पैशाच्या वापराने घेऊ किंवा देऊ करता येते. त्याच वेळी पैशाच्या वापराने सेवा वा साधनांच्या वापर सहज तेने शक्य होते. पैशाचा पैशाला सर्व साधारण उपयोग नसते ही परंतु विनीमय व्यवस्थित पैशाला अत्यंत साधारण महत्व आहे. विनिमयात पैशाची भूमिका अतिशय महत्वाची असल्यानेच त्याला महत्व आहे. उसने घेतांनाही पैशाच्या विनिमयात सहजता आणि सर्व मान्यता असते.

- गोपाळ, सिनू आणि रामू यांच्यातील विनिमयात पैशाचा वापर कसा होऊ शकतो. एका फलो चार्टच्या रूपात याचे विवेचन करा.
- वरील उदाहरणांच्या साहाय्याने पैसा विनिमयाचे साधन हे तुम्हस मान्य आहे का ? असेल तर कारणे द्या.
- गोपाळ ला आपल्या शेळीच्या बदल्यात किती तांदूळ हवे असतील ?

- वस्तू विनिमय पद्धतीत तुमचे केस कापणाच्या व्यक्ती तुम्ही कीती मोबदला देणार ?

वस्तू विनिमय पद्धतीतील समस्या

गोपाळ : या शेळीच्या बदल्यात तुम्ही कीती पोती तांदूळ घाला.

सितय्या : दोन पोती.

गोपाळ : गावात या शेळीच्या बदल्यात 4 पोती तांदूळ देण्याची तयारी आहे.

सितय्या: मला एक पोती तांदूळाच्या बदल्यात एक शेळी गावात मिळते.

गोपाळ...

सितय्या...

गोपाळ ला आपल्या शेळीच्या बदल्यात 6 पोती तांदूळ हवा होता. दूसऱ्या शब्दात शेळीची किंमत काय होती. तांदूळची किंमत काय होती. हा विनिमय व्यवहार हाण्यासाठी धान्याला किंमत निश्चित होणे गरजेचे आहे त्याच वेळी शेळीची किंमतही निश्चित होणे गरजेचे आहे. एका वस्तूची किंमत जेव्हा निश्चित होते तेव्हा आपोआप इतर वस्तूची किंमत ही निश्चित केली जाते. परंतु हे सद्ध्या शक्य आणि व्यवहार नसते. विनिमयासाठी ही पद्धती निर्दोष आणि सर्व मान्य नाही. विनिमयाच्या अन्य काही पद्धती आपण पुढे पाहू. तथापि काही संदर्भात ग्रामीण भागात हि पद्धती अजूनही उपयोगी असल्याचे दिसते.

- वरील उदाहरणावरून वरील संभाषण पूर्ण करा जेणेकरून त्याचा व्यवहार पूर्ण होईल.
- तुमच्या बाजारात तुम्ही किवा कोणी ही व्यवहारासाठी पैशाचा वापर केला नाही तर काय होईल हे एका पद्धती द्वारा ...करा .
- तुमच्या कडे पैसा हे सेवा आणि वस्तूच्या विनियोगाचे किंमत निश्चितीचे साधन होऊ शकते काय ? चर्चा करा.

- हरी हा भाजी पाला पिकविणारा लहान शेतकरी आहे. टोमॅटो , कोबी, आदि भाण्याते पिक पिकते. त्याला तिन महिन्यांनंतर खतांची आवश्यकता असते. परंतू तो त्याचा आणी पाला तिन महीने साठवून ठेऊशकत नाही. त्याला पैशाचा वापर उपरोक्त व्यवहारासाठी करणाऱ्याचा नसेल तर पर्यायी काय व्यवस्थाकरावी लागेल. खते पुरवण्याच्या व्यक्ती शी तो कोणता पर्याय काढेल. तुमच्या गावात किवा आसपास अशी पर्यायी व्यवस्था तुम्हाला माहित आहे का ? अशा पर्यायी व्यक्ती मूळे खूपदा शेतकऱ्यांचे नुकसान होणे-चर्चा करा.

गोपाळकडे एक शेळी आहे. त्याला काडेपेटीची गरज आहे. एका काडे पेटीच्या बदल्यात तो संपूर्ण शेळी किंवा तिचा एखादा भाग देईल काय ? कारण शेळी ही तुकडे करून विनीमय होणारी वस्तू नव्हे. परंतु पैशाच्या सहाय्याने हवी तेवढी ती लहान मोठी वस्तू खरेदी करता येते. पैसा हा बदल योग्य असतो. सर्व वस्तूंचे परीवर्तन जेव्हा पैशाच्या रूपात होते, तेव्हा तो बाब परिवर्तित असणे वस्तू दीर्घकाळ साठवता येत नाहीत तर त्याच वस्तूचे पैशाच्या रूपात परिवर्तन करून दीर्घकाळ साठवता येते, भविष्यासाठी वापर करता येते. तसेच शेळ्या, मेंढ्या, धान्य साठवण्यासाठी थोडी जागा लागते, वाहतुकीसाठी यंत्रणा लागते, बैलगाड्या, यांत्रिक वाहने आवश्यक असतात. बाजारपेठांची नितांत आवश्यकता असले तेव्हाच वस्तूचा विनीयोग होतो. परंतु पैशाचे तसे नाही. एखाद्या पिशवीत किंवा खिशात ठेवता येते नेता येणे पैसा हा सहज हाताळ्या योग्य असतो.

पैशाचे बदलते स्वरूप

संपूर्ण जगभरात आरंभीच्या काळी वस्तू विनियोग ठरत होता. या पद्धतीला समस्याही अनेक होत्या. हळू हळू व्यापार आणि त्याची व्याप्ती वाढू लागली. मोठ्या प्रमाणात आल्याची खरेदी विक्री वाढली.

7.1 विखध राजकर्त्यांची विविध कालान नाणी

मालावाहतूळीचे अंतरही वाढत गेले. अशा परिस्थितीत विनियोगासाठी कांहीतरी नवे आवश्यक होते. सभायात सर्वसंमत एक नवी पदधत उदयास आली. उदा पुरातन काळात धान्य आणि पशुंचा पैसा म्हणून वापर केला गेळा. परंतु याची वाहतूक आणि साठवण कठीण होती. तसंच यांचा टिकाऊ पणाही अनिश्चित होता. रोगराई मुळे नवतेच प्रमाण पासा होते.

कालांतराने लोकांनी दुर्मीळ आणि आकर्षक धातूंचा वापर विनिमयासाठी सुरु केला. तांबे, पितळ, चांदी आणि सोने यांचा टिकाऊ पणा आणि उपलब्धता यावर किंमती ठरावा जाऊ लागल्या. आकार आणि वजनाने लहान होत आऊन सर्व भाग्य होऊ लागले. सर्व संमत असल्याने लोकही विश्वासाने त्या धातूंचा पैशाच्या स्वरूपात विनियोग करू लागले. या धातू रूप पैशाची विश्वासहिता टिकून राहू लागली तसेच धान्य वर इतर वस्तू प्रमाने किंमतीचा चढ/ उतार या धातू बाबत नव्हती. यामुळे कांही समस्या गेल्या तर कांही नवीन समस्याही निर्माण झाल्या. प्रत्येक वेळी धातूचे वजन केले जाईल आणि व्यापारी स्वीकारतांना त्याच्या दर्जा विषयी साशंक असत. विनिमयात मिळणारे सोने किंवा चांदी हे शुद्ध असेलच याची शास्वती नव्हती. कालांतराने या धातू विनीयोगात शुद्धते विषयी गंभीर समस्या निर्माण झाली.

याचा पदोनात घसा झाल्याची विविध राज्यकर्त्यांना आपल्याला अनुकूल अशी विनिमय पद्धती अमलात आणली. या पद्धतीत विशिष्टवजनाचा

धातूची नाणी पाडण्यात आली. राजाच्या टाक साळातून ठराविक वजन, शुद्धता आणि कोकराची नाणी पाडून जन मानसात अणविण्यात आली.

या पद्धती मुळे नाण्यांचे प्रत्येक वेळी वजन करण्याची गरज संपली. यात विश्वसनियता जपली जाऊन वाहतूक आणि विनीयोग सहज सोपा झाला. रोमन साम्राज्यात बेसन्ट हेसो न्याचे नाणे तयार झालेतर मौर्य सम्राटांच्या काळात चांदी चे पन्ना हे नाणे बनवण्यात आले. त्या काळात हे राज्य मान्य आणी गणमान्य असे चलन होते. काकौधात याला विस्तृत मान्यता प्राप्त झाली.

- पैसा म्हणून धातूंचा वापर कर मान्य झाला.
- टाकसाळीत नाणी तयार करण्याची कल्पना चांगली होती काय
- राज्यकर्त्यांना नाण्यांचा उपयोग कायदेशीर का ठरला याची तीन कारणे द्या ?

कागदीचळन आणि अधिकोणांच जन्म

मोठ्या प्रमाणात खरेदी विक्री करणाऱ्या व्यापाऱ्यांना सोन्या चांदी ची नाणी वाहून न्यावी लागत असत. त्यामुळे हा पैसा योग्य आणि सुरक्षीत स्थळांचा शोध सुरु झाला. ते सर्व प्रथम सोनाराकडे गेलो. तेथे त्याचे मौल्यवान जडजवाहीर सुरक्षीता राहू लागले. त्याबदल्यात सोनार थोडेसे शुल्क आकारीत असे जेव्हा गरज असेल तेव्हा त्याची ठेव उपलब्ध होत असे. हि पद्धत लोक प्रिय ठरली आणि यातून काही सोनार आणि सराफ यांची विश्वसनियता वाढली.

कालांतराने सोनार किंवा सराफानी ठेवलेल्या ठेवी च्या बदल्यात कमी मुदतीची कर्जे देण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी योग्य शहरात शाखा स्थापन केल्या. हळू हळू कागदाची हमीपत्रे (हुंडी) चा पर्याय आल. उदा.सोनू हा कापडाचा व्यापारी आहे. तो विजयवाड्याला राहतो. त्याला चंदू या हैद्राबादच्या व्यापाऱ्या पासून यंत्र सामुग्री खरेदी करावयाची आहे. तो त्यासाठीच्या 10 सोन्यांच्या नाणी विजयवाड्याला

सराफाकडे देऊन एक पावती घेतो व हैद्राबादला यंत्र सामुग्रीच्या बदल्यात चंदूला देतो. उद्देश हा की चंदू त्या सराफाच्या हैद्राबादच्या शाखेतून हव तेव्हा 10 सोन्याची नाणी घेल. परंतु चंदू त्या मुळ पावतीसह अन्य एका लोखंडाच्या व्यापाऱ्याकडे जाव्याचे नाव सईद आहे त्याच्या कडे जातो. तो सईदकडून लोखंड व तल्सम सामुग्री खरेदी करून सोनु ने दिलेली पावती देते. सईदला 10 सोन्याची नाणी मिळवाचा विश्वास असतो. तो त्याला जेव्हा हवे असेल तेव्हा त्या सराफाच्या शाखेतून 10 सोन्याची नाणी घेऊ शकतो. या व्यवहारात वास्तवतः रोख रकमेचा किंवा सोन्याच्या नाण्याचा विनियोग न होता सर्व व्यवहार सुरक्षित पार पडतो. सराफा कडे असलेल्या विश्वासाहिल मुळे आणि ओळखी मुळे ही व्यवहार कोणतीही आडथळी न येता पुर्ण होते. आता सोनुची पावती अनेक दुकाने व्यक्ती च्या हातून पैशाऐवजी काम करते. हिपावतीच पैसा होत. हा विश्वासच एक प्रकारचा पैसा होत.

प्लास्टीक किंवा पॉलीस्टरच्या नोटा

कागदी चलनाचे काही धोके आहेत. फाटते किंवा मळणे यामुळे सद्या प्लास्टीकच्या नोटा येऊ पाहण आहेत. प्लास्टीकच्या नोटा हाताळण्यास सोप्या, टिकाऊ आणि नक्कल करण्यास कठीण आहेत. या पुढे खोट्या चलनास आळा बसणार आहे या नोटा पाण्यात भिजणार नाहीत आणि पल विकणास अनुकूल आहेत. चलनाचा हा प्रवास कागदा पासून प्लास्टीक पर्यंत बदलला आहे. या बदला मुळे चलनाच्या किमतीवर कांही परिणाम होईल असे एका से वाटले का ?

चित्र 7.2: भारतामध्ये चलनी नोंटाची छपाई करणे आणि वितरीत करणे हे काम भारतीय रिजर्व बँक करते.

हा पैशांच्या विनियमाचा नवा प्रकार वापरात आला. अलिकडच्या काळात भारतातील बंगाल मधील जगत सेठ, पाटण्याचे शाह सुरतचे अरुणजी नाथजी, मद्रासचे चेहीयार यांची नावे प्रामुख्याने घ्यावी लागतात. यांची विश्वासहिता एवढी होती की त्यांची हुंडी संपूर्ण देश भरात स्विकारली जात होती एवढेच नाही तर देशा बाहेर ही तिला मान होता.

आता बँकां (अधिकोष) च्या जन्मांची कथा पाहू या. सन 1606 मध्ये अॅमस्टरडॅम हे युरोपातील सर्वात मोठे व्यापार केंद्र म्हणून जनमास आले. येथे जगातील 846 प्रकारच्या सोने-चांदीच्या नाण्यांना मान्यता होती. सरकारने तशी हमी दिली. तरीघेण्याआदी मात्र साशंक होते. या नाण्यांच्या वजन आणि सुद्धते बाबत शंका होती सर्व व्यापाऱ्यांनी एकत्र येऊन हि समस्या ही सोडवीली.

एका बँकेची (अधिकोषाची) स्थापना केली. एखाद्या व्यापाऱ्याला त्याच्या कडील नाण्यांचे वमन आणि शुद्धता मोजून त्याच पावती दिली जाई. त्याचे एक स्वतंत्र खाते तेथे उघडले जाईल. जेव्हा आणि तेथे त्या व्यापाऱ्याला गरज असेल तेथे आणि तेव्हा शुद्ध स्वरूपात सोने वास्तविक चलन उपलब्ध होईल किंवा ते चलन किंवा सोने तो दुसऱ्या व्यापाऱ्यास देऊ शकल असे. हा प्रकार व्यापाऱ्यासाठी सोईचा होता.

या बँकेचे प्रशासन अतिशय प्रामाणिक पणे चालविले गेले. त्यामुळे व्यापाऱ्यांचा विश्वास वाढला या बँकेची किंवा अधिकोषाची पावती जगभर मान्य पावली. हवे तेव्हा शुद्ध स्वरूपात धातूंची उपलब्धता हे या बँकेचे वैशिष्ट्य होईल. या बँकेत तत्कालीन कालनावशीत मोठ्या प्रमाणात ठेव ठेवली गेली. हा एक नवा प्रवाह होता.

- सराफांनी दिलेली हुंडी पैशाचे काम का करीत होती.
- सराफांची विश्वासहिता कधी तुटले असे तुम्हास वाटले का ?
- अँमस्टारडम मधील व्यापाऱ्यांना कोणती समस्या आली आणि ती समस्या कशी सोडवली गेली.
- दोन शतकांनंतर अँमस्टारडमची बँक बुडाली. असेका झाले असावे. चर्चा करा.
- सद्याच्या कागदी चलनी नोटवर असलेले वचन वाचा. हे वचन कोण कोणास देत आहे ? या वचनाचे महत्व काय. चर्चा करा.

अधिकोष Banking

आधुनिक अधिकोष (बँक)

- तुम्ही कधी अधिकोष (बँक) गेलात का ? तुम्हाला माहित असलेल्या काही बँकांची नावे सांगा.
- तुम्ही एखाद्या बँकेत (अधिकोष) गेलात तर तुम्हाला अनेक रकाने दिसतील. अनेक कर्मचारी संगणक आणि मोठ मोठ्या वहया घेऊन कामकरतांना दिसतील काही खिडक्यात पैसे भरतील तर काही खिडक्यातून पैसे काढतांना तुम्ही ग्राहकांना पाहात. तेथे एक लहानशी घोला दिसेल तेथे त्या अधिकोषाचा व्यवस्थापक असतो. हे सारे कर्मचारी काय काम करत असतील बरे.

व्यापारी अधिकोष (बँक)

अधिकोषीय कार्य प्रणाली अर्थात बँकींग म्हणजे ग्राहकाकडून पैसा ठेवीच्या रूपात गोळा करणे आणि या ठेवी.

गरजू लोकांना वाटप करते. या अधिकोष (बँक) व्यापाऱ्यांना आवश्यकतेनुसार कर्जही देणे. उद्योगपती, शेतकरी, आणि बँकिंग स्वरूपाचे कर्ज थोड मिळते त्या बँकेना व्यापारी बँक किंवा (व्यापारी अधिकोष) म्हणतात.

ठेवी Cash Deposit

लोक बँकेत ठेवणाऱ्या पैशाला ठेवी म्हणतात. या ठेवीचे अनेक प्रकार आहेत पैकी काही आपण पाहू.

बचत ठेव किंवा बचत खाते Saving Deposit or Saving Account

गीताला आपल्या पगारातून मासिक 5000 रु. सुरक्षीतपणे जमाकरावयाचे होते. ती एका बँकेची शाखा आहे. तिथे ती तिच्या नावे बचत खाते उघडून घेते. त्या खात्यावरतीला थोडे से व्याज ही मिळते.

चित्र 7.2 बँक (अधिकोष) काऊंटर

शोध

- जर ती एखाद्या ATM वर गेली तर तिने पैसे कसे घ्यावे.
- स्वतः च्या बँक शाखेत गेलीतर तीला पैसे घेण्यासाठी काय करावे लागेल.

धनादेश (चेक)

सद्याच्या काळात पैशाची देवाण घेवान करण्यासाठी चेक (धनादेश) वापर वाढत आहे. तुम्हाला जेव्हा एखाद्याला पैसे द्यायचे असतील तेव्हा धनादेशवर तुम्ही त्या व्यक्तीचे नाव लिहता. एखाद्याला पर गावी पैसे द्यायचे असतील तर त्याच्या नावे टपाल नेतो धनादेश पाठवू शकता. दुसऱ्या व्यक्तीच्या खात्यात यांत्रिक पद्धतीने बँकेच्या पद्धतीने

पैसे बदल करू शकता. व्यापाराच्या उद्देशाने जेव्हा वारंवार रोख रकमेची गरज पडते चेक (धनादेश) द्वारे देवाण-घेवाण केली जाते. धनादेश द्वारे देवाण घेवाण करण्याची पद्धती अतिशय लोकप्रिय ठरली आहे.

खालच्या चित्रात स्टेट बँक ऑफ हैद्राबादचा एक धनादेश (चेक) लिहीत आहे. हा चेक चंद्रा यांनी कंचर्ला सुजाता यांना दिला आहे.

- तुमच्या वहीत धनादेशाचे चित्रकाढून तुमच्या मित्राला दीडलाख रुपये देण्याचा नमुना तयार करा.
- रेखांकीत धनादेश धनादेशाचा नमुना (क्रासड चेक) का सुरक्षीत असतो.
- चंद्राला स्वयंचलीत खात्या द्वारे सुजाताला तिच्या खात्यात पावणे दोन लाख रुपये जमा करण्यासाठी काय करावे लागेल ? बँकेत जाऊन या विषयीची माहिती घ्या.
- धनादेशाचा वापर नकरता पेशाची देवाण घेवाण अन्य कोणत्या पद्धतीने होते याची माहिती घ्या.

चित्र 7.6 बँक कशी काम करते ?

चित्र क. 7.3. धनादेशाचा नमुना

एक लाख पंचाहत्तर हजार रुपये एवढ्या किमतीचा हा धनादेश खात्यामार्फत देण्याची खूण धनादेशावर (चेक) (क्रासड) आहे. या धनादेशांना अकांऊट पेयी (च्याच्या मार्फत देय) म्हणतात.

चालू जमाखाते

अनेक व्यापारी दुकानदार, अस्थापना, उद्योगपतींना दैन दीन मोठ मोठे आर्थिक व्यवहार असतात. मलाचा खरेदी करण्यासाठी त्यांना दररोज मोठ्या रकमेची गरज असते तसंच कामगारांची दैनंदिन देणीही असते. त्याच वेळी मोठे मोठी व्यापारी केंद्रे ग्राहका कडून मोठ्या प्रमाणात पैसा वसूल करतात. यात पुरवठादार आणि कामगारांचा मोबदला समाविष्ट असतो. अशा प्रकारच्या व्यवहारासाठी बँकेचे एक वेगळ्या प्रकारचे खाते असले त्यात चालू खाते म्हणतात. चालू खत्यातून पैसा काढण्यासाठी किंवा भरण्यासाठी कोणतेही बंधन नसते. या खात्याचा व्यवहार मुख्य..करून धनादेश द्वारे होतो. या मुळे मोठ्या प्रमाणात रोख रकमेची हाताळणी करण्याची गरज नसते. याच वेळी अशा जमा ठेवीवर अधीकोष कोण त्याही प्रकारचे व्याज देतना ही. परंतु सेवाकर मात्र वसूल करते.

व्यवस्था कशी चलते

एका व्यक्तीच्या खात्यात जमा झालेला धनादेश म्हणजेच दुसऱ्या व्यक्तीच्या खात्यात स्थानांतरीत झालेल्या पैसा होत. हि पद्धती बँकींग प्रणाली राखवते. ती प्रणाली पैसा जमा करते. बँकेची ठेव म्हणजेच पैसा होत.

मोठ्या शहरातून सर्व बँकांचे प्रतिनिधी ठराविक कालांतरात एकत्र येऊन आपापल्या बँकांचे परस्पराशी असलेले देणे-घेणे निस्तरतात. तपास जी केलेले धनादेश एक मेकाना बदली केले जातात. एक मुख्य बँक विस्तरी करण्याचे काम करते. जेथे सर्व बँकाची खाती असतात. बँका अंतर्गत देणेघेणे या प्रधान बँकेमार्फत केले जाते.

नव्या पद्धतीन बँकांचे कामकाज संगणकांच्या माध्यमातून केले जाते त्या बँकाचे सर्व शाखा आंतरजाळाच्या माध्यमातून एकमेकाशी जोडल्या जातात. खातेदाराच्या सहीचा शहनिशा कोणत्याही शाखेत केव्हाही आपोआप केला जातो. यामुळे परगावच्या धनादेशांना इतरत्र पाठवण्याची गरज नसते

- चालू खाते आणि बचत खाते यातील फरक काय ?

किंवा बँकेच्या प्रतिनिधींना परस्परांना भेटण्याची गरजही नसते. एका बँकेची देणी वसुलीसाठी संगणकीकृत प्रणाली उपलब्ध असते. या मुळे देण्या घेण्याची पद्धती झपाट्याने आणि सोप्या रितीने होते.

आंतरजाळ अधिकोष (इंटरनेटबँकींग)

आताच्या सांस्कृतिक ज्ञानाच्या साहाय्याने संगणकांचा आणि आंतरजाळ (इंटरनेट) चा वापर मोठा आहे. जवळपास सर्वच बँका पैशाची देवाण घेण्यासाठी मानवी बळाचा उपयोग करीत होत्या बदलत्या काळानुसार या जागा असा ATM (स्वयंचलीत रोख वाटप यंत्र) (Automated Teller Machine) ने घेतल्या. बँकेचे सारे व्यवहार आताशा संगणक आतरजाळ आणि स्वयंचलीत यंत्रा द्वारे होत आहेत. स्वयंचलीत प्रकारे होणाऱ्या या देवाण घेवाणीस आंतर जाळ अधिकोषीय व्यवहार (इंटरनेट बँकींग) असे म्हणतात. अनेक बँका उधारी खरेदी कार्ड, (क्रेडीट कार्ड) डेबीट कार्ड (तात्काळ देय कार्ड) नेट बँकींग फोन बँकींग आदी सवलती पुरवत आहेत. या सर्वांचा वापर झपाट्याने होत आहे. इंटरनेट बँकींगच्या साहाय्याने सुलभतेने एका खातेदाराच्या खात्यातील रक्कम दुसऱ्या खातेदार च्या

खात्यात स्थानांतर करणे शक्य झाले आहे. खरेदी, विक्री, बचत, कर्जे, कर्जाचे हप्ते परतफेड, विविध प्रकारची देयके भरणे हे अतिशय सोपे झाले आहे.

इंटरनेट बँकींगच्या प्रवेशा मुळे ग्राहकात अनेक फायदे झाले. त्याचा वेळ, श्रम, कागदी काम आणि या सह अनेक फायदे झाले. केवळ एका क्लिक ने पैसा पाठविणे, देयके, खरेदी विक्रीचे पैसे देणे ही. आजच्या प्रचंड गदींच्या काळात वेळेची बचत आणि केव्हाही या बँकींगचा लाभ होता येतो. रघुनाथ या ग्राहकाचे खाते भारतीय स्टेट बँकेच्या सिंददराबाद च्या शाखे आहे. त्यांनी इंटरनेट बँकींग साठी नोंदणी केली आहे. बँकेने त्यांना काही क्रमांक आणि कळीचे नाव पुरविले. रघुनाथांना आपल्या दुर ध्वनी चे देयक द्यायचे होते. ते आतर जाळाच्या माध्यमातून आपल्या खात्याशी जोडले जातात. बँकेने दिलेले गुप्त क्रमांक आणि कळी चेनाव वापरून त्यातील अनेक पर्याया पैकी देयके या पर्यायाची निवड करतात. त्यात दुरध्वनी या माध्यमा खाली आपला क्रमांक आणि देयकाची रक्कम नोंदवतात. एक कळदाबतात झाले काम फक्त या सेवे मुळे वेळेच्या आत देयके दिली जाऊन पुढील अनर्थ टळतात.

The image shows a State Bank of India Demand Draft form. Key fields and their values are as follows:

- RECEIVED BANK:** STATE BANK OF INDIA
- DATE:** 10/12/2016
- NAME OF THE RECEIVER:** CHIEF MINISTER OF DELHI
- AMOUNT IN WORDS:** THREE HUNDRED AND SIXTY FOUR ONLY
- AMOUNT:** ₹ 364.00
- ISSUING AUTHORITY SIGN:** [Handwritten Signature]
- D.D. NUMBER:** 596 20 31

अ गट आणि ब गटातील योग्य जोड्या लावा

अ गट

ब गट

- (अ) कोणत्याही प्रकारच्या रोखरकमेबिना देयके देण्यासाठी असलेली बँकेची पदधत स्वयं चलीत रोख वाटप यंत्र
- (ब) दिवसाचे 24 तास पैसा भरणे किंवा काढण्याची मुभा देणारी बँकींग प्रणाली
- (क) आंतरजाळाच्या माध्यमातून अधिकोषीय व्यवहार करण्याची मुभा असलेली प्रणाली
- (ड) भ्रमण ध्वनी द्वारे खल्यातील शिष्टक तपासण्याची मुभा असलेली अधिकोषीय प्रणाली
- (ई) कोणत्याही प्रकारची देयेके देण्याची मुभा

- () (1) $EQ > rE$
- () (2) फोन बँकींग
- () (3) क्रेडीटकार्ड
- () (4) डेबीट कार्ड
- () (5) नेट बँकींग

मुदतीची ठेव (फिक्स डिपॉझीट)

मनस्वीनीच्या आजोबांना तिला एक अनोखी भेट द्यायची होती. त्यानी तिला एक मुदत ठेवीचे दहा हजार रुपये किंमतीचे प्रमण पत्र देऊन सांगितले की तुला योग्य वेळी महविद्यतयीन शतकासाठी पाच वर्षानंतर अवश्यक तो रक्कम मिळेल. हि रक्कम कशी वाढते ?

मुदतीची ठेव विशीष्ट कालावधी साठी बँकेत ठेवली जाते. कालावधी पूर्ण होण्याआधी परत घेता येतनाही. जर परत घवी असल्यास कोणते ही फायदे मिळत नाहीत. हा कालवधी एक वर्ष, दोन, तीन, पाच, सात वर्ष असू शकतो. तसंच या अशा प्रकारच्या जमा रकमावर व्याजाचा दरही जादा असतो.

- मुदतीच्या ठेवी केव्हा वापराव्या किंवा केव्हा अमलात आणल्या.
- मनविस्थीतीत पाच वर्षांच्या कालवधी नंतर कल व्याज दराने किती रक्कम परत मिळेल.
- मनस्थीतीत वैदकिय कारणासाठी पेशाची अत्यंत गरज आहे. ती अधिकोषा हून पैसे परत घेऊ शकते का ? असे केले तर काय घडेल.

- सर्व प्रकारच्या कर्जदारा कडून अधिकोष एकाच प्रकारचे व्याज घेते का ?
- एखाद्या कर्ज दाराने कर्जाची रक्कम परत नाही केली तर काय होईल ?

कर्जे

बँक किंवा अधिकोष म्हणजे व्यापारी प्रतिष्ठाण, यात ग्राहकांच्या जमा सरमेवर व्याज द्यावे लागते. कर्मचाऱ्यांना पगार द्यावा लागतो. साधन सामुग्रीची खरेदी देखभाळ करावी लागते. त्याच वेळी काडे द्यावे लागते, याच वेळी बँक चालवतांना च नफाही कमवावा लागतो. हि बँक महसूलकता गोळा करते ?

ग्राहकांची जमा / ठेवीच्या माध्यमातून बँकेला मोठ्या प्रमाणात पैसा मिळते. जोपर्यंत लोकांचा बँकेवर विश्वास आहे तो पर्यंत हा व्यवहार चालतो. मागीतले तेंव्हा पैसा उपलब्ध होत असेल तेव्हाच ग्राहकांचा विश्वास कायम राहतो. खुपसे लोक महिण्याच्या सुरुवातीला मोठ्या प्रमाणात पैसा काढून घेतात. जर ग्राहक शेतकरी असतील तर विशीष्ट हंगामाच्या काळात मोठ्या प्रमाणात पैशाची गरज लागते. यामुळे बँकाही विशीष्ट काळावधीच्या काळात मोठ्या प्रमाणात रोख रक्कमेची उपलब्धता ठेवणे. या मुळे ठेवीदारांना हवेत्या क्षणी त्यांचा पैसा उपलब्ध होतो. हा विश्वास तेव्हाच कायम राहतो जेव्हा लोकांना योग्य वेळी पैसा वापरण्यास उपलब्ध होतो.

त्याच वेळी दुसरीकडे बँका गरजू ग्राहकांना कर्जे वाटप करतात. हि कर्जे लागू आणि देय असलेल्या व्याजासह परत करावयाची असतात. या बँका सरकारलाही कर्जे पुरवठा करतात. त्यातून काही प्रमाणात व्याजाच्या रूपात फायदा होतो. विविध प्रकारच्या कर्जांच्यारूपांत दिलेल्या रकमेवरील व्याजा दि बँकाची मोठी कमाई होई.

7.4.ATM मधुन पैसे घेताना ग्राहक

कर्जाचे प्रकार

समाजातील विविध घटना बँका विविध प्रकारची कर्जे आणि आगावू रक्कम उपलब्ध करते यात व्यापारी उद्योगपती, शेतकरी, लघु उद्योग आदी. या समविष्ट असतो. आता काही उदाहरणे पाहू.

रहम हा लहान शेतकरी आहे. त्याच्याकडे चार एकर एवढी शेत जमीन आहे. त्यात तो भाताचे पीक घेतो. त्याला पेरणीच्या वेळी खतासासाठी व बियाण्यासाठी पैशाची गरज भासते. त्यासाठी तो बँके कडून दहा हजार रुपये एका हंगामसाठी कर्ज घेतो. त्याबदल्यात तो तारण म्हणून शेती ची कागद पत्रे गहाणी ठेवतो.हंगाम संपल्यानंतर बँकेच्या व्याज दराने घेतलेले कर्ज तो परत करतो.

लीला बाईना तयार घरघ्यायचे आहे. त्यासाठी त्या रुपये आठ लाख एवढे गृहकर्ज बँकेकडून घेतात. त्यासाठी तारण म्हणून घेतलेले घर बँकेकडे गहाण राहते. दर महिण्याला त्यांच्या पगारातून ठराविक रक्कम कर्जाच्या हप्ता म्हणून परतफेड केली जाते. कर्जाची संपूर्ण पणे परत फेडकेल्यानंतर घराची मालकी हक्क कागदपत्रे त्यांना परत मिळतात.

शांता ही महिला बचत गटाची सदस्य आहे. तिने राहत्याघराच्या डागडूजी साठी बँकेकडून कर्ज घेतले आहे. ती स्वयं सेवी गटाची सदस्य असल्याने व तारणासाठी तिच्याकडे काहीच नसल्याने गट तिची जबाबदारी घेतो. कर्जाची परत फेड करण्याची जबाबदारी गटाची असते.

बँकेच्या कर्जाविषयक नियमा प्रमाणे विविध लोकांना विविध प्रकारचे कर्ज वितरीत केले जाते. कर्जाची गरज, व्याजाचा दर, मुदत, कागदपत्रांची आवश्यकता परतफेडीची पद्धत यावी कर्ज घेण्यासाठी पुरक असतात.

DIGITAL PAYMENT OPTIONS

अंकात्मक पैशाचे छेय स्वरुप

1. NEFT-(NATIONAL ELECTRONIC FUND TRANSFER) या पद्धतीद्वारे एकादी व्यक्ति दुसऱ्या व्यक्तिच्या खात्यात स्वयंचलित पद्धतीद्वारे पैसे पाठवू शकतो.
2. RTGS- REAL TIME GROSS SETTLEMENT एखादी रक्कम उदा. 2 लाख, 3 लाख व्यक्तिच्या किंवा संस्थेच्या खात्यात हस्तांतर केले. जाऊ शकतात.
3. IMPS - IMMEDIATE PAYMENT SERVICE मोबाइल फोनद्वारे अंतर्जाळ बँक खात्याद्वारे किंवा एटीएम द्वारे पैसे पाठवू शकतो. यासाठी आपला मोबाइल नंबर बँकेत नमूद करावा लागतो. बँक बंद असेल तरी ग्राहकांना ही सेवा उपयोगात आणता येते.
4. UPI - UNIFIED PAYMENT INTERFACE बँकेचा आय.एफ.एस कोड वापरून खातेदाराचे नाव, पत्ता, खाता क्रमांक या सर्वा शिवाय आधार नंबर व VPA च्या सहाय्याने आपल्याला पैसे

ताबडतोब पाठविता येतात. यासाठी भीम (BHIM) ऍपची मदत घ्यावी लागते.

5. USSD - लहान रकमेसाठी ही एक मोबाइल बँकींग सेवा आहे. यासाठी स्मार्ट फोनची आवश्यकता नाही, कोणतीही KYC याचा वापर करू शकतो.
6. RU-PAY CARD (ATM CARD/DEBIT CARD) आपल्याकडे बँकेद्वारे मिळालेल्या ATM CARD/ DEBIT CARD चा वापर करून कोणतीही वस्तु किंवा सेवा मिळविता येते. सर्व कार्डधारक प्रधानमंत्री जनधन योजना साठी योग्य आहेत.

सुचना: पहिल्या चार सेवांसाठी IFSC CODE ची आवश्यकता असते. परंतु USSD साठी IFSC CODE ची अंतर्जाळ हस्तांतराची आवश्यकता नसते, IFSC CODE मध्ये एकूण 11 अंक असतात. त्यापैकी पहिले 4 अंक बँकेचा कोड दर्शवितात व उरलेले 4 अंक बँकेची शाखा क्रमांक दर्शवितात.

महत्वाचे शब्द

1. वस्तुरूप विनिमय	2. नमुन्याचे प्रकार	3. जमा	4. बचत
5. कर्ज	6. व्याज	7. धनादेश	

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. रक्कम बँकेत (अधिकोष) ठेवण्यातील अडचणी आणि तोटे आहेत का ? विचार करा.
2. धना देशा द्वारे पैशाची देवाण घेवाण करणे सोपे आणि सोईस्कर का आहे ?
3. संपूर्ण जमा रकमेच्या कांही हिस्सा बँक आपल्या कडे शिल्लक असते. असे का ? या मुळे बँकेचा कसा व कोणता फायदा होतो ?
4. जास्त प्रमाणातील खातेदारांनी बँकेत पैसा न ठेवायचे ठरविल्यास त्याचा बँकेच्या व्यवहारावर कसा परिणाम होतो.

5. कर्जदारांनी मोठ्या प्रमाणात कर्ज परतफेडीस नकार दिला तर त्याचा बँकेच्या कार्य प्रणालीवर कोणता परिणाम होईल ?
6. मुदतीच्या ठेवीवर मिळणाऱ्या व्याजा पेक्षा जादा दाने व्याज कर्जावर आकाळले जाते. त्याच कालावधीसाठी, असेका व्हावे असे तुम्हाला वाटते ?
7. समजा याच वर्षी पावसाचे प्रमाण सरासरी पेक्षा निम्मे आहे. या पुढे उत्पन्न ही अपेक्षे पेक्षा निम्मेच होणार, अशा परिस्थितीत बँका कडून घेतलेले कर्जही निम्मेच परत करावे असे काही ना वाटते तर कांहीना कोणत्याही परिस्थितीत पुर्ण कर्जाची परत कडे व्हावी असे वाटते. पुढील वर्षाच्या कृषी उत्पादनांचा अंदाज बांधून बँकानी काय करावे असे तुम्हाला वाटते ? का ?
8. कर्जाचे प्रकार मधळ्याखालील परिच्छेद वाचून प्रश्नाचे उत्तर द्या ? तुमच्या भागात कोणत्या प्रकारची कर्जे जादा प्रमाणात आहेत ?
9. स्वयं सेवी गटातील सदस्यांना मिळणारी कर्जे फायद्याची आहेत. असे तुम्हास वाटते काय ? कसे ?

कृत्यः

समजा तुम्हाला दोन हजार रुपयांची गरज आहे. तुम्ही धनादेश लिहून तुमच्या भाबाला बँकेत पाठवा.

प्रकल्प कार्य :

एखाद्या बँकेला भेट द्या, अथवा बँक कर्मचाऱ्याला शाळेत निमंत्रित करून खालील बाबींचा शोध घ्या.

- (अ) आपल्या नावावर बचत खाते कसे उघडावे ?
- (आ) धन दिशांचे विस्तरीकरण बँका कशा करतात ?
- (इ) स्वयंचलीत राष्ट्रीय निधी हस्तांतरण (NEFT) कसे काम करते ?
- ❶ स्वयं चलीत रोकड यंत्रासाठी सुरक्षेचे उपाय काय ? संगणक कशाची पडताळणी करते ?
- ❷ धनादेशा व्यतीरिक्त लोक धनाकर्ल आणि स्वचलीत रोकड हस्तांतरण पद्धती देवाण घेवाणा साठी वापरतात. शोध घ्या ?
- (ऊ) स्वयंचलीत माध्यमा द्वारे रोकड घेणाऱ्या ग्राहकाचा कोणता फायदा होतो. जर त्याने धनादेशाऐवजी हि पद्धत वापरली तर.

औद्योगीकरणातील बदल Changes in Technology:-

वेगवेगळी यंत्र सामग्री मशीन यांचा आपल्या दैनंदिन जीवणाचा एक भाग झाला आहे. ज्या वेळेस आपण मोबाइल फोनवर बोलतो, आपण दररोज T.V. पहातो किंवा संगणक चालवतो. अशा वेळेस आपणास औद्योगीकरणात कशी प्रगती होत आहे हे समजते. सध्याच्या संपर्कत्माक युगात प्रत्येक माहिती ही आपणास Computer संगणक द्वारे मिळत असते, नौकऱ्याची माहिती धंदा आर्थिक देवाण घेवाण, बँकींग सेवा इत्यादी सर्व संगणक Computer द्वारे आपणास मिळते एवढेच नाहीतर आपण पेन्सिलचे टोक काढण्यासाठी, स्वैयपाक करण्यासाठी पण वेगवेगळ्या यंत्रांचा उपयोग घेत असतो. लहान लहान वस्तु पासुण ते मोठ मोठ्या Technology औद्योगीक उपकरणे पर्यंत आपण यंत्रांचा वापर करत आहोत. मग ते आपल्या घरात असो किंवा कारखाण्यात असो, समाचार आकाशवाणी कार्यक्रम असो, वाहतुक नियम असो या सर्व प्रकारच्या क्षेत्रात आपण औद्योगीक उपकरणांचा वापर करतो.

थोडा विचार करा मोठ मोठे यंत्र व औद्योगीक उपकरणे ही वाहतुक क्षेत्रात व कारखाण्यात वापरल्या जात आहेत व त्या कशा चालवतात हे ज्ञान पण सोपे झाले असुण एकदम कमी वेळेत लवकर आपण तो शिकत आहोत. त्या मुळे आपण शारिरीक कष्ट न लागता कमी वेळेत ज्यास्त काम आपण करित आहोत व त्या मुळे आर्थिक प्रगती वेगाणे घडूण येत आहेत. या औद्योगीकरणा मुळे कारखाण्यात क्रांतीकारी बदल येत आसलेला आपणास दिसुण येत आहे. हा बदल आपणास 18 व्या व 19व्या शतकात वेगाणे झालेला दिसुण येतो.

- या औद्योगीक प्रगतीत होणाऱ्या बदलास कोनाचा वाटा मुहत्त्वपूर्ण आहे ?

रेल्वे स्टीम इंजन मुळे (steam engine) कारखाण्यात उत्पादन क्षेत्रात एकदम बदल झालेला आहे व अशा इंजना मुळे नवीण शक्ति पण आपणास मिळत आहे मुख्यता विद्युत विभागात (Electricity).

ज्या वेळेस नवीण मशीण येते व चालवण्याच्या पद्धतीत फरक होतो यास संशोधन किंवा शोध आसे म्हणतात. नवीण मशीण चालवण्या साठी आवश्यक त्या युक्ती त्याचे ज्ञान यावर शिक्षण दिले जाते व ते सुद्धा औद्योगीक उपकरणे मुळे सोपे झाले आहे. अशा उपकरणे मुळे वेळेची बचत होत आहे. कमी वेळेत ज्यास्त काम केल्या जाते कमी वेळेत जास्त उत्पन्न कारखाण्यात काढल्या जाते. जसजसे नवनवीण यंत्रे येत आहेत तसतसे नवनवीण युक्त्या/कल्पना पण मशीण चालवण्या साठी येत आहेत. x-ray यंत्र या मुळे पुर्वी पेक्षा आता स्पष्ट दिसणारे power loom यंत्र आहे. तसेच उत्पादन पद्धतीत सुद्धा नवीण पद्धत आल्याचे आपणास दिसुण येते.

चित्र 8.1 महिला विनकर

चित्र 8.2 1940 (डावी) मध्ये कोया जातीचे पुरुष व स्त्रीया ताडाच्या झाडाच्या फळाचा रस काढित असलेले व कुजऊन चटई विनकाम करत असलेले हैद्राबाद मधील चित्र

उदा:- अमेरिकेच्या हेन्री फोर्ड याने कार वाहन उत्पादनात वाढ करण्याकरीता संशोधकाची सभा घेतली व त्यास लागणाऱ्या सामाणाची उत्पत्ती करण्याचे तसेच इंजिन बणवणे व ते मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करणे ठरवले व तसे त्याणी कार्य केले या मुळे उत्पादन क्षेत्रात भरपूर वाढ झाली निर्यात वाढू लागली व देशाची प्रगती होऊ लागली तसेच संगणक, Radio रेडीओ या संवाद, परस्पर संपर्क Communication विभागात पण वेगाणे प्रगती झाली सेकंदातच माहिती जगाच्या एका कोपऱ्यातुण दुसऱ्या कोपऱ्यात पोहचत आसलेले दिसुण येत आहे. व त्यातुण नव युवकांना नौकऱ्याच्या संधी मिळू लागली. लोखंडी वस्तु बणवणाऱ्या कारखाण्याची मागणी वाढू लागली व त्यातुण नवीण यंत्रे येऊ लागले अशा नवीण नवीण यंत्रा मुळे औद्योगिक क्रांती कारी बदल घडूण येऊ लागला. कारखाण्यात नवयुवकांना नौकऱ्या मिळू लागल्या. उदा:- कार व बसा (car and bus) या लोखंड व स्टील पासुन तयार केल्या जातात व त्या करीता चालकाची, मेकॅनिक, पेट्रोल इत्यादी लोकांची आवश्यकता असते.

आतापर्यंत आपण यंत्र, औद्योगिक उपकरणे,

- संगणक computer मुळे आपल्या जीवनात काय परिवर्तण घडूण आले ?
- मनोरंजन विभागात औद्योगिक बदल झाला असे तुम्हास वाटते का ? ते कसे ?
- प्रथम रेल्वे इंजिन तयारी क्षेत्रात कसी प्रगती भारतात झालेली दिसुण येते ?
- तुम्ही तुमच्या आजुबाजुच्या गावात/शहरात सौरशक्ति (solar energy) चा वापर होतो आहे का ? त्यावर थोडक्यात लिहा - यात आवश्यक तेवढी प्रगती का होत नाही, चर्चा करा ?

व त्यांच्या पासुन होत असलेला फायदा पाहीतला पण या यंत्राचा, औद्योगिक उपकरणाचा काही विपरित परिनाम पण मानव जीवनावर पडलेला दिसुण येत आहे. उदा:- 19 व्या शतकात इंग्लंड मध्ये भरभराटीने वाढत असलेल्या सुत गिरणी मुळे उत्पन्न वाढले पण सर्व साधारण व्यक्तिके काम कमी झाले. त्या मुळे तिथे बेकारी वाढू लागली. 10 व्यक्तिके काम 5 व्यक्त करू लागले. त्या मुळे बेकारी वाढू लागली.

तसेच कृषी विभागात गवत, पिके कापण्यासाठी नवीण यंत्रे आल्या मुळे बऱ्यात शेत मजुरदारांना बेकार राहावे लागू लागले. ज्या वेळेस भारतात सर्वप्रथम संगणक आले त्या मुळे पण बरेच युवकांना बेकार राहावे लागू लागले.

हे सत्य आहे कि कांही विभागात आपण नौकऱ्या/काम गमावत आहोत पण कांही नवीण विभागात नौकऱ्या/काम आपणास मिळत आहे.

कांही असो औद्योगीकरणाचा समाजावर चांगला वाईट प्रभाव पडत असलेला दिसुण येतो.

काय या परिस्थितीतुण बाहेर पडण्याचा कांही मार्ग आहे का ? व त्या पासुण कांही फायदे आहेत का? यावर जर आपण लक्ष केन्दीत केले तर भारतात तिन प्रकारच्या परिस्थिती दिसुण येतात.

औद्योगीकरणामुळे कृषी क्षेत्रात झालेला बदल:-

भारत देश स्वतंत्र झाला त्या वेळेची शेती पद्धत ही जुनी परंपरागत चालत आलेली होती शेतकरी गहु, ज्वारी, भाजीपाला, कापुस इत्यादी लावत असत. व ते पुर्णपणे पावसावर न नदि किंवा विहरीच्या पाण्यावर अवलंबुण राहत असत. व वर्षातुण एकच पिक घेत असत व नंतर लाकडाच्या नांगराणे नांगरणे, गवत कापणे, धाण्य कापणे वगैरे काम करत असत. व त्या धाण्यातील ते “बी” म्हणुण दुसऱ्या वर्षी साठी काढुण ठेवत असत तसेच वाहातुकी साठी बैलगाडीचा वापर करत असत शेतीचे सर्व काम घराच्या घरीच सर्व व्यक्ति मिळुण करत. स्वतंत्र्यानंतर हळूहळू सरकार तळे बांधणे सुरू केले त्याच बरोबर कृषी क्षेत्रात संशोधन केल्या जाऊ लागले.

विद्युतवर डिझेलवर चालणाऱ्या मोटारीचा यंत्राचा शोध लागला. शेतीला पाणी पुरवठा भरपूर होऊ लागली तसेच पुढे पुढे कांही संस्था कंपण्या नवीण नवीण “बी” बियाणेचा शोध लावु लागले त्या मुळे पिक भरपूर पिकू लागले. तसेच किटकनाशक औषद्यांचा पण शोध लागू लागला. त्या मुळे पिकांवर पडणाऱ्या रोगांना नियंत्रित केल्या जाऊ लागले.

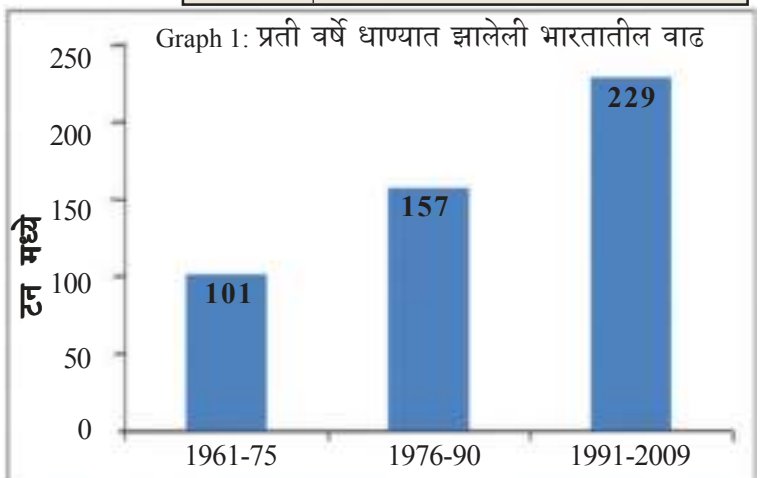
शेतकऱ्यांना सहकार बँक ध्वारे

नवनवीण उपकरणे पुरवल्या जाऊ लागले. तसेच कृषी करिता लागत असनारी प्रत्येक वस्तु बाजारात मीळू लागली. सरकार शेतकऱ्यांना नवीण पद्धतीणे शेतीकरण्यासाठी ट्रक्टर, फवारणी यंत्र, पेरणी यंत्र वगैरे सवलतीणे देऊ लागले तसेच शेतकऱ्यांना उत्पन्न वाढवण्या साठी प्रोत्साहण देऊ लागले.

औद्योगीक उपकरणाचा प्रभाव Impact of Technology:-

नवीण नवीण यंत्र/उपकरणाचा शोध लागू लागल्यामुळे कृषी क्षेत्रात क्रांतीकारी बदल होऊ लागला. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढू लागले. कमी वेळेत ज्यास्त काम होऊ लागले. यंत्रा मुळे अवघड काम सोप्या पद्धतीणे व कमी वेळेत होऊ लागले. खालील टेबलावर आपण लक्ष दिले तर आहार-धाण्याचे कसी वाढ होत गेली ते दिसुण येते. 19व्या शतकात व 21 व्या शतकात कृषी विभागात गव्हु, ज्वारी, कापुस वगैरे पिक कसे वाढत गेले, प्रत्येक वर्षी 200 टन पेक्षा ज्यास्त पिक पिकू लागले ते खालील टेबलावरुण स्पष्ट होते.

धाण्य उत्पादनात वर्षानुसार वाढत गेलेली भारतातील वाढ	
काळ	धाण्य गिरणीतील टनवर असलेले उत्पन्न प्रतीवर्षी
1961-75	101
1976-90	157
1991-2009	229

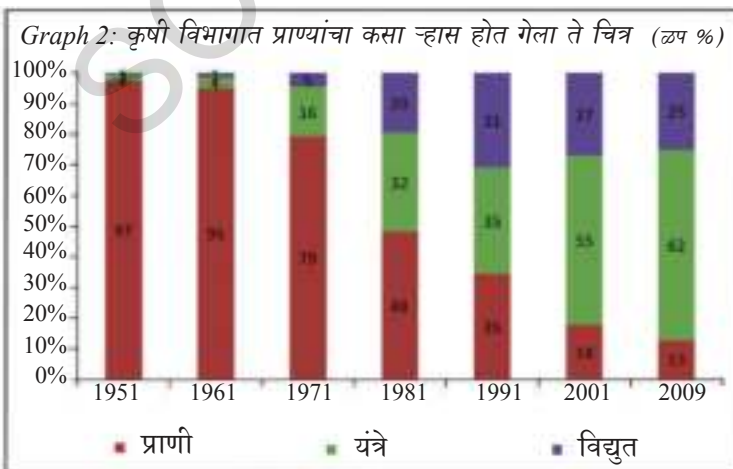
उत्पादन पद्धतीतील बदल Changes in production process:-

नवीन कृषी यंत्र, अवजारे या मुळे कृषी उत्पादन पद्धतीत पण बदल झाला. काही भागात शेतकरी वर्षातुण एक वेळेस पेरणी करत असत त्या मुळे मजुरदारांना मजुरी मीळू लागली.

कृषी विभागात यांत्रिक बद्धल आल्यामुळे मजुरदार वर्षभर नौकर म्हणून न राहाता दररोज मजुरी करून ज्यास्त मजुरी मिळवू लागला पण या ठिकाणी त्याची परंपरागत नौकरी करण्याची पद्धत नष्ट होऊ लागली. व तो कुठे काम मीळते तिथे काम करून मोकळा होऊ लागला. शेतकऱ्यास धान्य पिक कापणी च्या वेळेस मजुरदार भेटत नसत व मजुरदार ज्यास्त मजुरीची मागणी करत असत पण आता हे काम पण यंत्रावर पिक काढल्या जात आहे व त्यात मजुरदारांना चांगली मजुरी मिळत आहे पण तो जुणी काम/नौकरी करण्याची पद्धत मागे पडली आहे.

बैल व इतर प्राण्यांच्या शक्तिचा वापराचा ऱ्हास:-

सध्याच्या नवीन पद्धतीत ट्रॅक्टरणेच मालवाहतुक केल्या जात आहे व तसेच नांगरणे, पेरणे, पाणी देणे, गवत कापणे वगैरे कामे ट्रॅक्टरणे केल्या जात आहेत म्हणजे बैल, ऊंट व इतर प्राण्यांचा जो

वापर शेती कामा करीता केल्या जात होता तो कमी होत आहे. त्या करिता खालील तक्ता पहा.

लहाण शेतकऱ्यांना यंत्राचा वापर करणे परवडत नाही व तसेच त्यांना खेडे गावात काम करावे लागते जर ते यंत्राचा वापर करू लागले तर त्यांना वर्षभर मोकळे राहावे लागते.

गवत/धान्य काढणे यंत्रा मुळे बेरोजगारात वाढ:-

सध्याच्या नवीन यंत्रात हे एक धान्य काढण्याचे नवीन यंत्र ऊपलब्ध आहे त्यामुळे ज्यास्त धान्य एकदम लवकर कमी वेळेत काढल्या जाते तसेच गवत वगैरे कापणी पण केल्या जाते पण यामुळे मजुरदारांना मजुरी पासुण दुर राहावे लागू लागले.

चित्र 8.3: धान्य काढण्याचे यंत्र

या धान्य काढण्याच्या यंत्राचा उपयोग धान्य काढणे, गोळा करणे, कापणी करणे असे काम सहज व कमी वेळेत केल्या जाते याला गवत धान्य कापणी यंत्र म्हणतात.

या यंत्राचा वापर आंध्रप्रदेशात समुद्र किनार पट्टीच्या भागात जास्त केल्या जातो. त्यामुळे वेळेची बचत होते व शेतकरी लवकरच दुसरे रबीचे पिक घेत असतो. ओरीसा या भागात पण या यंत्राचा जास्त वापर केल्या जातो या मुळे वेळेची बचत होते. व कमी वेळेत शेतकरी जास्त काम करित असतो व या करीता मजुरदार पण फार कमी लागतात.

गवत/धाण्य यंत्राचा अभ्यास केला तर कांही शेतकरी खालील माहीती देतात:

शेतकरी एका एकरा मागे एक कूटल धाण्य वाचवतो तो हाताणे कापणी व धाण्य जमा केल्याणे. गवत/धाण्य कापणी यंत्र चालक हा यंत्रास चालवण्या साठी 1100 ते 1400 रु. भाडे घेतो व ते शेतकरी भरतो. यंत्र चालक एका घंट्यात एक एकर धाण्य काढतो जर हे काम हाताणे केले तर 5 मजुरदारांना 4 दिवस काम करावे लागते जर 10 मजुरदाराणे काम केले तर 2 दिवस लागतात. समजा त्या गावात 250 मजुरदार आहेत व 1000 एकर धाण्य सर्वाणी मीळूण काढले तर 55 दिवसात ते पुर्ण करतील. म्हणजे एका दिवसी 18 तास काम करतात.

पण 250 मजुरदार हे 80 दिवसाची मजुरी गमवतात.

या यांत्रिकी करणाचा प्रभाव शेतकऱ्यांवर पडत असलेला दिसुन येतो. त्यांना भरपुर काम भेटत नाही व बेरोजगारी वाढत गेलेली दिसुण येते.

जर शेतकऱ्यांना खेडेगावात जर काम मिळना गेले तर ते कसे जीवन जगतील ? बाहेरगावी फारच कमी काम त्यांना मिळते.

- कृषी कामासाठी गवत/धाण्य कापणी यंत्रा मुळे काय फायदा होतो व त्यांचा कृषी उत्पन्नावर काय प्रभाव पडतो ते लिहा ?
- गवत/धाण्य कापणी यंत्रा मुळे खेडे गावातील बरेच मजुरदार नाराज आहेत. त्याचे कारण काय ?
- सामुहीक गवत/धाण्य कापणी मुळे शेतकरी मजुरदारांना काही दिवस कामापासुण दुर रहावे लागते त्याची यादी तयार करा ?

- गवत/धाण्य कापणी यंत्रा मुळे भारतातील शेतकरी मजुरदार बेकार राहावे लागत आहे. यावर माहीत लिहा ?

आधुनिक नवनवीण यंत्र सामुग्रीचा वापरामुळे कामाच्या पद्धतीत फरक आलेला दिसुण येतो कारण शेत मजुरदारांना नवीण ज्ञान घेण्याची आवश्यकता भासत असते जसे ट्रॅक्टर चालवणे, पाणी देणे, फवारणी करणे, पेरणी करणे, औषध टाकणे हे सर्व यंत्रावर करावे लागत असल्यामुळे त्यांना शिक्षणाची गरज होत आहे. त्या करीता त्यांना शहरात मेकॉनिक वगैरे क्षेत्रात काम मिळत असते पण हे मजुरदारांना मजुरी पुरत नाही ज्यास्त दिवस काम त्यांना देण्याची गरज आहे.

- नवीण यांत्रिकीकरण मुळे मजुरदारांना नवीण काम खेड्यात मिळत असते ते यंत्र चालवणे, दुरुस्ती करणे, वगैरे करीता तसेच रोडबांधणे, बंडाचे काम, तळेबांधणे या सरकारी कामगार योजणे मार्फत काही प्रमाणात काम मिळत असते.

जर तुम्ही खेडे गावात राहात असाल तर या योजनाचा मजुरदारांना कितपत फायदा होत आहे व त्यांचा त्याच्या जीवनावर काय प्रभाव पडत आहे याची माहीती गोळा करा ?

चित्र 8.4: सामुहीक कामाचे छाया चित्र.

औद्योगीकरण व कारखाने Technology and Industry:-

मागच्या 7व्या वर्गात जगतैय्या कूटूंबात कशा प्रकारे इकत साडी विनत असत थोड आठवण करा पाहू. 7 सुतगिरण्या व कारखान्या मुळे कपडे बणवण्यात बदल घडून आला. आज 10 करोड लोक वेगवेगळ्या सुतगिरण्या कापड कारखान्यात काम करीत आहेत. कृषी क्षेत्रा नंतर या क्षेत्रातच सर्वात ज्यास्त लोकांना काम मिळत आहे.

चालणाऱ्या सुतगिरण्याचा हस्तकला व उत्पादन यावर पडनारा प्रभाव:-

सर्व प्रथम ब्रिटीशांनी विद्युतवर चालणाऱ्या सुत गिरण्या भारतात आनल्या जस जसे नवीण सुत गिरण्याद्वारे कपडे तयार होऊ लागले तसतसे हस्तकला वर तयार झालेल्या कपड्यांना बाजारात मागणी कमी होऊ लागली. अशी परिस्थिती बरेच वर्षे चालत राहिली.

विद्युत सुत गिरणीवर व सुतगिरणी कारखान्या उत्पादनात पण फरक पडू लागला. कारखान्यात हजारो लोकांना काम मिळू लागले.

तसेच लहाण विद्युत गिरणी मध्ये फार कमी लोक काम करतात व ही गिरणी प्रत्येक विनकराच्या घरी सुद्धा बसवता येते व घरातील व्यक्तित्च अशी गिरणी चालवतात.

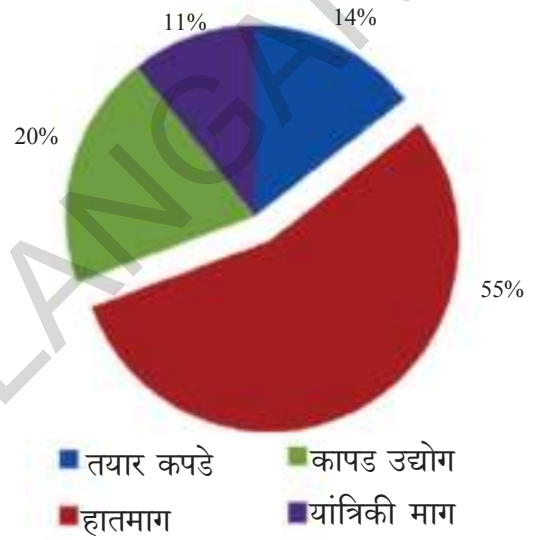
जास्तीत जास्त कारखान्यात चांगले, आकर्षीत, कपड्याचे उत्पन्न होऊ लागले. त्या मानाने पावरलूम लहान गिरणीतील कपड्यांना बाजारात मागणी कमी होऊ लागली.

नवीन नवीन शर्टिंग शुर्टिंग साडीज कारखान्यात तयार होऊ लागल्या आहेत. तसेच ब्लँकेट, धोती, टावेलस, चादर हे रेषमी व शिल्क पासुन बनवल्या जाऊ लागल्या

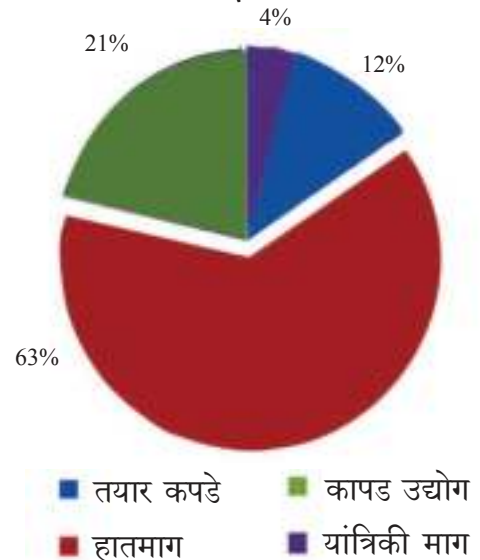
हातगिरण्यांचा प्रभाव Impact of Powerlooms:-

1940 मध्ये फक्त 40,000 हातगिरण्या (powerlooms) होत्या व आता जवळ पास 5 लाख हातगिरण्या (powerlooms) युनिट 23 लाख विणकराच्या सहाय्याणे चालत आहेत. बरेच युनिट हे लहान असुण त्यात 1-8 युनिट असतात. तमीळनाडू, महाराष्ट्र, गुजरात यात पुष्कळ पावरलूम (powerlooms) युनिट आहेत. आपल्या आंध्रप्रदेशात 50,000 इतके पावरलूम युनिट आहेत.

कापड उत्पादन - 1988-89

कापड उत्पादन - 2010-11

हस्तसुतगिरण्याचा आकृती पहा 1980 पासुण त्यात कमी प्रगती होत गेली ते माहीत होते.

powerloom लहान लहान हस्तकला सुतगिरण्या या लहान लहान घरात सुरू करूण कापड तयार करत असत आता यात खुपच बदल आलेला दिसुण येत आहे या powerloom द्वारे 60,000 लोकांना काम मीळत आहे.

हस्तकलाच्या मागणीत घट (न्हास):-

दिवसें-दिवस हस्तकला कपड्याची मागणी कमी होत असलेले आपणास दिसुण येते 1988 मध्ये 33 लाख हॅन्डलूम (हस्तकला) गिरण्या चालत होत्या तेच 2009-2010 मध्ये याची संख्या 24 लाख इतकी घसरली. खालील तक्त्यांत पहा कशा प्रकारे हॅन्डलूम (हस्तकला) युनिट संख्या ही कशी वेगवेगळ्या राज्यात कमी होत जाऊ लागली. यात विकास आनण्या करीता हॅन्डलूम (हस्तकला) यात नवीण पद्धतीणे उत्पादन करायची गरज आहे त्या करीता सरकार शासनाची मदत हवी आहे व कामगारांना विणकरांना सवलतीत माल पुरवठा केला पाहीजे तरच ते powerloom ची बरोबरी करू शकतात.

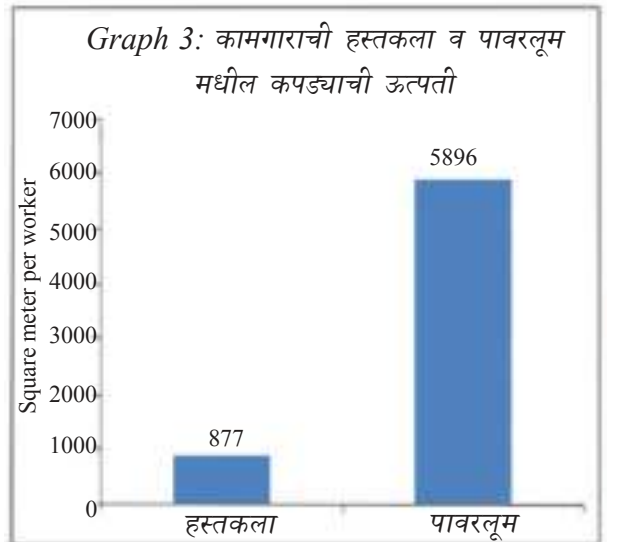
चित्र 8.5: पोच्चमपल्ली सारी विणकाम चित्र.

याचे कारण म्हणजे powerloom पावरलूम यात यंत्र सामुग्रीत विकास होत गेलेला आपनास दिसुण येतो.

पण सध्या काही समस्या पावरलूम powerloom कामगारा समोर येत आहेत. पावरलूम व कारखाण्यातील कामगाराच्या पगारीत फरक आहे. पावरलूम युनिटात काम करणाऱ्या लोकांना कमी पगार मिळतो तर मील कारखाण्यात कामगारांना महीण्या महीण्याला पगार मिळतो व तो पण ज्यास्त मिळतो. पावरलूम मध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना कपड्याच्या तुकड्या प्रमाणे कामानुसार पगार मिळतो.

हस्तकला उत्पन्न व त्यातील बदल		
राज्य	1988	2009
तेलंगाना व आंध्रप्रदेश	5,29,000	1,24,700
गुजरात	24,000	3,900
कर्नाटका	1,03,000	40,500
महाराष्ट्रा	80,000	4,500
मध्यप्रदेश	43,000	3,600
पंजाब	22,000	300
तामीळनाडू	5,56,000	1,55,000

तक्त्या कडे पहा कपडा उत्पत्ती करता येनारा खर्च कामगारा करीता powerloom मध्ये 60 लाख हस्तकला पेक्षा जास्त आहे.

पावरलूम powerloom मध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना आरोग्यकार्ड, पेंशन, नौकरी स्वरक्षण व इतर आवश्यक त्या सवलती दिल्या जात नाहीत. जर काम करते वेळेस विद्युत बंद झाले, किंवा अन्य कारणा मुळे काम बंद झाले तर पगार त्यांना दिल्या जात नाही.

अशी परिस्थिती कारखान्यात राहात नाही. त्या ठिकाणी कामगाराचे संघटण असते व कामगारांची पगार ही नियमा प्रमाणे पक्की केलेली असते.

powerloom मध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना पुष्कळ अडचणींना तोंड द्यावे लागते. पावरलूम युनिट मध्ये काम केल्याने अस्तमा, अनेमियाँ, मलविसर्जन समस्या, व इतर आरोग्य विषयी समस्या येतात. त्याचा प्रभाव स्त्रीयावर पडतो व त्यांचे व मुलांचे पण आरोग्य खराब होण्याची शक्यता असते.

- कापड उत्पादन हे चार भागात विभागल्या जातो तो हॅन्डलूम मध्ये व कारखान्यात ते आणि _____
- _____ या राज्यात सर्वात ज्यास्त हॅन्डलूम (हस्तकला) 1988 या वर्षी _____ या राज्यात सर्वात ज्यास्त 2009 या वर्षी, कोणत्या राज्यात सर्वात कमी

हस्तकला गिरण्या (हॅन्डलूम) 2009 या वर्षी होत्या.

- _____ पगार कामगारांना मीळतो तेव्हा _____ पगार कामगारांना मीळनारा _____ पगार _____ असतो.

नौकरीत औद्योगिक बदल Technology change in Service Sector:-

औद्योगिकरणाचा प्रभाव विविध प्रकारच्या नौकरदार कामगारावर पडू लागला त्याचा जास्त परिणाम कारखाने व कृषी क्षेत्रात पडू लागला. कारखान्यात कपडा तयार करावा म्हणजे शेतकऱ्याला कापूस लावावा लागू लागला व तो नंतर जवळच्या बाजार पेठेत पावरलूम युनिट मध्ये विकल्या जात असे त्या करीता वाहणाची गरज भासू लागली, त्या करिता चालक, मजुरदारांची आवश्यकता पडू लागली, सुत कारखान्यात पाठवावा लागू लागला व कारखाना व्यवस्थीत चालण्यासाठी त्यात काम करण्यासाठी कामगार, डॉक्टर, शिक्षक, चालक, वकील, धोबी,

चित्र 8.6: महिला रेडीओ दुरुस्त करत असलेले चित्र, व टेलीफोन दुरुस्त करीत असलेले चिनमधील दृश्य

हजाम वगैरेची गरज भासु लागली. व त्या मुळे लोकांना रोजगार मिळू लागला.

एवढेच नाहीतर कारखाण्यात लिपीक, क्लर्क, मैनेजर, कम्युनिकेशन, आर्थीक हिशोब पहाणारे अकाऊंटंट इत्यादी लोकांना काम मिळू लागले व त्याचा परिणाम कपडा उत्पतीवर होऊ लागला.

यंत्र सामुग्रीतील बद्धल व दळणवळणाच्या सुविधा:-

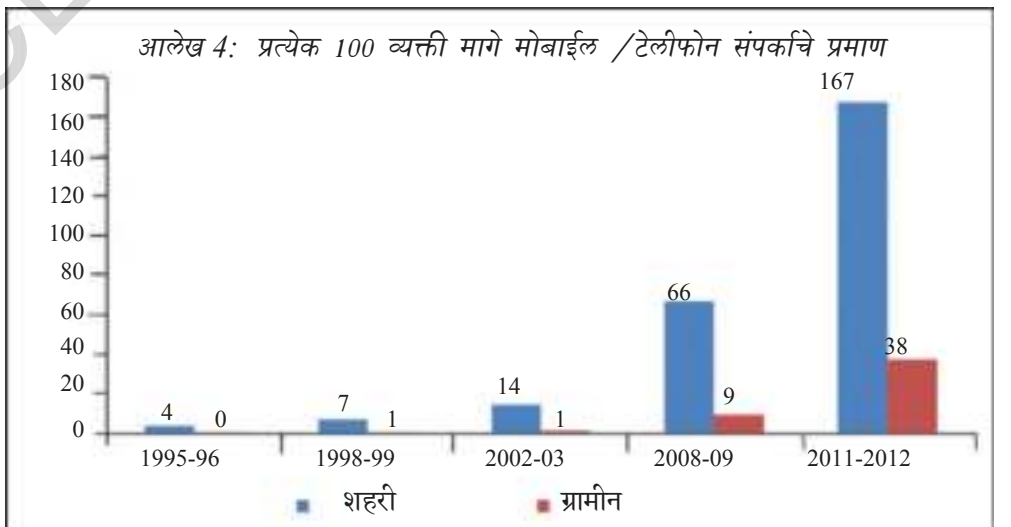
दरम विनोद नावाचा एक व्यक्ति करीमनगर मध्ये एक आटोमोबाइलचे दुकाण चालवत असे त्याला त्याच्या दुकानात माल मागवण्या साठी फोन करावा लागत असे त्याच्या जवळ लॅन्ड फोन होता व त्यावरून तो त्याला हवा तो ऑर्डर देण्याचा प्रयत्न करित असे. पण बऱ्याच वेळेस त्याचा फोन लागत नसे व त्याला हवा तो माल वेळेवर येत नसे. त्या मुळे तो आडचणीत पडू लागला.

आता काळमाणात बदल झाला आहे. सर्वांकडे मोबाइल फोन आला आहे. त्या मुळे क्षणात कोणास बोलायचे आहे त्याला फोन लवकर लागत आहे. आता तो मोबाइल फोनचा वापर करून दुकाणात

हव्या त्या मालाचा आर्डर देत आहे व त्यास मालाची किंमत पण त्याला फोनवरच माहीत होत आहे. मोबाइल फोन आल्या पासुन त्यांचा धंदा व्यवस्थीत

चालत आहे. त्या मोबाइल फोनचा वापर त्याला त्याचा निजी जीवणात पण होऊ लागला व तो फोनवर मित्रांना, पाहुण्यांना, बंधूंना सहजपणे बोलू लागला तसेच दुकाणात आलेल्या गिरायकाला जर कांही माल दुकाणात नसेल तर ताबडतोब दुसऱ्या दुकानातून माल, स्पेर-पार्टस मागवुण देत असे. गिरायक वापस जात नसे पुढे तो हैद्राबाद हुण पण स्पेर पार्टसचा आर्डर देत असे व माल कूठ पर्यंत आला हे माहीती करून घेण्यासाठी ट्रूक ड्रायवरला डॉयरेक्ट बोलत असे.

काय तुम्हास भारतातील दळणवळण (कम्युनिकेशन) बद्धल माहीत आहे का ? ते जगातील तिसऱ्या नंबरचे सर्वात मोठे नेटवर्क आहे. आता कोणत्याही फोनवरून सहजपणे कुणास पण बोलता येते. हि परिस्थीती 1990 मध्ये नव्हती त्या वेळेस फक्त लॅन्ड फोन असत. सर्व भारतात 5 मीलीयण गिरायक मोबाइलचा फायदा घेत आहेत ते आता 2001 मध्ये व 929 एवढे मे 2012 पर्यंत झाले आहेत.

मोबाइल वापरणाऱ्यांची संख्या 20 गुणा वाढली आसल्याची दिसुण येते.

दुरवाणी (telephone) क्षेत्रात झालेल्या क्रांतीकारी बदला मुळे व्यापाऱ्यांना दळणवळणात संपर्क खर्च हा एकदम कमी येऊ लागला. ज्या वेळेस 1995 मध्ये सर्व प्रथम फोन सुविधा उपलब्ध झाली तेव्हा ज्याने फोन केला त्याला पैसे लागायचे व ज्याने फोन उचलला त्याला पण पैसे लागायचे अशी परिस्थिती 2002 पर्यंत होती. त्या मुळे फार कमी लोक फोनचा वापर करत असत. ही पद्धत 2003 मध्ये बदलली व आता ज्यांनी फोन केला त्यालाच पैसे लागतात. 1994 मध्ये लॅण्डफोन (land phone) ध्वारे कांही लोक 500 k.m. दुर बोलत असत त्या वेळेस 3 मिनिटाचे 28 रूपये बिल पडत असत व ही परिस्थिती 2003 मध्ये बदलली व आता 2.40 ते 4.80 पैसे लागत आहेत.

- सध्या दुरध्वणी (Telephone) वर बोलण्याच्या भाड्याची माहिती द्या व चर्चा करा का वेगवेगळ्या कंपण्या मध्ये फोनवर बोलण्याच्या दरात कमी ज्यास्त पना आहे व त्या कंपण्या कमी पैशात ज्यास्त वेळ बोलण्याची संधी का देत आहेत ?

चित्र 8.7: इंजिनिअरिंग शिक्षण घेत आसलेल्या महीलाचे चित्र.

नवीन कौशल्यानुसार नवीन काम New skills and new jobs:-

पुष्कळ खाजगी कंपण्या तसेच शासकिय कंपण्या ह्या मोठ्या प्रमाणात लॅण्डलाइन (land line) व मोबाइल फोनचा प्रचार करुण ग्राहकाला देण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

त्यामुळे व्यापाऱ्यांना दळणवळणात येनाऱ्या अडचणी दुर झाल्या आहेत. पुष्कळ मोबाइल तयार करणाऱ्या कंपण्या भारतात येऊण पडत आहेत. व त्या कंपण्या चांगल्या चांगल्या मोबाइलची निर्यात जवळ पास 80 देशा पेक्षा ज्यास्त देशात करत आहेत. मोबाइल क्षेत्रात क्रांतीकारी बदल झालेला दिसुन येतो व नवीण नवीण प्रकारचे मोबाइल कंपण्या तयार करुण बाजार आपले वर्चस्व वाढवण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्या मुळे या कंपण्यात नवीण तरुण मुलांना नौकऱ्या काम मिळत आहे त्यात मोबाइल बनवणे, दुरुस्ती करणे, विकणे, इत्यादी.

महत्वाचे शब्द

1. औद्योगीकरण Technology
2. संशोधन Invention
3. पाण्याची सोय (जल सिंचण)
4. किटकनाशक औषधे
5. कृषीक्षेत्र
6. नौकऱ्या/कामगाराच्या कृत्या

तुमच्या अभ्यासाची पुर्नरावृत्ती करा

- नरहारी नावाच्या व्यक्तित्ने एक यादी तयार केली व त्यात औद्योगीकरणाच वापर ऊपयोग होत नाही असे त्याचे मत होते. तर तुम्ही त्याच्या मतासी सहमत आहात का ? किंवा त्याच मत हे चुकित आहे हे स्पष्ट करता का ?
 र. ज्या वेळेस गाणे म्हणतात.
 ल. जेव्हा इडली शिजवतो तेव्हा.
 ल. जेव्हा मंचावर ड्रामा करतो तेव्हा.
 व. जेव्हा गारलॅन्ड सरीश्ररपव तयारी व विक्री करतो तेव्हा.
- पावरलूम व सुतमील मध्ये कामगारात काय फरक दिसुण येतो ? तुम्हास काय वाटते हा बदल कामगारांना फायदेशिर ठरतो? का कंपनी/कारखाणा मालकांना फायदेशिर ठरतो? त्याची ऊत्तरे द्या.
- गवत/धाण्या कापणी यंत्राचा काय फायदा होतो ? त्याचा ज्यास्त फायदा कुन्हाला होतो ? शेतकरी या यंत्राचा का वापर करतात ?
- औद्योगीकरणातील बदल हा नौकरी/काम मीळवुण देतो, काय यासी तुम्ही सहमत आहात का? का?

प्रकल्प कार्य:

मल्लया नावाचा शेतकरी सिरपुरम या खेड्यात राहात होता. त्या गावात 100 घरे होते व ते सर्व काम करत असत जसे पेरमे, निंदणे, धाण्य कापणे, नांगरणे, पिकावर औषधमारणे हे यंत्राच्या मदतीने करत असत. तिथे 35 ट्रॅक्टर व 15 गवत/धाण्या कापणी यंत्रे आहेत. कांही जण ते भाड्याने देतात. ट्रॅक्टरचा मालक 300 रूपये घंटा शेत नांगरण्या साठी घेतो. पुष्कळ शेतकरी या यंत्राचा वापर शेतात करतात. यावर आधारीत चित्र काढा व वेगवेगळ्या शेतकऱ्यात (गटात) काय चर्चा चालत असेल ते लिहा.

- प्रभावती नावाची स्त्रीचे असे म्हणणे आहे कि हे खरे आहे दुरवाणी टेलीफोन क्षेत्रात क्रांतीकारी बदल झाला पण नवीण नौकऱ्या/काम हे फक्त सुशिक्षित युवकांनाच मिळते, व भारतात आता पण पुष्कळ लोक निरक्षर आहेत व औद्योगीकरणाचा त्यांना फायदा होत नाही. काय तुम्ही या मतासी सहमत आहात का ? त्याची कारणे द्या.
- या पाठातील 3 अंशावर औद्योगीकरण बदल यावर चर्चा करण्यात आली. खालील तक्त्यात कांही इतर अंश दिले आहेत त्याची चर्चा झाली नाही. ती चर्चा करा.

सं.क्र.	विभाग	जुणी यंत्र	नवीण यंत्र	जिवनावर पडनारा प्रभाव, ऊत्पत्ती-घटली का वाढली
1	कृषी क्षेत्र			
2	कारखाणे			
3	नौकऱ्या			

- नविन कौशल्य नविन नौकऱ्या** याची माहीती द्या. तुमच्या भागात नवीण युवकांना याचा कांही फायदा झाला का ते लिहा.
- जगाच्या नकाशात खालील देश दाखवा.
 अ) इंग्लंड इ) अमेरीका उ) भारत
- जी लोक जंगलात राहातात ते नवीण औद्योगीकरणास विरोध करतात. तर तुम्ही त्यांच्या चांगल्या भावी जीवना साठी त्यांना काय मार्गदर्शन कराल.

आपण एक भारतीय नागरिक असल्यामुळे आपण आपल्या प्राथमिक मुलभुत गरजा राज्य सरकार / केंद्र सरकार कशा पुर्ण करेल याची आशा ठेवतो. जसे पिण्याचे पाणी, अन्नपुरवठा, शिक्षण, घरे, आरोग्य सेवा याची सर्वाना गरज असते. मग कोणी गरीब असो किंवा श्रीमंत प्राथमिक गरजा यांची गरज सर्वाना असते. या पाठात आपणास कशा प्रकारे केन्द्र/राज्य सरकार आरोग्या विषयी सोय उपलब्ध करून देत आहे त्याचा अभ्यास करू या.

माहित करा

- मलेरियाच्या आजारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कोणते पाऊल उचलल्या जाऊ शकते ?
- ग्रामीण भागात डॉक्टर काम करण्याकरीता का नकारतात ?
- शाळेमध्ये पिण्यात येणारे पाणी शुध्द असते का ?
- अंगणवाडीमध्ये मुलांना आहार का दिल्या जात आहे ? तुमच्या परिसरातील असलेल्या अंगणवाडी केंद्रात मुलांना खाण्यासाठी भरपुर आहार मिळतो का ?

आजाराच्या निर्मुलनासाठी व उपचारासाठी आपल्याला योग्य त्या सुविधांची जसे आरोग्य केंद्र, दवाखाना, रोगनिदान करण्यासाठी प्रयोगशाळा, रुग्णवाहीका सेवा, रक्तपेठी इत्यादी गरज आहे. आपणास प्रशिक्षित आरोग्य सेवक/सेविका, डॉक्टर, प्रयोग शाळा, परिचारक इत्यादीची गरज आहे. जे आपणास योग्य रोगांचे निदान व उपयाच योग्य सल्ला देऊ शकतात.

रोग्यांचा उपचार करण्याकरीता आपणावर औषधी आणि योग्य उपकरणांची गरज आहे. आजारावर प्रतिबंध घालण्यासाठी त्याच बरोबर लसीकरण करण्यासाठी आपणास भरपुर आहार शुध्द व स्वच्छ पिण्याचे पाणी परिसरातील स्वच्छता आणि स्वच्छ पर्यावरणाची आवश्यकता आहे.

भारतामध्ये भरपुर संख्येत डॉक्टर व उपचार केंद्र आणि दवाखाने आहेत.

भारतात आरोग्य केंद्र चालविण्यासाठी अनुभव आणि ज्ञान आवश्यक आहे. शासनाकडून विविध भागात पसरलेल्या लाखों गावातील लोकांना आवश्यक त्या आरोग्याच्या मुलभुत गरजा पुरविण्याकरीता आरोग्य केंद्र आणि दवाखाण्याची व्यवस्था केल्या जाते. त्यापुढे मेडीकल सायन्समध्ये उपचारच्या पध्दतीत भरपुर प्रगती झाली आहे.

भारत हा औषधांचे उत्पादन व निर्यात करणारा जगातील चौथ्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा देश आहे. भारतात मोठ्या संख्येत मेडीकल कॉलेजची खुप मोठी संख्या आहे. दर वर्षी जवळ जवळ 15000 डॉक्टरस प्रशिक्षित होतात. आरोग्य केंद्रातील सुविधा वर्षानुवर्षे विकसित होत आहेत. 1950 मध्ये भारतात 2717 सरकारी दवाखाने होते. 1991 मध्ये यांची संख्या 11, 174 झाली. नंतर 2000 मध्ये एकुण सरकारी दवाखान्याची संख्या 18, 218 एवढी आहे.

काही लोकांसाठी विशेष सुविधा उपलब्ध आहेत. त्याच वेळी काही लोकांसाठी मुलभुत आरोग्य सेवा उपलब्ध नाहीत. सर्व लोकांच्या आरोग्यासाठी भारतीय संविधानात आश्वासन दिले आहे. याचा विरोधभास जाणवतो. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी आज आपल्या कडे पैसा, अनुभव, ज्ञान आहे. पुढील पाठामध्ये या परिस्थितीला हाताळण्यासाठी काय केले जाऊ शकते. याविषयी चर्चा करू.

आरोग्य सेवा (Healthcare Services):

करीमनगर शहरात अमन व सरीता हे एका वर्गात शाळेत शिकत आहेत. व ते जवळचे मित्र आहेत. सरिता ही चांगल्या श्रीमंत घराची असते व आमण हा साधारण कुटूंबातील मुलगा असतो. पावसाळा संपत आलेला असतो व आमण व सरीता या दोघांना ताप येतो ते शाळेत येतात व आपल्या तब्येती विषयी असी चर्चा करतात.

सरीता म्हणते मला ताप आला व माझ्या वडीलानी मला आमच्या घरा जवळच एक नवीण दवाखाना झाला आहे तो खुप मोठा व छान सुंदर आहे माझ्या वडीलांनी 100 रूपये तपासणी फिस भरली त्याणी अम्हास कार्ड दिले व बसायला सांगितले. लवकरच डॉक्टर आले व मला तपासले व ते म्हणाले या मुलीच्या रक्ताची परिक्षा करावी लागते व छातीचा (एक्स-रे)x-ray काढावा लागतो. आम्ही लवकरच रक्त परिक्षा केली व छातीचा x-ray पण काढला सर्व कांही व्यवस्थीत झाल.

सर्वजण आमच्याशी सभ्यतेने वागले व मला मी घरी असल्या सारखेच वाटले व पुन्हा तो रिपोर्ट आम्ही डॉक्टरांना दाखवलो व त्यांना आम्हास गोळ्या, औषध लिहण दिले व पुन्हा येऊण भेटण्यास सांगितले पुन्हा आम्ही कांही दिवसांनी डॉक्टरला भेटालया गेलो. डॉक्टरनी आमचा रिपोर्ट वगैरे पाहीला व सर्व कांही ठिक आहे असे म्हणाले.

सरीताला साधा ताप होता व त्याची तेवढी काळजी घेण्याची

आवश्यकता नव्हती ती पुन्हा 3 दिवसांनी एकदम छान झाली व शाळेत जाऊ लागली.

आमनला पण ताप येतो अमनच्या वडीलास काम असल्यामुळे तो आमण कडे लवकर लक्ष देत नाही. एके दिवसी तो आमनला घेऊण एका सरकारी दवाखाण्यात जातात तिथे लोकांची लांब गर्दी रांग असते डॉक्टरला भेटण्या साठी त्यांना 2 ते 3 तास लागतात. आमणला ताप सहण होत नव्हता शेवटी ते डॉक्टरला भेटतात डॉक्टर तपासतो व अमनची रक्त परिक्षा करावयास सांगतो व ते नंतर रक्त परिक्षा विभागात जातात तिथे पण लांब रांग असते शेवटी रक्त परिक्षा करतात रक्त परिक्षा करणारे कर्मचारी रिपोर्ट घेण्या करीता दुसऱ्या दिवसी

येण्यास सांगतात पुन्हा तसेच खुप गर्दी व लांब रांग, रक्ताचा रिपोर्ट घेतात व डॉक्टरांना भेटतात डॉक्टर सांगतात हे हंगामी/ताप Seasonal Fever आहे जसे सर्वांना येत आहे डॉक्टर सांगतात जास्त प्रमाणात फळे वगैरे खा व थोडा अराम करा आमणला पुर्ण चांगले होण्या करीता एक आठवडा वेळ

लागतो व तो नंतर शाळेत जाऊ लागतो.

सरिता नाराज होते व आमणला माफी मागते. ति आमणच्या परिस्थितीचा विचार न करता आपली बाजु मांडते व ती आपण खाजगी दवाखाण्यात दाखवल्या बद्दल आनंदीत होते. आमण तिला विचारतो किती पैसे खर्च झाले ती म्हणते दवाखाण्याचा खर्च 3500 रूपये व 100 रूपये डॉक्टर फिस अमन म्हणला आमचा खर्च फक्त वरील दोन मित्राची घटनेचा आपण जरा विचार केला तर असे समजते

- सरीता ज्यास्त पैसे का दवाखाण्यात खर्च करते? कारणे द्या.
- शासकिय दवाखाण्यात आमणला कोणत्या आडचणी आल्या? शासकिय दवाखाना व्यवस्थीत चांगला चालण्या साठी काय करावे लागते असे तुम्हास वाटते ? चर्चा करा.
- आपणास खाजगी दवाखाण्या जाण्या साठी कोणती आडचण येते ? चर्चा करा.
- तुम्हास ताप आल्यास तुम्ही कूठे जाता ? तिथे तुम्हास कांही समस्या येतात का ? यावर तुम्हास आलेला अनुभव थोडक्यात लिहा.

की अरोग्य केन्द्रांना दोन भागात विभागल्या गेले.
1) खाजगी प्राथमिक अरोग्य सेवा 2) शासकिय अरोग्य सेवा

सार्वजनिक प्राथमिक आरोग्य सेवा समीती:-

सार्वजनिक आरोग्य सेवेची व्यवस्था, आरोग्य सेवा केंद्र या दवाखाण्यास जोडल्या गेल्या आहेत व ते शासनातर्फे चालवल्या जाते. लोकांना लहान लहान आजार पासुण ते मोठ्या बिमान्या पर्यंत दवाखाण्यात इलाज केला जातो मग व्यक्ति शहरातील असो किंवा खेडेगावातील असो. खेडेगावात स्वयंसेवेत काम करणारे असतात त्यांना “आशा (Asha)” आरोग्य विषयी काम करणारे असे म्हणतात. तसेच आंगणवाडी केन्द्रात पण लहान मुलांना व्याधिनरोधक गोळ्या व औषधे दिल्या जातात. तसेच त्यांना पोलीओ डोस पण दिल्याजातो आणि त्याचे वजण पण वेळो वेळी मोजल्या जाते प्राथमिक उपकेन्द्रात 5000/- लोकांची सोय होऊ शकते. आशा केन्द्रांना Multi purpose Health Assistant असे म्हणतात हे ग्रामीण भागातील लोकांना औषधोपचार करत असते त्यांच्या आरोग्याची काळजी घेत आसते. त्यात असणारे डॉक्टर वगैरे शिक्षण घेऊण आलेले असतात ते मुलाना पोलीओ

डोस पण देतात तसेच गर्भवती स्त्रीयाची देखभाल करतात मलेरिया टायफाइड बिमान्यांची औषधे, गोळ्या योग्य त्या रोग्यांना देत असतात हे सर्व काम प्राथमिक आरोग्य केन्द्राच्या मार्गदर्शानुसार काम करीत असतात. प्राथमिक आरोग्य केन्द्र (PHC) हे मंडळ स्तरावर असते प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केन्द्र हे 30,000 लोकांची सेवा करण्याची क्षमता असते प्रत्येक 4 ते 5 प्राथमिक अरोग्य केन्द्रातील रोग्याणा योग्य इलाज करण्या साठी एक कम्युनिटी हेल्थ सेंटर (community health centre) असते त्यात 30 bed पलंग व तज्ञ डॉक्टर असतात काही ऑपरेशन पण या दवाखाण्यात केल्या जाते त्या नंतर विभागीय पातळीवर विभागीय आरोग्य केन्द्र divisional health centre असते यात जवळ पास 100 पलंग (100 beds) राहण्याची व्यवस्था असते हे दवाखाना जिल्हास्थळावर असतात कांही शहरात बरेच शासकिय दवाखाणे लोकसंख्या नुसार असतात या दवाखाण्यांना अनेक कारणामुळे “सार्वजनीक दवाखाणे” असे म्हणतात.

शासन हे जनतेला दिलेल्या आश्वासनाची पुर्तता करीत आसल्याचे आपणास दिसुण येते. ते पुर्ण भारतीय लोकांच्या आरोग्या विषयी विशेष काळजी घेत आहे व दवाखाण्या ध्वारे लोकांना आरोग्याची काळजी घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे. कांही ठिकाणी

चित्र.9.1: प्राथमिक अरोग्य केन्द्र

नाममात्र पैसे घेतल्या जातात ते फक्त कर (tax) या रूपात घेतल्या जाते काही सार्वजनिक आरोग्य केन्द्रात मोफत किंवा नाममात्र पैसे घेतल्या जाते पण रोग्यांचा एकदम उत्तम इलाज रोग्यांचा केला जातो तसेच दुसरे महत्वाचे म्हणजे सार्वजनीक आरोग्य केन्द्रात मोठ्या मोठ्या आजारावर संशोधन केले जाते जसे T.B., मलेरिया, जॉन्डीस चिकनगुनिया, डेंगु इत्यादी या बिमान्याचा इलाज केला जातो. व हे पुर्णपणे शासन आयोजीत करीत असते म्हणुणच हे यशस्वीरित्या कार्य करीत आहे. रोग्यांचे आरोग्य चांगले राहण्या साठी योग्य मार्गदर्शन करतात.

चित्र.9.2:खाजगी आरोग्य केन्द्र

उदा:- मच्छर हे कुलरच्या पाण्यात घरच्या छतावर रस्त्यावरील पाणी जमा होणे इत्यादी ठिकाणी अंडे देतात व ही परिस्थिती खेड्या मध्ये जास्त असते व त्यामुळे आपणास आजार होतात प्रत्येकाने काळजी घेऊन पाणी जमा न होइल याची काळजी घ्यावी व मच्छरापासुन सावधान रहावे.

- सार्वजनीक आरोग्य केन्द्र खेडे गावात कशा प्रकारे लोकांच्या अरोग्याची काळजी घेते
- तुमच्या गावात/जवळ आसणाऱ्या सार्वजनीक आरोग्य केन्द्राची यादी तयार करा व ते कशी व्यवस्था लोकांची करते व केन्द्र कोण चालवते यावर माहीती लिहा.

खाजगी आरोग्य सेवा (Private Health Services):

खाजगी दवाखाण्यात सध्या फार मोठी स्पर्धा लागली आहे. तसेच ग्रामीण भागातील लोकांची सेवा करण्या करीता RMP हे लोक काम करत असतात व तसेच कांही ग्रामीण प्रांतातील अनुभवी शिक्षण नसलेले युवक पण लहान लहान बिमान्याच्या इलाजाचे काम करतात. शहरात डॉक्टरांची कमी नाही खाजगी दवाखाण्या मध्ये व नर्सींग होम मध्ये मोठे मोठे तज्ञ डॉक्टर काम करीत असतात तसेच खाजगी दवाखाण्यात नवीन नवीन मशीनचा पण वापर केला जातो जसे x-ray, रक्त परिक्षा मशीण, urine test मशीण, इत्यादी एवढेच नाही तर आपल्या देशात औषधे गोळ्या बनवणाऱ्या कंपण्या पण मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहेत प्रत्येक दवाखाण्या समोर मेडीकल दुकाणाची सुविधा झाली आहे.

खाजगी दवाखाणे चांगले चालत असले तरी त्यात लोकांना रोग्यांना पैसे जास्त घालावे लागतात जसे रक्त परिक्षा, लघवी तपासणी, ऑपरेशन, औषध वगैरे खाजगी दवाखाणे त्यांचा खर्च हा आलेल्या रोग्यावरच पुर्ण काढत असतात डॉक्टरांची फि ऑपरेशन चार्ज हे खुप जास्त असते या मुळे सर्व साधारण लोकांना असा खर्च करू शकत नाहीत. सरकारी किंवा सार्वजनिक सेवा या गोळा केलेल्या करामधुन सरकार चालवते. म्हणुन सार्वजनिक आरोग्य सेवेसाठी लोकांनी दिलेली फिस ही फार कमी असते. परंतु खाजगी आरोग्य केन्द्रामध्ये त्याचा नफा घेऊन फिस ठरवली जाते म्हणुन फिस जास्त प्रमाणात आकारली जाते.

- खाजगी सार्वजनीक दवाखाण्या ऊपकरणाच्या, औषधाच्या, डॉक्टरच्या ऊत्तम सोयी असतात याचे तुमच्या भागातील कांही दवाखाण्याचे उदाहरण देवुन माहीती द्या.
- काय तुम्हास असे वाटते का की ग्रामीण भागातील लोक अनुभवी नव युवक मुला कडूण इलाज करूण घेतात ते शिक्षीत नसतात हे लक्षात ठेऊण शिक्षीत डॉक्टर हे खेडे गावात सेवा करण्या साठी जात नाहीत ते फक्त इंजक्शन घेत असतात व ते ज्यास्त प्रमाणात ऊदार राहातात व त्याचे धान्यवगैरे निघाल्यास परत करतात या विषयी सविस्तर माहीती लिहा.

आरोग्य बिमा:-

दिर्घकालीन/जुनाट रोगासाठी लागणारा खर्च हा फार असतो. गरीब लोकांना हा खर्च परवडणारा असतो. जर अशा लोकांनी आरोग्य बिमा उतरविला त्यांना चांगल्या हॉस्पिटलमध्ये व चांगली औषधे मिळू शकतात. सध्या भारतात सरकारी व खाजगी बिमा कंपन्या कार्यरत आहे.

आरोग्यसेवा व समानता:-

भारतात अशी परिस्थिती आहे कि जसे खाजगी दवाखाने वाढत आहेत त्या प्रमाणात सार्वजनीक अरोग्य केन्द्राची वाढ झालेली दिसुण येत नाही मुख्यता खाजगी दवाखाने हे शहरात ज्यास्त प्रमाणात वाढतात व ते त्यांचा स्वताचा फायदा कसा होईल यानुसारच चालत असतात अशा दवाखाण्यात प्रत्येक वस्तुची विलाजाची किंमत जास्त असते.

जर कोणास वैद्यकिय तातडीची सेवेची गरज असेल व दवाखान्यात घेऊन जाणे शक्य नसेल तर रोग्यास नेण्यासाठी 108 व 104 नंबर वर फोन केल्यास प्राथमिक औषधोपचारासहित तातडीने रुग्णालयात पोहचविले जाते. कांही ठिकाणी खेड्यात दर आठ दिवसाला किंवा महिन्याला ही सेवा उपलब्ध करून जाते.

कांही वेळेस स्वतः उपचार सोय असते पण तीचा कांही फायदा लोकांना होत नाही ऊदाहरणात:- कांही डॉक्टर ज्यास्त किंमतीचे औषधे, गोळ्या, सलाइण वापरतात पण त्या गोळ्याची रोग्याच्या बिमारीच्या मानाणे गरज नसते त्याच पद्धतीच्या दुसऱ्या स्वस्त गोळ्या, औषध पण भेटू शकतात पण तसे ते करत नाहीत त्या मुळे रोग्यांवर खर्चाचा भार ज्यास्त पडतो व ते महागाच्या गोळ्या घेत नाहीत.

खरे तर 20% लोक हे रोगांच्या/बिमारीच्या स्थाई प्रमाणे औषधोपचार असावा असे म्हणतात त्या श्रीमंत लोकांचे पण असे म्हणणे आहे. अध्ययण केले असता असे दिसुण येते की 40% लोक हे तापी मुळे

किंवा कांही ज्यास्त जखमे मुळे दवाखाण्यात येतात व त्यांना त्यांचा पैसा अवश्यकते पेक्षा ज्यास्त खर्च करावा लागतो.

जे लोक गरीब घरचे असतात व आजारी पडतात व ही परिस्थिती त्यांना वारंवार येत असते व गरीब घरचे लोक स्वच्छ पाणी, सभोवतातील स्वच्छतेचा खर्च ते भरू शकत नाहीत याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर पडतो व ते आजारी पडतात.

अशा प्रकारचे कुटूंबातील लोक हे त्यांच्या मुलभुत गरजा पुर्ण करू शकत नाहीत त्यांना पुरेसे अन्न भेटत नाही व ते जर बिमार पडले तर त्यांना कांही त्यांची मालमत्ता विकावी लागत असते. व उपचार करावा लागतो तसेच अशा वेळी दुसऱ्या व्यक्तीचे व्यक्तीचे पण काम बुडते त्या मुळे त्यांना अडचणी येतात जर ज्यास्त दिवस रोगी दवाखाण्यात राहिल तर त्यांना पुष्कळ अर्थीक समस्या येतात.

मुलभुत सार्वजनिक सवलती:

आपणास जगण्या साठी पाण्याची अत्यंत अवश्यकता आहे शरीरातील ऊष्णता संतुलीत ठेवण्या साठी पाण्याची गरज आहे. स्वच्छ पिण्याच्या पाण्यामुळे बऱ्याच बिमाच्या आपण टाळू शकतो. भारतात ज्यास्तीत ज्यास्त प्रमाणात पाण्या मुळे येतात जसे डैराथीया, डॅसेनथेरी, क्लोरेरा, या बिमाच्या 1600 पेक्षा ज्यास्त 5 वर्षा आतील मुलांना येतात व ते प्रत्येक मृत्यू दिवसी पावतात ते वरील बिमाच्या मुळे. जर स्वच्छ पिण्याचे पाणी वापरले तर व मृत्यूवात हे आपण टाळू शकतो. जसे पाणी प्राथमीक गरज आहे त्याच प्रमाणे इतर प्राथमीक गरजा पण सर्व लोकांच्या पुर्ण झाल्या पाहीजेत जसे अरोग्य, अन्न, वस्त्र, विद्युत, वाहतुक, शाळा इत्यादी सार्वजनीक सवलती म्हणुन ओळखल्या जाते.

प्राथमिक सार्वजनिक आरोग्य केन्द्राचा लोकांना प्राथमीक गरजा पुर्ण करण्यात महत्वाचा वाटा आहे. व त्याचा फायदा बऱ्याच लोकांना

होतो. जसे एका शाळेत पुष्कळ मुलांना शिक्षण मिळते त्या करीता त्या भागात शाळेस होणारा विद्युत पुरवठा हा तेथील लोकांना मुलांना उपयोगी पडतो त्या मुळे शेतकरी शेतीस पाणी देऊ शकतो, एकादा व्यक्ति वर्कशाप चालवू शकतो हे पुर्ण विद्युतवर अवलंबून असते मुलांना अभ्यासासाठी विद्युत उपयोगी पडते वेगवेगळे कारखाने पण यावर चालत असतात.

शासनाची सरकारची भुमिका:-

सार्वजनिक गरजा मनुष्याचा पुर्ण होणे हे फार महत्वाचे आहे व कांहीजणांनी ही जबाब दारी घेतली आहे त्यात सरकार शासनाचा सहभाग महत्वाचा आहे व सरकार सर्व लोकांना प्राथमीक सार्वजनीक गरजाची पुर्ती करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे. तर आता आपण सरकार कशा प्रकारे ही भुमीका निभवत आहे ते पाहू.

आपण पहात आहोत कि खाजगी कंपण्या त्यांच्या लाभासाठी बाजारात काम करत आहेत ते सर्व सार्वजनीक समीत्या आहेत पण त्यामुळे लोकांना तेवढा फायदा नाही. उदाहरणात:- शहरातील नाल्या (ड्रेन्स) स्वच्छ करण्यासाठी व मलेरियाची निवारण प्रचार करण्या साठी व मलेरियाचा निवारण प्रचार करण्या साठी खाजगी कंपण्या पुढे येऊन काम करण्या साठी आवड दाखवत नाहीत. पण इतर क्षेत्रात जसे शाळा खोलणे, दवाखाना खोलणे, या करिता खाजगी कंपण्या आवड दाखवतात अशा प्रकारचे उदाहरणे बऱ्याच शहरात चालत असते. जर तुम्ही एका शहरात राहात असाल तर तिथे स्वच्छ पिण्याचे पाणी बॉटलमध्ये बंद करून घर पोहचविल्या जाते अशा प्रकारे कांही खाजगी कंपण्या काम करतात पण ते त्याच्या मोबदल्यात पैसे घेतात ते सर्वसाधारण/गरीब लोकांना परवडत नाही.

पुष्कळ लोक हे प्राथमिक गरजा साठी पैसा खर्च करू शकत नाही त्या मुळे त्याचा परिणाम त्यांच्या जीवनावर प्रतिकूल पडतो. हे भारतीय राज्य

- एक तक्ता तयार करा व त्यात दाखवा कि विविध प्रकारच्या दवाखाण्यात विलाजाच्या भाड्यात कसा कमी ज्यास्त (चढऊतार) आहे त्याच्या वेगवेगळ्या लोकांवर कसा परिणाम पडत असतो.

घटनेच्या विरुद्ध आहे सर्वांना समाण अधिकार/संधी ही शासनाणे दिली आहे व त्यांची सर्वांना समाण संधी मीळाली पाहीजे. सार्वजनिक सेवा केन्द्र हे लोकांच्या प्राथमिक गरजा पुर्ण करण्या संबंधीत असतात कोणतीही संस्था ही सर्व लोकांच्या गरजांची पुर्ती करेल या दिशेणे प्रयत्न केले पाहीजेत जगण्याचा सर्वांना अधिकार आहे व तो राज्यघटनेणे सर्वांना समाण दिला आहे. हे लक्षात ठेऊन त्याणी कार्य केले पाहीजे.

त्या करिता शासन/सरकार सैन्याच्या प्राथमीक गरजा पुर्ण करण्या साठी कितपत खर्च करीत आहे ह्याची तुलना करीत असलेले दिसुण येते. कांही देशाच्या यादित भारताचे स्थान आहे कि लोक आरोग्य स्वरक्षना करीता त्यांच्या स्वताचा खर्च करतात आरोग्यावर येनारा खर्च हे याचेचे एक कारण लोकां करीता आहे व ते खर्च पुन्हा वापस मीळत नाही.

राज्य सरकार व केन्द्र सरकार हे दोन्ही लोकांना आरोग्य सेवा ऊपलब्ध करून देण्यात जबाब दार आहेत. खालील तक्ता पहा कशा प्रकारे केन्द्र सरकारच्या आरोग्य संस्था काम करीत आहेत.

तेलंगाना व आन्ध्रप्रदेशातील पौस्टीक आहार व त्याचा दर्जा Status of Nutrition in Telangana & Andhra Pradesh:-

मणुष्यास पुरेसे पौष्टीक आहार स्वच्छ पिण्याचे पाणी व त्याच्या मुलभुत गरजा व भौगोलिक वातावरण या सर्वांचा अरोग्यावर प्रभाव पडत असतो.

आरोग्याचा स्वरक्षण म्हणजे फक्त रोगांवर विलाज करणे एवढेच नाही त्या पासुन कसा बचाव करायचा हे महत्वाचे असते काय त्या आपण भर्ती करू शकतो का ? त्या परिस्थीतिचा अभ्यास करू.

आरोग्य मंत्रालय आणि कुटूंब (स्वास्थ्य) कल्याण विभाग	
राष्ट्रीय पातळीवर मेडीकल शिक्षण, रोग नियंत्रण दवाखाना यांना पाहणारा आरोग्य आणि कुटूंब कल्याण (स्वास्थ्य) विभाग	आयुश विभाग (Ayush) यात आयुर्वेदीक होमीओपथी, युनानी सिद्धा, यात संशोधन करण्याचे काम करते
अरोग्य व संशोधन विभाग याचा संबंध हा मेडीकल व अरोग्य याचे कार्य विभाग	AIDS नियंत्रण विभाग - हा AIDS ला नियंत्रण करणे व त्यावर संशोधन करण्याचे कार्य करते.

देशात बऱ्याच लोकांना जो पौष्टीक आहार मिळतो तो कमी पडतो पुष्कळ लोक असे आहेत दररोजच्या जिवणात त्यांना जे अन्न मिळते त्यात पौष्टीक आहाराची कमी असते ही आपनास लक्षास्पद गोष्ट आहे कारण कित्येक क्रींटल धान्य गोदामा मध्ये सडल्या जात आहे व लोकांना पौष्टीक आहार मिळत नाही देशात बऱ्याच व्यक्तिजवळ त्यांच्या कुटूंबास पुरेल एवढे धान्य विकत घेण्यास पैसे राहत नाहीत ही गंभीर परिस्थिती आपना सर्वांना माहीतच आहे. व ही परिस्थिती पुर्ण देशभर आहे. या पौष्टीक आहार यावर अध्यायण चालू आहे.

जर आपणास निरोगी शरिराची गरज असे तर शरीरास व्यायाम व शक्तिची गरज असते ती आपण प्राप्त केली पाहीजे व वातावरणातील ससर्गजण्या रोगजंतु पासुण काळजी घेतली पाहीजे ज्या व्यक्ति आपल्या शरिरास पुरेसे अन्न घेत नाहीत त्यांचे शरीर योग्य प्रकारे कार्य करत नाही. ते बीमार पडले नसले तरी शरिरात कमजोर पणा अशक्त पणा, लवकरच थकावट पणा, शरिरात भासत असतो व तो लवकरच बिमार पडण्याची शक्यता असते. या परिस्थितीतुन बाहेर पडण्या साठी एकच मार्ग आहे तो म्हणजे पुरेसा पौष्टीक आहार तो त्याणी दररोज घ्यायला पाहीजे.

आता आपण तेलंगाना आणि आंध्रप्रदेशच्या मानव विकासाची माहीती - 2007 ची माहीती पाहू या. कोणते राज्य - “भुक्मारी व पौष्टीक यातुण मुक्त होणे प्रत्येक नागरीकाचा प्राथमीक हक्क आहे तो त्याच्या व देशाच्या विकासा करीता आवश्यक आहे. भरपुर पौष्टीक आहार म्हणजे संतुलीत भोजण व त्यापासुण बिमार न पडने व अरोग्य चांगले ठेवणे” हे प्रपंच अरोग्य संस्था (WHO) world health organisation च्या म्हणण्या प्रमाणे कमी पौष्टीक आहारा मुळे 2 पैकी 1 मृत्यू वात पडतात (53 टक्के) संसर्गजण्य रोग बिमान्या, या विकासासिल देशात 5 वर्षा आतील मुलात दिसुण येतात. आद्रप्रदेशात 33 टक्के मुले हे 5 वर्षाआतील व कमी वजण असलेले आढळतात. 31 टक्के महीला व 25 टक्के पुरुष हे कमी पौष्टीक आहार घेतात.

काय करू या ?

(4 किंवा 5 मुलांचा गट तयार करा खालील प्रश्नातुण प्रत्येक ग्रुपचा काय निकाल येतो त्याचा निकाल जमा करा.)

- तुमच्या गावात/शहरात “अरोग्य स्वलती” यावर माहीती लिहा व तुमच्या गावची लोक शासकिय दवाखाण्यास जाण्यास कोणत्या आडचणीना तोंड द्यावे लागते ते सविस्तर लिहा
- ज्यास्तीत ज्यास्त दवाखाण्याच्या सवलती खाजगी आणि शासकिय दोन्ही क्षेत्रात शहरी भागात आढळून येते 2003 च्या अध्ययण सर्वेनुसार 70% टक्के शासकिय डॉक्टर हे शहरी भागात काम करतात व त्याची अवश्यकता ग्रामीण भागात असते व त्यांची नियुक्ती पण ग्रामीण भाग म्हणुण झालेली असते या मुळे ग्रामीण लोकांवर निर्लक्ष पणा केल्या सारखे होते या परिस्थीतिचा तुमच्या गावातील लोकांची चर्चा करा व माहीती जमा करा.
- तुमच्या गावात पल्स पोलीओ यावर सर्वे करा त्यात 5 कामगाराणी केलेल्या 2 वर्षांच्या आतील मुलाचे पोलीओ कार्यक्रम यावर माहीती लिहा.a. काय तुमच्या मुलांना पोलीओ पत्र/कार्ड आहे का ?
b. तुमच्या मुलाला रोग निरोधक लस हाताच्या डाव्या दंडाला देण्यात आली आहे का व त्याची खून झाली आहे का ?
c. तुमच्या मुलाच्या कंबरेस रोगनिरोधक लस देण्यात आली आहे का ?
d. तुमच्या मुलाला पोलीओ थेंब टाकण्यात पाजवण्यात आले आहेत का ? किती वेळेस.
e. तुमच्या मुलाला व महीण्याची औषधी रोगनिरोधक लस देण्यात आली आहे का ?
f. तुमच्या मुलाला 18 महीण्याची निरोधक लस देण्यात आली आहे का ? (जर मुलगा 18 महीण्या पेक्षा ज्यास्त असेल) तर काय कांही औषध त्यास पिण्यास दिल्या गेले आहे का ?
प्रत्येक प्रश्नाचे होय / नाही/ माहीत नाही असे उत्तरे द्या व नंतर आलेल्या निकालावर चर्चा करा.
BCG विरोधी TB हे डाव्याहाताच्या दंडाला चट्टा/घट्टा सोडते DPT (3 रोग निरोधक) हे लस कंबरेस देण्यात आली किंवा 2 थेंब पोलीओ थेंब पाजण्यात आले अशा प्रकारच्या ठोसा 1.5, 2.5 आणि 3.5 महीणे देण्यात आले परंतु नंतर दिल्या जाते.
मिसलेस लस व महीण्यात दिल्या जाते व ते 1 ml (मी.ली.) विटामिन A तोंडात टाकल्या जाते.
18 महीणे वय असते वेळेस बुस्टर डोस DPT आणि OPV हे देतात त्या सोबत दुसरी डोस ही विटामिन A (2 ml या वेळेस देतात. ते 1 ml च्या बदलात.)
- अरोग्यश्री स्कीम इन्शुरेन्स रूपात सुरवात करण्यात आली ही सुविधा दारिद्र्य रेषाखालील रेशन कार्ड आसणाऱ्या कुटूंबातील व्यक्तिला लागु होती त्या करीता इलाजा करीता आधुनिक दवाखाण्याची गरज असते व त्यात वेगवेगळ्या आरोग्याच्या इलाजासाठी केल्या जातो. या संक्रमाचा प्रभाव / फायदा कितपत लोकांना होत आहे त्यावर तुमच्या गावातील लोकां सोबत चर्चा करा व माहीती लिहा.
- तुमच्या मते तुमच्या शाळेत चालत आसलेले “दुपारचे जेवण” पद्धतीत महत्वाची प्रगती घडवुण आणण्या साठी तुम्ही काय कराल ?
- भारतात प्रत्येक वर्षी 1 लाख स्त्रीया गर्भदरात मृत्यू पावतात पडत आहेत त्यातुण असे निर्दशणास आले

कि पौष्टीक आहारात कमी कमजोरपणा त्यास कारणीभूत संबंधीत विभाग योग्य रितीने जबाबदारी न निभवल्या मुळे पुष्कळ मुले पण मृत्यू पावतात. काय तुम्हास असे वाटते का कि 104 आणि 108 यांच्या सेवा यात थोड्या प्रमाणात बदल आणू शकतात का ? या विषयी चर्चा करा.

महत्वाचे शब्द

1. सार्वजनिक अरोग्य केन्द्र	2. विभागीय दवाखाना
3. सार्वजनिक अमेनिटीस	4. पौष्टीक
	5. आरोग्यश्री योजना

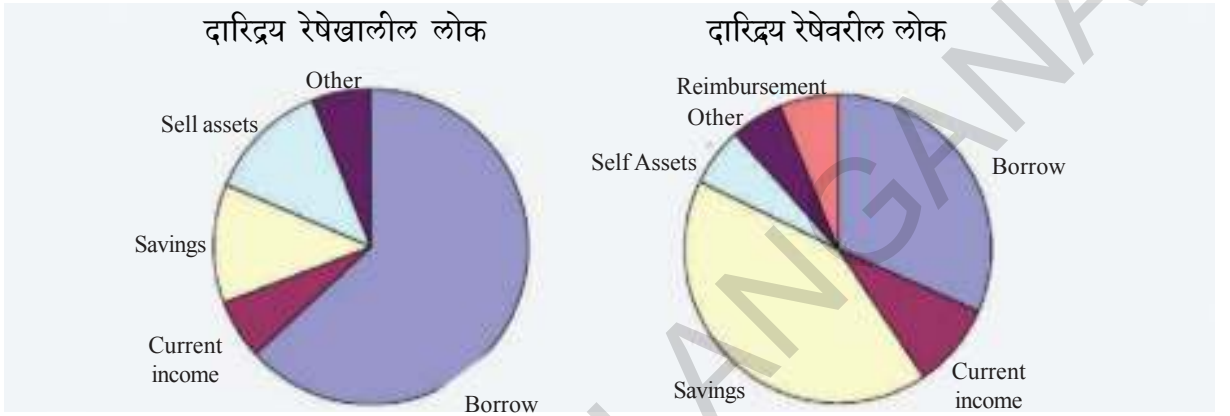
तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

- चुकिच्या वाक्यांना बरोबर करा
 - ग्रामीण भागात ज्यास्तीत ज्यास्त शिक्षण घेतलेले डॉक्टर असतात.
 - सार्वजनिक अरोग्य केन्द्राच्या तुलनेत खाजगी अरोग्य केन्द्र (दवाखाने) यात उच्च व चांगल्या आरोग्याच्या सोयी असतात.
 - भरपुर पौष्टीक आहार हे शरिरास सुदृढ व निरोगी बनवतो.
 - डॉक्टर हे कांही अनावश्यक विलाज करून पैसे मीळवण्याचा पर्यत्न करतात.
- जयम्मा खालील वस्तुचा वापर करते त्या काही प्राथमिक गरजाची पूर्ती करण्यासाठी आवश्यक आहेत.
 - शाळेस स्कूटर चालवत जाणे.
 - आंगणवाडी शिक्षिका
 - स्वतःचे दुरदर्शन T.V.
 - मोबाइल फोन
 - तपाल खात्यात पत्र टाकणे
- सर्वाना ऊत्तम सुदृढ आरोग्य व त्यात सरकारची भुमीका यावर पाठावर आधारित माहीतीनुसार चर्चा करा व त्याचा रिपोर्ट तयार करा.
- चर्चा करा खालील रोग हे एक ऊदाहरण म्हणुण हताळता का किंवा ऊदाहरण नाही त्याच्या आरोग्यात सुधार - यावर रिपोर्ट तयार करा.
 - T.B. रोग्यांना मोफत औषध गोळ्या देणे.
 - कांही खेडे गावात शुद्ध पिण्याचे याची व्यवस्था आहे.
 - औषधी दुकानदार हा सर्दी, ताप, डोकेदुखी इत्यादीच्या औषध गोळ्या विकतो.
 - शासनातर्फे कमी भावात/पैशात धान्य हे स्वस्त धान्य दुकानात विकल्या जाते.
- प्रियमवडा नावाचा खाजगी दवाखाना आहे या दवाखाण्या शासकिय दवाखाण्या पेक्षा ऊत्तम चांगल्या इलाजाच्या सोयी आहेत. व त्या मंडलमध्ये सत्यनारायना नावाचा डॉक्टर सरकारी दवाखाण्यात काम करीत आहे. तुम्ही त्याच्यासी दवाखाण्या विषयी वैद्यकिय सेवा संबधात प्रगती बद्धल चर्चा करा?
- औषध गोळ्या मुलेच अरोग्यात प्रगती होते असे नाही चांगल्या आरोग्या साठी इतर कांही कारणे कारणीभूत असतात (जसे स्वच्छ पिण्याचे पाणी) या दोन्हीचा संबधात माहीती लिहा.
- तेलंगाना मध्ये लोक कशा प्रकारे दवाखाण्यात खर्च किती करतात ते खालील आकड्यावरून समजते. 65% दारीद्रय रेषा खालील लोक 45% खर्च करतात यास चार्ट मध्ये टक्केवारी सहीत दाखवा. आणि जे लोक दारीद्रय रेषाच्या वर आहेत ते 45% खर्च त्यांच्या जमा पैशातुन करतात यास चार्टमध्ये दाखवा व त्याचे टक्केवारी काढा. आणि जे दारीद्रय रेषाच्या वर आहेत ते 35% यास

चार्ट मध्ये दाखवा व टक्केवारी दाखवा. काय तुम्हीपण आंदाज लावा कोणते लोक दवाखाण्यात जातात व कसा दवाखाण्याचा खर्च करतात खालील चार्ट प्रमाणे दाखवा.

8. शासन अरोग्य कल्याण कारी योजना यावर सर्वे करा व त्या पासुण होनाच्या फायद्याची यादी तयार करा.
9. संसर्गजन्य रोगापासुन बचाव करण्यासाठी कोणती काळजी घ्यावी? याची माहिती आरोग्य अधिकाऱ्याकडुन घ्या?
10. अत्यावश्यक परिस्थितीत 108 वाहनांची सेवा कशी असते? यावर टीप लिहा.

तेलंगाना मध्ये दवाखाण्यात होणारा खर्च व आर्थीक दर्जा

प्रकल्प कार्य:

1. तुमच्या जवळ असलेल्या शासकीय आरोग्य केंद्र, दवाखान्याची यादी तयार करा व त्यापैकी एकास भेट देऊन तुमच्या अनुभवानुसार तिथे उपलब्ध असणाऱ्या सोयी व त्यांच्या वापर करणाऱ्या बद्दल माहिती लिहा.
2. तुम्ही तुमच्या पाच मित्राला भेट द्या व खालील तक्ता भरा व त्याचे विश्लेषण करुन वर्गात चर्चा करा.

अ.क्र	विद्यार्थ्यांचे नाव	तुमची नखे किती दिवसानंतर काढता	कोणकोणत्या वेळी तुम्ही तुमचे हात स्वच्छ धुता	दुपारच्या जेवनांतर उरलेले पदार्थ कुठे फेकुन देता	शाळेतेच्या स्वच्छता कार्यक्रमात किती दिवसाला तुम्ही त्यात भाग घेता.	घरी स्वच्छता ठेवण्यासाठी काय काय करता.

जमिनदार आणि भाडोत्री, कुळकरी ब्रिटीश आणि निजामाच्या नियंत्रणा खाली

मोगल काळातील जमिनदार आणि छोटे शेतकरी

1 राजा जमिनदाराकडून कर गोळा करत

2 जमिनदार लोकांकडून कर गोळा करत आणि राजाला देत.

3 जमिनदाराच्या स्वतःच्या जमिनी, रोजगारांना देत आणि कर घेत.

4 शेतकरी स्वतःच्या जमिनीत पिक काढून कर भरत आहेत.

मोगलांच्या काळी मोगल बादशहा, जमिनदार छोट्या शेतकऱ्यांकडून कर गोळा करत असत. आणि मोगलांच्या अधिकाऱ्यांकडे भरत असत. याच्या बदल्यात कराचा थोडा भाग गोळा करत. आणि काही वेळेस छोट्या लोकांकडून सुद्धा छोटे छोटे कर गोळा करत असत. त्यासाठी एक छोट्या शिपायांचा गट बनवला. आणि ते घोडा आणि बंदूकाचा वापर करत. त्यांची घरे छोट्या किल्यांमध्ये असत. त्यासच ते तेलंगाण्यातील घराला गदी म्हणत. हे लोक जवळपासच्या गावांवर नियंत्रण ठेवत होते. जसे कर गोळा करणारे, जमिनदार ह्यांनी सरकार आणि छोट्या शेतकऱ्यांमध्ये मध्यस्थी म्हणून काम करत. हे लोक सरकारच्या समोर शेतकऱ्यांच्या अडचणी मांडण. आणि त्याचवेळी सरकारने छोट्या शेतकऱ्यांवर लावलेल्या कायद्यांचा पालन करण्याचा आग्रह करत होते. जमिनदारांना सुद्धा स्वतःच्या जमिनी होत्या. त्यात मजुरदारांकडून काम करवून घेत होते. यासच ते 'स्वतः कसलेल्या' जमिनी किंवा खुदकष्ट जमिन म्हणत. ते सुद्धा त्यांच्या जमिनी छोट्या शेतकऱ्यांना कसण्यास देत. आणि उत्पन्नाचा काही भाग ते घेत. किंवा तेठ राविक कर लावत. ह्या जमिनदारास 'जमिनदार' आणि त्यांच्या जमिनी जे छोटे शेतकरी करत होते. त्यास 'भाडोत्री शेतकरी' म्हणत. ह्या प्रकारे जमिनदाराचे दोन दृष्टीकोन होते - साधारण शेतकऱ्यांकडून कर गोळा करणे आणि स्वतः जमिनदाराच्या जमिनी कसण्यास देणे. इथे शेतकऱ्यांचे दोन प्रकार आढळतात. (1) ज्यांच्या स्वतंत्र जमिनी असून ते स्वतः जमिनी कसतात. आणि जमिनदारास कर भरतात. (2) जे जमिनदाराच्या जमिनी भाड्याने करतात. ते भारतातील शेतकऱ्यांमध्ये सुद्धा मोठ्या प्रमाणात कारागिर आणि वर्गातील नौकरदार जे कौशल्य पुरवितात आणि हातकामगार आहेत. पुष्कळ जण याचा नियमितपणे कायद्याचे पालन करत. आणि ते उच्च दर्जाचे काम करत. काही जनांजवळ छोटी छोटी जमिनीचे तुकडे होते. पण ते फक्त उपजिविकेसाठी नौकऱ्या शेतकरी आणि जमिन दारासाठी करत.

भारतात शहरात आणि गावामध्ये मोठ्या प्रमाणात कला कौशल्य असलेले कारागिर, कलाकार जसे विनकर, रंगारी, गंवडी, लोहार, सोनार, सुतार इत्यादी असतात. हे सर्व कलाकुसरीच्या उत्पादनात आणि सेवेत शेतीच्या प्रक्रियेत गुंतलेले असतात. याशिवाय कामगार स्वतःसाठी आणि समाजासाठी सेवा देतात जसे धोबी बुट्या बनवणारे, न्हावी, धनगर, बुचर गवळी आणि शेतातील कामगार हे कलाकार आणि सेवा देणारे लोक मागसलेले आणि जाती जमातीतील असतात. या लोकांकडे खुप कमी जमीन असून ते समाजाची सेवा करून पोट भरतात.

- मोगलांच्या काळातील गावातील सर्वच जमिनदार स्वतःच्या मालकीची जमिनी करत होते का ?
- मोगल शासनासाठी जमिनदार काय करत आणि ते परतभेड म्हणून काय देत ?

मोगलाच्या प्रमाणे चार जनांना 10 पिशव्या देत. तसेच 10 पिशव्या दोघांना दिल्या. परतीत एका दोघांवर कर लागत. दोघ आणि तिघ जन सुद्धा राजाला कर भरतात.

- मोगलाच्या काळातील गावातील सर्वच जमिनदार स्वतःच्या मालकीची जमिनी करत होते का ?
- मोगल शासनासाठी जमिनदार काय करत आणि ते परतभेड म्हणून काय देत ?

जमिनदाराकडून कंपनी कर गोळा करत होती.

पैसे जास्त गोळा करण्यासाठी जमिनदाराला जास्त अधिकार दिला.

जमिनदार ठरवायचा की जमीन कशी कसायची. आणि किती कर लावायचा.

कायमचे वसाहत:- ब्रिटीशांच्या आगमनाने झालेले बदल:-

जेंव्हा ब्रिटीशांनी भारतावर ताबा मिळवला. त्यांनी जमिनीचा कर वाढवला तसेच व्यापाऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढले आणि युद्धांवर सुद्धा कर वाढवले. या परिस्थितीत शेतकरी शेती व्यवस्थित करू शकत नव्हते. त्यामुळे मोठ्या दुष्काळ पडला आणि कोट्यावधी लोक मारल्या गेले. तेंव्हा ब्रिटीशांना असे लागत आले की जमिनीचा कर गोळा करण्याची एक व्यवस्थित पद्धत असावी. आणि ते शेती करण्यासाठी पुढे येतील. त्यांनी शेतकऱ्यांना उत्सुकता वाढवली. आणि मोठ्या प्रमाणात जमिनी, आणि बाजारातील मागणी प्रमाणे पिक उत्पन्न करवून घेतले. विशेष करून पैशाचे उत्पन्न वाढवले. की जे इंग्लंडकडे निर्यात होत होते. जसे: कापूस, ताग, ऊस, गहू इ. इस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना करून शेतीच्या, जमिनीच्या उत्पन्न वाढवले आणि शेतकऱ्यांना उत्सुकता वाढवून शेतकऱ्यांत सुधारणा आणल्या. हे करणे कसे शक्य झाले ?

या प्रश्नावर दोन दशकानंतर विचार करण्यात आला. शेवटी कंपनीने असे ठरवले की. 1773 मध्ये कायमचे वस्तीस्थान ठरवण्यात आले. जेंव्हा लॉर्ड कॉर्नवॉलीस गव्हर्नर जनरल होते. त्या काळी. जेंव्हा कायमच्या वस्तीस्थानाकडे वळले. त्यांच्यावर विकण्याचा कर लावण्यास जमिनदारांना हक्क देण्यात आला. म्हणून यास 'जमिनीदारी वसाहत' सुद्धा म्हणतात. त्यांनी 90% कर गोळा करून दिला तर 10% कर गोळा करण्याचा लावत असत. कर हा ठराविक. निश्चित नेहमीसाठी एकच होता. भविष्यात त्यात वाढ झाली नाही. याचा परिणाम म्हणून सततचा कंपनीत कर भरणे कमी झाले. याचा परिणाम जमिनदारांचे जमिनीतील उत्पन्न सुधारणा झाली. तेंव्हापासून राज्यातील कर वाढवण्याचे बंद झाले. आणि जमिनदारांना याचा फायदा झाला. आणि ते जमिनीतील उत्पन्न वाढवले. विकण्यावर जमिनदार जास्त कर गोळा करत होते. त्यांनी त्याचा सतत कर वाढवला आणि ज्यांनी मागण्या केल्या नाही. त्यां शेतकऱ्यांत बदल आणला. या वसाहतीच्या दुर्लक्षामुळे सर्व छोटे शेतकऱ्यांचा भाडोत्री शेतकऱ्यांत रूपांतर झाले. आणि जमिनदार त्यांच्या उत्पन्नापेक्षा जास्त कर त्यांच्याकडून गोळा करत. त्यामुळे करा पेक्षा जास्त भाडे भरावे

जास्त कर भरला तर जमिनी कडे जास्त काळजी घेत नसत मी. जर जमिनदाराच्या जास्तीत मागण्यानुसार उत्पन्न वाढवली श्रतर मी जमिन सोडून जाणार.

वर्ष भरा मध्ये जमिनदाराचे जमिनीत उद्योग वाढवले.

लागत असल्यामुळे शेतकरी काही वेळेस कर भरू शकल्या नसल्यामुळे जमिनी सोडून देत असत. यामुळे जमिनदार कंटाळले आणि पैसे भरणे कमी झाले. आणि कामही कमी झाले.

- शेतकऱ्यांवर ही परिस्थिती येण्यास कोणते बदलाव कारणीभूत आहेत, पुष्कळ पिढ्यांपासून जे कोणी जमिनी कसतात ते.
- कर आणि भाडे यात काय फरक आहे ?
- 'कायमची वसाहत' यामुळे कोणाला जास्त नफा मिळतो:- इंग्रज सरकारांना, जमिनदारांना, किंवा शेतकऱ्यांना ? तुमची कारणे द्या.
- आता तुम्ही तुलना करा की 'कायमची वसाहत' याचा काय निष्कर्ष निघेल. याचा तुम्ही काय विचार करावा.

निकाल (परिणाम):-

कंपनीचे अधिकार जमिनदारावर लादल्यामुळे जमिनदार जमिनी कसण्याच्या पद्धतीत सुधारणा करू शकले नाही. ठरवलेला कर हे जास्त असल्यामुळे जमिनदारांना भरणे अवघड गेले. तेथे पुन्हा कराबद्दलची मोहिम न काढल्यामुळे पिक घटले. आणि दुष्काळ पडला. आणि जो कोणी हा कर भरला नाही त्याच्या जमिनदारी काढून टाकण्यात आल्या. पुष्कळ जमिनदारांनी आपला नफा कंपनीस देवून टाकला. याचाच परिणाम म्हणजे वारंवार गावातील लोकात अनिश्चितता वाढली. आणि एकानंतर एक जमिनदार कमी होत चालले.

1820 मध्ये ही परिस्थिती बदलली. बाजार पेठेत भाववाढ झाली होती. आणि शेतीत हळूहळू वाढ झाली. ह्याचा अर्थ जमिनदाराचे उत्पन्नात वाढ झाली. पण कंपनीवर ताबा कोणी मिळवू शकले नाही. म्हणूनच कराची मागणी वाढली. नाही कर हा निश्चित ठरवलेला होता.

यामुळे जमिनदार जमिनीच्या सुधारणाकडे लक्ष देत नव्हते. वसाहतीत वर्षभरात बऱ्याच जमिनी गमावल्या. आता हे शक्य होते. की, कोणाचा त्रास, तान, दबाव न आणता भांडवल जमा करू शकतो. त्याच प्रमाणे जमिनदार आपल्या जमिनी भाडेकरांना कसण्यास दिल्या. पण त्यांना सुद्धा आपल्या जमिनीत सुधारणा आणायच्या आवड नव्हती. सतत लोकसंख्या वाढत असल्यामुळे जमिनदार कायदेशीरपणे शेतकऱ्यांना शेती करण्यास दिल्या. आणि जास्त भाडे लावून जमिन कसण्यास दिल्या. दुसरीकडे गावामध्ये शेतकऱ्यांवर या पद्धतीचा त्रास होत होता. जमिनदारांना भरण्याचे कर वाढत होते. त्याच्या जमिनीचा

अधिकार कमी असुरक्षित होत चालला होता. त्यांना भाडे भरल्यानंतर सावकाच्यांकडून व्याज घेत असत. आणि व्याज भरला नाहीतर जमिनी त्यांना उत्पन्नासाठी देत नसत.

- कोणत्या पद्धतीने जमिनदारी पद्धत निकामी झाली. ब्रिटीशांच्या आगमनाने याचा उद्देश काय होता ?
- जमिनदार आपल्या उत्पन्नात वाढ करतच आपल्या जमिनीत भांडवल न गुंतवता उत्पन्नाची वाढ कशी होईल. हे कस शक्य आहे. याचा विचार करून सांगा ?
- ब्रिटीशांच्या कायद्यांचा जमिनदार कसे पाठिंबा देत. किंवा कसा विरोध करत ? याची कारणे तुम्ही सांगा.

रयतवारी पद्धत:-

19व्या शतकांमध्ये पुष्कळ कंपण्यांना असे वाटले की कंपनीची कार्यकारी कर भरण्याची पद्धत गुन्हेगारी आहे. याच्यात बदल व्हायला हवा. जेव्हा कंपनीस जास्त पैशांची आवश्यकता असते उद्योगांच्या खर्चासाठी, संचालनासाठी, आणि भांडवलासाठी तेव्हा प्रत्येक वेळी निश्चित कर कसा ठरवला जातो ?

बेल्गारी, अनंतपूर, कडपा आणि कर्नूल जिल्ह्यातील ब्रिटीश आणि निजामांना बरोबर राहण्याचे सोडून दिले. कारण त्यांनी दिलेल्या सैन्याच्या सांभाळ करण्यातून कर्जमुक्त व्हायचे होते. ह्या भागासच रायलसीमा म्हणून सुद्धा ओळखतात. नोव्हेंबर 1800 मध्ये थॉमस मुनरो हा या जिल्ह्यांचा जिल्हाधिकारी प्रमुख म्हणून नियुक्त झाला होता. त्यावेळी त्यांच्या आधिपत असलेले सर्व जिल्हे अराजकतेच्या स्थितीत होते. तेथे आठ पलेगार किंवा हालक्या दर्जाचे मंत्री होते. त्यांनी ब्रिटीश कायद्यां विरोध केला आणि सतत युद्ध करत त्यांना लुटत गेले. मुनरो हा पाहिला अधिकारी होता कि जो यांच्यावर विजय प्राप्त केला. आणि ही त्यांच्या सैन्यांना निवृत्त केले. पुन्हा काढलेल्या नवीन कायदा आणि अधिकारानुसार मुनरोने त्यांच्या कामांची पाहणी केली. आणि वसाहतीचा कर लावला. तेव्हा त्यांनी हे जाणून घेतले की, तेथे कुठे ही जमिनदार जसे उत्तर भारतात दक्षिणेकडे भागात हे पद्धत नव्हती. आंध्रप्रदेश आणि तमिलनाडू मध्ये छोट्या शेतकऱ्यांच्या संघे बंद झाली होती. ज्यांनी जमिनी जप्त केल्या होत्या. छोट्या शेतकऱ्यांना ओळखून त्यांना महत्व देण्यात आले. याचेच रूपांतर 'रयतवारी वसाहत' मध्ये करण्यात आली. याचेच आगमन पूर्ण दक्षिण भारतात आणि नंतर नंतर पश्चिम भारतात पसरले.

रयत म्हणजे शेतकरी. रयतवारी म्हणजे वसूल शेतकऱ्याची आमदनी. तो ठरवायचा की खरोखरच्या जमिनीच्या मालकाकडून किती कर घ्यावा. की जे त्यांच्याच शेतीत काम करत होते. किंवा दुसऱ्यांच्या जमिनी कसण्यास घेत

रयतवारी पद्धतीखाली मी जास्त पीक उत्पादन केले.

रयतांकडून कंपनी ठराविक कर गोळा करत.

जमिनदार भाडोत्र्यांना भाड्याने जमिन देत.

होते ते. ह्या वसाहतीखाली शेती करण्याच्या जमिनी ओळखल्या जात होत्या. त्यांची शेती सुद्धा ओळखल्या जात. आणि मोजणीचा नंबर ठरवलेल्या जमिनींना न्यायाप्रमाणे मालकांना देत. उत्पन्न करणे, किंमतीची परिस्थिती, बाजाराची परिस्थिती, आणि पिकांची जमिनींना प्रत्येक एकरांचा कर खात्यात जमी करत. 1801-02 च्या अगोदर पिकांच्या जमिनीची कराची सुरुवात झाली होती. मुनरोने असे ठरवले की रयतांना जास्तीचे बिज, खेत, साधने, बैल, आणि शेतीची जुनी अवजारे चांगल्या प्रमाणे दुरुस्त करून देणे. हे अत्यावश्यक आहे. त्यांनी असा वाद घातला की, ब्रिटीश सरकारने असा कायदा काढायला पाहिजे की, अनुवांशिक रयतांना संरक्षण केले पाहिजे. हाच पुरवठा वर्षभराच्या पिकांवर, फार मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पाडला. आणि त्यावर्षीचे पिक मोठ्या प्रमाणात झाले. आणि कर हा खूप चांगल्या प्रमाणे गोळा करण्यात आला. आणि मुनरो हा नश्चित

आकृती.10.1: प्रकाशम बांध

बरोबर होता. हे लक्षात आहे. महत्वाचे भाग याच्या खाली आले. आतापर्यंत देशातील बरेच भाग पावसावर सतत अवलंबून आहेत. अपेक्षित आहे की. जमिनदार आणि रयत शेतकरी. छोटी छोटी कालव्यांचे बंदारे बांधण्यासाठी भांडवल जमा करत कारण त्यांना विहिरीचे आणि टाकातील पाणी पुरेसे नव्हते.

सुधारणांचे कार्यक्रम:-

काही ब्रिटीश व्यवस्थापक असा विश्वास करत होते की, हे सरकारचे कर्तव्य आहे की कालवे काढण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवल जमा करावे. कालवे बांधावे. हे शेतकऱ्यांना पिक वाढवण्यास मदत होईल आणि मोठ्या प्रमाणात पैशाचे पिक पिकवता येईल. याचाच परिश्रम म्हणून सर आरयुर कॉटन यांनी गोदावरी नदीच्या किनारी. धवलेश्वरम 1849 मध्ये पूर्ण करण्यात आला. 1833 मध्ये जे दुष्काळ पडल्या जो दुष्काळासाठी पुरवठा त्या जिल्ह्यास करण्यात आला. त्याच प्रमाणे बंधारे कृष्णा नदीच्या किनारी विजयवाड्यामध्ये 1854 मध्ये जे बंधार बांधण्यात आले. ते नदीच्या किनारातील प्रदेशांची भरभराट झाली. 1857 च्या नंतर कर्नूल-कडपा जिल्ह्यातील कालवे हे रायलसीमातील लोकांना पाण्याचा पुरवठा करत की ज्या भागात पाणी नाही. त्या भागांना याचाच उपाय म्हणून. छोट्या प्रांतांवर

- जेव्हा कायमची वसाहत आली होती. तेव्हा जमिनीची मोजणी करत नव्हते. याची आवश्यकता रयतवारी पद्धतीत का भासली ?
- रयतवारी वसाहत येण्याच्या अगोदर पलेगरांचा पराजय करणे का गरजेचे भासले ? तुम्ही सांगू शकता का ?
- तुम्ही दुसऱ्यांच्या आधीन असणाऱ्या जिल्ह्यात रहात असाल तर, ब्रिटीशांच्या विरुद्ध लढलेल्या परेलगरांबद्दल जाणून घ्या.
- ब्रिटीशांच्या कायद्या प्रमाणे सरकारणे शेतीसाठी कोणत्या मागनि भांडवल जमा केले ? शेतकरी स्वतः साठी हे करत होते का? यांचे आपले मत सांगा.

- रयतवारी पद्धतीचा कोणाला फायदा झाला.
- शेतकऱ्यांना, जमिनदारांना, किंवा ब्रिटीशांना? याची कारणे सांगा.

निकाल (परिणाम):-

रयतवारी पद्धतीमध्ये सुद्धा जमिनीवर लावलेला ठराविक कर खूप जास्त होता. त्याप्रकारे जमिनदारी पद्धतीत लावलेला कर वीस-तीस वर्षांपर्यंत टिकून होता. भाडोत्र्यांचा कालोवधी संपल्यानंतर कराची पुन्हा एक पडताळणी झाली. मोबादल्यात परिस्थिती बदल्याची जागा घेतली. जेव्हा सुरुवातीस जबरदस्तीने कर गोळा करत होते. तेव्हा कर हा खूप जास्त होता. लगेच जमिनीच्या करा पेक्षा किंमतीचा भाव जास्त झाला तेव्हा भाडोत्री शेतकऱ्यांपेक्षा रयतांना खुप फायदा होत होता. त्यामुळे ते जमिनीदाराची जमिन भाडोत्री करत होते. आणि कर ही भरत होते. भाडोत्री जे भाडे भरत होते. त्यापेक्षा तीन से सात पटीने जास्त 'रयत' सरकारला कर भरत होते. (उदा:- जमिनीचा 1 भाग तुकडा 'रयत' सरकारला भरत होते. तेव्हा ते 3 ते 7 भाडोत्र्यांच्या भाडे भरण्यास योग्य होते.) ह्याचाच परिणाम असा झाला की शेतीत जास्त भांडवल काढू शकले नाही. आणि सुधारणा ही करू शकले नाहीत. पण भाडे फक्त वाढत आणि वाढतच गेले.

- याची तुलना केली असता, खरा निष्कर्ष काय निघेल याचा अंदाज काढा. त्यात कोणता वेगळेपणा आणि सारखेपणा होता ?
- रयतांनी शेतीत भांडवल वाढ आणि सुधारणा का करू शकले नाहीत किंवा शेतीचा विस्तार का करू शकले नाहीत ?
- कल्पना करा आणि वर्णन करा की, रयतांच्या जमिनी नसलेल्या भाडोत्र्यांची काय परिस्थिती होती ?

व्यापारीकरण आणि सावकारी:-

अगोदर आपण वाचले की, जमिनीचा उत्पन्न वाढले, तहसील कार्यालयात तहसीलांच्या मागण्या वाढल्या. शेतकरी कर भरू शकत नव्हते. आणि देशाकडे परत येत होते. अशा प्रकारे बरीच गावे प्रांतांमध्ये बदलली. आशावादी अधिकाऱ्यांनी नवीन पद्धतीची कल्पना केली की, छोट्या शेतकऱ्यांचा श्रीमंत, दजचि शेतकऱ्यांत बदलावे. पण हे घडू शकत नव्हते. कारण की जमिनीचे कराचे दर जास्त होते.

शेतकरी सावकाऱ्यांकडून पैसे आणून घेत. आणि त्यांच्या कर एका क्रमाणे भरत. वेळेवर जर कर भरला नाही तर, सावकारी न्यायालयात सुद्धा जात होते. जमिनीची लिलाव विकून व्याजाची भरपाई करून घेत होते. हेच कारण आहे की ब्रिटीशांनी हा नवीन कायदा जमिनीचा कर गोळा करण्यासाठी काढला. पुष्कळ शेतकरी ऋणकोच्या आहारी गेले.

याच दुसरा एक कारण ही अस आहे कि. ऋणकोच्या करात वाढ झाली. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न वाढवण्याचे हे एक कारण आहे. शेतकऱ्याने जे उत्पन्न काढले त्याच्या किंमती अंतरराष्ट्रीय बाजाराच्या किंमती निवडत असत. उदा: 1861 मध्ये एकाच राज्यातील दोन पक्षांची लढाई झाली. अमेरीका आणि ब्रिटीश कारखाने कापसाचा पुरवठा करण्यामागे लागले. ह्याचाच परिणाम कापसाच्या किंमती खूप वाढल्या. आणि शेतकरी कापसावर व्याज काढण्याचे वाढवले. आणि. अपेक्षित जास्त किंमती मिळवण्यासाठी. U.S.A. मध्ये मुलकी युद्ध 1865 मध्ये झाले. आणि भारतातील कापसाच्या मागणी वाढली. आणि किंमती कमी झाल्या. 1864 मध्ये कापसाचा भाव 12 आन्यास किलो होता आता तो 6 आन्यास किलो इतपर्यंत पोहोचला. शेतकऱ्याने किती ही श्रम घेतले तरी त्यांनी घेतलेल्या पैशाची परतफेड करू शकत नव्हते. ह्यामुळे सावकारी श्रीमंतच-श्रीमंत होत चालले होते. आणि शेतकरी त्यांच्या हाताखाली आले होते. रयतांचे गंजम त्यांच्या आशेचा भंग करत होते.

कापसाच्या आलेल्या नफा हिसकावून घेत होते. त्यामुळे ते गरीब होत चालले होते. एवढेच नाही तर तांदळाचे पिक क्वचित पिकत असताना सुद्धा कापसाची वाढ शेतात होत होती. तिथे गवताची जमिनी वाढत होत्या. सगळ्याच भागामध्ये तांदळाची दुर्मिळता वाढली. त्याचा प्रभाव लोकांवर झाला. हजारो लोक भूकेने दुष्काळात मेले. त्या दुष्काळासच 'गंजम दुष्काळ' म्हणून म्हणतात. बरेच लोकांनी आपले स्थलांतर दक्षिण आफ्रिकेत, मॉरीहीअस, फिजी इतर जवळपासच्या जागी थंड प्रदेशात केले. गरीबीमुळे लोकांना वरील देशामध्ये स्थलांतरीत व्हावे लागले. क्यारिबियन बेट जेथे ऊस आणि कापसाच्या लागवडी साठी कामगारांची आवश्यकता होती त्या ठिकाणी कामासाठी जावे लागले. अशा इच्छा नसतानाही ज्यांना जबरदस्तीने काम करावे लागते त्यांना indentured labour म्हणतात.

- जमिनदाराने कराचे दर जास्त का वाढवले. आणि शेतात शेतकऱ्याने सुधारणा करण्याची का गरज होती ?
- कोणत्या प्रकारे जमिनीच्या करामुळे. शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनी सावकारांसाठी गमवाव्या लागल्या ? त्या जमिनी बरोबर सावकारांनी काय केले असेल ?
- व्यापाऱ्याच्या निर्यातीसाठी उत्पन्नाचा सतत कोणाला फायदा होत होता आणि का ?
- भारतामध्ये कापसाच्या भावात वाढ झाली असता अमेरिकेत युद्ध का झाले ?
- तुम्ही ऐकले आहे का सारखे वेगाने उत्पन्न वाढणे किंवा कोणताही शेतकरी आपल्या वेळेवर किंमत कमी करू शकला का ? याबद्दल शेतकऱ्यांवर कोणता प्रभाव पडला ते सांगा ?

जमिनदाराने शेतकऱ्यांचा घेतलेल्या अयोग्य फायदा:-

वसाहतीच्या काळापासून शेतकऱ्यांवर जबरदस्तीने वेटी (मोल न देता काम करून घेणे) जमिनदाराच्या वयक्तीक जमिनीत काम करवून घेत

होते. त्यांनी नकार देताच, शिपायी त्यांच्याकडून सैनेचा वापर करून वेटी (गुलाम) करवून घेत. शिपाई रस्त्याने जात असणाऱ्या शेतकऱ्यांना सुद्धा जबरदस्तीने जमिनदारांच्या शेतात काम करण्यासाठी 'गुलाम' बनवून घेत.

शेतकरी जबरदस्तीने जमिनदाराच्या शेती करत होते. बरेच छोटे शेतकरी नक्की त्यांच्या स्वतःच्या शेती कसत नव्हते. त्यांच्या शेती त्यांनी सुधारणा करू शकले नाहीत. 1878 मध्ये लिहिलेल्या सरकारच्या अहवालात आपण त्यांची अवस्था पाहू शकतो. त्या अहवालात असे सांगितले आहे की शेतकरी आपल्या शेती चांगल्या प्रकारे करू शकले नाहीत. त्यांचा त्यांना वैताग आला होता. ते त्यांच्या शेती कधीच लहू शकले नाही. किंवा शेती नागरले नाही आणि खताचा वापर ही केला नाही. त्यांनी त्यांच्या शेती सुधारण्याचा कधीच प्रयत्न केला नाही. त्यांना भिती होती की. कोणत्या ही वेळी त्यांना शेतीतून काढून टाकतील. जर त्यांनी त्यांच्या शेतीत सुधारणा केल्या तर जमिनदार लगेच त्यांनी घेतलेल्या भागात वाढ करत असत. पण जमिनदार सुद्धा जमिनदाराच्या सुधारणेत अडथळा आणत. कारण त्यांना भिती होती की, शेतकरी जमिनीवर आपला हक्क जमावण्यास, प्रतिपादन करण्यास सुरु करेल. **असंख्या प्रमाणात गोळा केलेली रक्कम, कर आणि वेतन:-**

जमिनदार सुद्धा वेगवेगळ्या निमित्त शेतकऱ्यांना दिलेले पैसे वसूल करण्याचा प्रयत्न करत. शेतकरी जमिन दारांना तूप, दूध, दही, गाईच्या शेणाच्या गाऱ्या, लाकडे, भाजीपाला, इ. नेहमी मोफत मध्ये ह्या वस्तू त्यांच्या घरी पुरवीत. भारतात पुष्कळ प्रांतात हीच परिस्थिती होती. बंगाल, बिहार, आणि उत्तर प्रदेश ह्या भागात खूप मोठे आणि ताकतवान जमिनदार होते. प्रत्येक जमिनदाराकडे डशनभर किंवा शंभर गावे त्यांच्या आधीन होते. शेतकरी जमिन दारापासून सांभाळून राहण्यासाठी त्यांच्या अतिरेक प्रतिकार करत.

पाटील आणि हैद्राबाद राज्यातील शेतकरी:-

हैद्राबाद राज्यामध्ये निझामांच्या कायद्याखाली पुष्कळ जन गौण, खालच्या दर्जाचे, लष्करी पुढारी होते. जसे जहागीरदार, समस्थस्थानमदार आणि इनामदार यांचे नियम जसे स्वतंत्र भारताच्या मुख्य पुढ्यांप्रमाणे होते. त्यांच्या खाली असलेल्या जमिनीवर ते कर वसूल करत. आणि निजमांचा थोडासा भाग देवून जसे 'पेशकश' सांभाळून पुन्हा परत करणे. त्यांच्या भागातील व्यवस्था सांभाळणे हे ते. स्वतःच जीमेदार असत. हैद्राबाद राज्यामध्ये 6535 गावामध्ये 1500 जागीरदार होते. आणि 497 गावामध्ये 14 संस्थान होते. 1400 गावे सरळ निजामांच्या वयक्तीक जागीरदारांच्या आधीन होते. (यासच सर्फ-ए-खास) राज्याचा संताप व्यवस्थीत होता का याचे वर्णन खाली पाहू या.

निजामाने हैद्राबाद राज्यासाठी बनवलेली कायदे ब्रिटीशाखाली होती. त्यांचेच तत्व ते पाळत. 19व्या शतकाच्या मध्यकाळात ते जास्तीत जास्त देशमुखांकडून जमिनीचा कर गोळा करण्याचा प्रयत्न करत. आणि ह्याचाच निकाल म्हणून जमिनीची वाडणी शेतकऱ्यांकडून झाली. आणि पूर्णपणे शेतकरी शेतींना नाकारले. ही परिस्थिती लक्षात घेऊन निजाम सरकारने नवीन जमिनीचा कर आमलात आणला. त्यात सरकारने नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यानेच जिल्ह्यातील कर गोळा करावे. जुने जमिनदार जमिनीचा मोबादला जास्त देत. त्यासच रूसुम म्हणत. ते जमिनीवर पूर्ण पता ठेवायचे अधिकार चालवायचे. आणि बिनकामी जमिन, किंवा जंगले याची नोंद करायचे नाही. यामुळे जमिन दारांना असे लक्षात आले की यापासून खूप मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढेल तर बाजारात निर्यातही वाढेल. जसे: एरंडी आणि शेंगदाणे. ते बिनकामी जमिन विकत

घेऊन त्यात शेती कसून हे पिक काढत. पण ह्या शेतीत कोण काम करत होते? ह्याची वाढ गुलामांकडून करवून घेत. किंवा मोबादला न देता साधारण शेतकऱ्यांकडून जमिनदाराच्या जमिनीत काम करवून घेत. मोठ्या जमिनदारांना पाटील म्हणत. पाटील लोक मोठ्या किल्यामध्ये राहत त्यासच 'खोल्या' गदी म्हणत. शिपाई आणि कामगारांचा परिवार जमा झाला होता. ते अफाट जमिनी भाडोऱ्यांकडून कसून घेत. आणि सरळ जमिनी कसण्यासाठी मजुरांना जबरदस्ती करत. ह्याचा कायदा सरळ गावाच्या सावकारांवर सुद्धा लागू होता. ते पूर्ण गावांवर न्यायाप्रमाणे सत्ता चालवत. ते उच्च आणि कमी वर्गात भांडणे लावत. दुसऱ्या गावातील कार्यालये जसे पटवारी आणि छोटे जमिनदार त्यांची आज्ञा पाळत. ते छोट्या वर्गातील लोकांना मोठ्या वर्गाच्या खाली काम करण्यास लावत. विशेष करून जमिनदार. त्यांनी हे कायदे आमलात आणत. जसे खालच्या वर्गात शर्टस घालू नये, चपल्या घालू नये, पगडी घालू नये आणि पाटील येतील तेंव्हा त्यांच्या समोर वाकून चालावे. त्यांच्या प्रमुखाने सांगल्याप्रमाणे वागावे.

तेलंगाणा प्रांतातील महबुबनगर आणि नलगोंडा जिल्ह्यात 550 पाटलांनी हजारो हेक्टर पेक्षा जास्त जमिनीचे मालक झाले. ज्या जमिनदाराने जमिनीचे मालक होते. त्यांच्याकडे एक लाख एक्कर एवढी जमिनी जमा झाल्या होत्या. त्यात विस्तुर, रामचंद्रा रेड्डी आणि जाना रेड्डी, प्रताप रेड्डी हे होते.

- शेतकरी त्यांच्या शेतात भांडवल गुंतवू शकले नाही ?
- भाडोऱ्याने काढलेले उत्पन्न जमिनदार कोणत्या प्रकारे काढून घेत ?
- चर्चा करा की पारंपारीकतेने व्यक्तीने काढलेले पिक आणि गावातील कामगार यांच्यात राहण्यात काम बदल आला ?

- निजामाच्या राज्यातील कर गोळा करण्याच्या परिस्थितीत कसा बदल झाला ?
- सर्व अयोग्य फायद्यांना वगळता शेतकरी फक्त 'गुलाम' पद्धतीचाच जास्त द्वेष करत. तुम्ही सांगू शकाल का, काय कारण असेल ?
- साधारण जमिनदारापेक्षा 'पाटील' हे कोणत्या प्रकारे वेगळे होते ?

दुष्काळ:-

दुष्काळ, किंवा अन्नाचा तीव्र तुटवडा, ब्रिटीश नियमांचे नेहमीचे हे एक वैशिष्ट्य. शेतकऱ्यांच्या छोट्याशा साठामुळे त्यांना वेगवेगळ्या काळांना तोंड द्यावे लागत होते. किंवा जास्त कर आणि भाड्यामुळे पिक पिकवण्यात अपयश. अन्न-धान्य दुसऱ्या देशात निर्यात करणे. ह्या परिस्थितीत सुद्धा सरकारने ह्या टक्काटक्का केली नाही. की ज्यावेळी मोठा भाग कृत्रिम तुटवडा निर्माण झाला. तरीपण अन्न-धान्याचा साठा झाला नाही.

देशाचा आंध्रप्रदेशही हे एक आहे. 19 व्या आणि 20 व्या शतकातही इथे दुष्काळ पडला होता. 1865-66 वर्षामध्ये जो दुष्काळ पडला त्यास गंजम दुष्काळ म्हणून ओळखतो. याबद्दल आपण वर वाचलो. पुन्हा एकदा रायलसीमामध्ये कालव्याच्या कमतरतेमुळे त्या जिल्ह्यात दुष्काळ पडला. 19 व्या मध्यकाळात 11 पेक्षा कमी दुष्काळ पडले असेल. हजारो लोक मेले. रयतांच्या खाली अन्न-धान्याचा आंध्रप्रदेश जिल्ह्यात सुद्धा तुटवडा भासला आणि खूप मोठा जमाव या हिंसेखाली आले.

शेतकऱ्यांची चळवळ:-

आपण पाहिले आहे की, शेतकऱ्यांना कर आणि भाडे भरण्यास खूप त्रास झाला. सावकारांच्या आणि जमिंदारांच्या जुलमामुळेच. वसाहतीच्या कालावधीत वेगवेगळ्या भागातील शेतकरी एकत्र आले आणि जमिनदाराविरुद्ध लढले. पुन्हा एकदा व्यापारांविरुद्ध आणि राज्यातील कार्यालयाबद्दल 1860 मधील 'दख्खन रयत' शेतकऱ्यांची चळवळ प्रसिद्ध होती. रंपा फिकरीस मोपाला चळवळ ही ह्या चळवळी स्थापना केली. 19 व्या शतकामध्ये जेव्हा चळवळीने उघड बदला घेण्यास शुरु केला. तेव्हा 20 व्या शतकामध्ये मोठ्या प्रमाणामध्ये शेतकरी यात सहभागी झाले. 1920-22 मध्ये उत्तर प्रदेशातील अवध मधले शेतकरी जमिनदारापासून संरक्षण करण्यासाठी ह्या चळवळीत सहभागी झाले. त्यांच्याकडून जे जास्त पैसे घेत. ते त्यांचा विरोध करत. बऱ्याच जमिनदारांना समाजातून बहिष्कृत केले. आणि गावातून काढून टाकले. शेतकऱ्यांनी जमिनदाराकडील जमिनी काढून घेतल्या. जे कायदेशीर भाडोत्री आहेत. त्यांचा कायदा भंग करण्यासाठी, खूप मोठे भाडे वसूल करण्याबद्दल शेतकऱ्याने 'किसान सभा' बनवल्या. त्यांच्या अडचणी मांडण्यासाठी आणि अशा मागण्या केल्या की, जमिनदारावर तक्रारी, जमिनीचा कर कमी करण्यासाठी, आणि सावकारांवर ताबा मिळवण्यासाठी. ब्रिटीश सरकार जमिनदारांना मदत करत. ह्या बदल्यापासून वाचवण्यासाठी तुम्ही येणाऱ्या धड्यात तेलंगाणातील शेतकऱ्यांबद्दलचे बंड या बद्दल शिकलो.

महत्वाचे शब्द

1. जमिनदार	2. सावकार	3. जहागीर	4. संस्थानमस
5. इनामदार	6. पाटील	7. रयतवारी	8. देशमुख

तुमचा अभ्यास सुधारा

1. प्रत्येक धड्यावर आधारीत छोटे-छोटे प्रश्न तयार करा. आणि एक दुसऱ्यांना हे प्रश्न विचारा. आणि बरोबर आहे का ते पहा.
2. स्वातंत्र्या अगोदरच्या भाडोत्री शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीची आणि आजच्या शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीची तुलना करा. ह्यातील वेगळेपणा आणि सारखेपणा शोधा ?
3. स्वातंत्र्य चळवळीच्या वेळी जमिनदार साधारणपणे ब्रिटीशांची मदत करत. मदत का करत याचे वर्णन करू शकाल का ?
4. शेतकऱ्यांच्या जीवनामध्ये जमिनदाराची भूमिका काय होती ? तुम्ही सांगू शकाल का ? कोणत्या पद्धतीने ते ब्रिटीशांना साथ दिली ?
5. पाटील आणि अवधमधील जमिनदारांमधील कोणत्या गोष्टी सारख्या आणि वेगळ्या आहेत ?
6. कोणत्या प्रकारच्या मोजणीने ब्रिटीशांनी शेतकऱ्यांच्या जमिनी सुधारल्या ? ह्याचा अपेक्षित प्रभाव पडला का? तुमची कारणे सांगा.
7. रयतवारी पद्धतीने कोणत्या प्रकारे जमिनदारी पद्धत उद्भवली ?
8. ब्रिटीशांच्या कायद्यामुळे का दुष्काळ पडला ? तुम्ही असा विचार करू शकता का ? पाऊस न पडणे किंवा पूर येणे. हे पण कारण असू शकते का ?
9. जेव्हा पिक कमी पिकले त्या काळात सरकारने दुष्काळावर प्रतिबंध कोणत्या मार्गाने लावणे शक्य आहे ?
10. कल्पना करा की, ब्रिटीश सरकारांची चौकशी समितीय निवेदन तुम्ही दिले. अर्जात दिलेल्या भाडोत्री शेतकऱ्यांबद्दलच्या बाबी लिहा.
11. भारताच्या नकाशात खालील जागा दाखवा.
 1. गंजम
 2. अवध
 3. हैद्राबाद
 4. गोदावरी नदी
12. असंख्य प्रमाणात गोळा केलेली रक्कम, कर आणि वेतन ह्या विषयावरील परिच्छेद वाचा. आणि खालील प्रश्नांचे उत्तर द्या.

सध्याच्या दिवसात आपण कर कसा भरतो ?

प्रकल्प कार्य:

1. पाच विद्यार्थ्यांचा एक गट बनवा. गावातील पाच वडिल माणसांना भेट द्या. आणि त्यांना विचारा की ब्रिटीशांच्या काळाबद्दल. त्यांतील दोन व्यक्ती स्त्रीया असावेत. आणि एक व्यक्ती कामगार असावा. किंवा नौकरी करणारा असावा. त्यांच्या बरोबर खूप वेळ बोलून त्यांनी काय म्हटले याचा अहवाल तयार करा.
2. तुमच्या भागातील दुष्काळाबद्दल माहिती घ्या. आणि त्यावेळी लोक काय करत होते. ते सांगा.
3. तुमच्या भागापासून दूर स्थलांतर झालेल्या कुटुंबांची माहिती घ्या. जसे: आफ्रिका किंवा फिजी.

राष्ट्रीय चळवळीचे - आरंभीचे स्वरूप 1885-1919

भारताच्या इतिहासात राष्ट्रीय चळवळ ही फारच महत्वाची मानली जाते या चळवळी पासुण भारतीय समाज एक ताटीवर येऊ लागला व फक्त इंग्रज ब्रिटीशच्या विरोधात लढणे एवढेत नाही तर नवभारत निर्माण या दिशेणे चळवळ करण्या साठी समाज जागरूक होऊ लागला.

आरंभीच्या संघटना:

7 व्या वर्गात तुम्ही 1857 चे बंद याचा अभ्यास केला आहे. यात भारतीय लोक, कलाकार, इतर भारतीयाणी ब्रिटीशा विरोधात आंदोलण करण्यात भाग घेतला हे आंदोलण ब्रिटीश राजनिती विरोधात होते यात ब्रिटीश राजाता व परंपरा गत एकाच घराण्यातून होत असलेल्या राजा व राणीचा तिव्र विरोध करण्यात आला त्या मुळे समाज जातीय वादावर विभागलया गेला.

हळूहळू 19 व्या शतकात इंग्रजी शिक्षणाची सुरवात मोठ्या मोठ्या शहरात सुरवात होऊ लागली जसे मद्रास (चेन्नई) कलकत्ता, मुंबई या ठिकाणी याचा विकास होऊ लागला पण इंग्रज भेदभाव करुण लोकांना तुच्छ समजत असत शिक्षणाचा जास्त फायदा भारतीयांना होत नसे त्यामुळे भारतिय समाजात असंतोष ज्यास्त प्रमाणात पसरत होता. भारतीयांना त्यांची हुकूम शाही पसंद नव्हती ते फक्त स्वतंत्रता पाहीजे असी मागणी करीत असत भारतिय लोकांना राजकिय सामाजिक आर्थीक दृष्टीने तुच्छ समजल्या

जात असे त्यामुळे भारतीयात इंग्रज प्रशासना विरूद्ध असंतोष पसरत होता. इंग्रजांच्या विरोधात आंदोलण चळवळ सुरू करण्याची सुरवात राष्ट्रीय चळवळी पासुण सुरवात झाली.

या आंदोलणाची जोरदार सुरवात 19 साव्या शतकाच्या दुसऱ्या टप्यात झाली भारतातील सुशिक्षीत युवकाणा हळू हळू इंग्रजाची राजनिती व त्याचा भारतीयावर दुष्परिनाम कळू लागला ते हळू हळू एकत्र येऊण इंग्रजा विरोधात चर्चा करू लागले व त्यांच्यात असंतोष पसरू लागल याचा परिणाम पुढे मदादाभाई नौरोजीफ यांनी इस्ट इंडीया संघठनाची स्थापण लंडण मध्ये केली व या संगठणे तर्फे भारतीयाच्या समस्या यावर चर्चा 1866 ते 1885 या काळात केली. त्या वेळस यात अनेक नेत्याणी भाग घेतला त्यात सुरेंद्र नाथ बेनर्जी, जस्टीस M.G. रानडे, भद्रूदिन त्याब्जी, K.C. तेलंग व G. सुभ्रमण्यम यांनी भाग घेतला व त्यांनी ही संघठना मजबुत करण्यासाठी कलकत्ता, पुणे, मुंबई, मद्रास येथे भारतीयाशी ब्रिटीश सत्तेपासुण होणारा दुष्परिनाम यावर चर्चा करण्यास सुरवात केली त्यावेळस अशा आणखी कांही संघटना पण भारतात तयार झाल्या या सर्वाचा एकच ऊद्देश तो म्हणजे ब्रिटीशांना हाकालणे हाच होता. सर्व भारतिय लोक एकत्र येऊ लागले कोणत्याही जात पात लहान मोठा भेदभाव न ठेवता चळवळीत भाग घेऊ लागले.

सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी

गोपाल कृष्ण गोखले

दादाभाई नौरोजी

चित्र : 11 अ
(1)

व चळवळीना नेत्रत्व करणारे भारतीयांना नवीन प्रेरणा व उत्तेजण देऊ लागले. व त्यातुण लोकांना जागरूक करण्याचा प्रयत्न करू लागले हळू हळू लोकांना इंग्रजी राजनितीचा भारतीयावर दुष्परिणाम, विनाकारण लादल्या जानार कर या सर्वाची जानीव होऊ लागली भारतीयांना निर्णय घेण्याचा कोणताही अधिकार नव्हता कापड विभागावर कर लावत असत भारतीयांना तुच्छ समजत असत या विरोधात भारतिय समाज एकत्र येऊ लागला वार्ता पत्रीकावर नियंत्रण टाकण्यात आले हळू हळू चळवळ उग्ररूप घेत होती त्याचा परिणाम ब्रिटीशावर पडण्यास सुरवात झाला.

- काय तुम्हास माहीत आहे काय तुमच्या गावात/शहरात कोणती संघटना काम करते का, तुमच्या गावातील लोकांपुढे कोणत्या समस्या आहेत कोणत्याही एका जाती धर्मासी आधारित नाही त्यावर काय चर्चा होत आहे ? त्या समस्याचे ते कशा प्रकारे समाधान करू इच्छितात ? त्यावर कांही उदाहरणे वर्गात चर्चा करा.

भारतिय राष्ट्रीय काँग्रेस 1885 ते 1905

इंग्रजा विरोधात वेगवेगळ्या संघठने द्वारे आंदोलण चालू होते या सर्व संघठनेचा एकच उद्देश होता तो म्हणजे इंग्रजा विरोधी आंदोलण करणे या

करिता सर्व संघठना एकत्र आल्या व त्यांनी मुंबई येथे डिसेंबर - 1885 मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना केली. व या राष्ट्रीय काँग्रेसचे पहिले अध्यक्ष W.C. बेनर्जी व भारताच्या विविध भागातुन 72 प्रतिनिधी निवडल्या गेले. त्यात दादाभाई नौरोजी, फिरोजशहा मेहता, भद्रूदिण त्याबजी, W.C. बेनर्जी, सुरेंद्र नाथ बेनर्जी, रमेश चंद्र दत्त, S. सुभ्रमणिया वकील, व इतर हे मुंबई, मद्रास, कलकता या भागातुण होते.

अलमअली ह्युम (A.O.Hume) यांनी पण राष्ट्रीय काँग्रेस स्थापणे साठी महत्वाची भुमीका निभावली तसेच भारतिय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या लोकांना पण भारतिय लोकांना एकत्र करण्याची, त्यांच्यात राष्ट्रप्रेम भावना जागरूक करण्याचे महत्त्व कळू लागले व ते भारतीयांना एकताटीवर आनण्याचा प्रयत्न करू लागले. त्यातुण त्यांना नवीण नवीण भारतिया समोर असनाच्या समस्या वेगवेगळ्या भागातील समस्याचा अभ्यास होऊ लागला वेगवेगळ्या जाती धर्माच्या लोकांना त्यांना एकत्र आणण्यात यश येऊ लागले. त्या मुळे त्यांनी भारतिय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अधिवेशन प्रत्येक वर्षी वेगवेगळ्या भागात घेण्याचे ठरवले व त्यात घेतलेला निर्णय हा सर्वांच्या मताणे घेतल्या जात असे जर एकाद्या समाजाच्या वर्गाणा तो निर्णय पसंद नसेल तर तो निर्णय न घेता बाजुला ठेवल्या जात असे.

चित्र :11 अ (2) 1885 मधील भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे राष्ट्रीय अधिवेशन

राष्ट्रीय काँग्रेसचे दुसरी सभा भरली व त्यात देशाच्या विविध भागातुण आलेले कार्यकर्ते नेते यांची सभा घेण्यात आली व चळवळीस एक नवीण दिशा निर्दिश देण्याचा निर्णय घेण्यात आला त्यात भारतिय लोकांना जागरूक करणे त्यांच्या समस्या जानुण घेणे व त्यांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न करणे तसेच आपले हक्क कशा प्रकारे राबवल्या जात आहेत हे सर्वसाधारण लोकांपर्यंत माहीती पोहचविण्याचे कार्य करण्यात येऊ लागले. या सर्व गोष्टींच्या अभ्यास करून भारतीयांच्या समस्या, त्यांचे हक्क त्यांच्यावर लादल्या जानारा कर यावर एक सरकारला पत्र देण्यात आले.राष्ट्रीय काँग्रेसचे तिसरे अधिवेशन घेण्यात आले त्यात भारतीयांना स्वतंत्र्याची जानीव, ब्रिटीशा पासुण निर्माण होत असलेल्या समस्या या लोकशाही पद्धतीने लढादेऊण पुर्ण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला मतभेद आल्यास मतदान पद्धतीचा पण वापर केल्या जात असे.या वेळेस ब्रिटीश सरकार भारतीयांत फुट पाडण्याचा प्रयत्न करत होते Divide and Rule (फोडा आणि राज्य करा)यास काँग्रेसणे विरोध करून लोकांना एकत्र ठेवण्याचे कार्य केले.

1886 मध्ये काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांची नेत्याची संख्या 436 एवढी निवड करण्यात आली व ते देशाच्या विविध भागातुण घेण्यात आले. तसेच काँग्रेस अधिवेशन प्रत्येक वर्षी डिसेंबर महीण्यात घेण्यात येऊ लागले व ती देशाच्या विविध भागात घेण्यात येऊ लागली.

या राष्ट्रीय काँग्रेस संघटनेमध्ये प्रतिनिधी झपाट्याणे वाढू लागले त्यात वकील, डॉक्टर, व्यापारीवर्ग, युवक, कारखान दार, शिक्षक व जमीणदार इत्यादीचा समावेश होऊ लागला. यात कांही महीलांनी पण भाग घेतला त्यात कांदम्बरी गांगुली ही पहीली पदविधर शिकलेली शिक्षीत महीला कलकता येथुण हीणे भाग घेतला.

पहील्या 20 वर्षात काँग्रेस मध्ये बरेच नेते शामील झाले व ते पुर्ण मवाल बुद्धीचे होते.हे प्रतिनिधी / नेते इंग्रजांना भारतीयांच्या समस्या स्वतंत्रता तसेच शासनामध्ये भारतीयांचा सहभाग या मागण्या मागु लागले. त्यांना शासनसभा कायदे निर्माण विभागात ज्यास्त भारतिय असावेत असी मागणी

केल्या जात असे तसेच भारतियांना ज्यास्त अधिकार व सरकार मध्ये त्यांचा सहभाग ज्यास्त असावा असे ते मागणी करत भारतिय लोकांना उच्च पदावर नेमणुक करावी असी मागणी करू लागले त्या करीता सिवील सर्हीस परिक्षा ठेवण्यात आली ती भारतियाना उपयोगी पडू लागली परिक्षा ही लंडनमध्ये न ठेवता भारतातच ठेवावी असी मागणी करण्यात अली.त्या वेळस ज्यास्त नौकरदार हे पांढरे युरोपियनच आसत.

भारतिय नेते दादाभाई नौरोजी, R.C. दत्त यांणी ब्रिटीश सरकार प्रशासणाचा अभ्यास केला व ब्रिटीश पालना मुळे भारतियावर दिवसेंदिवस कसा दुष्परिणाम पडत आहे तो अर्थीक क्षेत्रात हे त्यांना कळू लागले. ब्रिटीश सरकार कर Tax रूपात भरपुर भाडे घेत असत, भारतातील संपती लूटल्या जात होती गरीब गरीबच होत जाऊ लागला यावर लोकांना जागरूक केले व सरकारला कडक सुचना देण्यात आली धाण्या निर्यातीवर नियंत्रण आनण्यात येऊ लागले.

कांग्रेस संघटनेत वरील सर्व समस्या वर चर्चा करण्यात आली ब्रिटीश सरकार विरोधी आंदोलण छेडण्याचा निर्णय घेण्यात आला. जंगल स्वरक्षण तसेच कारखाण्याचा बचाव, भारतातील माल निर्यातीवर नियंत्रण सर्व साधारण लोकांना काम, भारतिय संपतीची होनारी लूटमार थांबवणे. इस्तकब व कारखाण्याचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न कांग्रेस करू लागली.

राष्ट्रीय कांग्रेसचे नेते पुर्ण भारतात लोकांत चैतण्य, प्रोत्साहण आनण्या साठी फिरू लागले ते लोकांना भाषण, मीटींग (सभा) व पत्रीका ध्वारे स्वतऱ्याचे महत्व व ब्रिटीशाचा जुलूम या बद्दल लोकांत चैतण्या निर्माण करू लागले. तसेच ते भारतियाच्या मागण्या ह्या पत्रा ध्वारे सरकारला

(ब्रिटीशाना) देऊण पुर्ण करण्याचा पर्यत्ण करू लागले. ब्रिटीश सरकार वर दबाव आनण्याचा पर्यत्ण करू लागले भारतिय लोकांच्या मुलभुत गरज, प्राथमिक हक्क रक्षण करण्या साठी प्रतिज्ञा करू लागले. हा काळ भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेसला फारच महत्वाचा मानला जातो कारण या संघटनेच्या कार्यावरच राष्ट्रीय चळवळ, आंदोलन याचे भविष्य आधारून होते.

18 व्या शतकापासुन ते 1943 पर्यंत ब्रिटीश भारतात बंगाल पर्यंत मोठा दुष्काळ पसरला होता. कॉलनी सरकारमुळे शेतकरी खराब पिक उत्पादनात आडकले होते. ब्रिटीश सरकारचे अडथळे त्यांना होतो. ब्रिटीश सरकार मोठ्या प्रमाणात कर वसूल करत असत. त्यामुळे शेतकऱ्यांकडे काही साठवत नव्हते. पिकांच्या वेळी त्याच्याकडे काही पण राहत नसे. दुष्काळात वस्तुचा पुरवठा करत नसे. या परिस्थिती मुळे कोट्यावधी लोक मृत्यु मुखी पडत होते.

- भारतियाना भारतात असलेल्या बेकारी, दारीद्र्य या करीता ब्रिटीश सरकारच जिम्मेदार असे का वाटते ?
- काय भारतातील लोकांना जुण्या राज्याच्या राजकिय पद्धत पुन्हा भारतात पुनरर्निमाण करावी असे वाटत नाही का ? काय त्या ब्रिटीश सरकार पेक्षा चांगल्या असु शकत नाहीत का ?

स्वदेशी चळवळ: 1905-1920

भारत स्वतंत्र लढा यातील एक भाग म्हणुन स्वदेशी चळवळ ही 1903 मध्ये सुरवात झाली. भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस स्वदेशी चळवळीत महत्वाची भुमीका निभवू लागली पुष्कळ संख्येने विद्यार्थी, ग्रामीण युवक, शहरी युवक, तसेच बंगालची जनता

व भारतीय जनता ही मोठ्या प्रमाणात आंदोलनात भाग घेऊ लागले त्या वेळस ब्रिटीश सरकार हे बंगालची फाळणी करण्याचे विचार करू लागले व पुढे 1903 मध्ये लॉर्ड कर्झन यानी पुर्व बंगाल व पश्चिम बंगाल असी 2 भागात विभागणी केली हे सर्व भारतीयाच्या लक्षात आले व ते राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेऊ लागले. एवढेच नाही तर बंगालची सर्वासाधारण जनता या विभागणी कायद्याचा विरोध करू लागली व आंदोलनात भाग घेऊ लागले सर्व बंगाली लोक स्वतास असुरक्षीत समजु लागली व शेवटी ब्रिटीश सरकारणी 1905 मध्ये बंगालची विभागणी केली व त्याचा परिनाण म्हणुण स्वदेशी चळवळ सुरू झाली सर्व लोक देशी वस्तुचा वापर करू लागली विदेशी कंपण्यातुण आलेल्या मालांना वापर करीत नसत सर्व लोक देशी कपडे व मीठ वापरू लागले विदेशी कपड्यावर व मीठावर बहीष्कार टाकण्यात आला त्याचा परिनाम विदेशी कपडे बंदी / सक्त मनाई करण्यात येऊ लागली.

विदेशी वाहणावर बंदी टाकण्यात येऊ लागली. हे आंदोलण बंगाल मध्ये व पुर्ण भारतात सुरू झाले सर्व स्त्रीया विदेशी बांगड्याचा बहीष्कार करुण स्वदेशी बांगड्या वापरू लागल्या, धोबी पण इंग्रज लोकांचे कपडे धुण्याचे बंद केले त्याच प्रमाणे विदेशी साखरेवर पण बहीष्कार टाकण्यात आला याचा परिनाम समाजात 2 भाग पडले भारतिय समाज व विदेशी समाज.

त्याच प्रमाणे सर्व सरकारी संस्था वर बहीष्कार करण्याचे घोषीत करण्यात आले व सर्व शाळा, कॉलेज, कोर्ट, इत्यादी वर बहीष्कार करण्यात आला. स्वदेशी शाळा उघडण्यात आल्या तसेच स्वदेशी

कॉलेज पण उघडण्यात आले व दोघांच्या समन्वयीत कोर्ट सुरवात करण्यात आले.

एकंदरीत पुर्ण पणे ब्रिटीश सरकारचा विरोध करण्यात येऊ लागला त्याचा प्रभाव भारतीय कारखाण्यावर प्रगती पडलेला दिसुण येऊ लागला व पुढे स्वदेशी वस्तुची मागणी वाढू लागली त्यात कपडा, मीठ, हस्तकला वस्तु, इत्यादी आहेत या चळवळीतु P.C. रॉय बंगाल कमीकल वर्क ला प्रोत्साहण मीळाले व त्याचा परिणाम मुंबईच्या जमशेठजी टाटा यांनी प्रसीद्ध स्टील प्लांट टाटा याची स्थापना बिहार मध्ये केली तसेच या चळवळीचा प्रभाव स्वदेशी कापड कारखाण्यात प्रगती करण्या साठी उपयोगी पडला.

मवाल व जहाल गट:

नंतरच्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात जहाळ नेत्याचा एक गट तयार झाला त्यात लोकमान्य टिलक, बिपीन चंद्रपाल व लालालचपतराय यांनी कठोर आवाजात स्वतंत्र लठा ऊठवण्याची प्रस्ताव ठेवला व तसी सुरवात त्याणी केली बाल गंगाधर टिलक यांनी ममस्वराज्य हा माझा जन्म सिध्द हक्क आहे व तो मी मिळविणाराचफ्रअसा नारा दिला व त्यांनी इंग्रजाना भारत सोडूण जाण्याची धमकी दिली व ब्रिटीश सत्ते विरुधात जोरदार आंदोलण छेडल्या गेले. काँग्रेसच्या नेत्या मध्ये दोन गट पडले मवाल गट व जहाल गट जुणे नेते हे मवाल विचारांचे होते.

त्या मुळे काँग्रेस संघटना ही दोन भागात विभागली गेली याचा परिनाम जहाल विचाराचे नेते टिलक वगैरे याणी काँग्रेस सोडली. व आंदोलण तिब्र करू लागले. त्याचा परिनाम लोकमान्य तिलक यांना

लाला लचपतराय

बाळ गंगाधर टिळक

बिपीचंद्र पाल

अन्नी बेसन्ट

तुरुंगात टाकण्यात आले हळू हळू आंदोलनाने ऊग्र रूप घेतले होते बरेच नव युवक हे ब्रिटीश आधीकाऱ्यांना जीव मारण्याचा प्रयत्न करू लागले अशा प्रकारे इंग्रजावर चौबाजुनी दबाव टाकण्यात येऊ लागला इंग्रज आंदोलण दाबुण टाकण्या साठी तुरुंगात टाकणे, फासीवर लटकवणे असे कित्येक केले तरी यशस्वी होत नव्हते ऊलटे आंदोलन वादाची भावना प्रत्येकात निर्माण होऊ लागली बऱ्याच नेत्यांना प्राण गमवावे लागले.राष्ट्रीय चळवळी ची पुन्हा पुनरावृत्ती होऊ लागली ज्या वेळस लोकमान्य तिलक तुरुंगांतुण बाहेर 1915 मध्ये आले व त्यांनी अनीबसंटसी हात मीसळला व होमरूल चळवळ सुरवात केली या वेळस काँग्रेस दोन भागात विभागल्या गेलेले पुन्हा एकत्र आला तो 1916 च्या लखनो घटनेच्या वेळस.

- तुम्ही एक विद्यार्थी या नाते त्या वेळस जे विदेशी कपडे जाळल्या गेले व बहीष्कार करण्यात आला त्यात तुमचा सहभाग असता तर काम झाले असते ते तुमचे विचार थोडक्यात व्यक्त करा ?
- जर अधिकारी जर जनतेची विनंती ऐकण्यास तयार नाहीत, तर तुमच्या मते जनतेणी काय करायला पाहीजे ?

पहीले महायुद्ध 1914 ते 1919:

पहील्या महायुद्धाची सुरवात 1914 मध्ये झाली, ब्रिटण, फ्रांस, रसीया हे एका बाजुस व जर्मणी आणि त्याचे मित्र देश दुसऱ्या बाजुस असी दोन गटात विभागणी झाली हे युद्ध पाच वर्षे सारखे चाल आले शेवटी जर्मनीणे आपला पराभव स्वीकारला

बंगाल विभागणीचा दिवस:

16 अक्टोबर 1905 या दिवसी बंगाल विभागणीचा जनतेवर खुप मोठा दुष्परिनाम झाला. त्या दिवसी सकाळी कोणत्याही बंगालीयांनी स्वैयपाक केला नाही व दुकान मार्केट पुर्ण बंद ठेवण्यात आले.

कलकत्तामध्ये हर्टलणे असे घोषित केले की पुर्ण लोक घरातुण बाहेर निघुण गंगेत स्नान करुण गल्लीत, मैदानी भागात जमूण **वन्देमातरम** हे गीत म्हणावे. लोकांनी एक दुसऱ्यांना राखी बांधली व एक दुसऱ्यांना हातात हात घालूण बंगालची 2 भागात फाळणी झाल्या बद्दल धन्यवाद व्यक्त केला. व नंतर आनंद मोहन भोस व सुरेंद्र नाथ बॅनर्जी यांनी सार्वजनिक सभा आयोजीत केली त्यात 75000 हजार लोकांनी भाग घेतला.

बंकीम चंद्र चटर्जी

कृष्ण पत्रीका - मछलीपटनम्:

कृष्ण पत्रीका ही मछलीपटनम् मध्ये 1902 मध्ये करण्यात आली व त्या पत्रीकाचे मुतनुरी कृष्णाराव हे होते ते 1907 मध्ये एडीटर व पत्रकार हे दोन्ही काम करत होते व ते 1945 मध्ये मृत्यू पावले. कृष्ण पत्रीके द्वारे ब्रिटीशा विरोधातील आंदोलण स्वतंत्र चळवळीची पुर्ण माहीती या पत्रीकेत पहायला मिळत होती त्यात वन्देमातरम चळवळ, होमरूल चळवळ, असहकार चळवळ, भारत छोडो आंदोलन इत्यादी आहेत कृष्ण पत्रीका ही ग्रामीण व शहरी भागातील पुर्ण समाचार प्रसार करत असे.

मुतनुरी कृष्णा राव

दबाव इंग्रजावर टाकू लागले. पण इंग्रज हा दिवसेंदिवस कठोर निर्णय घेऊ लागला व भारतीयांना कायद्याची भीती दाखवू लागले व त्याचा जास्त फायदा ब्रिटीश घेण्याचा प्रयत्न करू लागले. एवढ्यात दक्षिण आफ्रिकेतून महात्मा गांधी परत भारतात आले व त्यांनी राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेतला.

मोठ्या प्रमाणात अर्थीक व प्राण हाणी झाली जिकडे तिकडे विनाशच विनाश झाला. पहीले महायुद्धा संपले व युरोप मध्ये क्रांतीची सुरवात झाली. व तसेच रशिया मध्ये सामाजीक क्रांतीची सुरवात झाली त्यात छोटे शेतकरी, सैनिक, मजुरदार, कामगार वर्ग यानी सुरवात केली.

कम्युनिस्ट हे जमीणदारी पणा सरकारी हुकुमशाही खाजगी मालमत्ता, कारखाण्यावरील मालमत्ता या विरोधात सामाजीक क्रांतीची सुरवात झाली. सर्वांना समान आधिकाराची मागणी करत होते याचा परिणाम इकडे भारतात पहील्या महायुद्धा नंतर ब्रिटीश सरकार आनखी हुषार झाले होते ते जनतेवर टॅक्स लादण्यास सुरवात केले कच्चा माल निर्यात एक प्रकारची हुकूम शाही ते गाजवत व त्याचा परिणाम सर्वसाधारण जनतेवर पडू लागला.

इकडे रशियातील सामाजीक क्रांतीचा प्रभाव भारतिय लोकांवर पडला व ते इंग्रजा विरोधात जोराने आंदोलण करू लागले. सर्व भारतीयांना ब्रिटीश आपनावर अन्याय करीत आहे हे जानवु लागले ते आंदोलन ध्वारे सर्वांना समाण हक्काची मागणी करू लागले व कायद्यात घटनेत बदल करूण आणण्याचा

- पहील्या महायुद्धाची माहीती लिहा व त्याचा सर्वसाधारण व्यक्तिवर काय परिणाम झाला ते लिहा ?
- युद्धा वेळस युद्ध थांबवण्याची चळवळ व दबाव सरकारवर आणण्या साठी जी लोकांना चळवळ मोठ्या प्रमाणात केली त्यावर माहीती लिहा ?

महत्वाचे शब्द

1. सम्राट	2. जातीय वाद
3. क्रांती	4. मवाल
5. पिटीशन	6. स्वदेशी
7. बहीष्कार	8. स्तब्ध करणे
9. स्वराज	10. प्रतिकार
11. जहाल वाद	

तुमच्या अभ्यासात प्रगती करा

1. चुकिच्या वाक्यांना बरोबर करा.

अ. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली त्या वेळेस फक्त मुंबईचेच लोकांनी त्यात भाग घेतला.

आ. भारतिय कारखाने विविध भागात स्थापण करण्यात सुरवात झाली.

इ. भारताची जनता पहिल्या महायुद्धा नंतर भारतास स्वतंत्र मिळते असे जनतेस वाटत होते का ?

2. जहाल व मवाल नेत्याचे कृत्याचे / कार्याची तुलना करा जी त्यांनी काँग्रेस संघटनेतुण केली.

अ) मुख्य मागण्या आ) जनतेशी संपर्क

3. ममरीम्मास असे वाटते कि भारतिय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली त्यावेळेस सुशिक्षित भारतिय या संघटनेत भाग घेतले होते, काय तुम्ही या तिच्या मताशी सहमत आहात का ? कारणे द्या.

4. ब्रिटीश राजवटीचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर काय दुष्परिणाम पडला ?

5. स्वदेशी चळवळी बद्धल तुम्हास काय वाटते ? काय देशाच्या विविध भागात याचा परिणाम पडला

6. देशाच्या विविध भागातील लोकांनी बंगाल फाळणी साठी प्रतिसाद दिला का ?

7. भारताच्या नकाशात खालील स्थळे दाखवा

1. कलकत्ता 2. मद्रास (चेन्नई) 3. मुंबई (बाँम्बे) 4. लखनो

8. जगाच्या नकाशात खालील देश दाखवा

1. ब्रिटण 2. फ्रांस 3. रसिया 4. जर्मणी

9. कांही नेत्याणी जसे गांधीजी, टिळक, सुभाषचंद्रबोस, भगतसिंग यांनी त्यांचे जीवण देशस्वतंत्र्या करीता अर्पण केले. त्यांनी जर तसे केले नसते तर काय झाले असते ?

10. अलीकडच्या काळात अशाप्रकारची एखादी चळवळ तुमच्या भागात झाली काय ? व का ?

प्रकल्प :

राष्ट्रीय नेत्यांचे फोटो जमा करून वर्गात लावा व माहीती लिहा.

राष्ट्रीय चळवळीत महात्मा गांधीचा प्रवेश:

साऊथ आफ्रीकेतून गांधीजी 1915 मध्ये भारतात परत आले ब्रिटीश सत्ते विरुद्ध भारताचा लढा यातीलच एक भाग असहकारक चळवळ सुरवात झाली होती गांधीजी अगोदरच प्रसीद्ध अंतरराष्ट्रीय स्तरावर चमकल्या गेलेले महाण नेते होते त्यांच्या साऊथ आफ्रीका पर्यटनातुण मोठ मोठ्या लोकांशी संपर्क आला त्यात हींदु, मुस्लीम, पार्सी, ख्रिश्चन गुजराती, तमील व तसेच उत्तर भारतातील लोक ते व्यापारी घराण्यातील वकील व कामगार यांच्यासी संपर्क आला.

महात्मा गांधी हे प्रथम संपुर्ण भारतात त्यांनी प्रवास केला व त्यांनी भारतीय लोकांच्या गरजा विविध भागातील परिस्थिती, लोकांचा परिचय याचा त्यांनी अभ्यास केला तसेच त्यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्या व स्थाणिक समस्यांची या माहीत करून घेतल्या व शेतकऱ्यावर लादल्या जानाच्या कर विरोधात आंदोलन सुरू केले. त्यांनी अहमदाबाद मध्ये सुतगिरणी कामगारांचे आंदोलन तीव्र रूपात छेडले ते 1918 मध्ये या अशा आंदोलना मुळे त्यांचा आणखी काही

नेत्याशी परिचय झाला ते समोर त्यांच्या सोबत दिर्घ काळ आंदोलनात भाग घेऊन मदत करू लागले त्यात राजेंद्र प्रसाद, वल्लभभाई पटेल यांचा भाग महत्वाचा होता. आता आपण त्यांच्या राष्ट्रीय चळवळीच्या 1919-1922 काळाचा आढावा घेऊ या.

महात्मा गांधी

जालीयनवाला बाग व रौलेट (अक्ट) कायदा:

महात्मा गांधी हे काँग्रेसणे तयार केलेल्या रूपरेखावर काम करीत नव्हते ते स्वताचा राजकीय रूपरेखा कार्यक्रम तयार करत असत व त्या साठी त्यांनी 1917 मध्ये विविध प्रमुख लोकांसी संपर्क केला. ममकैराफ्रबचाव चळवळ 1918 मध्ये सभगाभ घेतला व त्यात अहमदाबादेतील सुतगिरणीतील कामगारांनी त्यांच्या मागण्या पुर्ण करण्या साठी 1919 मध्ये भाग घेतला.

गांधीजी प्रमुख राजकिय लोकप्रिय नेते होते व सर्व प्रमुख राजकिय घडोमोडीत यांची मुख्य भुमीका राहत असे.

ब्रिटीशानी जो रिवाल्ट कायदा काढला होता त्या विरोधात सत्याग्रह करण्याचे गांधीजींनी 1919 मध्ये निर्णय घेतला. या कायद्या मुळे भारतियावर अन्याय ज्यास्त वाढला व पोलीस जनतेवर ज्यास्त जुलूम करू लागले भारतियाचे मुलभुत आधिकार छीनून घेण्यात आले जर कोणी ब्रिटीश पोलीस विरोधात आवाज करेल त्याच्या वर देश द्रोही केस टाकून त्यास विनाकारण अटक करून जेल मध्ये टाकल्या जात असे. महात्मा गांधी व मोहम्मद अली जीन्हा यांनी याचा विरोध केला व त्यांनी ब्रिटीशाना तुम्हास सर्व साधारण लोकांचा प्राथमीक हक्क हिसकावुण घेण्याचा कोणताही अधिकार नाही असी धमकी दिली.

गांधीजींनी जनतेला उपदेश केला 6 एप्रील 1919 हा असहकार म्हणुण घोषित केलेला दिवस होता व नंतर सत्याग्रह चळवळ सुरू करण्यात आली व त्याचा ब्रिटीशावर प्रभाव पडला व आता ब्रिटीशा विरोधात देशभर आंदोलन छेडल्या जात आहे.

समता (सौम्यवाद) आणि जातीवादीय संघटणः

समता (सौम्यवाद) विचाराच्या कांही लोकांना प्रमोशन सरकारी क्षेत्रात कांही विषीष्ट जातीच्या लोकांनाच दिल्या जाते प्रत्येकांना समाण अधिकार दिल्या जात नाही असे वाटत होते. व राज्य सरकार पण यावर लक्ष केन्द्रीत न करता त्यास समर्थण देत होते व एका विशेष गटातील लोकांना पदऊन्नती ज्यास्त प्रमाणात दिल्या जात असे याचा प्रभाव राष्ट्रीय एकता ही डगमगु लागली व कांही गटात अन्याय होऊ लागला. त्या अशा सरकारच्या धोरणा मुळे राष्ट्रीय एकता नष्ट होते व सामाजिक असमाणता वाढते याला लौकीक वाद म्हणतात. सरकार अशा जातीय वादात हस्तक्षेप न करता सर्व धर्मांना लहान मोठ्या धर्माच्या लोकांना समाण दृष्टीणे पाहीले पाहीजे अन्याता लोकांत असंतोष पसरतो व राष्ट्रीय एकता धोक्यात येते.

याचा परीणाम हळू हळू लोक जाती धर्माच्या आधारावर विभागल्या जाऊ लागला याचा परिनाम 20 व्या शतकात ज्यास्त दिसुण आला व त्याचा परिनाम मुस्लीम वर्गाणी ममआखील भारत मुसलिम लिगफरु ची स्थापणा 1906 मध्ये ढाका येते करण्यात आली. मुसलिम लिग हे बंगालच्या फाळणीस मदत करत होते व ही मागणी पुर्ण 1909 मध्ये करण्यात आली व सभासदात मुसलिमाच्या कांही शिटा राखीव करण्यात आल्या ज्यांची मुसलिम लोकांनी निवड करुण देण्यात आली आहे. याचा प्रभाव राजकारनात वेगवेगळ्या मतावर पडला.

हिन्दुमहासभा ही 1915 मध्ये हिंदुना एकत्र करण्याच्या उद्देशाने स्थापीत करण्यात आली व याचे नेत्रत्व पंडीत मदन मोहन मालवीय यानी केले व त्यांनी मुस्लीम लिग संस्थेवर नियंत्रण व इतर धर्माच्या लोकांचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला.

इ.स. 1919 मध्ये मोठ्या प्रमानात आंदोलणे सुरु झाली व सरकार ते दाबुण टाकण्याचा पर्यत्ण करू लागली याचाच परिनाम जालीयण वाला बाग हत्याकांड हा झाला पंजाबमध्ये अमृतसर या ठिकाणी मिटींग घेण्यात येत होती त्या वेळेस जनरल डायर सैन्य अधिकारी यानी लोकांवर गोळीबार केला 400 लोक मारल्या गेले व हजारो लोक जखमी झाले यालाच जालीयण वाला बाग हत्याकांड म्हणतात. त्या वेळेस रविन्द्रनाथ टागोर देशाच्या दारद्रिय, भुकमारी यावर भाषण देत होते याला नाइटहुड असे घोषीत करण्यात आले. Rowlatt रो वॉल्ट सत्यागृहा व्दारे हींदु मुस्लिम लोकांना एकत्र येण्याचा व ब्रिटीश सरकार विरोधात आंदोलण करण्याचे असे महात्मागांधीणे सांगितले ते म्हणाले हिंदु-मुस्लीम व नंतर बऱ्याच धर्मांचे लोक या देशात राहातात या

सर्वांचा देश आहे आपसतील जातीय वाद बाजुस ठेऊण ब्रिटीश विरोधात सर्वांनी एकत्र येऊण लढा द्यावा असे ते म्हणाले.

समता आणि जातीयवाद संघटनाः

भारतीय राष्ट्रीयवादी भारतातील लोकांची एकीकरणासाठी झगडले. भारतीय समाज नव्याने तयार केला. भारतात लोकशाही सरकार आणण्यासाठी स्वतः कायदे तयार केले.

- आंदोलण दाबण्या साठी पोलीसांना अति अधिकार देण्यात आले होते हे बराबर अस तुम्हास वाटते का ?
- स्वतंत्र लढा देणाऱ्या लोकांनी इंग्रजी कायद्याचा विरोध करणे योग्य होत, असे तुम्हास वाटते का ?

खिलाफत घटना आणि असहकार चळवळ:

भारतीय इतिहासात खिलाफत हे फार महत्वाची समजल्या जाते ती 1920 मध्ये घडली ब्रिटीशानी टर्की व खिलाफत यांच्या विरोधात कठोर जालीयण वाला बाग या सारखा निर्णय घेण्यात आला व खिलाफत वर नियंत्रण बंदी ठेवण्याचा सरकार प्रयत्न करू लागले मुस्लीम लोकांवर कडी नजर ठेवण्यात आली व शौकतअली हे होते त्याणी असहकार चळवळीस मदत केली.

गांधीजीनी त्यांना काँग्रेस मध्ये सामील करून घेतले व पंजाब मध्ये झालेल्या हत्याकांड जालीयन वाला बाग या विरोधात लढा देण्याचे सांगण्यात आले. तसेच स्वराज मागणी करू लागले. 1920 च्या नागपुर मध्ये भरलेल्या काँग्रेस अधिवेशनात स्वराज्याची मागणी हा निर्णय घेण्यात आला गांधीजी मोठ्या चातुर्याने हुषारीने काँग्रेसचे नेत्रत्व करीत होते या अधिवेशनात इंग्रजा विरोध देण्यात येणाऱ्या लढाया विषयी कसी निती वापरावी याचा निर्णय घेण्यात आला. असहकार चळवळ ही दिवसेंदिवस उग्ररूप धारण करत होती. 1912-22 मध्ये हजारो शाळेच्या व कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी असहकार चळवळी ध्वारे ब्रिटीश विरोधी चळवळील्या उग्र रूप दिले.

पुष्कळ वकीलानी जसे मोतीलाल नेहरू, C.R. दास, C. राजगोपालचारी व असफ अली या सर्वांनी ब्रिटीश कायद्यावर बहिष्कार टाकण्याचे घोषित केले. देशी कपड्याचा वापर करून कायदा लोकांच्या कल्यांना साठी असावा विदेशी कपड्याच्या आयातीत 1920 ते 22 या दरम्यान बहिष्कार करण्यात आला. गांधीजीनी भारतीय लोकांना चरख्यावर कपडे बनवण्यास सांगितले. (यास खादी कपडा म्हणुण ओळखतात) व पुढे स्वदेशी कपड्याची वस्तुची मागणी वाढू लागले.

हे सर्व आंदोलनातील भाग आहेत. देशाच्या विविध भागात आंदोलण उग्ररूप धारण करत होते. व त्याचा आंध्रप्रदेशमध्ये काय परिणाम झाला ते पाहू या.

चित्र :11 ब (1) भारतीय स्वातंत्र्याच्या उत्तरार्धात गांधीजीनी चरखा हे स्वदेशीचे साधन बनविले.

गुटूर जिल्ह्याचे स्वतंत्र लढ्यात महत्वाचे स्थान होते ते केन्द्र समजल्या जात लढ्यात सर्व मुले, व्यापारी व तसेच शेतकरी हे मोठ्या उत्साहाणे / स्फूर्तीने भाग घेत होते.

असहकार चळवळीत ममचिराळा पेरालाफ्र याची महत्वाची भुमीका आहे. याचा परिणाम सरकारणी या शहरास ममनगर पालीकेतफ्र जोडल्या गेले व भयंकर कर 15000 लोकांवर कर वसूल करू लागले. त्यातुण डूर्गीला गोपाल कृष्णय्या यांनी कर देण्याचे नाकारले याचा प्रभाव तेथील सर्व लोकांवर पडल व सर्वांनी कर भरण्या करीता नाकारे दिला त्यात व्यापारी शेतकरी याची महत्वाची भुमीका होती. जमीण तहसील इत्यादी क्षेत्रात कर देण्याचे बंद झाले लोकांचे असे म्हणणे होते गांधीजीचे ममस्वराज्यफ्र लवकरच येणार आहे आम्ही तो पर्यंत कर भरणार नाहीत, दुसरी महत्वाची घटना म्हणजे ममजंगलातील सत्याग्रहफ्र हे गुटूर जिल्ह्यात पल्लाटी गावी व कडप्पा जिल्ह्यात रायचोटी तालुक्यात हे आंदोलण सुरू झाले. शेतकरी जंगलातील लाकडे वगैरे कोणतेही पैसे न भरता आनु लागले व पलनाडू गावातील लोकांनी गांधीचे स्वराज कि जय व पोलीसावर आक्रमण करू लागले. त्याचा परिणाम जंगलातील कायदा / नियंत्रण हे पोलीसाच्या हातातुन गावच्या लोकांच्या हातात आले.

या मुळे या 2 तालुक्यातील जंगलातील विभागीय खाते कांही काळा साठी बंद करण्यात आले.

वरील सर्व घटना व त्यात गांधीजीची भुमीका याचा आपण विचार केला तर ते एक महाण दयाळू नेते होते असे आपणास कळूण येते. शेतकरी, मजुरदार, कामगार वर्ग यांच्या मागण्या पूर्ण करणे व मजमणीदारी पनाफ्र नष्ट करणे गरीब लोकांच्या प्रगती साठी पर्यतण करण्याचे कार्य गांधीजी करू लागले. गरिबांना जमीणी मीळू लागल्या याचे सर्व श्रय लोक गांधीजीना देऊ लागल्या. या जोरदार चळवळीच्या शेवटी प्रतापगड (सध्याचा उत्तर प्रदेश) शेतकऱ्यांनी गैरकानुणी भाड्याणे राहणाऱ्या लोकांची हकालपटी करू लागले व गांधीणे यांच्या साठी खुप पर्यतण केला होता.

- चिराला पेराला या चळवळीवर आणि जंगलाचा सत्याग्रह (फॉरेस्ट सत्याग्रह) यावर माहीती लिहा ?

1922 ते 1929 मधील घडामोडी:

आपणास माहीतच आहे असहकार चळवळ गांधीजीने सुरवात केली व ती फेब्रुवारी 1922 मध्ये सुरवात झाली आंदोलणाणे तिव्ररूप घेतले होते अशाच वेळी शेतकऱ्याणे चौअरी चौरा या पोलीस ठाण्यावर आक्रमण केले. त्यात 22 पोलीस मृत्यू पावले. शेतकऱ्यांमध्ये पोलीसा बद्दल क्रोध होता. कारण शेतकऱ्यांच्या मागण्यासाठी त्यानी आंदोलण केले असता पोलीस त्यांच्यावर गोळीबार करत असत.

शेवटी असहकार चळवळीचा शेवट झाला व गांधीजीनी जनतेला ऊपदेशूण भाषण केले व ते म्हणाले आता आपणास ग्रामीण भागात आंदोलण मजबूत करण्याची आवश्यकता आहे. दुसरी कडे कांही इतर नेते जसे उ.ठ. दास व मोतीला नेव्हरू यांचे असे म्हणणे होते कि काँग्रेस पार्टीणे निवडणुक घेऊण नेत्याची निवड करावी व त्यांणी शासन सभेत सरकारवर दबाव टाकावा व नम्रतेणे खेडेगावात काम करीत आहोत असे लक्षात ठेऊण 1920 मध्ये गांधी विचार वतानी त्यांना मदत केली. याचा परिनाम पुढे याचा परिनाम कार्यालयात अज्ञाधारी (Disobedience) चळवळ 1930 मध्ये सुरू झाला.

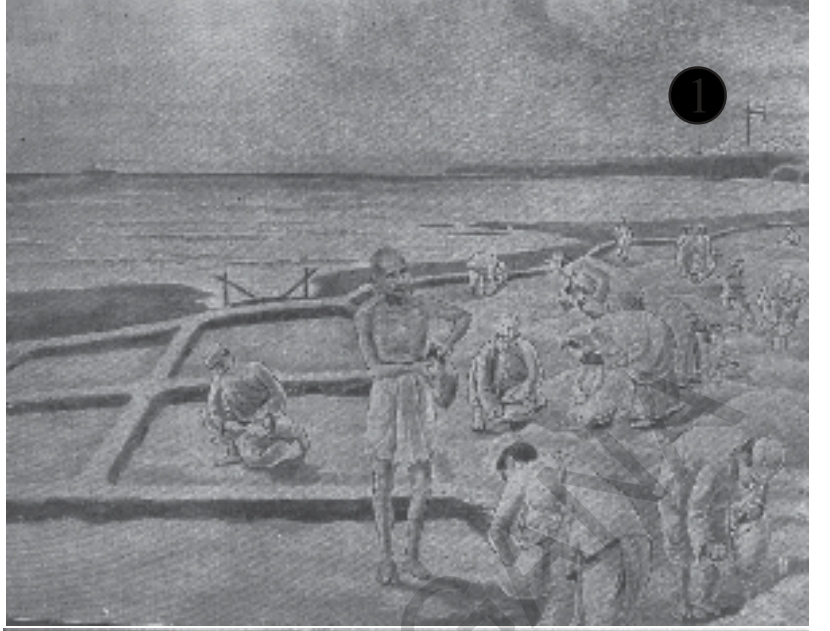
या काळात दोन महत्वाच्या संघटना तयार झाल्या. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघटना (R.S.S.) हींदुची संघटना व दुसरी उझख कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया व यांच्या देशा बद्धलच्या कल्पना वेगळ्या पद्धतीच्या होत्या त्या तुम्ही तुमच्या शिक्षकाच्या मदतीणे माहीती घेण्याचा पर्यतण करा या वेळेस आंदोलनात महत्वाचा बदल घडवुण आनणारे भगतसिंग हे उत्साहाणे कार्य करत होते.

कार्यालय हुकूम उल्लंघण व मिठाचा सत्याग्रह (1930-32):

पंडीत जवाहरलाल नेहरूच्या अध्यक्षतेत 1929 मध्ये काँग्रेसची लाहोर येथे अधिवेशन भरले. यात पुर्ण स्वराज्य मिळवणे व कार्यालयात हुकूम उल्लंघण करणे याचा निर्णय घेण्यात आला व आंदोलणास ऊग्ररूप देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. व 26 जानेवारी हा पुर्णस्वराज्याचा दिवस म्हणुण साजरा करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

मार्च 12, 1930 या वर्षी साबरमती आश्रम, अहमदाबाद या ठिकानाहुण गांधीजीणे मिठाचा सत्याग्रह सुरवात केला. (सरकारवर मिठाचा कर लावल्या जात त्यात गरीब जनतेवर अर्थीक भार पडत असे) हे मीठ गुजरातच्या समुद्र तटावर असनारे 'दांडी' नावाचे गाव या ठिकाणी मीठ काढत. दुसऱ्या दिवसी गांधीजी व त्याचे 78 सोबती यांनी 375 किलो मीटर चालत 'दांडी' कडे जाण्यास निघाले यास दांडी यात्रा म्हणतात. साबरमती आश्रम पासुण दांडी पर्यंत यात्रा पुर्ण करण्यास यांना 24 दिवस लागले. दिवसें दिवस यांच्या यात्राची माहीती पत्रीकेत येत असे. यांच्या भाषणाने व यात्रेचा प्रभाव लोकावर पडू लागला व तो नौकऱ्या सोडूण आंदोलनात भाग घेऊ लागले. शेवटी 6 एप्रील 1930 या दिवसी गांधीजी 'दांडी' या गावी पोहचले व मीठ हातात घेऊण मीठावर लादल्या जानाऱ्या करा बाबत भारतीयांना ऊपदेश त्याणी दिला.

या घटनेची वार्ता सर्व देशभर पसरली व बऱ्याच महीलांनी कार्यालयात ब्रिटीश सरकार विरोधी नारे देऊ लागली. याचा परिनाम फक्त दिल्लीतच 1600 महीलांना आटक करण्यात आली. हा सत्याग्रह फक्त मीठा पुरताच मर्यादीत राहीला नाही तर तो कपडा, दुकाणे इतर ठिकाणी पसरला लोक विदेशी वस्तुचा बहीष्कार करू लागली, विदेशी कपडे जाळूण

चित्र : 11 ब (2) (आंदोलनाच्या वेळेस घेतलेले 2 छायाचित्र चित्रात गांधीजी मीठ हातात घेत आहेत, बाजुस मिठाचा कारखाना)

टाकू लागली याता परिणाम विदेशी सुत गिरण्यात काम करणे, विदेशी शाळा, कॉलेज या सर्वावर बहीष्कार टाकण्यात आला. हजारोच्या संख्येणे लोक आंदोलनात भाग घेऊ लागले.

यांचा परिनाम याला दाबुण टाकण्या साठी पोलीसांनी लाठी चार्ज केला व हजारो स्त्री पुरूषावर गोळीबार करण्यात आला व 90,000 हजार लोकांना व गांधीजीना कैद करण्यात आले.

व फायरिंग मध्ये 110 लोक मृत्यु पावले व 300 पेक्षा ज्यास्त लोक जखमी झाले. पुढे ब्रिटीश लोक भारतीया मध्ये फुट पाडून सरकार चालवण्याचा प्रयत्न करू लागले ते हींदु, मुसलिम, जमीणदार यांना एक मेकापासुण वेगळे करण्याचा पर्यतण करू लागले पण आपल्या नेत्याणी सभा वगैरे भरपुण खादी कपड्याचा वापर, व अप्रश्यता याचा पुर्ण देशभर प्रचार करण्याचा पर्यतण करूण लोकांना एकत्र करण्यास ते यशस्वी होऊ लागले. व नीण युवक कूर्ता पैजामा घालून आंदोलनात भाग घेऊ लागले.

एकत्र येऊण केलेल्या आंदोलनाचा प्रभाव ब्रिटीशावर पडू लागला व त्याचा परिनाम भारतिय सरकार कायदा - 1935 या नुसार निवडणुक घोषीत 1937 करण्यात आली व त्यात कांग्रेसचे 11 पैकी 7 सभासद निवडूण आले. सप्टेबर 1939 कांग्रेसणे 2 वर्षे शासनाचा कार्यभार पुर्ण केला व नंतर दुसऱ्या महायुद्धास सुरवात होऊ लागली. इकडे भारताणे

याचा फायदा घेऊण भारतिय नेत्याणी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष दुसऱ्या महायुद्धात मदत करण्याचा निर्णय घेण्यात आला पण त्याच्या बदलात भारतास युद्ध संपल्यास स्वतंत्र्य द्यावे अशी मागणी ठेवली ती ब्रिटीशानी नाकारली व भारतीयाणी पण युद्धात मदत करायचे अश्वासण मागे घेतले.

भारत सोडा आंदोलण - (1942) करा या मरा गांधीचा नारा:

ब्रिटनला असे वाटत होते कि दुसऱ्या महायुद्धात भारतीय लोकांची मदत घ्यावी पण कांग्रेसच्या नेत्यानी ति फेटाळूण लावली. भारत स्वतंत्र्याची अट ठेवत होता हे ब्रिटीश मानत नव्हते अशा वेळेस 8 अगष्ट 1942 वर्षी बाम्बे या ठिकाणी अधिवेशण सभा भरली व त्यात 'ब्रिटीश सत्तेच शक्य तो लवकर अंत करावा' असा निर्णय घेण्यात आला व त्याच दिवसी संध्याकाळी भारत सोडा आंदोलण सुरवात करण्यात आले. गांधीनी जनतेना उपदेश केला - सर्व पुरुष व स्त्रीयांनी आम्ही स्वतंत्र

आहोत म्हणुण लढयात भाग घ्यावा एक तर आपण भारतास स्वतंत्र प्राप्त करूण देऊ नाहीतर मरू, करा या मरा असा उपदेश त्यानी दिला.

याचा परिनाम इंग्रजाणे 9 अगष्ट 1942 या दिवसी पुष्कळ लोकांना ज्यात गांधीजी, पटेल, नेव्हरू, मौलाना आझाद, आचार्य कृपाणनी, राजेंद्र प्रसाद व इतर महान नेत्यांना कैद करण्यात आले. सर्व भारतिय लोक युवक, स्त्री, पुरुष यांनी देशभर आंदोलन तित्र केले व

दुसरे महायुद्ध World War - II 1939-1945

जर्मनीचा हुकूमशहा हीटलर व त्याची नाजी पार्टी यानी पुर्ण जग जिंकण्याची घोषणा केली व त्याणी ब्रिटण, फ्रांस, रसिया व इतर देशासी युद्ध करण्याची घोषणा केली. जर्मनीला जापान व इटलीचे समर्थण होते हे दुसरे महायुद्ध इतिहासात महत्वाचे समजल्या जाते हे युद्ध 1939 पासुण 1945 पर्यंत चालत होते. ज्या वेळेस USSR सोवीयत रसिया सैन्याणे बर्लीण वर व आमेरिकेणे 'हिरोशिमा' 'नागासकी' जापाण मध्ये आसलेल्या या दोण शहरावर अटोमबॉम्ब (अणुबाम्ब) टाकला यात हजारो निर्दोषी लोक मृत्यू पावले.

देशाच्या वेगवेगळ्या भागात हडताल, बंद करू लागले, ब्रिटीश व भारतिय यांच्यात वैराची भावना निर्माण झाली याचा परिणाम आंदोलण हिंसात्मक होऊ लागले. कारखाण्यात सरकारी कार्यालयात काम करणारे कामगार कामाचा बहीष्कार करून आंदोलनात भाग घेऊ लागले. नव युवक पुरुष शाळा, कॉलेजचे विद्यार्थी पोलीसावर आक्रमण करू

लागले यातून पोलीस स्टेशनवर हल्ला रेल्वे स्टेशन कारखाने यांची जाळतोड होऊ लागली. सरकारी कार्यालये जाळून टाकण्यात येऊ लागली. ब्रिटीशांची वाहणी जाळून टाकण्यात येऊ लागली. हे मुंबई व मद्रास या ठिकाणी ज्यास्त प्रमाण झाले. टेलीफोन वायरे, रेल्वे लाइन तोडण्यात आली ब्रिटीशांचा आत्मविश्वास घटू लागला त्यांना काय करावे हे सुचेणा त्यांनी उत्तर प्रदेश, बिहार, ओरीसा, वेस्ट बंगाल, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेशात मीदनपुर या ठिकाणी समतोल ब्रिटीश-भारतिय मिळून शासन चालवण्याचे ठरवण्यात आले ते 1942 ते 44 या वर्षी करीता कारण आत्मरक्षणात पडला होता व 10 लाख पौंड संपतीची नुकसाण झाले होते. 30 पोलीस अधिकारी व 10 सैन्य अधिकाऱ्यांना आपले प्राण गमवावे लागले. पुष्कळ लोक मृत्यू पावले हजारो लोकांना कैद करण्यात आले. 1943 वर्षी शेवटी 90,000

लोकांना कैदी तुरुंगात टाकण्यात आले. 1000 लोक पोलीस गोळीबारात मृत्यू पावले.

1940 मध्ये मुसलिम लिगने निर्णय घेतला कि पुर्व, पश्चिम, ऊत्तर भागात मुसलिमाणा 'स्वतंत्र दर्जा' ची मागणी केली.

सुभाष चन्द्रबोस व INA:

सुभाष चन्द्रबोस हे जवाल गरम विचाराचे होते ते “इट का जवाब फथर” अशा विचाराचे होते. त्यांनी आजाद हींद फौज Indian Natinal Army (INA) ची स्थापना केली त्या करीता त्यांना राश बिहारी बोस यांची मदत घ्यावी लागली ती त्यांनी ब्रह्मा व आन्दमान या ठिकाणी घेतली. आजाद हींद फौज यात त्यांनी 60,000 सैन्याची भर्ती केली या करिता त्यांनी जापान लोकांची मदत घेतली. 21 अक्टोबर 1943 या वर्षी ही सैना सिंगापुर येथे स्थायी झाली व मार्च 18, 1944 या वर्षी ही सैना ब्रह्मा देशातुण भारतात प्रवेश केला व त्या वेळेस त्यांनी “दिल्ली चलो” असा नारा दिला.

1944 मार्च मध्ये कोहीमा येथे भारताचा झंडा चढवण्यात आला पण दुसऱ्या महायुद्धात घडून येत असलेला बदल या मुळे 1944-45 या दरम्यान जापाणसी ब्रिटीशाना युद्ध करावे लागले शेवटी जापानचा पराभव झाला. दुसऱ्या महायुद्धा वेळेस आजाद हींद सैन्याचा दबाव संपला व सुभाष चन्द्रबोस 23 अगष्ट 1945 या दिवसी विमाण दुर्घटनेत मृत्यू पावले त्या वेळेस ते बकांक हुण टोकीओ ला जात होते.

चित्र :11 ब (3) (डावीकडे) आत्मसमर्पन केलेले INA सैनिक (उजवीकडे) झांशी रेजमेंट (उजवीकडेवर) टपालाची खुण

भगत सिंग

सुभाषचंद्र बोस

जे.बी. किरपलानी

अब्दुल कलाम आझाद

यांच्या सभेत वेगळ्या पाकीस्थाणची मागणी केल्या गेली नाही.

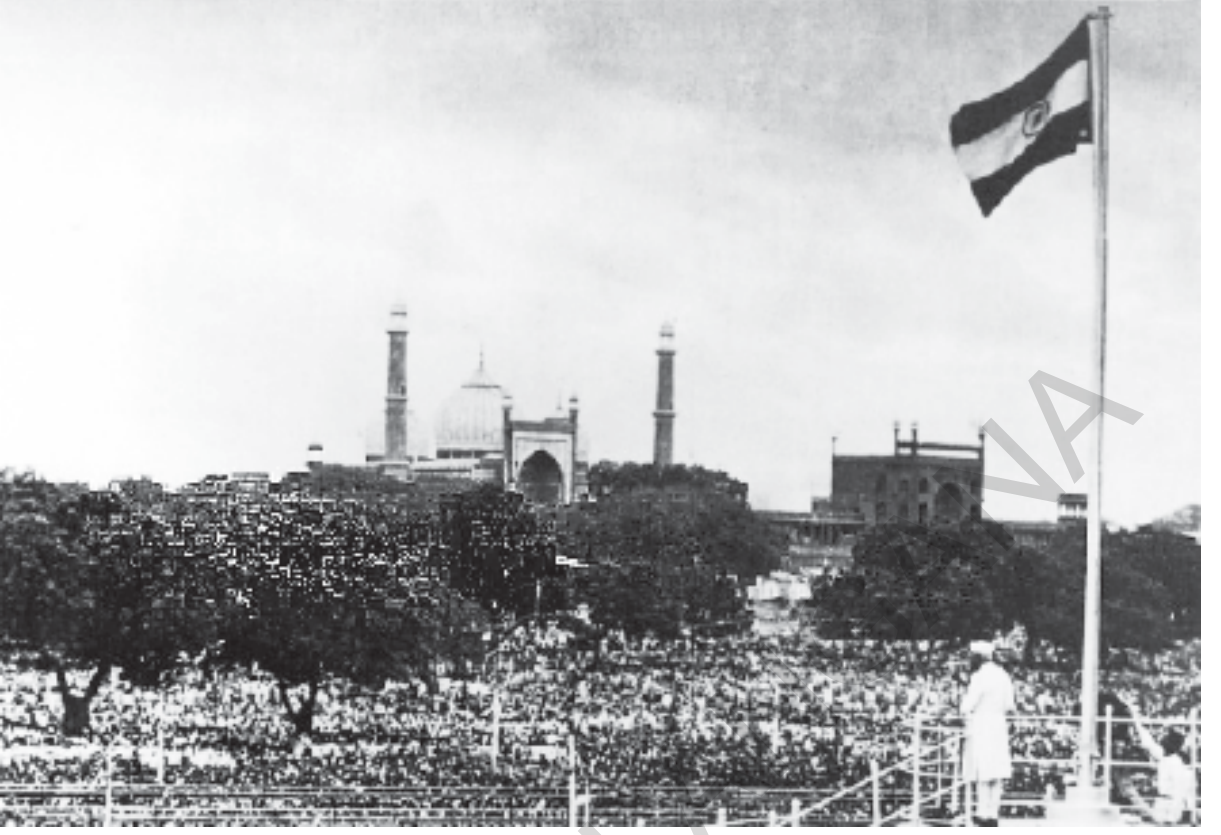
मुसलिम लिगणे पर्याय व्यवस्था मुस्लीमा करीता करण्याची मागणी केली पुढे त्यांनी मुस्लीमा साठी वेगळा निर्णय घेनार होते ती त्यांनी 1930 मध्ये वेगळ्या राष्ट्राची मागणी केली. 1920 ते 1930 या काळात कांही मत, धर्मा विषयी आंदोलण झाले व मुस्लीम स्वतःला असुरक्षीत समजु लागले. दुसरे महत्वाचे म्हणजे 1937 च्या निवडणुकीत त्याचे सभासद अल्पसंख्याक आसल्या मुळे निवड झाली नाही पण ते ब्रिटीश आंदोलनात दुसरी महत्वाची भुमीका निभवत असत म्हणुण ते कांग्रेस व लिग यांची समतोल राजकिय कमीटी बणवण्याची मागणी करू लागले ति कांग्रेसणे फेटाळून लावली.

जहालवादी संघटना (Radical Organisations):

इ.स. 1940 च्या नंतर आंदोलनाचा एक ऊग्रभाग तो म्हणजे रैडिकलची संघटना होय, हे कम्युनिस्ट विचाराचे होते यांनी ट्रेड युनियण, दलीताची सभा, स्त्रीयाच्या संघटना बनवल्या ही रैडिकल संघटना शेतकऱ्या साठी, कामगारा साठी, दलीसासाठी काम करत असत. देश स्वतंत्र्यसाठी ते ब्रिटीशासी लढा देत असत त्याच बरोबर भारतातील जमीणदार कारखाना मालक, श्रीमंत लोक, उच्च वर्गातील लोका विरोधात पण हे आवाज उठवत असत. सर्वांना समान, अधिकार, आर्थिक विशमता दुर करणे या साठी ते काम करत ते दलीताची आर्थिक कमजोर, शेतकऱ्यांच्या प्रगती साठी प्रयत्न करत.

राष्ट्रीय चळवळ कांही मोजके नेते जे ऊच्छ घराण्यातुन आले होते त्यांनी सर्वांना सोबत घेऊन कार्य केले नाही याचा परिणाम ब्रिटीश राजवट मजबुत होण्यास झाला असे म्हणने या संघटनेचे होते.

राष्ट्रीय चळवळ गरीब शेतकरी, कामगार हे पुर्व भागातील लोक मोठ्या संख्याने भाग घेतले. भाड्याणे राहानारे ते मळाबार, तेबहगा, वेद्री जात व तेलंगाजातील साळलावनारे लोक यांनी 1940 च्या चळवळीत मोठ्या स्फुर्तीने भाग घेतला. दुसऱ्या महायुद्धा नंतर धाण्याचा पुरवठा कमी पडू लागल्या मुळे नवीण शेती करण्यास यांना संधी मीळाली व लहान शेतकरी शेती करू लागले. कांग्रेसणे याच्या कडे तेवढे लक्ष दिले नाही हे रैडिकल संघटनांनी “आखील भारत शेतकरी संघटना”, शेतकरी तसेच AIFS अखील भारत विद्यार्थी संघटना यांची निर्मीती करुण त्यांना ब्रिटीश विरोधी आंदोलनात भाग घेण्यास प्रोत्साहीत करण्यात आले. याचाच परिणाम

चित्र :11 ब (4) स्वातंत्र्यानंतर जवाहरलाल नेहरू लालकिल्यावरुन भाषण करतांना

मुस्लीम लिगने काँग्रेसला सामाजिक साथ दिला होता ही माहिती सर्वापर्यंत पोहचविण्यात कार्य काँग्रेस 1930 मध्ये अयशस्वी झाली. अशा संधीचा फायदा ब्रिटीशांनी घेतला व 1940 मध्ये काँग्रेसच्या बऱ्याच नेत्यांना तुरुंगात टाकण्यात आले. व दुसऱ्या महायुद्धाच्या शेवटी मुसलिम लिग व भारतास स्वतंत्रता देण्यास इंग्रज समुखता दाखवू लागला.

पण मुस्लीम लिग हा मुस्लीमाकडून स्पोक पर्सन म्हणून मुसलिमची मागणी करू लागला त्या काँग्रेस व मुस्लीम लिग मधील चर्चा असफल झाली व नंतर लवकरच 1946 मध्ये निवडणुका झाल्या. त्यात काँग्रेस सर्वसाधारण मतदारसंघात तेवढा जोर नव्हता, पण मुस्लिम लिगने आपआपल्या मुस्लिम भागातील जागा ते राखण ठेवण्यात यशस्वी झाले व चांगल्या प्रकारे त्यांचे सभासद निवडून आले व ते पुढे वेगळ्या पाकीस्तानची मागणी जोऱ्याणे करू लागले.

इ.स. 1946 मध्ये ब्रिटीश कॅबिनेट मध्ये एक निर्णय घेण्यात आला व 3 सदस्यांची कमीटी बनवून या भारत-पाक समस्यावर लवकर समाधानकारक निर्णय देण्यास सांगितले. ते (स्ट्रॅफोर्ड क्रिप्स, पेथीक लॉरेन्स आणि अलेक्झान्डर) यांना दिल्लीस पाठवले व त्यांनी लवकरच रिपोर्ट दिला. त्यात भारत हा विशाल मोठा देश आहे व त्यात काँग्रेस हे मुस्लीम लिग यांच्यात मतभेद तिब्र होत जात आहेत मुस्लीमांच्या समस्या समजून घेण्यास काँग्रेस असफल झाली. मुस्लीम लिग वेगळ्या पाकीस्तानची मागणी करत आहे व ते त्या निर्णयावर अटळ आहे.

पुढे 1946 मध्ये ब्रिटीश कॅबिनेट मंत्र्यांची सभा भरली त्यात त्री सदस्य कमीटीने दिलेला रिपोर्ट भारताच्या मागण्या व मुस्लीम लिगच्या मागण्यावर सविस्तर चर्चा झाली व त्यातुन त्यांणी पाकिस्तान फाळणीचा निर्णय घेतला.

जे मुस्लिम लीग मागणी करीत होता. हे 16 आगस्ट 1946 या दिवसी ब्रिटीशानी पाकिस्थानची फाळणीची एक्शन डे Action day म्हणुन घोषणा केली.

याचा सर्वात ज्यास्त परिणाम कलकत्यात झाला. हिंसा भडकली व ही हिंसा, जाळतोड, लाठी चार्ज बरेच दिवस चालू राहीला व या हिंसा गोळीबारात हजारो लोक मृत्यू पावले. ही हिंसा भारताच्या पुर्व भागात जास्त भडकली.

लार्ड लूइस माऊंट बेटन याची नेमकिक उपाध्याक्ष म्हणुन 1947 मध्ये निवड झाली होती. त्याने असे घोषित केले की मुस्लिम लीग व कांग्रेस मध्ये पुष्कळ मतभेद आहेत ते एकत्र राहु शकत नाहीत त्या करिता मुस्लीम लिगला पाकीस्तान स्वतंत्र देण्यात येत आहे व हिंदुना भारत स्वतंत्र देण्यात येत आहे व 15 ऑगस्ट 1947 या दिवशी भारत स्वतंत्र झाला. पण पाकिस्तानने आपले स्वतंत्र्य 14 आगस्ट ला साजरा केला. भारताच्या फाळणीच्या नंतर हजारो लाखो लोकांची हत्या करण्यात आली, आणि स्त्रीयांना अनेक प्रकारच्या छळांना समोरे जावे लागले. हजारो लाखो लोकांना

आपले घर, गांव जबरदस्तीने सोडून त्यांना पाकिस्तानला जावे लागले. ते स्वतःच्या देशातच शरणार्थी बनून राहू लागले. आपल्या देशाला ब्रिटीशांपासुन मिळालेले स्वातंत्र्य हे आनंदी नसुन एका खुप मोठ्या न संपणाऱ्या हिंसा आणि दुःखात बदलले.

महत्वाचे शब्द

1. राष्ट्रियवाद	2. धर्मनिरपेक्षता
3. आतंकवादी	4. जहालमतवादी
5. सत्याग्रह	6. असहकार
7. हूकूमाचे उल्लंघन	8. उपखंड

तुमच्या अभ्यासातील प्रगती

- गांधीजींनी केलेल्या वेगवेगळ्या कार्यांचे / घटनेची माहीती लिहा:

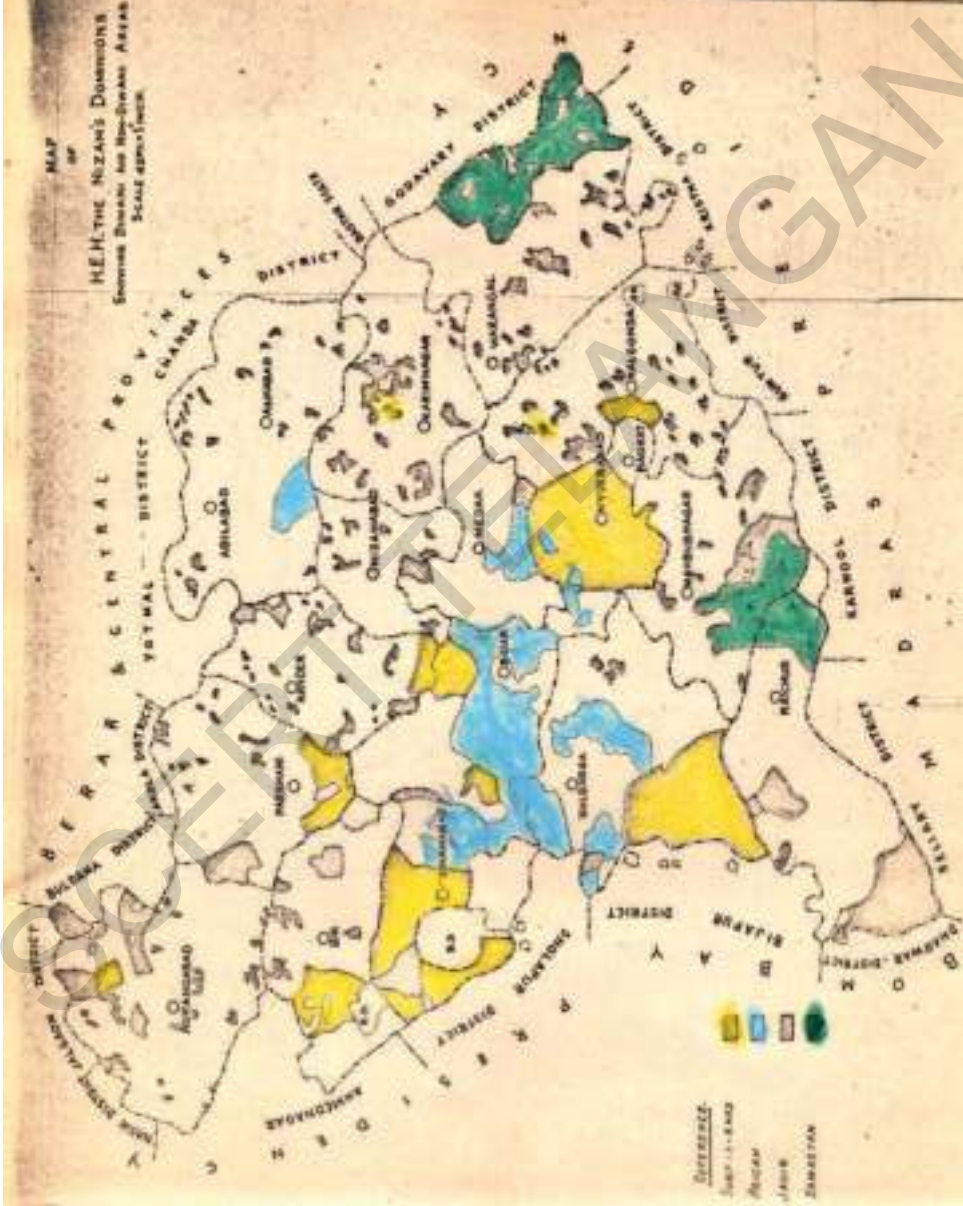
घटना	गांधीजीची भूमिका

- राष्ट्रीय चळवळ ही लोकांच्या मुलभुत गरजा व स्वतंत्र्यासाठी कार्य केले त्यात चळवळीणे कोणकोणत्या घटना घडवुण ब्रिटीशावर दबाव आणला ?
- मीठाचा सत्याग्रह कशा प्रकारे यशस्वी झाला ते सांगा ?

4. खालील पैकी कोणत्या घटनाचा राष्ट्रीय चळवळी द्वारे केल्या गेल्या.
 - a) दुकाणांना स्तब्ध करणे व विदेशी कपड्याचा बहिष्कार.
 - b) हस्तकला हस्तसुतगिरणी व्दारे कपडा तयार करणे.
 - c) विदेशी कपडा अयातीवर बंदी, कपडा जाळूण टाकणे.
 - d) खादी कपड्याचा वापर.
 - e) वरील सर्व घटना.
5. देशाच्या फाळणीसाठी कारणीभूत असलेल्या विविध घटना कोणत्या ?
6. पहीले कडव्याचे वाचण करा त्यात 1922-1929 घटणे बद्दल माहीती लिहा व गांधीजीणे हींसा पसरल्या नंतर चळवळ थांबवले ? तुम्ही कशा प्रकारे यास समर्थन कसे कराल ?
7. भारत छोडो आंदोलनावर सविस्तर माहीती लिहा.
8. 1885 ते 1947 मधील स्वतंत्र आंदोलनाचा एक वेळापत्रक तत्का तयार करा ?
9. अनेक महान नेत्यांनी स्वातंत्र्यासाठी आपले प्राण पणाला लावले, त्याग केला. त्यांच्या त्यागाची फळे सर्वसामान्य जनते पर्यंत खऱ्या अर्थाने पोहचली काय ? तुमचे मत लिहा.

हैद्राबाद राज्यातील स्वातंत्र्याची चळवळ

ब्रिटीशांच्या श्रेष्ठत्वे खालील दक्षिण भारतातील हैद्राबाद हे एक महत्वाचे वैभवशाली राज्य होते. निझामांचा नियम असा होता की ब्रिटीश राज्याचा प्रतिनिधीने एकत्र यावे आणि त्यांनी ठरवलेल्या धोरणांवर यावे, आधारित चालावे. राजाच्या प्रतिनिधिची निवड वैभवशाली राज्यातून व व्हायची. तोच राज्यातील

हैद्राबाद राज्यातील दिवाणी निजाम आणि दिवाणी नसणारे निजामांचा भाग दाखवणारा नकाशा :-

धोरणावर देखरेख करायचा आणि व्यवस्थापणात वेळेनुसार ढवळढवळ करायचे ह्या धड्यात आपण ब्रिटीश आणि निजामांच्या खाले राज्यातिल लोकांची परिस्थित कशी होती ते स्वातंत्र्यासाठी कसे लढले याचा अभ्यास शिकणार आहोत. हैद्राबाद राज्यात वेगवेगळ्या प्रांतात, मराठी, कानडी, उर्दू, तेलुगू आणि दक्खनी भाषा बोलल्या जातात. ह्या धड्यात आपण तेलंगाणा जिल्ह्यातील तेलुगू आणि उर्दू बोलणारा भाषेबद्दल भागा कडे जास्त लक्ष देण्यात आले.

राष्ट्रवादाचा सुरुवातीचे वर्ष :-

ऑक्टोबर 1888 मध्ये हैद्राबाद मध्ये काँग्रेसच्या कामाची माहिती जनतेपर्यंत पोहचविण्यासाठी एक गट तयार करण्यात आला व एक कर पत्रक तयार करण्यात आले व एक सभा आयोजित करण्यात आली. त्यांना प्लेकार्ड प्रदर्शन करण्यात आले. त्यामुळे अधोरनाथ चटोपाध्याय सारखे महान विध्यावंत राष्ट्रीय भावणेच्या दृष्टीने काँग्रेस कडे आकर्षित झाले त्यात हैद्राबादचा रहिवाशी असणारा मुल्ला अब्दुल खायम याने काँग्रेसला पुर्ण मदत केली. व त्याने काँग्रेसच्या सभा मध्ये उपस्थित राहत सर्व मुस्लीमानी त्यात भाग घ्यावा असे अहवान केले. प्रभावी व्यक्तींच्या छोट्या कमिट्या नेमल्या. त्यांच्या हस्तपत्रक आणि जाहिराती काढल्या. त्यामुळे भारत राष्ट्रीय काँग्रेस सभांचे वर्चस्व वाढवण्यासाठी. काहिया मोठा शिक्षित वर्ग काँग्रेसकडे आकर्षित झाला. नंतर मुल्ला अब्दुल कय्यूम हा हैद्राबादचा मोठा उत्कृष्ट नेता बनला. ह्यांनी काँग्रेसच्या सभेस हाजिर होत आणि मुस्लीमांनी सुद्धा यात सहभागी व्हावे अशी अपिल करत. मोठ्या अमीरांवर आक्रमण करत.

मुल्ला अब्दुल कय्यूम

आणि निजाम राज्यातील विशेष परवाणग्यास विरोध करत. अंजूम-ए-मरेफ संस्थेची जवाबदारी सुद्धा सांभळत. की जे सामाजिक, बौद्धिक आणि आर्थिक सुधारणा लोकांच्या जीवनात होण्यासाठी ही संस्था स्थापण करण्याती आली. पुष्कळ बातमीपत्रातून राज्याचा विस्तार करण्यासाठी राष्ट्रीय प्रभावी नेत्यांच्या बातम्या छापून येत. जरी हैद्राबाद मधील टेलीग्राफ, डेक्कन स्टान्डर्ड, मुस्लिम-आई-सफीक टू पत्रिका. राष्ट्रीय करणाचा प्रसार करत. राष्ट्रीयकरणासाठी बरेच लोक त्यांना साथ देत.

चादरघाट मेथडीस्ट एपिस्कोपल चर्चशी संबंधित असलेला रेवरंट गील्टर सारख्या क्रिश्चन माताचा प्रचार करणारे काँग्रेसला मदत करत. ह्या प्रकारे हैद्राबादमध्ये काँग्रेस प्रचलित झाला. स्वातंत्र्य, विकास, सरकारी बनवण्याच्या संस्था, सरकारी रचना. ह्या सारख्या विषयात लोकांचे चैतन्य वाढवण्यासाठी काँग्रेस चे सहभागी झाले.

1892 त्या वर्षी हैद्राबाद मध्ये आर्य समाचाची स्थापना झाली. निर्माणात्मक कामे करण्यासाठी कार्यकलांना शिक्षण देण्यासाठी, लोकां?या मत व्यक्त करण्यासाठी, वाढवण्यासाठी आज समाजाने मदत केली हैद्राबादमध्ये राष्ट्रीय चळवळीसाठी अनेक नेत्यांना समोर आणले.

राज्यातील फ्यूडल व्यवस्था

(मोकाशाचा, नोकरीच्या अटीवर दिलेल्या जहागिरी संबंधी)

निजाम सुरुवातीस मोगल चक्रवर्तीच्या खाली प्रांतीय गव्हर्नर म्हणून काम करत. वंशपरंपरागत चालस आलेले जहागीरदार, छोट्या-छोट्या राजाच्या सहास्याने शासन चालवले. डझनभर, एकेक वेळेस शंभर-शंभर गावे सुद्धा जहागीरदाराच्या नियंत्रणाखाली असामचे, त्यांना त्यांनी त्यांच्या इच्छेप्रमाणे चालवत. लोकांवर कराचे ओझे वाढवत. राज्यातील ठरलेल्या प्रांतांना पाटलांच्या मदतीने निजाम पालन करत.

राजे, त्यांचे वंशातील लोक सर्व साधनावर नियंत्रण ठेवत, त्यांच्या मनाप्रमाणे पालन चालवण्यासाठी जुनी व्यवस्था चालू ठेवावी असे निजामांना वाटत स्थानिक संस्था शासनसभा, लोकशाही व्यवस्था त्यांनी परवाणगी दिले नाही. काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय चळवळीं निजामानी विरोध केला, राज्यातिल राजकिय कार्यांना निषेध करत अनेक आदेश जारी काढण्यात आले. सैन्य रक्षण व्यवस्था काढून लोकांना सतत जवळून निरिक्षण करत.

भाषा, धर्म :-

हैद्राबाद राज्यात निजामाच्या वंशांनी शासन चालवले. ते मुस्लिम, दक्षिण उर्दू बोलत, तर राज्यातील जास्तीत जास्तलोक हिंदू होते. हे लोक तेलुगू, कन्नड, मराठी भाषा बोलत होते. कार्यालयीन भाषा उर्दू होती. उच्च अधिकाऱ्यांमध्ये 90 टक्यापेक्षा जास्त मुस्लिम असायचे प्राथमिक शाळेपासून विश्वविद्यापिठापर्यंत शिक्षण उर्दू माध्यमात असायचे पारिभाषिक, औद्योगिक पुस्तके सुद्धा उर्दू मध्ये भाषांतक करून असायचे.

त्यांच्या राज्यात पाठशाळा निर्माण करण्यास ते फार मागे होते. जहागीरदारलोक त्यांच्या प्रांतात पाठशाळा उघडण्यास विरोध करत होते. निजामांच्या विरुद्ध खाजगी पाठशाळाच केंद्र बनेल. अशी शंका निजामांचा होती तेलुगू माध्यमात खाजगी पाठशाळांची स्थापण करण्यास त्यांचा विरोध होता. त्या विद्यार्थ्यांना उस्मानिया विद्यापिठात प्रवेश देण्यास नकार दिला. याचाच परिणाम 1941 पर्यंत राज्यात 9.3 टक्केच विद्यावंत होते. (स्त्रियांमध्ये 4.3 टक्केच फक्त विद्यावंत होते.) ह्याच्या विरोधात ट्रावणकोर राज्यात 47.7 टके निरक्षर बडोद्यात 23 टक्के, मैसूर राज्यात 12.2 टके निरक्षरता होती.

- हैद्राबाद राज्यातील लोकांनी तोड देणाऱ्या समस्या, ब्रिटीशांच्या शासणाखाली असणाऱ्या प्रांतातील लोकांना तोंड देणाऱ्या समस्या या मध्ये काही फरक आहे का?
- स्वातंत्र्यावर ब्रिटीश शासन आणि निजामांच्या मध्ये कोणते वेगळे मत आहेत?

चित्र :12.1 हैद्राबाद येथील उस्मानिया महाविद्यालय

शेवटचा निजाम (1911-1948) :-

हैद्राबाद राज्यात शेवटचा शासक मिर उस्मान अली खान यांने ब्रिटीशाच्या प्रभावाने प्रशासन व्यवस्थेत नविन बदल घडुन आणण्याचा प्रयत्न केला. वंशपरंपरागत शासनकर्ते आवश्यकतेनुसार शेतीक्षेत्र व कारखाने विकास घडुन आणण्यावर नियंत्रण ठेवत असत. प्रसिध्द इंजीनियर (अभियंता) सर एम.विश्वशैरया निजाम सागर व अली सागर सारख्या मोठमोठ्या जलसिंचन योजनांना त्यांनी रुप रेखा दिली. रेल्वे, रोड, विमान व विद्युत सारख्या शाखांचा निजामाने प्रत्येक विशेष शाखा तयार केल्या. राज्याची औद्योगिक क्षेत्रात प्रगती करण्यासाठी कोटी रुपयाची औद्योगिक ट्रस्टमध्ये भांडवल गुंतवण्यात आली. निजाम काळातील मुख्य महत्वाचे कारखाने कोळसाचे खाण, निजाम साखर कारखाना, आजम जाही मील, सिरपुर मधील कागदाची मिल, इत्यादी आहे. राज्याच्या विकासासाठी या कारखाण्यांनी महत्वाची भुमिका निभावली. हैद्राबादच्या लोकांना काम मिळण्याची संधी प्राप्त झाली.

1941 मध्ये निजाम हैद्राबाद स्टेट बँक ची स्थापना झाली. (आता ती स्टेट बँक ऑफ इंडीया) या नावाने ओळखल्या जाते. व या बँकेवर केंद्र सरकारचे नियंत्रण आहे. व नाण्यावर उस्मानियांचा शिक्षा मुद्रित करण्यात आला. भारतातील इतर राज्याप्रमाणे न ठेवता आपल्या स्वतःच्या नाण्यावर हैद्राबाद चित्र मुद्रित असणारे एक राज्य आहे.

उस्मानिया दवाखाना, उस्मानिया विश्वविद्यालय व उच्च न्यायालय, राज्य केंद्र ग्रंथालय, युनानी दवाखाना, जुबली हॉल, आताची शासन सभा म्हणुन ओळखल्या जाणारी टारुन हॉल, राज्य म्युजिअम म्हणुन ओळखल्या जाणारे हैद्राबाद म्युजिअम, दिल्ली मधील हैद्राबाद भवन इत्यादी यांच्या काळात बांधल्या गेलेल्या सार्वत्रिक संस्था ऐतिहासिक बांधकामाचे संरक्षण करण्यासाठी 1914 मध्ये पुरातन वस्तु शाखा स्थापन करण्यात आली.

1947 मध्ये ब्रिटीश निघुन गेल्या नंतर हैद्राबादवर स्वताःराज करावे असे त्याला वाटत असे. पण याविरुध्द लोकांनी हैद्राबाद हा भारतातील एक भाग असावा या साठी आंदोलने केली. व नंतर लोकांची इच्छा कशा पुर्ण झाल्या ते पाहु या.

आंध्र महा सभा आणि ग्रंथालयाची चळवळ:-

विविध विभागातील नेत्यांचा एक मोठा संघ उभारण्यासाठी म्हणून 1930 मध्ये आंध्र महासभा (ए.एम.एस.) ची स्थापना झाली. त्याच्या व्यवस्थापनासाठी माडपाटी हनमंतराव, रवी नारायण रेड्डी हे लोक होते. त्यांचा मुळ उद्देश्य शिक्षणाच्या सोभी वाढवणे होणे. पाठशाळा लोकांच्या समस्यांचे उघडण्यासाठी निवारण करण्यासाठी म्हणून त्यांनी सरकारला विनंती पत्र देण्यात आले. 1935 मध्ये झालेल्या वार्षिक सभेत सरकारला खालील मागण्या मागण्यात आल्या.

20 ह्या शतकामध्ये आंध्रातील प्रांतात तेलुगुमध्ये मोठ्या संख्येत पुस्तके छापण्यात आली, शहरेत कावात ग्रंथालये उघडण्यात आले. 1901 ला हैद्राबादमध्ये कोमरराजू, लक्ष्मणराव, नायनी वेंकट रंगाराव, रावीचेट्टू रंगारावांनी मिळून श्रीकृष्णदेवराय आंध्र-भाषा निलयमाची स्थापना केली, हे आता सुद्धा चालू आहे. तर हैद्राबाद राज्यामध्ये तेलुगूचा भेदभाव करत.1921 मध्ये हैद्राबादमधील विवेकवर्धनी विद्यालयात इंग्रजी किंवा उर्दूत जाहीरनामा न देता तेलुगूत दिल्यामुळे त्याचा अपमान झाला. ह्या घटनेमुळे तेलुगू बोलणाऱ्या व्यक्तिना खूप दुःख वाटले तेलुगूसाठी योग्य ते स्थान प्राप्त करण्यासाठी त्यांच्या विरुद्ध लढण्यास तयार झाले.

1924 मध्ये माडपाटी हनमंतराव अजून काही लोकांशी मिळून आंध्र जन समाजाची स्थापना केली. ग्रंथालये, वाचनालये, निर्माण करणे, विद्यार्थ्यांना, पंडिताना प्रोत्साहित करणे, तेलुगू लिखित पत्रांना गोळा करणे, तेलुगू साहित्यास प्रोत्साहित करणे ह्याचा उद्देश्य होता. ह्यानी छोट्या-छोट्या पुस्तकांना छापून, ग्रंथालयांना टिकूव ठेवण्यासाठी गावांमध्ये सभा भरवत असत.

छोटे-छोटे व्यापारी, शेतकरी, कामगार, इतर लोकांच्या समस्या बद्दल हे पुस्तक असत, लोकांच्या सभेदारे 4000 पाठशाळा उघडल्या. पण शासनाच्या व्यतीरक्तेच्या कारणामुळे ह्यातील बरेच शाळा बंद करण्यात आल्या. तरीसुद्धा महिला विद्यार्थी, गायक, ह्यासारखे अनेक जन चढवळीत सहभागी झाल्या मुळे त्याचा विस्तार झाला.

- तुमच्या प्रांतात कोणकोणती भाषा बोलतात ?
- आपल्या राज्यात कोणकोणत्या भाषेद्वारे शिक्षण शिकवण्यात येते ?
- सर्व शिक्षण एकाच मात्र भाषेत असावे असा तुमचे मत आहे का ?
- मातृभाषेत पुस्तक छापण्याची का आवश्यकता आहे ?

आंध्र महा सभा :-

विविध विभागातील नेत्यांचा एक मोठा संघ उभारण्यासाठी म्हणून 1930 मध्ये आंध्र महासभा (ए.एम.एस.) ची स्थापना झाली. त्याच्या व्यवस्थापनासाठी माडपाटी हनमंतराव, रवी नारायण रेड्डी हे लोक होते. त्यांचा मुळ उद्देश्य शिक्षणाच्या

चित्र 12.2 अदिलाबाद जिल्ह्यातील केसलापूर मध्ये झालेल्या निजाम कोर्ट सभेत हजर असलेल्या लोकांशी ब्रिटीश अधिकाऱ्यांची 1947 मधील हेमन ड्राफ ने काढलेले छायाचित्र.

सोभी वाढवणे होणे. पाठशाळा लोकांच्या समस्यांचे उघडण्यासाठी निवारण करण्यासाठी म्हणून त्यांनी सरकारला विनंती पत्र देण्यात आले. 1935 मध्ये झालेल्या वार्षिक सभेत सरकारला खालील मागण्या मागण्यात आल्या.

1. मोफत प्राथमिक शिक्षण आमलात अणावे.
2. शिक्षण हे मातृभाषेत (तेलुगूत) द्यावे.
3. जागीर प्रांतातील लोकांच्या कायदेशीर हक्कांचे रक्षण करावे.
4. बालविवाहाचे निर्मूलन करावे.
5. स्थानिक लोक सरकार निर्माण करावे.
6. अस्पृश्यतेच निवारण करावे, व्यक्तींना समाजात मानाचे स्थान द्यावे.

आंध्रमहा सभेच्या उद्देशांमध्ये शैक्षणिक, सामाजिक सुधारणा दोन्ही मिळून आहेत. हे तुम्हाला लक्षात आले असेल. ए.एम.एम. कार्यालये वेगाने सर्वांकडे पूर्ण तेलंगाण्यात पसरल्या. खेडेगावात ही ग्रंथालये, सांस्कृतिक केंद्र उघडण्यात आल्या. कामगार, शेतकरी ह्या केंद्रात शिक्षण शिकण्यासाठी,

दिनपत्रीका वाचवलेल्या ऐकण्यासाठी, देश परिस्थितिबद्दल, निजाम सरकारां बरोबर, पाटलां बरोबर त्यांच्या अडचणीबद्दल चर्चा करण्यासाठी येत. ह्या केंद्रामध्ये रागीची शाळा, चर्चा चालवत असत. विरेशलिंगम सारख्या सामाजिक कार्यकर्ते, गांधीजी, नेहरू सारख्या राष्ट्रीय नायकांनी लिहिलेल्या पुस्तकांना लोक वाचवत, एवढेच नाहीतर स्थानिक अडचणींवर नवीन पुस्तके लिहित गोलकोंडा पत्रिकेचा संपादक म्हणून सुरवरम प्रतापरेड्डी लोकांमध्ये राष्ट्रीय भावना जोपासल्या. हैद्राबाद राज्याच्या स्वातंत्र्यासाठी लढलेले लोक कालोनी नारायणराव, दाशरथी कृष्णमाचार्या, दाशरथी रंगाचार्या सारखे साहित्यकार आहेत. चळवळीत अधिक लोकांचा सहभाग वाढला, शिक्षणाबरोबरच ए.एम.एस. त्यांच्या समस्यांचि सोडवणूक करतील असा आदेश दिला. ही केंद्रे नवीन, क्रांतीकारक विचारांचा पाया घातल्यामुळे निजाम सरकार ने यांचा छळ करण्यास सुरुवात केली. 1940 ह्या वर्षापर्यंत अनेक कम्युनिस्ट लोक ए.एम.एस. मध्ये भरती झाले. गुलामगिरीचा अंत करणे, जमिनदारीचे निवारण, पाटलांची लूट ह्या सारख्या लोकांच्या समस्या सोडवण्यासाठी त्यांनी ठाम निर्णय घेतला. ए.एम.एस. मधील जुनी नेते याचे खंडल केले. ते शिक्षण साहित्यतेचे प्यासपीठ म्हणूनच रहावे अशे त्यांनी सांगितले. तर अनादिकाळापासून क्रांतिकारी वर्गात ह्या नायकात्वाखाली येवून शेतकऱ्यांची चळवळीस सुरुवात केली.

- तुमच्या गावातील किंवा भागास सरकारी ग्रंथालये आहेत का ?
- तुम्ही शासकीय ग्रंथालयात गेले असतात तर तिथे काय पाहिले ते तुमच्या मित्राला सांगा.
- ग्रंथालये, निजामांच्या विरुद्ध जमिनदारांच्या विरुद्धीय केंद्रात का बदलले ?

- तेलुगु माध्यमीक पाठशाळांना निजाम, जागीरदारांनी का परवाणगी दिली नाही ?

हैद्राबाद राष्ट्र काँग्रेस :-

भारत राष्ट्रीय काँग्रेस ब्रिटीशांच्या शासनाखाली असणाऱ्या प्रांतात काम करत. विविध राज्यातील लोक अन्याया, आत्याचारा खाली आले. भारतदेश स्वतंत्र्य चळवळीचा भागा असवा म्हणून त्यांना वाटत असे. ह्या सारख्या राज्यांमध्ये राष्ट्रीयवाद्यांची राज्य काँग्रेसची स्थापना करून त्याद्वारे लोकशाहीचे हक्क सुधारणा, प्रतिनिधित्व सरकारासाठी लडले. हैद्राबाद मध्ये सुद्धा हेच झाले.

हैद्राबादमध्ये राष्ट्रीयवादाचा वाढलेला आदर पाहून निजाम सरकारने 1938 मध्ये प्रत्येक लोकांच्या तोंडा द्वारे 'वन्देमातरम' म्हणणाऱ्या गीतास बंदी घातली. ह्यामुळे मोठी चळवळ वाढली. पाठशाळा, विद्यालयातील विद्यार्थी हे गीत म्हणत मोठ्या प्रमाणात चळवळीत सहभागी झाले. निजाम शासनाने विद्यालये बंद केल्यामुळे विद्यार्थी इतर राज्यात जावून शिक्षण घेऊ लागले.

राज्यातील युवकांच्या स्फूर्तींना पाहून काँग्रेस चळवळी बद्दल सहानुभूती असणारे हैद्राबाद राष्ट्रीयवाद्यांना स्फूर्ती मिळाली. आणि त्यांनी 1938 मध्ये हैद्राबाद राज्यीय काँग्रेसची स्थापना केली. त्याच्यातील मुख्य नेत्यांमध्ये स्वामी रामानंद तिरथ एक आहेत. तोच नाहीतर बी. राजकिशनराव,

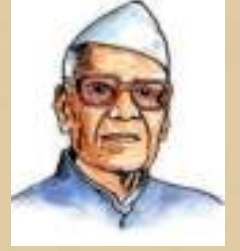
स्वामी रामचंद्र तीर्थ मडपाती हनुमंतराव

जमलापूर केशवराव, के.वी. रंगारेड्डी, जे.वी. नर्सिंगराव सारख्या तरुण नेते चळवळीचा पुढारा घेऊन प्रमुख नेत्याच पात्र निभावले.

तरुण काँग्रेसचे नेते डॉ.मरीचेन्नारेड्डी त्यानंतर राज्याचे मुख्यमंत्री झाले. श्री.पी.वी. नरसिंगराव देशाचे प्रधानमंत्री झाले. लोकांना प्राथमिक हक्क मिळावे म्हणून काँग्रेसने मागणी केली. भाषणे, समिती, पत्रीका, जातीभेदाच्या मिरवणूक काढून स्वातंत्र्यासाठी काढण्यात आलेल्या आदेशांना लगेच रद्द करावे म्हणून मागण्या केल्या. नियामक नाहीतर प्रजे द्वारे नियुक्त होणाऱ्या प्रतिनिधी राज्याशी संबंधित कायदे करावेत म्हणून सुद्धा काँग्रेसने मागणी केली.देशात क्वीट इंडिया चळवळ चालू होती तेव्हा 1942 मध्ये राज्याय काँग्रेस त्यानुसार सत्याग्रह सुरू केला. राज्याय काँग्रेसाने निजाम शासनाचा निषेध करून, नेत्यांना कारागृहात टाकण्यात आले. 1946 मध्ये भारत देशास स्वातंत्र्य मिळाले म्हणून निर्धारित झाल्यामुळे निजाम शासनाचा अंत करून हैद्राबाद राज्यास भारत देश गणतंत्रास विलीन करून घ्यावे म्हणून हैद्राबाद राज्य काँग्रेसचे चळवळ सुरू केली.

- वन्देमातरम् गीताबद्दल अजून जास्त माहिती द्या.
- स्वामी रामानंद तीर्थाच्या जीवनाबद्दल अजून जास्त माहिती द्या.

जाती भेद पक्ष पात जास्त प्रमाणात असल्यामुळे ते दुष्ट करण्यासाठी ग्रामिण प्रांतातुन कोंडा लक्ष्मण बापुजी यांनी नेतृत्व केले. निजामबाद जिल्ह्यातील आरमुच तालुक्यात यांचा जन्म झाला. जातीभेद पक्षपात गावावर धार्मिक व्यापारीयांना याचा कसा उपयोग पडतो व त्याव्दारे कसे लुटल्याजाते हे त्याने जवळून पाहिले होते. निजाम शासनाचा अंत करण्यासाठी त्यांनी बंदुक घेऊन विरोध करण्याचे ठरविले. खरे तर भौतिक, शारीरिक आक्रमणासाठी गौळफेकी कशी करावी यावर त्यांनी लोकांना शिक्षण दिले. तो एक ठिकठिका होता, व त्यांनी विस्मरक रामचंद्र रेड्डीच्या विरोधात प्रजेच्या पक्षाने अनेक खटल्यावर वकालत केली. प्रजेच्या हक्कासाठी लोकशाही मागणे लोकांसाठी काम करित असत. व कम्युनिस्टांशी जवळ झाला. त्याची मिळून काम करू लागला. त्याचे पुर्ण जिवन लोकशाही व्दारे लोकांसाठी कसे शासन असावे हे त्यांच्या जिवन सदैशातुन मिळते.

कोंडा लक्ष्मण
बापूजी

तेलंगाण्यासाठी केलेले युद्ध (1946-51) :-

हैद्राबाद राज्यातील जागीरदार, पाटलांबद्दल आपण दहाव्या पाठात शिकलो आहोत. तेलंगाणा प्रांतातील शेतकरीवर्ग, विविध जातीतील कामगारांना आलेल्या अडचणींना आठवा.

1929 पासून पटेल, पटवारी, देशमुख, तहसीलदार, शिपाई, अधिकाऱ्यांच्या लुटमारांविरुद्ध लढण्यासाठी नलगोंडा, पिल्लमरी, करीमनगर सारख्या प्रांतात शेतकऱ्यांचे संघ निर्माण झाले. ह्या प्रांतामध्ये ए.एम.एस. क्रियाशील असून ग्रंथालये, रात्रीच्या शाळा स्थापण करण्यात आल्या. ए.एम.एस. किसान सभेत काम करणारे कम्युनिस्टांनी शेवटी 1946 मध्ये त्यास हातातून सोडून टाकले. गुलामांच्या विरुद्ध 'कसणाऱ्यांची जमिन' ह्या सारख्या क्रांतीकारी कार्यक्रम घेण्यात आले. त्यानंतर नलगोंडा करीमनगर, वरंगल जिल्ह्यामध्ये ए.एम.एस. चा सर्वांकडे प्रसार झाला. ए.एम.एस. गावातील स्थायी शाका निर्माण करण्यात

आल्या. हेच संघटना म्हणून नावास आल्या. ह्या संघटनेस कम्युनिस्ट पार्टी सुद्धा नायकत्व स्विकारले. सुरुवातीस कायद्याविरुद्ध फ्यूडलची लूट, कराची पद्धत, जास्त जमिन असणाऱ्यांना, कायदेशीर दुसऱ्यांची जमिन कसण्यासाठी घेतलेल्यांना काढण्यासाठी विरोध करत. गुलामगिरीचे निर्मूलन करावे. अशा मागण्या शेतकऱ्यांनी मागीतल्या. याच्या विरोधात चळवळी केल्या. ग्रामीण समाजातील सर्व जातींना (छोटे जातीतील शेतकरी वर्ग, जमिनदार, वेगवेगळी वृत्ती करणाऱ्या जाती) निजामांच्या, पाटलांच्या विरुद्धात होणाऱ्या चळवळीत यांनी सहभागी होण्यास प्रयत्न केली.

त्याकाळात जमिनदार छोट्या शेतकऱ्यांना काढून त्यांच्या जमिनी जप्त करून अधिक पैशास दुसऱ्यांना कसण्यास देत. ह्याचाच विरोध करत संघटनेने चळवळ केली. प्रख्यात विस्तुर रामचंद्रारेड्डी म्हणणारा जमिनदार धोष्याची आयलम्मा च्या जमिनीस जबरदस्तीने हिसकावून घेण्याचा प्रयत्न केला. ह्यासच संघटनेने समर्थतेने तडा दिला. ह्याचाच प्रतिकार म्हणून जुलै 1946 मध्ये

कडीवेंडी ह्या गावात शेतकऱ्यांच्या उठावात जमिनदारांनी गोळ्या झाडल्या. त्यात दोड्डी कोमरय्या अमर झाला. ह्या घटनेमुळे प्रख्यात पावलेली तेलंगाण्यासाठी केलेले युद्धाचा

दोड्डी कोमरय्या

प्रचारात आली. गावागावातून संघटना निर्माण झाल्या. दोड्डी कोमरय्येच्या निनादात, गीत गात लोकांनी मिरवणूक काढल्या. चळवळीस हिंसात्मकतेने नष्ट करण्याचा निजाम, पाटलांनी प्रयत्न केला. ह्यामुळे संघटना युद्धासाठी दलालांची निर्मिती केली.

जमिनदारांना गावातून हाकलून देवून ग्राम पंचायतीद्वारे लोकांच्या शासनाची नियुक्ती केली.

गावांच्या रक्षणासाठी गणिमी दल, लोकांच्या समस्येची सोडवणूक करण्यासाठी. ग्रामराज्य संघटना तयार केल्या. उठावाच्या संदेशास लोकांपर्यंत नेण्यासाठी बुराकथा (गोंधळ कथा) दल तयार करण्यात आले. हे गट गावागावात फिरून लोकांमध्ये चैतन्य वाढवले.

नल्ला नरसिमलू

स म ा ण् त र शासनांना, प्रजा न्यायवाद निर्माण करण्यासाठी. संघटनेने प्रयत्न केल्या.

संघटनेच्या आधीन आलेल्या गावांमध्ये गुलामगिरीचे निर्मूलन करण्यात आले. कसणाऱ्या जमिनींचा काढून टाकण्यास थांबवले, कसण्यास जमिनी कमी टाकले. मजुरांचे वेतन वाढवले. जमिनदाराकडे असलेल्या जास्त जमिनी स्वाधिन करून घेतल्या. आणि जमिनी नसणाऱ्यांना वाटून दिल्या.

1947-48 पर्यंत ही चळवळ निजामांच्या विरोधी, फ्यूडीलिजमच्या विरुद्ध विस्तृत रूपात वाढून हैद्राबादेस स्वतंत्र भारत देशात मिळवावे म्हणून मागण्या केल्या. ग्राम अधिकारी, व्यापारांच्या व्याजाच्या कागदपत्रांना लोकांनी जाळून टाकले. जमिनदार, व्यापाऱ्यांनी गोळा करून ठेवलेल्या धान्यास स्वाधिन करून घेतले. चळवळीचा काळ वाढवून सर्व वर्गांना त्यात सहभागी करून तेलंगाणा प्रांतांना तेलुगु इतर प्रांतांत बोलणाऱ्या तेलुगु भाषीकांना मिळून 'विशाल आंध्रा' निर्माण करण्यासाठी चळवळले.

निजाम शासनाने हैद्राबाद राज्यातील मुस्लिमांचे अधिपत्य टिकवून ठेवण्यासाठी मुस्लिम जातीवाद्यांनी इतेहदुल मुस्लिमीन म्हणणारी संस्था

निर्माण करण्यात आली. रजाकाराच्या नावाखाली स्वतंत्र कार्यकर्त्यांचे गट तयार केले. राज्यात लोकशाही राजकिय व्यवस्था स्थापण करण्यासाठी लढणाऱ्या मुस्लिम विधवांनांवर सुरूवातीस यांनी हल्ला करण्यास सुरूवात केली. त्यांनी हत्यारांना आधीन करून घेण्यासाठी लोकशाही राजकिय पाट्यांवर आक्रमण केले. जातीवाद निर्माण केला. शेतकऱ्यांच्या संघटनेवर कम्युनिस्ट दलांवर आक्रमण करण्यास उतरले. ह्यामुळे ह्यांना पाटलांचा, जमिनदारांची मदत मिळाली. कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखालील शेतकऱ्यांना पाटलांची मदत असणाऱ्या रजाकारांन मधील तीव्र लढाई झाल्या.

भारतास स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर हैद्राबाद राजधानीस भारत युनियन मध्ये विलीन करण्यासाठी चळवळणाऱ्या राजकिय संस्थांवर दत्राकाराने आक्रमण करण्यास सुरूवात केली. त्यांनी गावांवर हल्ला करून क्रूर प्रकारची आक्रमण करून लोकांमध्ये भिती वाढवल्या. त्यानंतर हैद्राबाद स्वतंत्र होईल अशे त्यांना वाटले. ह्यांनी अनेक गावांना जाळून, स्त्रीयांना विधवा करून सामान्य लोकांत मानसिक तनाव आणि भितींना निर्माण झाले. वरंगल किल्यात झालेल्या. एका घटनेत

राष्ट्रीय झेंडा चढवतांना बतीनी मोगील्य्यंना रजाकारांच्या गटाने फाशी देवून मारले. जनगाम तालुक्यातील बैरनपल्ली गावातील नाती वादी रजाकार वेगवेगळ्या भागात विभागून अनेक जनांना गोळ्या झाडून मारले. ह्या घटना घडल्यावर सुद्धा निजमांनी हातभारन लावता. प्रेक्षकांचे पात्र निभावले. 1948 मध्ये स्वतंत्र भारताने कारवाई करून हैद्राबादला त्यांच्यात विलीन करून घेतले. विलीनानंतरही जमीनीच्या सुधारणांची अमलबजावणी करण्यासाठी, पाटलापासून शेतकऱ्यांचे रक्षण करण्यासाठी तेलंगाणा युद्ध चालू ठेवले. तर भारत सैनिक दलाने ह्या चळवळीस दबाव टाकल्यामुळे 1950व्या वर्षी ही चळवळ थांबली.

- तेलंगाणासाठी झालेल्या युद्ध वाढीस ए.एम.एस. चे पात्र पार पाडले ?
- तेलंगाणा युद्धाचे शेतकऱ्यांच्या समस्यांची सोडवणूक करणे हा एकच उद्देश आहे का ? अजून इतर उद्देश आहेत का ?

रवि नारायण रेड्डी

निजाम विरोधी आंदोलनात भाग घेऊन आंदोलन तिब्र करण्यापैकी रवि नारायण रेड्डी हे एक आहेत. यांने 1936 मध्ये राज्यघटनेत बदल करण्याची मागणी केली. आंध्र महासभा व डाव्या विचारश्रेणीच्या राजकीय विचारात महत्वाची भुमिका निभावली. तेलंगानातील शेतकरी आंदोलनात महत्वाची भुमिका निभावली. भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी हैद्राबाद शाखा व स्वतंत्र तेलंगाना आंदोलनात व्यवस्थापक सदस्य होते. शेतकऱ्यांच्या समस्यांवर निजाम शासनास दुर करण्यासाठी चालू असलेल्या आंदोलनास त्याने पुर्ण मदत केली.

हैद्राबाद मेद्यावी तंत्र लोकांमधील प्रथम आंदोलन कारी म्हणजे मुकादम मोईनोद्दीन हे एक आहेत. उस्मानिया विश्वविद्यालयात हे प्राध्यापक होते. विद्यार्थ्यांशी तयार झालेल्या कॉम्रेड आसोशियशनचे ते सदस्य होते. सि.पी.आय.चा तो हैद्राबाद कार्यदर्शी झाला. ग्राम पातळीवरील आंदोलन व हैद्राबाद मधील नगरपालीकेतील व प्रागाटुल्स Praga tools कामगारांना एका मंचावर आनले.

मुकदम मोईनोद्दीन

देऊनपल्ली व्यंकटेश्वरराव हे प्रमुख कम्युनिस्ट नायक होता. याने अज्ञानात गुप्त राहून आंध्र महासभा सदस्यांना कम्युनिस्ट पार्टीत मिसळून पार्टीस प्रांतात स्थापना करून मजबुत केले. याने गुलामगिरी व दोरा यावर लहान लहान पुस्तके यांनी लिहिली.

देऊनपल्ली वेंकटेश्वर राव

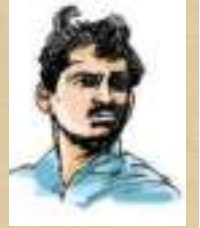
शेख बंदगीचे आंदोलन हे प्रजेच्या आंदोलनास मार्गदर्शन करते. बंदगीस यावर जमीनीचा वाट्यास विसरून रामचंद्रा रेड्डी (विसुनुरू देशमुख) चा नातलग असलेला त्याचा भाऊ (अब्बास अली) याने चालेंज केले. हा विषय न्यायालयापर्यंत गेला व शेवटी बंदगीचा विजयी झाला. त्याचा भाऊ अब्बास अलीस विणुसुरु देशमुखाने मदत केली त्यामुळे हा त्याचा पराजय समजु लागला व आपण काहीतरी करावे असे त्याला वाटू लागले. विसुनुरू देशमुखाने गुंडाल बंदगीस मारून टाकले. त्यामुळे शेजाराच्या गावातील लोकांमध्ये अक्रोश निर्माण झाला. त्याचा लोकांना पुतळा बनवून लावण्यात आला. अशा प्रकारे बंदीगी हा प्रजा आंदोलनासाठी उठावासाठी तो प्रश्नादायक ठरला. गावागावात लोकांचे उठाव मजबुत होऊ लागले.

त्या काळात जमीनणदार वर्गानी लहान लहान शेतकऱ्यांना काढून टाकून जमीन जास्त प्रमाणात नविने मक्त्याने शेती करणाऱ्यास देऊ लागले. यास संघाव्दारे विरोध होऊ लागला. चाकली ऐल्लमाची जमीनीवर जबरदस्तीने कब्जा करण्याचा प्रयत्न विनुसुर देशमुख करू लागला. यास संघाव्दारे तिव्र विरोध होऊ लागला.

आयलम्मा

विद्यार्थी अवस्थेतच आरुटला रामचंद्रा रेड्डी आपल्या उठावी आंदोलने करणे या स्वभावाने सर्वांना ओळखल्या जाऊ लागला. उस्मानिया विश्वविद्यालयात शिक्षण घेत असतांना तो आंध्र महासभा, राज्य काँग्रेस व आर्य समाज राजकीय कार्यक्रमात तो भाग घेत असत. निजाम सरकाराव्दारे जबरदस्तीने कर लावत असल्यावेळेस व दोरांची पिके जबरदस्तीने घेत असते वेळेस त्याने तिव+ रूपात त्याचा विरोध केला. त्याने राईस मिल वर आक्रमण करून भुवनगिरी, मुद्राय जनगाव मध्ये असलेले आहार धान्य हस्तगत करून ते आवश्यक असणाऱ्यांना वाटप करण्यात आले. कडीवेन्डी पालकुर्थी मध्ये संघटना निर्माण करण्यात याची महत्वाची भुमिका निभावली.

अरुटला रामचंद्र रेड्डी

1930 मधील मिठाच्या सत्याग्रहात राष्ट्रीय नेत्या बरोबर भाग घेणारा बद्दम एल्लारेड्डी हा एक प्रमुख होय. याने हैद्राबाद मध्ये हरीजन उदार संबंधीत कार्यक्रम केले. व नंतर मुख्य कम्युनिस्ट नेता तयार होऊन तेलंगानाच्या उठावात त्याने महत्वाची भुमिका बजावली. भिमरेड्डी नरसीहारेड्डी यांच्या जहाल विचाराकडे आर्कषित होऊन त्याने कम्युनिस्ट धारण केले. जमीनदार व शासकीय अधिकाऱ्यांच्या विरोधात वेट्टी विरोधी उठाव यांनी केला. त्याने आज्ञात कार्यकर्ता म्हणून कार्य पाहत नंतर तो एक दलाचा नेता झाला. बोम्मागानी धर्मभिक्ष हा विद्यार्थी दशेतच राजकीय कार्यक्षेत्रात सामिल झाला. याने गरीब मुलांसाठी सुयपिट मध्ये वस्तीगृहाची स्थापना केली. व नंतर याने नलगोंडा जिल्ह्यात प्रमुख कम्युनिस्ट नेता म्हणून प्रसिध्द झाला.

- शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवणे ऐवढाच तेलंगाना आंदोलनाचा उद्देश होता का? काही आणखी दुसरा उद्देश होता?
- हिंदुतील पाटील वर्गीयांनी रजांकाराना कशा साठी मदत केली?

भारतदेशात विलीन :-

1947 मध्ये भारत देशास स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर त्यावेळचा निजाम आलीखान हैद्राबादेस स्वतंत्र राष्ट्र करावे. असे त्यांना वाटले. राज्यास भारतात विलीन करून घ्यावे म्हणून सामान्य लोकांना वाटले. ह्यासाठी रामानंद तिरथ यांच्या नायकत्वाखाली हैद्राबाद राज्याची काँग्रेस मोठ्या प्रमाणात चळवळली. रजाकाराने त्यांच्यावर सुद्धा आक्रमण केले. त्या अत्याचाराचा शेवट व्हावा म्हणून ठरवलेल्या भारत सरकार सैनिक दलांना हैद्राबादवर आक्रमण करण्यास पाठवले. सेप्टेंबर 1948 मध्ये शेवटी हैद्राबाद भारत देशात विलीन झाले. लोकशाहीची प्रक्रिया पूर्ण होई तोपर्यंत निजामांनी शासन चालवावे. असे भारत सरकारने आदेश दिला. फ्यूडल व्यवस्था रद्द करून निजाम राज्यात लोकशाही प्रक्रियेवर निवडणूका ठेवले. चुकले नाही. 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय राज्य घटना आमलात आल्यानंतर निजामाच्या शासनाचा शेवट झाला. पण शेवटचा निजाम असणारा

चित्र .12.3: 17 सेप्टेंबर 1948 मधील उस्मान

उस्मान आलीखान हैद्राबादचा “राज प्रमुख” (राज्याधिपती) म्हणून नियुक्त झाला. तो भारत सरकारच्या सल्यानुसार चालावे. 1952 मध्ये निवडणूका होवून हैद्राबाद मध्ये लोकांकडून सरकार निवडण्यात आले. हैद्राबादचे पहिले मुख्यमंत्री बुरगुला रामकृष्णाराव हे होते. 1956 पर्यंत राजप्रमुख हे निजामच होते. तेलंगाणा जिल्ह्यांना आंध्र राज्यात विलीन करून घेण्यासाठी चर्चा झाली. तेलंगाणा

बर्गुला
रामकृष्ण राव

कायद्यांसाठी बचाव व्हावा म्हणून मोठ्या नेत्यांच्या करारावर सह्या झाल्यानंतरच तेलंगाण्यातील नेत्यांनी विलीनास मान्य केले. आंध्र, तेलंगाणा प्रांतांनी मिळून आंध्रप्रदेश उद्भव्यास आल्याने राज प्रमुखाच्या स्थानात भारताचा

- भारत देशात हैद्राबाद विलीन झाल्यानंतर ही निजामांना अधिकाऱ्यात का ठेवले ?
- फ्यूडल व्यवस्था रद्द करून फमानांना जारी करणे हे निजामांनी का स्वीकारले ?
- 1950व्या वर्षी निजामांचा शासनाचा शेवट झाला असे का म्हणू शकतो ?

अध्यक्षांनी नियुक्त केलेल्या गवर्नरने जिमेदाऱ्या स्वीकारल्या. त्याप्रकारे हैद्राबाद राज्यावर 230 वर्ष निजामांचे चाललेले शासनाचा शेवट झाला.

अशारीतीने 1956 साली आंध्रप्रदेश राज्याची निर्मिती झाली परंतु त्यावेळेच्या सरकारने अवमानना केली व यामुळे तेलंगाना प्रदेशातील रहिवाशात असुरक्षतेची भावना निर्माण झाली. तेलंगानातील सर्व 9 जिल्ह्यांना समानतेची वागणूक दिली गेली. शिक्षण, सिंचन, रोजगार यामध्ये तेलंगानातील लोकांना कमी प्राधान्य दिले गेले. यामुळेचे तेंव्हापासून स्वतंत्र तेलंगानाची मागणी होऊ लागली.

तेलंगाण्याच्या युद्धात महिला:-

निजाम, पाटलांच्या प्रशासनाखाली महिलांनाच जास्त दुःख सहन करावे लागले. त्यांचा नेहमीच छळ होत. जमिनदाराच्या हाताखाली काम करणे एवढेच नव्हेतर भेट देणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या सेवा कराव्या लागल. खूप महिलां जमिनदारांच्या हाताखाली दासी म्हणून काम करत. ह्या महिलां आंध्र महासभेने

चित्र .12.5: महिलांचे गनिमी दल

घेतलेल्या रात्रीच्या पाठशाळांना हाजर होवून, संघटनेत, कम्युनिस्ट पार्टीत भरती होत. काही महिलांनी हत्यारे घेऊन रजकारांशी लढले. काहीजने गाणे म्हणून लोकशांमध्ये उत्तेजन आणले. अजून काही महिलांनी वैद्यक, वैद्यकीचे काम केले. लढण्यासाठी त्यांनी कित्येक त्याग केले. युद्धाच्या लढ्यात सहभागी झालेल्या एका महिलेच्या

अनुभवास त्यांच्यात शब्दात पाहू या:-

“माझ नाव कमलम्मा. आमच गाव भानुकोटा तालुक्यातील आमचा पक्क गुलामांच कुटुंब.... आमची आई जमिनदाराच्या घरी दासी म्हणून..... माझ्या वयाच्या 15व्या वर्षी आमचे बाबा वारले. त्यावेळीच तेलंगाण्याच्या लढ्याची सुरुवात झाली. माझ्या बहिणीस तिच्या मुली सोबत पाटलीन बाईंनी दासी म्हणून वाटलावण्यास सांगितली. माझ्या नवऱ्यास पाटलीनबाई मारत. गुलामगिरीचे जीवन खूप दुर्भर असायचे. जनावरांना चरवावे, शेण काढावे, सर्वच कामे करावी लागत. माझ्या नवऱ्याचा वापर गुंडा म्हणूनही करत. जमिनदाराच्या घरातील अत्याचार सहन न होता युद्धांसाठी निघालो.

अगोदर माझा दादा दलालाचा नायक झाला. माझा पती आणि मी कम्युनिस्ट पार्टीत सहभागी झालो. माझ काम सांस्कृतिक दलात होत. मी गाणे म्हणत एका गावातून दुसऱ्या गावात जात. जंगलात काम करत कोळ्या जातीतील महिलांना मदत केली. आरोग्य केंद्रात असून मी प्रथमोपचार, आणि लंस देण्यास शिकले..... त्यावेळी जंगलात असतानाच माझा पहिला मुलगा जन्माला आला. तेव्हा कामेडांनी मुलगा रडला तर आपण पकडल्या जातो म्हणून मुलाला कुठेतरी सोडून दे नाहीतर कोणाला तर देवून टाक असे सांगितले. तर मुलाला घेण्यास कोणीच सिद्ध झाले नाही. दोन दिवस चालून त्यास एका खान कामगाराच्या घरी सोडून आले. त्यानंतर माझे शरीर आणि मन माझ्या ताब्यात नव्हते. डोक्याच्या पायांपर्यंत सतत पाण्याच्या धारा चालू होत्या.”

महत्वाचे शब्द

1. फमनि	2. गुलाम	3. फ्युडल व्यवस्था
4. सामंतराजे	5. कायद्यापूर्ण हक्क	6. गनिमी दल
7. जागीरदार	8. प्रतिनिधीत्व सरकार	

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा.

- इतर राज्याच्या तुलनेत हैद्राबाद राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण कमी का आहे ?
- शिक्षणाच्या प्रसारासाठी आंध्रमहासभांनी घेतलेल्या कार्यक्रमांचे वर्णन करा.
- हैद्राबाद राज्य काँग्रेसच्या कोणत्या मागण्या होत्या ? 1948 च्या नंतर त्यातील किती मागण्या पूर्ण झाल्या?
- निजामांच्या शासनाचा शेवटासाठी तेलंगाणा युद्धाने हातभार लावला का ? तुमची कारणे व्यक्त करा.
- 'राज्यातील फ्युडल व्यवस्था' ह्याचा परिच्छेद वाचून खालील प्रश्नाचे उत्तर द्या.
(a) निजाम राज्यातील फ्युडल व्यवस्थेस तुम्ही सहमत आहात का ? सहमत नसाल ? तर का ?
- पूर्वी परिपालनेच्या विरुद्धात अनेक चळवळ्या झाल्या का ? ह्या मधील काळात त्या सारख्या चळवळ्या उद्भवल्या का ? झाल्या तर त्या कोणत्या ?
- तुमच्या भागातील ग्रंथालयाची माहिती मिळविण्यासाठी कोणते प्रश्न विचारावे लागतील ?
- भारताच्या नकाशात निजामाच्या राज्यातील खालील जागा दाखवा ?
 - औरंगाबाद
 - वरंगल
 - रायचुर
 - गुलबर्गा
 - हैदराबाद
 - खम्मम
- तेलंगाना मुक्ती संग्रामातील संशस्त्र लढ्यातील नेत्यांची छायाचित्र गोळा करा ?

भारतीय राज्यघटना

भारताच्या विविध भागात मागील कांही काळात (शताब्दी) त बऱ्याच राजा व राणी याणी राज्य केले कांही असो पण नंतर ज्या वेळेत आपल्या राजकिय नेत्याणी ज्या वेळस इग्रजां विरुद्ध स्वतंत्र लठा शुरू केला व ते ब्रिटीशावर दबाव टाकू लागले भारतास स्वतंत्र द्या आम्ही स्वतः आमच्या देशाचे प्रशासन लोकशाही पद्धतीने करतात अशी मागणी करू लागले.

- राजा व राणी च्या काळात स्वतंत्र्याची मागणी का करण्यात आली नाही ?

भारत हा विविध भागात विविध जाती , धर्मात बसलेला देश आहे ब्रिटिशा पासुण स्वतंत्र मिळाल्या नंतर कशा प्रकारच्या तत्वा अधारे देशाचे पाळण पहायचे हे पुस्तकात नमोद केल्या गेले यालाच आपण मभारतिय राज्य घटनाफ म्हणुण ओळखतो.

घटनेमध्ये कायद्या/नियम व्यवस्थित पणे तयार केल्या गेला आहे व त्यात कशा प्रकारे सरकार (शासन) चाळते व कशा प्रकारे कायदा तयार होतो किंवा कायद्यात बदल कसा करायचा, सरकार कसे बनते व त्यात भारतीय नागरिकाची काय भूमिका आहे व त्याचे कोणते प्राथमी हक्क आहेत.

वरील सर्वांची राज्य घटनेत रचना केल्या गेली आहे व त्या आधारेच देश एका व्यवस्थीत शासन/पालण आपल्या जनतेस देत आहे.

- तुम्ही व तुमचे वर्ग मित्र असे म्हणाले स्थिर शासना साठी पाच ध्वेय सांगा. तुम्ही ते हेळ प्राप्ति साठी काय कराल ? याची चर्चा वर्गात करा व तुमच्या शिक्षकाच्या मदतीने माहीती लिहा.

- काय तुम्हास असे वाटते का कि राष्ट्रीय चळवळीत नेत्याणा देशात राजा व राणी याचे राज/शासन चालाव असे त्यानां वाटत नव्हते? माहीती लिहा.

भारतीय राज्यघटनेची तयारी

भारतीय राज्यघटनेची रचना विविध अडचणीतुण/समस्यातुन तयार करण्यात आली. भारतावर ब्रिटिशांनी 200 वर्षा पेक्षा ज्यास्त दिवस राज्य केले व देश हा विविध भागात राज्यात विविध जातीधर्मात बसलेला होता व बऱ्याच ठिकाणी राणी यांचे शासन होते (जसे निजाम हैद्राबाद) हा भाग सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात विभागणी व श्रीमंत व गरीब मध्ये असणारा अंतर तसेच ऊच्च, निच जातीय वाद, स्त्री व पुरुष या सर्वांना एकत्र व संघठित ठेवण्या साठी नेत्याणी पर्यत्न केला, लोकांत देशात फुट न पडण्याचा प्रयत्न त्यानी केला.

म्हणजे देशातील सर्व लोक स्वतःस सुरक्षित समजु लागेल त्याला शासनावर विश्वास बसेल, आपल्या भारतीय समाजात बऱ्याच प्रमाणात आर्थिक विषमता पसरलेली होती, निरक्षराचे प्रमाण जास्त होते साक्षरते चे प्रमाण फारच कमी होते, अंधश्रद्धा व शिक्षण क्षेत्रात फारच देश मागे पडलेला होता. देशात भुकमारी दारिद्र्य समस्या फार तिव्र प्रमाणात होत्या.

सत्यमेव जयते

लांखो लोक त्यांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ती न होत असण्याने, भुकमरी मुळे मृत्यू पाऊ लागले. त्यावेळस आपण देश विदेशी देशाच्या मदतीनेच चालत होता म्हणजे विविध क्षेत्रात देशास इतर देशावर अवलंबुण रहावे लागत असते. त्या करिता भारताच्या उज्वल भविष्या साठी एका उत्तम रूपरेखा

- तुमच्या आजोबा किवां शेजारच्या वृद्ध व्यक्तिना तुम्ही भेट द्या व त्यांना स्वतंत्र्या वेळस त्यांना कसे वाटले व भावी भारताच्या भविष्या बदल त्यांच्यात काय विचार आले त्याची माहिती घ्या, ती नमोद करा,

तयार करुण प्रगती उन्नतीच्या दिशेने वाटचाल करण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे.

भारत देश स्वतंत्र झाल्या नंतर राष्ट्रीय नेत्या मध्ये बऱ्याच प्रमाणात आपसी मतभेद होते तरी पण उत्तम समाज निर्माण व सुदृढ लोक शाही निर्माण करण्यासाठी त्यांनी मिळून प्रयत्न केला तो

- कायद्या समोर सर्व व्यक्ति समान आहेत व सर्वांण काही मुलभूत अधिकार प्राप्त झालेले आहेत.
- सर्वांना मतदानाचा अधिकार म्हणजे स्त्री, पुरुष, जात, पात, उच्च, निच, श्रीमंत, गरीब भेदभाव न ठेवता निवडणुका घेणे व सरकार (शासन) बणवणे.

चित्र 13.1 दरवर्षी 26 जानेवारी या दिवशी भारत हा गणतंत्र दिवस साजरा करत असते. NCC विद्यार्थी मार्चफास्ट करीत असलेले हे छायाचित्र.

राज्यघटनेतील प्रथम पत्र

स्वतंत्र मिळण्यापूर्वी 1928 मध्ये मोतीलाल नेहरू व काँग्रेस पार्टीचे आनखी कांही 8 व्यक्ति मिळून राज्य घटना लिहण्या गेली 1931 च्या कराची अधिवेशनात भारतीय राज्य घटना कसी असावी त्यावर एक निर्णय घेण्यात आला ही दोन्ही पत्रात सर्वव्योजन व्यक्तिना मतदानाचा हक्क, स्वेच्छ, समान हक्क, याचा स्पष्ट उल्लेख केल्या गेला आहेत त्यात मुस्लिमाचा हक्काचा रक्षणाची पण तरतुद केल्या गेली आहे.

- स्वतंत्र प्राप्ती वेळस आपल्या देशात भेदभाव, सामाजिक, आर्थिक असमानता या कांहीची माहिती द्या ?
- खालील वाक्यात कांही चुकिची माहिती ति तुम्ही बरोबर करा ?
 - राज्य घटनेची नमुणा प्रत लिहली + मोतीलाल नेहरू
 - निरक्षर लोकांना मतदानाचा अधिकार नसावा असे नेत्यांनी ठरवले+ सर्वांना वयोजना मतदान हक्क
 - राज्याची शासन सभासद MLA + राज्य घटनेत कांही विदेशी कायदांना घेण्यात आले.
 - देशाचे विभाजन (काळणी)+ बऱ्याच लोकांना जीवंत मारल्या गेले व त्यांचे स्थलांतर केल्या गेले.
 - स्त्रीयांना मतदाना पासुण दुर ठेवणे+ भारतात नवसमाज निर्माण करणे.

चित्र 13.2: राज्य घटना तयार करण्याचे समिती अध्यक्ष राजेंद्र प्रसाद व मसुदा समिती चे अध्यक्ष बी.आर. आम्बेडकर छायाचित्र .

● राज्य घटना लिहते वेळस कोणकोणत्या कल्पना, प्रोत्साहन दिल्या ?

खरे म्हणजे भारतातील विविध प्रकारची लोकांणी केलेल्या आंदोलना मुळे व त्यातुण मिळालेल्या स्वतंत्र हे राज्य घटना निर्मिती साठी प्रेरणा मिळाली हे जनतेच्या स्वप्न साकार करणे व देशास प्रगतीवर घेवुन जाणे हे प्रथम कर्तव्य समजल्या गेले. त्यात महात्मा गांधी व इतर राष्ट्रीय नेते यांचा प्रभाव पडला.

दुसरे असे ते म्हणजे फ्रेंच राज्यघटनेतील तसेच ब्रिटिश राज्य घटनेतील, कांही महत्वाचे कायद्याची निवड करुण त्यात कांही बदल करुण आपल्या घटनेत घेण्यात आला. त्या करीत बऱ्याच आंदोलनाची प्रेरणा आपणास मिळाली रसिया, चैनातील सामाजिक क्रांति ही भारतात अर्थिक सामाजिक बदल घडवुण अनण्या साठी प्रेरणा मीळाली.

आपल्या राज्य घटना निर्मिती वेळस वरील सर्व अंश प्रभावित करतात व त्यातुण एका नवीण राज्य घटनेची तयारी करण्यात आली तिसरे ते असे. ब्रिटिशानी पण भारतात लोकशाही तखावर चलणाऱ्या कांही संस्था वर्गात्या लोकांनाच मतदानाचा अधिकार दिला होता व कायद्यात पण

तेवढे बल नव्हते व राज्यात 1937 या वर्षी निवडणुका घेण्यात आल्या पण हे पुर्ण लोकशाही तखावर घेतल्या गेल्या नाहीत पण आपल्या देशाची राज्य घटना निर्मिती वेळस या सर्वांचा अभ्यास करुण त्यांतील कांही नेमका भाग निवडूण घेण्यात आला म्हणजे फक्त त्यांची मदत घेऊन राज्य घटना तयार करण्यात आली.

राज्य विधान सभा (विधी मंडल)

निवडूण आलेल्या प्रतिनिधि (सभासद) द्वारे राज्य विधान सभा लिहण्यात आली. राज्य सभा साठी 1946 जुलै मध्ये निवडणुका झाल्या व याची पहीली सभा ही डिसेंबर 1946 या वर्षी झाली व भारत-पाक फाळणी ही 1947 मध्ये झाली व त्याच वेळस पाकिस्तान राज्य सभेची पण फाळणी करण्यात आली. भारत राज्य सभेत 299 सभासद आहेत या सभेस नवंबर 26, 1949 या वर्षी मान्यता दिल्या गेली पण ती 26 जानेवारी 1950 या वर्षी पासुन आमलात आली. व त्या मुळेच आपण 26 जानेवारी या दिवसी गणतंत्र दिवस म्हणुन साजरा करीत असतो.

मुख्यता ब्रिटिश काळातील राज्यसभेतुण राज्यसभा सभासदाची निवड करण्यात आली देशातील

सरोजिनी नायडू

दुर्गाबाई देशमुख

एन.जी. रंगा

टी. प्रकाशम

कांही प्रांतांत राज्य करीत असनाच्या कांही राजानी कांही सभासदाची निवड करून पाठवण्यात आली हे राज्यसभा सभासद देशाच्या प्रत्येक भागातुन आले व त्यात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे सभासद ज्यास्त देशाच्या प्रत्येक भागातुण आले व त्यात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस सभासद ज्यास्त प्रमाणात होते. इतर पार्टीचे बी.आर. आम्बेडकर या सारखे फार कमी लोक होते ज्यास्त संख्या असनारे एका पार्टीसी संबंधित होते विविध अशांवर त्याच्यांत मतभेद होते स्त्रीचा खुपच कमी फक्त 15 महीलाच होत्या व त्यात दुर्गाबाई देशमुख या महत्वाच्या होत्या. सर्वप्रथम कांही प्राथमिक नियम निबंध तयार करण्यात आले व ते त्यांना मान्य करावे लागले, त्यात भारत देश प्रजास्ताक गणतंत्र देश आहे त्यात स्वतंत्र मिळवलेले अनेक राष्ट्र आहेत ते लोकशाही तत्वावर चालतात, न्याय समानता, स्वेच्छा सर्व नागरिकाना समान आहेत अल्पसंख्याक मुस्लिम, गिरिजण याच्या हक्काचे स्वरक्षण केल्या जाते, म्हणजे भारत सर्व जाती साठी, प्रपंच शांति साठी, कार्य करीत राहिल यालाच. उद्देश्य प्राप्ती निर्णयफ असे मणतात भारताचे पहीले पंत-प्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू यानी यांची सुरवात केली, राज्य घटना निर्मिती साठी प्रत्येकाचे मार्गदर्शक सुत्रे उपयोगी आले.

या नंतर मसुदा समितिचे अध्यक्ष बाबा साहेब अंबेडकर यानी राज्य घटनेतील अनेक अंशावर समिति मध्ये चर्चा करण्यात आली, चर्चा प्रत्येक अंशावर मतदान पद्धतिणेच निर्णय घेतलया जात असे, व 2000 पेक्षा ज्यास्त फेरबदल करण्यात

- राज्य सभेत सभासद पाठवण्या साठी विविध प्रांतातील राजानी का त्यांना नेमणुक करून का पाठविले ?
- महीला सभासद फारच कमी का आहेत ? त्यांची संख्या आनखी ज्यास्त असती तर चांगले झाले हसते का ?

आला 3 वर्षांच्या काळात 114 दिवस सर्व सभासदाणी चर्चा केली. राज्य समेत बोलल्या ठेवल्या गेलेले प्रतिशब्द नमोद करून सुरक्षीत ठेवल्या गेले व यालाच **राज्यसभेतील चर्चा** असे म्हणतात.

राजकीय आशा (स्वप्न) व हमी

आता आपण आपल्या राज्यघटनेचे तत्वज्ञान समजुण घेण्याचा पर्यत्व करू आपल्या राजकीय नेत्याणी राज्य घटनेचे वाचण केले त्या वरूनच आपनास त्याचे तत्वज्ञान माहीत होतीफ. आपल्या तत्वज्ञान विषयी राज्यघटना काय म्हणते ते पण वाचण करावे.

राज्यघटना निर्माण छाया चित्रात एकाचे चित्र माही हे तुम्ही पाहीलेत असेत ते म्हणजे महात्मागांधी हे राज्यसभा मध्ये सभासद नव्हते पण

राज्यघटना अधिकार सभा

चित्र.13.3.राज्यसभासद
सर्वजन हस्ताक्षर करते
वेळसचे छायाचित्र त्यात
पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू.

त्यांचे विचार मांडणारे पुष्कळ सभासद होते 1931 च्या मयुवाभारत Young India या पत्रीकेत त्याणी राज्यघटने पासुण मला काय आशा आहे याचा उल्लेख केलेला आहे.

- कोणते मार्गदर्शक सुत्र सर्वा पेक्षा महत्वाचे आहेत ? त्याची कारणे द्या व त्या साठी इतर मुलांचे विचार वेगळे आहेत का ते लिहा ?

भारत देशास वेगवेगळ्या अडीआडचणीतुण विमुक्ति करण्या साठी मी पर्यत्न करीण भारत देश हा गरीबी व दारीद्रयाणे बिछाडलेला देश आहे व त्याची पुनरनिर्मिती करण्यात मी योगदान करेण, उच्च वर्ग, निच वर्ग गरीब, कामगार, जाती मतभेद सर्व जण आनंदाणे भारतात राहतील या साठी मी प्रयत्न करेन अशा या देश मध्ये अस्पृश्यता दूर करण्या साठी मी प्रयत्न करेन, मद्यपाण रहीत भारत निर्माण करेण स्त्रीयांना पुरुषा बरोबर अधिकार असावेत त्या वेळसच मी आनंदी होइल.

-महात्मा गांधी

भारत देशात असमानता दूर करण्या साठी डॉक्टर बाबा साहेब अंबेडकरचे स्थाण महत्वाचे आहे. पण ही असमानता कशा प्रकारे दूर केलया जाते त्या बदल त्यांच्या विचारात एकता दिसुण येत नाही राज्य घठणा लिहते वेळस तिच्या शेवटच्या टप्यात त्यांना भावना/बेचैनी/ नाराजी याचा त्यानी स्पष्ट उल्लेख केला आहे.

जानेवरी 26, 1950 विरोधात राज्यघटना प्रवेश केल्या गेली राजकीय क्षेत्रात आपणास समान अधिकार असतात पण सामाजिक अर्थिक क्षेत्रात असमानता असते. राकियात एक व्यक्ति एक मत आशा पद्धतीचा स्वीकार केल्या जात आहे आपल्या सामाजिक आर्थिक चक्र या कारणाने एक व्यक्ति एक किमंत असनाच्या सुत्रास आमल करू शकत नाही या अशा विरोधी (समाजात मान मर्यादा) नसलेला जीवनास किती काल सहण करायचे? सामाजिक आर्थिक विषमता जिवना मध्ये समानत्वा साठी किसी काळ नाकारावी ? ही आर्थिक, सामाजिक विषमता ज्यास्त काल राहिली तर लोकशाही धोक्यात येण्याची शक्यता असते.

-डॉ. बी.आर. अंबेडकर

शेवटी 15 अगस्ट 1947 या दिवशी अर्धरात्रीच्या वेळस जवाहर लाल नेहरू यांनी दिलेल्या भाषण आपण पाहु या.

आपल्या भविष्यात सुख, विश्रंती येणार नाही पूर्वी कित्येक वेळस आपण केलेल्या प्रतिज्ञा व आज करित असलेल्या प्रतिज्ञा या सर्वांना खरे रूप देण्या साठी रात्रंदिवस कष्ट करण्याची अवश्यकता आहे भारत देशाची सेवा करणे म्हणजे त्यात राहानान्या करोडो लोकांची सेवा करणे हो. याचा अर्थ गरीबी, दारिद्र्य, निरक्षरता आर्थिक, सामाजिक असमानता संपुण टाकणे प्रति व्यक्तिच्या डोक्यातील आश्रु दूर करावे असे वाटते, ते आपणास शक्य नसेल पण लोकांना कष्ट, दुख, आहे तो प्रयत्न आपला काम चालूच राहिल.

-पंडीत जवाहरलाल नेहरू

- वरील तिन नेत्यांच्या विचारातुण एक संवर्ना उपयोगी पडेल असा मार्ग काढा ?
- एकाच प्रकारल्या भावना तीन नेत्याणी वेगवेगळ्या प्रकारे कशा व्यक्त करतात ?

राज्यघटना हेतू :-

स्वतंत्र लढ्यास प्रोत्साहण देऊन मार्ग दर्शन करणारी तत्वच भारत देशाच्या लोकशाही निर्मितीचा पाया ठरला. या तत्वांचा राज्य घटनेत उल्लेख केला गेला आहे, राज्यघटनेचा उद्देश व मौलिक सूत्र याची माहीती मिळते राज्य घटनेतील पूर्ण आशाला हे मार्गदर्शन करते.

राज्यघटनेतील नियमाचा अभ्यास आपण काळजी पूर्वक करू या व प्रत्येक शब्दाचे वाक्याचे आपण अर्थ समजुण घेऊ या यात दिलेल्या प्रति अंशावर एक उदाहरण द्या.

तुम्ही यास लक्ष पूर्वक वाचण केले तर या ठिकाणी महत्वाचे वाक्य दिल्या गेले आहे :

भारतियांनो आम्ही भारत देशास, गणतंत्र करण्या साठी निर्णय घेण्यात आला त्यात सर्व जनतेना न्याय, स्वेच्छा, समानता, नागरिकत्व देल आपले आपणच राज्यघटनेचा स्वीकार करीत आहोत.

- भारतीय लोकांनी दोन उद्देश प्राप्तिचा निर्णय घेण्यात आला हे दोन कोणते ?
- हे उद्देश जनते पर्यंत पोहचण्यासाठी त्यांनी काय केले ?

आम्ही भारतीय नागरिक : या राज्य घटनेस लोकांनी त्यांच्या प्रतिनिधि द्यावे लिखित रूप देऊन त्यास कायद्याचे रूपरेखा देण्यात आली पण त्यास राजाच्या किंवा विदेशी शक्तिच्या किंवा विदेशी शक्तिच्या हाती पडू दिले नाहीत हे आपल्या लोकशाही मजबुतिचे प्रतीक आहे.

प्रजासत्ताक : अंतर्गत व विदेशी व्यवहार या सर्वांचा निर्णय घेण्या साठी किंवा कायदा बनवण्या साठी भारत देशास पूर्ण अधिकार आसतात, बाहेरच्या शक्ति भारत देशाचा कायदा बनवुं शकत नाहीत.

साम्यवाद : आप आपल्या कष्टाने लीक संपत्ती कमवतात व त्यास सर्वाणी समान वाटूण द्यावी, सर्व प्रकारच्या विषमता कमी करण्या साठी, त्यांचा अंत करण्या साठी देश पर्यत्न करीत असतो.

निधर्मी : कोणत्याही मताचा, धर्माचा आधार घेउण शासन चालवल्या जात नाही, नागरिकास कोणत्याही मताचा/धर्माचा स्वीकार करणे किंवा कोणत्याही मताचा/धर्माचा अस्वीकार करण्याचा पूर्ण अधिकार व्यक्तिस असतो. शासन हे कोणत्याहि एका मतास प्रोत्साहन देत नाही.

भारतीय संविधान प्रस्ताविका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी, धर्म, निरपेक्ष लोकशाही, गणराज्य घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागरीकास सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक, न्याय, विचार अभिव्यक्ती विश्वास, श्रद्धा व उपासणा यांचे स्वातंत्र्य : दर्जाची व संधीची समानता: निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून आमच्या संविधान सभेत आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर 1949 रोजी या व्दारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

Subs. by the constitution [Forty-second Amendment] Act, 1976, Sec.2, for "Sovereign Democratic Republic" (w.e.f. 3.1.1977)

Subs. by the constitution [Forty-second Amendment] Act, 1976, Sec.2, for "Unity of the Nation" (w.e.f. 3.1.1977)

लोकशाही : लोकशाही म्हणजे सर्व लोकांना समाण अधिकार देणारे शासन होय. कायदा बणवणे किंवा शासन चालवण्या साठी लोक आपले प्रतिनिधिची निवड करीत असतात व हे प्रजाप्रतिनिधि प्रत्येक विषयात जन

तेस जबाबदार असतात.

न्याय : प्रत्येक नागरिकस त्याना जे हवे ते मिळावे, त्यांना काय मिळावे हे ते ज्या घराण्यात जन्मतात त्यातील (कूल, जात, मत, लिंग) अंधविश्वास (लोक मत, राजकीय) संपत्ती (श्रीमंत गरीब) याचा भेदभाव करीत नाहीत पण चरित्रानुसार (जात, लींग, मत, भेदभाव या करणाने कुन्हावर अन्याय होत असल्यास शासन त्यावर योग्य ती कार्यवाही करते.

समानता : आपली राज्य घठना सर्व क्षेत्रात (उदा :उप्पन्न, सम्पत्ती बाबत) समान देउ शकत नाही पण सर्वांना एकच दर्जा देण्याचा पर्यत्न करते म्हणजे प्रत्येकास एक कायदा लागु होतो.

दुसरे असे शासन सर्वांना समान अधिकार देत असते म्हणजे शासकिय अधिकार सर्व जाती धर्माच्या लोकांना समाण संधी दिल्या जाते. एकादया पदाची भर्ती करायची आसेल व त्यास हवे त्या शिक्षणस्वी संधी ज्या कुन्हाकडे जाती, धर्म, मत याचा विचार न करता त्यास संधी दिली जाते.

स्वातंत्र्य: प्रत्येक नागरिक जीवन जणण्या साठी स्वेच्छा असते, त्यास विचार करण्याची, मत स्वीकार विचार व्यक्त

करण्याची संघटना बणवण्याची, पार्टी स्थापण करण्याची स्वच्छ सर्वांना असते कोणत्यावरही कारण असल्या शिवाय नियंत्रण केल्या जात नाही.

सार्वभौमत्व : सर्व लोकांत ऐक्यता, स्नेह, प्रेम, बंधुत्व भावणेचा विकास करणे, शेजाऱ्यास दुसऱ्या व्यक्तिस परके न समजता व त्यांना आपल्या पेक्षा कमी न समजता वागणे आपल्या राज्य घटनेतील 'राज्याची मार्गदर्श सुत्रे' असा एक विभाग आहे हे भारत सरकार समोर विशेष कर्तव्य सागण्यात आले.

उदा : सार्वजणीक अक्षराशयता (साक्षरता), विद्या पर्यावरण परिरक्षण, संपत्तितील असमानता ही सुत्रे सरकारला मार्गदर्शक असतात तर सरकार या सुत्राणा अमल करत नाही असे आपणास वाटल्यास आपणास सरकार विरोधात न्यायालयात केस करता येत नाही.

याची माहिती सर्व लोकांना असावी म्हणुण राज्यघटनेत सर्व नागरिकाना उपयोगी पडेल असा प्राथमिक हक्क असा पाठ आहे.

या पाठाचा अभ्यास तुम्ही 9व्या वर्गात कराल. प्राथमिक सुत्रास संबध न ठेवता ही प्राथमिक हक्क असतात व याचे उलंघण झाल्यास, न्यायीक मदत आपण घेऊ शकतो.

शासन चालवण्याची पद्धत

राज्य घटनेत शासन चालवण्या साठी वर दर्शविलेल्या तत्वा नुसार सरकार कसे बनवायचे याचा उल्लेख केला आहे. त्या साठी सुव्यवस्थित शासना साठी संसदेची सुविधा उपलब्ध केल्या गेली आहे. या संसदेतच कायदा पास केल्या जातो व निवडून दिलेल्या सभासदाद्वारे हा कायदा तयार केला जातो ही जबाबदारी संसदेवर असते पूर्ण

देशाचे शासन हे पंतप्रधान नेत्रत्वात कैबिनेट मंत्रीमंडळ कार्य करत असते व पूर्ण सरकार वर नियंत्रण/देखभाल करण्या साठी राष्ट्रपति अधिनेता असतो. (या बाबत ज्यास्त माहिती पुढील पाठात अभ्यास करण्यास मिळेल)

- निवडून आलेल्या संसदेच्या सभासदा द्वारेच कायदा का बनवावा? शास्त्रज्ञ, विद्यावंत, वकील, न्यायमूर्ति यांच्या द्वारे कायदा का बनवल्या जात नाही?
- प्रधानमंत्री व कैबिनेट मंत्र्याणी घेतलेल्या निर्णयास संसद सभासदाची अनुमतिची का अवश्यकता आहे? संसद सभासदाणी विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर त्यांणी का द्यावेत? केवळ राष्ट्रपतिनाच पूर्ण जबाबदारी देणे योग असु शकते का?

दुसरे म्हणजे, आपण देश अनेकतातून एकताचे प्रतीक दर्शवणारा देश आहे, लहान लहान राष्ट्रा पासुण देश बनला आहे. सरकारी धन/संपत्ति केन्द्र व राष्ट्र सरकार मध्ये विभाजीत केलया जाते केन्द्र सरकार संसदेस व राष्ट्रसरकार राष्ट्रशासन सभेस जबाबदार असते. उदाहरण : केन्द्र सरकार सैन्य, रेल्वे विषयी कायदा करुण त्यावर नियंत्रण ठेवते व राष्ट्र सरकार, शाला, पोलीस रस्ते या विषयी कायदा करीत असते केन्द्राच्या संसदेत लोकसभा, व राज्य सभा अशा दोण सभागृह असतात. लोकसभा सभासदाची निवड भारतीय नागरिक मतदाण पद्धतिणे

करतात व राज्यसभा सभागृहास राष्ट्राचे शासन सभासद निवड करत असतात.

अशा प्रकारे केन्द्र सरकार कायदा पास करते वेळस त्यात राष्ट्राचा पण हस्तक्षेप असतो.

- कांही देशासत वेगवेगळ्या व्यवस्था आहेत पूर्ण देशात राष्ट्र व केन्द्र सरकार यास केन्द्र सरकारच कायदा पास करते. असी पद्धत भारतास योग्य असते का तुमच्या वर्गात चर्चा करा.

तिसरे असे: आपल्या देशाची लोकशाही 3 पातळीवर आहे-देशपातळीवर संसद व राष्ट्रपातळीवर राष्ट्रशासन सभा व जिला स्थायीवर जिल्हा पंचायत व्यवस्था म्हणजे स्थानिक सरकार असे म्हणतात.

देशातील कारभारात जनतेचा ज्यास्त वाटा भाग आसण्या करिता असा उल्लेख करण्यात आला.

चौथे असे संसदेणे काही स्वतंत्र संस्थाची निर्मिती केल्या गेली ज्याने संसदेचे स्वरक्षण होउ शकेल त्यातील एक भाग (न्याय व्यवस्था) होय, सरकारी खर्चाचा हीशोब ठेवण्या साठी कंट्रोलर अँड ऑडीटर जनरल व स्वतंत्र पणे निवडणुक घेण्या साठी निर्वाचण मंडल आहे. हे संस्था सरकारसी संबंध न ठेवता स्वतंत्र पणे काम करीत राष्ट्रपतिस आपला अहवाल देत असते.

- राष्ट्र व केन्द्र सरकारला स्वतंत्र पणे न्यायव्यवस्था का आसावी चर्चा करो.
- निर्वाचन आयोग स्वयंचलीत का असावे?
- राज्य व केन्द्र सरकारला स्वतंत्र न्याय स्थान न्यायमुर्ती कशासाठी असावे?

शेवटी असे म्हणता येईल कि राज्य घटना म्हणजे वारंवार बदल होत असनारे जीवंत पत्र, त्याचे लेखन करणारे जणतेच्या आशा अकाक्षानुसार असावे असे विचार करतात त्याची पवित्रता व स्थिरता बदलता येणार नाही. त्या करिता जेव्हाचे तेव्हा त्यात बदल घडवन अनन्याची अवश्यकता असते, या बदलासच राज्यघटनेतील फेरबदल असे म्हणतात राज्यघटनेत बदल करण्या साठी अवश्यक त्या नियमाचा उल्लेख राज्य घटनेतच केलया गेला आहे. 2011 पर्यंत आपल्या राज्य घटनेत 97 फेरबदल करण्यात आले आहेत.

चित्र 13.4: भारतीय स्वातंत्र्यानंतर मंत्रीमंडळातील सदस्य: उजवी कडून डावीकडे केंद्रीय कृषी आणि अन्न मंत्री जयरामदास दौलतराम, केंद्रीय आरोग्य मंत्री राजकुमारी अमृत कौर, केंद्रीय अर्थमंत्री डॉ.जॉन मथाई, उपपंतप्रधान सरदार वल्लभभाई पटेल, मागे केंद्रीय कामगार मंत्री जगजिवन राम दिसत आहेत.

महत्वाचे शब्द

1) राजघराणे	2) प्रतिनिधि	3) मतभेद
4) स्वेच्छ प्रतिनिधि	5) राज्य घटना	6) सर्वसत्ताक
7) समैक्य स्वतंत्र व्यवस्था	8) राष्ट्र	9) मसूदा
10) गणतंत्र	11) धर्मनिरपेक्षता	12) सौर्वभौमत्व
13) फेरबदल		

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा.

1. 'धमनपुर' यास पुजारी व मंत्र्याणी तयार केलेल्या नियमानुसार मूक राजा राज्य करत असतो. त्याणे त्या राज्यास 16 प्रांतात विभाजन करून एका एका प्रांतास एक अधिकार शासण पहाण्या साठी नेमणुक करतो, यास लोकशाही देश असे म्हणता येईल का? हे राज्यघटनेनुसार बनलेला देश म्हणता येईल का? तुमच्या समाधानास कारणे द्या.
2. खालील वाक्यातिल बरोबर वाक्य कोणते.
 - (अ) सरकार व प्रजा जनते मधील संबधाचा निर्णय राज्यघटना घेत असते.
 - (ब) लोकशाही सरकारला सर्वसाधारण पणे एक राज्यघटना असते.
 - (क) भारता सारख्या विशाल देशात विविध देशाची राज्यघटना बनवणे तेवढे सोपे नसते?
 - (ड) वरील सर्व.

3. पंडीत नेहरू च्या भाषणाचे वाचण करा आणि उत्तर द्या.

अ- राज्य घटना लिहणाऱ्यांनी कोणती प्रतिज्ञा घेण्याचे ठरवले.

आ- प्रत्येक गरीब व्यक्तिके अश्रुपुसावे असे कोण म्हणाले.

4. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत कोणत्या मौलिक गोंष्टीचा अंतर्भाव आहे?

5. **कायद्यासमोर सर्व समान** या वाक्याचे स्पष्टीकरण करा.

6. खालील दिलेल्या वाक्यातुन योग्य बरोबर वाक्यांना ओळखा.

अ) शासनसभाचे अधिकार राज्यघटनेद्वारे पाहिल्या जातात.

ब) कोणत्याही बिकट परिस्थितीत राज्य घटना बदलता येणार नाही.

क) प्रस्तावना मधील आदर्श व्यवस्था निर्मातीस व्यक्त होते.

ड) देशाबद्दलची पुर्ण कायदे केंद्र सरकार द्वारे बनवल्या जातात.

7) समान न्याय कोणकोणत्या बाबतीत दिसुन येतो? उदाहरणा सहीत सांगा?

प्रकल्प कार्य :-

अमेरीका, भारत, दक्षिण आफ्रिका या देशाच्या राज्यघटनाच्या प्रस्तावनांची तुलना करा.

अ) या तिन देशाच्या प्रस्तावनामध्ये असणाऱ्या आदर्शांची यादी तयार करा.

ब) या मधील मुख्य बदल कोणता तो ओळखा.

क) या तिन्ही मध्ये पुर्वी कोणते प्रस्तावित होते.

ड) यात कोणकोणत्या देशाची प्रस्तावना करू नये.

अमेरीका राज्यघटना प्रस्तावना:

आम्ही अमेरीका देशातील नागरीक आम्ही उत्तम स्वच्छ व अचुक एक देश निर्माण करण्यासाठी न्यायस्थानास देशात पुर्ण शांती स्थापन करण्यासाठी सर्वांच्या हितासाठी जनतेच्या कल्याणासाठी आम्ही येणाऱ्या काळात स्वतंत्र्याचा अनुभव घेण्यासाठी या अमेरीका राज्यघटनेची स्थापना करीत आहोत.

दक्षिण आफ्रिकेच्या राज्यघटनेची प्रस्तावना:

दक्षिण आफ्रिका देशाची आम्ही जनता आम्ही पुर्वी झालेल्या अन्यायाची जाणिव आम्हास आहे. देशाच्या स्वतंत्र्यासाठी आंदोलन केलेल्यांचा आम्ही सम्मान करतोत. देशाच्या निर्मातीसाठी देयाच्या प्रगतीसाठी कार्य केलेल्यांचा आम्ही गौरव करतोत. विविधतेत एकता निर्माण करणे ती येथे राहत असणाऱ्या सर्वांना लागू होते असा आम्ही विश्वास करीत आहोत. या अनुसार निवडुण आलेल्या लोकप्रतिनिधींना या राज्य घटनेतील महत्वाचा उच्च कायदेशीर व्यक्ती म्हणुन आम्ही स्विकार करीत आहोत. त्यांच्या व्दारे भेदभाव उच्च निच्च न ठेवता लोकशाहीचे महत्व, सामाजिक न्याय व प्राथमिक मानवहक्काच्या आधारे स्वच्छ समाजाची निर्माण करतात. या व्दारे लोकशाही मजबुतीसाठी आम्ही सतत कार्यशिल आहोत यात लोकाच्या इच्छानुसार सरकार निवडल्या जाते. कायद्याचे रक्षण प्रत्येक व्यक्तीस समान मिळते. सर्व लोकांचा जिवनजगण्याची प्रगती करण्याची संधी समान असते. प्रत्येक व्यक्तींना शक्तीसामर्थ व हक्काची संधी असते. देशाच्या कुंटुंबात सर्वसत्ताक देश म्हणुन आदर्श स्थान प्राप्त करण्यासाठी दक्षिण आफ्रिका संघटीत व लोकशाही देश म्हणुन उभा राहतो.

हे देवा आमच्या जनतेचे स्वरक्षण कर

देवा दक्षिण आफ्रिकेवर तुझा आर्शिवाद असु दे

देशाच्या प्रशासनासाठी संविधानाने मार्फत संसदेची निर्माती झाली. संसद ही कायदे तयार करणारी सर्वोच्च संस्था आहे. गेल्या वर्षी आपण प्रांतीय पातळीवरील कायदे तयार करणाऱ्या संस्था विषयी पाहिले आहोत. प्रत्येक राज्यात तेथील सभासद त्या त्या राज्यासाठी कायदे तयार करतात हा अधिकार नियंत्रित स्वरूपाचा असतो. तथापी काही कायदे केंद्र सरकारच्या आधिपत्यात असतात. राज्य सरकारने तयार केलेल्या कायद्याची आमल बजावणी करण्यासाठी स्वतंत्र अधिकारी वर्ग असतो. या वर्षी आपण राष्ट्रीय पातळीवर कायदे करणाऱ्या संस्थे विषयी माहिती घेऊ या.

संसदेची भूमिका

अनेक दूरदर्शन (टि.व्हि) वाहिनी मध्ये लोकसभा टि.वि. वाहिनी आपण पाहात असतो दिल्लीतील संसद भवन मधील चालत आसलेल्या चर्च्यांना ते प्रसारीत करीत असते. संसदेतील कामा विषयी माहिती प्राप्त होण्यासाठी या वाहिनीवरील

प्रसारण पाहावे.

आपल्या संसदेला अनेक महत्वाचे कार्य करीत आहेत. त्यांच्यात संपुर्ण देशाचे कायदे तयार करणे हे सर्वात मुख्य कार्य आहे. हे देशातील, जंगले, नैसर्गिक साधने, खनीचा उपयोग, शैक्षणिक, इतर देशाचे संबंध, परीश्रम, शेती व्यवसाय, या सारख्या संबंधीत असलेल्या विषयावर योजना (रूपरेषा) तयार करतात. या निती नियमांना अनुसरून सरकारांला कार्यक्रमांची अमल बजावणी करावी लागले. उदा:- 1986 मध्ये सांसदने राष्ट्रीय धोरण तयार केली आहे. शैक्षणिक संबंधीत कार्यक्रमांना आजही मार्गदर्शक ठरीत आहे. सर्व मुलांना दर्जेदार शिक्षण मिळवण्यासाठी 2009 मध्ये संसद नी “निशुल्क” (मोफत) आणि सक्तीचे दर्जेदार शिक्षण” असा कायदा तयार केला.

- संसदे नी बनविलेले कांही मुख्य धोरणे त्यांचे नियमा विषयी माहिती मिळवू. त्यांचा विषयी वर्गात वर्णन करा.

चित्र 14.1: दिल्लीतील संसद भवन

केंद्र सरकार संसदेने तयार केलेले कायदे लोकांच्या विकासाठी व कल्याणासाठी संपुर्ण देशभर अमलबजावणी करीत असतात. घेतलेल्या निर्णयावर सरकारला संसदची अनुमती घ्यावी लागते. संसद मध्ये चर्चा चालत असते वेळेस कोणत्याही विषयावर च्या स्पष्टिकरणासाठी कोणताही सभासद प्रश्न विचारू शकतो. सरकारा मधील त्या खात्याच्या संबंधीत सभासदानी. त्याचे समाधान द्यावे लागते. आशा प्रकारे संसदेला सरकार जबाबदार असते. सरकारचे जमा खर्च मान्यता संसद करते. प्रत्येक वर्षी वार्षिक अंदाजपत्रक प्रस्तावित करण्यासाठी सरकारला संसदची परवानगी घ्यावी लागते.

- संसदेला जबाबदार आसलेल्या सरकार मुळे संसदीय पद्धतीचे काय फायदे आहेत ?
- संसदेने कायदा मात्र करून सरकारला नियंत्रनात ठेवले नाही तर काय होईल ? वर्गात चर्चा करा ?
- संसदेला किंवा विधी मंडळाला जबाबदारी ची कांही साधणे आहेत का याची माहिती घ्या ?

संसद सभा

संसदमध्ये दोन सभा आहेत. एक लोकसभा आणि दुसरी राज्यसभा. लोकसभेतील सभासद प्रत्येक वेळेस प्रजेकडुण निवडले जातात. राज्यसभेच्या सदशाना राष्ट्र विधान सभासद निवडतात. राज्यसभेत

आत्याधीक 250 सभासद आसतात. राज्य विधान सभा सभासदे केंद्र शासीत प्रांते राज्य सभेसाठी त्यांच्या प्रतीनीधींना निवडतात. केंद्रामधे विधान प्रक्रियाकडुण राष्ट्र सरकारला संबंध मिळविणारे हे एक मार्ग आहे. राज्य सभेचे सभासद सहा वर्षासाठी निवडले जातात. प्रत्येक दोन वर्षानी तिनास एक आशा प्रकारे त्यांची कार्य काळाची मुदत संपत आसते. त्यांच्या जागेवर दुसऱ्या नविण सभासदाची निवड करतात.

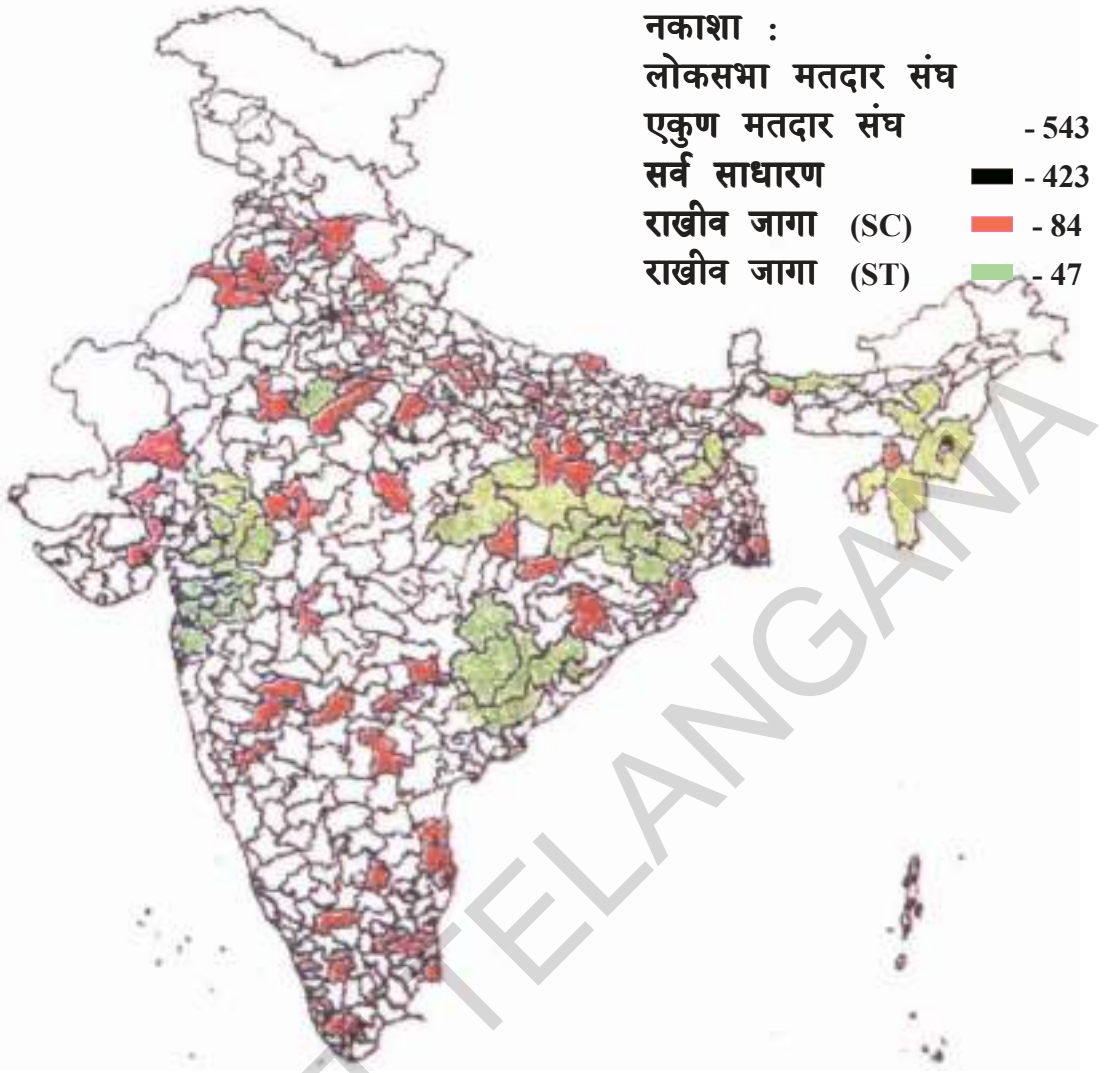
सभेचे अधिकार

घटने प्रमाने अनेक विषयामध्ये लोक सभेला सर्वोच्च आधीकार आहेत. ते कोणकोणते पाहू या.

1. कोणताही कायदा समानेत: संयुक्त सभांची परवानगी असावी लागते. परंतू, दोन्ही सभा मध्ये फरक येत आसेल तर अंतीम निर्णयाला दोन्ही सभेत संयुक्त समावेशात घेतात. लोकसभेत ज्यास्त सभासद आसल्यामुळे त्यांचाच निर्णय खरा ठरतो.

2. आर्थीक विषयामध्ये लोकसभेला ज्यास्त अधिकार आहेत. सरकारी अंदाजपत्रक (बडजेट) किंवा पैशाच्या संबंधीत कोणताही इतर कायदा असो लोकसभेने मान्यता दिल्या नंतर राज्य सभेला तिरसकार करता येत नाही.

3. सर्वात महत्वाचे म्हणजे मंत्रीमंडळावर लोक सभेचे नियंत्रन असते. लोकसभेमध्ये अधिक टके सभासदानी माने केलेल्या व्यक्तीलाच पंतप्रधान म्हणुन निवड करतात. मंत्री मंडळावर लोकसभेत आधीक टके लोकांनी अविश्वास दर्शविला. तर प्रधान मंत्री सोबात सर्व मंत्री मंडळाना राजीनामा द्यावा लागतो. राज्य सभेला हे अधिकार नाहीत.

राज्य	संख्या	राज्य	संख्या	राज्य	संख्या
आंध्र प्रदेश	25	जम्मू कश्मीर	6	नागाल्यांड	1
अरुणाचल प्रदेश	2	झारखंड	14	ओरिसा	21
असम	14	कर्नाटक	28	पंजाब	13
बिहार	40	केरल	20	राजस्थान	25
छत्तीसगड	11	मध्य प्रदेश	29	सिक्कीम	1
गोवा	2	महाराष्ट्र	48	तमीलनाडू	39
गुजरात	26	मणीपूर	2	तेलंगाना	17
हरियाणा	10	मेघालय	2	त्रिपुरा	2
हिमाचल प्रदेश	4	मिजोरम	1	उत्तराखंड	5
				उत्तर प्रदेश	80
				पश्चिम बंगाल	42
केंद्र पाळीत प्रांत					
आंदमान निकोबार द्वीप	1	डामन डयु	1	दिल्ली	7
चंदीगड	1	लक्ष द्वीप	1	अंग्लो इंडियन सदस्य	2
दादर नगर हवेली	1	पांडेचेरी	1		

पट्टीका: राष्ट्र आणि लोकसभा मतदार संघ

- राज्यसभा, लोकसभा मध्ये मौलीक फरक ओळखा ?
- विविध राजकिय पक्षातील बुद्धीमान लोक राज्य सभेत आसतात त्यामुळे त्यांना ज्यास्त अधिकार आसावे आसे आजहरला वाटते तर राज्य सभा सदशांची थेट निवडनुक होण नसल्याणे त्यांना ज्यास्तीचे अधिकार देऊ नये आसे मुमताजला वाटते यावर तुमचे मत काय?

लोकसभेची निवडणुक:-

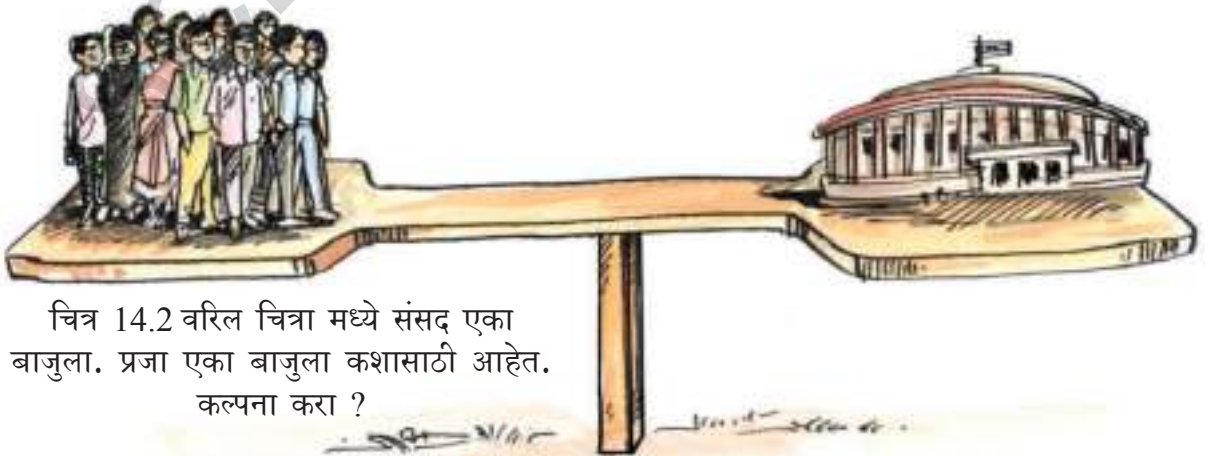
थेट पणे प्रजेकडुण निवडले जातात त्यासाठी लोकसभेला हे प्रतेक आधिकार आहेत. लोकसभेची निवडनुक कसी होत आसते पाहु या.

सामनेत: लोकसभेची निवडनुक पाच वर्षाला एका वेळी होत असते. 18 वर्षाच्या वर आसलेल्या प्रतेक नागरीकाला मतदानाचा हाक असतो. प्रतेक जन ज्या ठिकाणी निवास करतो त्याच मतदार संघात त्याच्या नावांची नोंद करावी लागते. 25 वर्ष आसणारा प्रत्येक नागरीक लोकसभे साठी निवडनुकीस पात्र असतो. लोकसभेत 545 जगात आहेत. राष्ट्र राज्ये,

केंद्र पाळीत प्रांतात मतदारसंघ म्हणुन विभाजन केले जाते. या मधुन लोकसभा सभासद निवडले जातात. ज्यास्त लोक संख्या आसलेल्या राष्ट्रांना अधिक मतदार संघ आसतात. म्हणुनच उत्तर प्रदेशला 80 मतदार संघ आहेत आणी मेघालया मध्ये 2 मतदार संघ आहेत. आंध्र प्रदेशात 42 मतदार संघ आहेत. चंडीगड मध्ये एक मतदार संघ आहे.

बाजुच्या पाणावरील चित्र आणी पट्टीका पाहुण खालील प्रश्नांची उत्तरे सांगा.

- तुमच्या शेजारी आसलेल्या दोण राज्या मध्ये कित्ती कीत्ती मतदार संघ आहेत ?
- 30 पेक्षा ज्यास्त आसणारे मतदार संघाची नावे सांगा ?
- पुष्कळ राष्ट्रांना अधिक मतदार संघ का आहेत?
- कांही मतदार संघ प्रांत लहान आहेत आणी कांही मोठे कारण काय ?
- आनुसुचीत जाती/जमाती साठी राखीव मतदार संघ देशात सारख्या प्रमाणात आहेत की नाही. कोणत्या भागात ज्यास्त आहेत. कोणत्या भागात कमी आहेत ?

चित्र 14.2 वरिल चित्रा मध्ये संसद एका बाजुला. प्रजा एका बाजुला कशासाठी आहेत. कल्पना करा ?

लोकसभेची प्रथम निवडनुक:-

प्रस्तुत राजकिय जिवनामध्ये निवडनुक हि फार महत्वाची आहे. आपले प्रतीनिधींना निवडनुकाची ही संधी आहे. जास्त लोक संख्या असलेला देशाला निवडनुक हि फार मोठे काम आहे. हे माहीती होण्यासाठी आपण 1951-52 मध्ये आलेल्या प्रथम निवडनुकीचे निरीक्षण करू या. ही निवडनुक होण्यासाठी चार महिने लागले होते.

सार्वजणिक मतदान हाका द्वारे हि निवडनुक झाली. त्या साठी 21 वर्षे त्या पेक्षा ज्यास्त वया आसलेल्या सर्वांना मतदान करण्यात आहे. त्या वेळी 17,30,00,000 लोकांना मतदान करण्याचा हाक मिळाला. त्यातील जास्तीत जास्त लोकांनी प्रथम मतदान केले. त्या मध्ये ज्यास्त निरक्षर होते. गावात राहानारे, “या संधीला लोक कसे प्रतीसात देतील” हा मोठा प्रश्न सर्वापुढे होता.

“ही निवडनुक अंधारात उडी” मारण्या सारखी होती. भारता सारख्या देशाला हे जमेनासे होते. भारत देश जाती जमातीचा देश. सर्व जन समान आहोत ही भावना अधिक टक्के लोकमान्य करत नाहीत. त्या साठी निवडनुक शक्य नाही. असे कांही जन म्हणत होते.

आषा भाव व्यक्त करणारे सुद्धा कांही जन होते. ते इंग्रजा पासुन सत्ता मिलवीनारे कांही स्वतंत्र विर आहेत. त्यांना पाहीजे तसे सरकार निवडावे आसी त्यांची इच्छा होती. सर्वांना समान हाक मिळावेत आसे सरकार त्यांना पाहिजे होते. लोकांचे जिवण मान वाढवावा आसे ते म्हणत होते. म्हणुण आपणाला पाहीजे तसे सरकार निवडावे आणी प्रतेकाला समान हाक मिळावे, आसे म्हणत होते. आशा सर्व लोकांना निवडनुक ही “विश्वासाने भरलेले कार्य” होते.

चित्र 14.3
(EVM)
इलेक्ट्रोनिक
वोटींग मशीन

- तुम्ही त्या काळात आसाल तर वरील वाद विवादा मध्ये कोणत्या विषयावर एकमत होत होते ? सर्वांना मतदानाचा हाक निवडनुक घेण्यासाठी भारत देशाचा प्रर्थण करणे योग्य आहे आसे तुम्हाला वाटते का ? कारणे सांगा?

स्वतंत्र पणे निवडनुक घेण्यासाठी निवडनुक आयोगाची नियुक्ती केली. पहिल्यांदा निवडनुक घेणे फार मोठे काम होते. सर्व प्रथम योग्य आसणाऱ्या मतदारांची नोंदणी घरोघरी जाऊन केली.

राजकिय पक्षांचे लोक, स्वतंत्र उमेदवार यांणी निवडनुकीत भाग लडवली. एका एका व्यक्तीला एक एक निवडनुकीचे चिन्ह निवडनुक आयोगानी केले. या मत प्रतीकेवर ओळख चिन्ह असते ज्यांना मतदान करायचे आहे. त्यांणी त्या ओळख चिन्हावर ढसा मारुण ति मत पत्रीका पेटीत टाकावी. मतदानाचे हे काम गुप्त पणे केले जाते.

देश भारत 2,24,000 मतदान केंद्राची निर्मीती झाली. 25,0000 लोखंडी मत पेठ्या उपलब्ध करण्यात आल्या. सुमारे 62 कोटी मत पत्रीकांची छपाई करण्यात आली. सर्व साधारण 10 लाख आधिकारी वर्ग निरीक्षणा साठी होता. संपुर्ण देश भारत 17,500 उमेदवार निवडनुकीत उभे होते. या पैकी अंतीम तः पहील्या लोक सभेसाठी 489 सभा सद निवडुण आले. हे मतदान सार्वत्रीक स्वतंत्र, निःपक्ष पाती पणे पार पडले असे असतानाही कांही लहान हिंसात्मक घटना वगळता सिस्त बध पद्धतीने प्रक्रिया पार पडली.

नविन संधीचा फायदा सर्व लोकांनी घेतला. आपले मत बहुमोलाचे आहे त्यांच्या लक्षात आले आणि सर्वांनी मतदानाचा लाभ घेतला. पुष्कळ भागात लोकांनी सण म्हणुण साजरा केला. सणा सारखे वातावरण झाले होते. सर्वजण नविन कपडे घालुन लोकांनी भाग घेतला. स्त्रीयांनी त्यांचे दाग दागिने घातले. मतदान पद्धत कठीण आसली तरी गोर गरीबांनी, निरक्षर लोकांनी त्यांच्या मतदानाचा हाक चांगल्या प्रकारे उपयोगात आणला.

शहरा मध्येच नसुण खेड्या गावात पण आपल्या मतदानाच्या हाकाचा उपयोग घेतला. अनुसुचीत जाती जमाती यांनी पण मतदानाचा उपयोग घेतला. आणि विशेष म्हणजे स्त्रीयांनी पण मतदान केले. जवळ जवळ 40 टक्के महिलांनी मतदान केले. आनेक वर्गातील स्त्रीयां युंगट/भुरका पद्धतीत आहेत तरी येवढ्या संख्येने बाहेर येऊन मत टाकीत आहेत हेच फार मोठे आहे वाटत होते.

या निवडुनीच्या संबंधीत मुख्य विषय म्हणजे कोणत्याही देशांनी स्त्रीयांना अनुसुचीत जाती जमातींना निरक्षराणां, सर्व नागरीकांना मतदानाचा हक देऊन इतक्या मोठ्या संख्येने निवडुणुक घेतली नव्हती. ज्यांना मतदानाचा हाक आहे त्या सर्वांनी जवळ जवळ 46 टक्के लोकांनी मतदानाच्या हाकाचा उपयोग घेतला.

- तुमच्या भागातुन निवडुणु आलेला लोकसभा सभासद कोण आहे ? तुमच्या राष्ट्रातील किंवा दुसऱ्या राष्ट्रातील कांही खासदारांची नावे सांगा ?
 - ते कोणत्या राजकीय पक्षाचे आहेत ते सांगा ?
 - खालील दिलेल्या शब्दाचे अर्थ तुमच्या वर्ग शिक्षका सोबत चर्चा करा ?
उमेदवार	मतदार संघ
मतदान पत्र	इ.वि.एम
निवडुणुक प्रचार	निवडुणुक आयोग
मतदार यादी	मतदान प्रक्रिया निपक्षपात स्वतंत्रपणे निवडुणुक
- प्रस्तुत राजकीय पक्षाच्या निवडुणुक चिन्हा विषयी माहिती मिळवा ?

- प्रथम निवडुणुक ही मोठे कठीण काम का झाले ?
- प्रस्तुत निवडुणुक कसी पार पाडत आहेत. तुम्ही तुमच्या आई वडीलांसी व शिक्षकांसी चर्चा करा ?
- प्रथम निवडुणुक आणि प्रस्तुत निवडुणुकीतील फरक लिहा ?
- मतपेटी, मतदानपत्र, मतदान हाकाचे वय. या विषयी लिहा ?
- मतदान गुप्त का असावे ?

निपक्षपात स्वतंत्रपणे निवडुणुक समस्या:-

एका आदर्श स्थानीक विविध उमेदवारा विषयी, त्यांच्या कार्या विषयी आणि त्यांच्या विचारांची लोकसभेत मांडण्याची पद्धती या विषयी माहिती करुण प्रत्येक मतदारांनी आपले मत उमेदवाराला टाकावे. या उमेदवारांनी त्या उमेदवारांनी, पत्तीने सांगितले म्हणुन नाहीतर मालकाने सांगितले म्हणुन, जातीच्या मोठ्या मानसानी, नाही तर महाराजांनी आदेश दिला म्हणुण. नसेल तर कोणी पैसे दिले म्हणुण. कुणाच्या दबावा खाली नयेता आपल्या मतदानाचा विनियोग करावा. प्रतेक जणांनी स्वतः निर्णय घ्यावे.

तरच, वास्तविक आचरणांमध्ये लोक जात, पात, पैसा, इतर बहुमती सारख्या इतर विषयांना परिधीत घेऊन मतदान करतात.

पुष्कळ ठिकानी स्थानीक शक्ती शाली मानसे फलाना व्यक्तीलाच वोट टाकावे असे म्हणुण सामने लोकांना भिती दाखवीत आसतात. काही वेळा अधिकारात असलेला पक्ष अधिकाराचा फायदा घेत आसतो. आजच्या काळात निवडुणुक आयोग आशा कायद्या विरुद्ध आसलेल्या कार्यांना पकडबंधी करुण त्याच्यावर सक्त कार्यकाही करीत आहेत. या कार्यवाही विषयी माहिती पाहू या.

लोकसभेची आज पर्यंत पुष्कळ वेळा निवडणुक झाली आहे. प्रतेक निवडणुकीची मतदान टक्केवारी बाजुच्या पट्टीकेवर दिली आहे. या समाचाराच्या आधारे खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

- लोकसभेची किती वेळा निवडणुक झाली ?
- किती टक्के लोकांनी मतदान केले हे माहिती मिळवणे कशासाठी महत्वाचे आहे ? हे आपल्याला काय सांगते ?
- मतदान हाक असणारे पुष्कळ माणसे आपल्या हक्काचा विणीयोग का करित नाहीत ? कारणे असेल तर चर्चा करा ?
- प्रथम निवडणुकीच्या वेळी विविध व्यक्तीने व्यक्त केलेले अभिप्राय कोणते ?

पट्टीका: 1952 पासुन 2009 मतदान हाक विणीयोग केलेल्या मतदानांची टक्केवारी

लोकसभा निवडणुक झालेले वर्ष	मतदानाचा हाक विणीयोग केलेली मतदानाची टक्केवारी
1952	46 %
1957	48 %
1962	55 %
1967	61 %
1971	55 %
1977	60 %
1980	57 %
1985	64 %
1989	62 %
1991	56 %
1996	58 %
1998	62 %
1999	59 %
2004	58 %
2009	58 %
2014	66.4%

2014 लोकसभा निवडणुकी संबंधी काही महत्वाच्या गोष्टी

लोकसभा मतदार संघाची संख्या	543
संपुर्ण मतदार	83,41,01,479
निवडणुकीतील स्पर्धा उमेदवारांची संख्या	8251
पुरुष उमेदवारांची संख्या	89%
महिला उमेदवारांची संख्या (6.9 %)	11%
तयारी केलेल्या मतदान केंद्राची संख्या	9,30,000
स्थानिक परिशीलण मतदान केंद्राची संख्या	7000
मतदान संबंधी	1,00,00,000
एकुण पक्षांची संख्या	464

- हि पट्टीका पाहुण सार्वजणीक मतदानाचा हक द्वारे 1951-52 मध्ये निवडणुक झालेली बरोबर आहे आसे तुम्हाला वाटते का ? 1996च्या निवडणुकीत निरक्षर, गरीब आसलेल्या लोकांनी 61 टक्के मतदान हक्काच्या उपयोग केला आसे एका सुत्रा द्वारे माहिती मिळाली. तर त्या पट्टीके द्वारे मात्र 53 टक्के. या फरकाचे कांही कारणे आहेत का ? चर्चा करा ?

सर्व कायदे लोकसभेत तयार होत नाहीत. हा तक्ता पाहिला तर खालील विषयाची माहिती मिळते.

केंद्र सुची: या विषयावर केंद्र मात्र कायदा करू शकतो. अनेक विषयावर लोकसभा मात्र कायदा करू शकते. हा कायदा संपुर्ण देशभराला लागू होतो. उदा: आपल्या देशात एकच नोट (रूपया) आहे. म्हणुण पैसा, बँकांच्या संबंधीत कोणताही कायदा लोकसभा करीत आसते. त्याच प्रमाणे आपणाला टेलीफोन, डाक घर व्यवस्था या सर्वांना नियम, नियंत्रण एकच आसावे. लोक सभेच्या परिधीत येणारा आणखी एक विषय म्हणजे रक्षण. शैष्य रक्षण संबंधीत विषयात सर्व कायदे लोकसभेने मात्र करावे.

राज्य सुची: राष्ट्र सरकार मात्र करू शकनारे कायदे. कांही विषयावर राष्ट्र सरकारच कायदा करू शकते. म्हणजे विविद्ध राष्ट्रांना वेगवेगळे कायदे असू शकतात. उदाहरणात राष्ट्रात सामान विकणे. सामान घेणे यावर कर लावीत आसते. राष्ट्र सरकारला महत्वाचे लाभदायक साधन आहे. हा कर गोळा करण्यासाठी प्रत्येक राष्ट्र वेग वेगळा कायदा तयार करतात. म्हणुण कोणत्या सामानावर कर टाकतात. किती कर टाकतात या मध्ये राज्या राज्यामध्ये फरक असू शकतो.

त्यांच्या सरहद्दीत येणारे सर्व रस्ते दळण वळणातील मार्ग चांगले ठेवने राज्य सरकारची जबाबदारी असते म्हणुण जातीय रहदारी सोडुण सर्व रस्त्यांचे निर्माण, आणि व्यवस्था राष्ट्र सरकार पाहत असते. राज्य सरकार जबाबदार असणारे कांही मुख्य विषय:- व्यवसाय, पाणी पुरवठा, पोलीस, वैद्यकीय सेवा, हे सर्व राष्ट्र सरकारच्या खात्यात येते. या विषयावर राज्य सरकार कायदा तयार करतात.

संयुक्त सुची: लोकसभा आनी राज्य सरकार दोण कायदे तयार करणारे विषय:- कांही विषयावर लोकसभा, राज्य सरकार दोण कायदे करू शकतात. उदा: विद्या विभाग मध्ये केंद्र आणि राज्य सरकार दोघांची जबाब दारी आहे. प्रत्येक राज्यात केंद्रीय विद्यालय, केंद्रीय शाळा, केंद्र असलेल्या शाळां सोबत राज्य सरकारच्या कांही शाळा असतात. केंद्र आणी राज्य सरकार दोन कायदे बनवीत असलेले आणखी कांही विषय पाहु या. कार्यशाळा किंवा उद्योग धंदे, विद्युत, कामगार अशा विषयावर लोकसभा आणी राज्य सरकार यांनी वेगवेगळे दोन विरूद्ध कायदे केले तरी ही राज्य सरकारने केलेल्या कायद्यावर लोकसभेने केलेला कायदाच लागू होतो.

- गतवर्षी वाचविलेले कायदे आठवण करा. राष्ट्र सरकारणी आणी लोकसभाणी गत समावेशामध्ये चर्चा केलेल्या नविन कायद्या विषयी माहिती मिळवा?

राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती:-

सर्व राज्याचे विधानसभा सदस्य आणि संसद सभासद मिळुण राष्ट्रपतीची निवड करतात. लोकसभा आणि राज्यसभेचे सभासद उपराष्ट्रपतीची निवड करतात. उपराष्ट्रपती हा राज्यसभेचा पद सिद्ध अध्यक्ष असतो. तो राज्य सभेचा कारभार चालवतो. राष्ट्रपतींच्या गैर हाजरीत राष्ट्रपतीची भुमीका बजावतो. संसदेने कायदा तयार केल्या नंतर राष्ट्रपतीची अनुमती असावी लागते. त्यानंतर तो कायदा आमलात येतो.

चुक असलेल्या वाक्यांना बरोबर करा:-

- 1 राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती एकाच प्रकारचे व्यक्ती निवड करित असतात.
- 2 देशातील प्रत्येक मतदार राष्ट्रपतीची निवड करित असतो.
- 3 राष्ट्रपती निवडणुकीत आंध्र प्रदेशातील विधी मंडळ सदस्य भाग घेतात.
- 4 देशातील सर्व विधानसभा सदस्य दिल्ली आणि पांडेचेरी आणि राज्यसभा व लोकसभा सभासद राष्ट्रपती निवडतात.

चित्र .14.3 गणतंत्र उत्सवादीवसीचे राष्ट्रपती भवन रात्रीचे दृष्य

मंत्रीमंडळ आणि पंतप्रधान:-

संसदेतील(लोकसभा आणि राज्यसभा) मधुन, मंत्रीवर्ग, सभासदांची निवड पंतप्रधान करतात. घटने प्रमाणे कायदे तयार करणे आणी त्या कायद्याच्या साह्याने विविध सदस्यांची निवड पंतप्रधान करतात. भारतात संसदीय लोकशाही पद्धती आहे. यात दोन पद्धती होत. पहिल्या पद्धती मध्ये कायदे तयार केले जातात तर दुसऱ्या पद्धतीमध्ये त्यांची आमलबजावणी केली जाते. दुसऱ्या प्रकारात कायद्याची आमलबजावणी करण्यासाठी एक कार्यकारी मंडळ आसते. ज्याचे प्रमुख पद राष्ट्रपती कडे आसते. मोठ्या संख्येचा मंत्री मंडळाचे प्रमुख म्हणुण पंतप्रधान कार्य करतात. त्यांच्या नेतृत्वा खाली आनेक शाखा आसतात. त्यांच्या हाती खाली मोठ्या संख्येने सरकारी कर्मचारी आसतात. आशा प्रकार मोठ्या संख्येत आसलेल्या लोकसभा सभासदामधुण कमी संख्या असलेल्या सभासदामधुण मंत्री निवडुन राज्य कारभार चालवला जातो हे कसे होते. ते आता पाहू या.

खालील दिलेल्या संबंधीत सध्याच्या फोटो गोळा करून डब्यात चिटकावा.

भारताचे राष्ट्रपती

उपराष्ट्रपती

प्रधानमंत्री

भारत सरकार प्रत्येक निर्णय राष्ट्रपतीच्या नावे होतो. तथापी पंतप्रधान, मंत्री मंडळाच्या सल्याने राष्ट्रपती हा निर्णय घेतात. राज्य विधी मंडळात मुख्य मंत्र्यांची निवड कशी होते. हे तुम्ही पाहिले आहेच. त्याच प्रमाणे लोकसभेत सर्वात ज्यास्त सदस्य आसलेल्या एका पक्षाच्या किंवा पक्ष समुहाच्या प्रमुखाला पंतप्रधान पद राष्ट्रपतीच्या समतीने मिळते. राष्ट्रपतींच्या अवाहनानुसार पक्ष प्रमुख पंतप्रधान होतो. आपल्या अधिनस्त आसलेल्या पक्षातुण वा पक्ष समुहातुण पंतप्रधान इतर सहकार्याची निवड करतो.

सरकार मधील कार्यकारी मंडळ (क्याबिनेट) कार्य करते. कायदे तयार करणे कायदा नुकल

- सध्याचा प्रधानमंत्री कोण ? त्या पुर्वीच्या कांही प्रधानमंत्र्यांची नावे सांगा ?
- प्रस्तुत केंद्रीय मंत्री मंडळातील तुमच्या राज्यातील मंत्र्यांची नावे सांगा ?
- केंद्र सरकारातील कांही महत्वाचे शाखा आणि त्यांच्या मंत्र्यांची नावे माहिती करून घ्या ?

परिस्थितीने प्रशासन करणे कल्याणकारी कार्यक्रम तयार करून अम्मलबजावणी करणे, नव्या किंवा जुन्या कायद्याची समिक्षी करून कालानुरूप बधल घडविण्याचे काम मंत्री मंडळ (कॅबिनेट) करते. सरकारचे कार्य हे वेगवेगळ्या खात्यामध्ये विभागलेले असते जसे-अर्थ....

अर्थ, यावर राष्ट्र व्यवहार, गृह, संरक्षण, रेल्वे, उद्योग, शेती, शिक्षण, आरोग्य, इत्यादी विभागाचे स्वतंत्र पणे कार्य करते. अशा एका एका शाखेस एक एक मंत्री आसतो. या प्रत्येक शाखेस कार्यकारी चिटणिस असतो. त्या चिटणीसाच्या आधिण अनेक टप्यात मोठ्या संख्येत सक्षम अधिकारी वर्ग असतो. हे सर्व लोक मंत्रीत्व शाखे साठीचे दैनंदिन काम पाहतात. विविध घटका विषयी, निर्णय घेण्यास मंत्र्यास अभ्यास पुर्ण सहकार्य करतानाच आवश्यक तिथे टिपा/टिपणी लिहतात. हे निर्णय आमल करण्याचे काम देखील त्यांचे असते.

- पक्ष किंवा पक्ष समुह सरकार स्थापण करतो.
- सरकार स्थापण करणाऱ्या पक्षाची निवड निवडणूक अयोग करते.
- लोकसभेची निवडणूक सर्वाधिक मताधीक्याने जिंकलेली व्यक्ती पंत प्रधान होते.
- खालील तक्ता पाहून कोणता पक्ष सरकार स्थापण करू शकतो ते सांगा.

- सरकार स्थापणे संबंधी खालील पैकी खरे काय.
- राष्ट्रपतीच्या मदतीने पक्ष समुह सरकार स्थापना करतो.
- संसदेमध्ये सर्व अधिक संख्या आसलेला पक्ष किंवा पक्ष समुह पक्ष स्थापतो.
- संसदेमध्ये निम्न्या पेक्षा जास्त सदस्य आसलेला

खालील तक्ता पाहून पाहिल्या लोकसभा निवडणुकी कोणत्या पक्षाचे सरकार बनले ते सांगा.

1952 च्या पहिल्या लोकसभा निवडणूका	
पक्ष	निवडलेल्या जागा
काँग्रेस	364
कमिनिस्ट, मित्र पक्ष	23
सोसलीस्ट	12
किसान मजदुर पक्ष	9
जन संघ	3
हिंदू महासभा	4
रामराज्य परिशत	3
इतर पार्टी	30
स्वतंत्र	41
एकुण	489

महत्वाचे शब्द

1. विधी मंडळ
2. लोक सभा
3. राज्यसभा
4. निवडणुक आयोग
5. मंत्रीमंडळ
6. केंद्र सुची
7. राज्यसुची
8. संयुक्त सुची

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. प्रथम निवडणूक घेण्यास का त्रास सहन लागले ? कारणे सांगा ?
2. निवडणूक ही निषपक्ष आणि स्वतंत्र का असावी ?
3. खालील दिलेल्या विषयावर कोणत्या विषयावर सांसद कायदा तयार करतो आणि कोणत्या विषयावर राज्य सरकार व कोणत्या विषयावर दोघे कायदा करू शकतात. शेती व्यवसाय रेलवे, खेडेगावातील दवाखाने, पोलीस, डाक घर, विधुत, उध्योग धंदे.
4. संसदच्या दोन्ही सभा सांगा. खालील दिलेल्या विषयावर दोघा मधील फरक/समानता दाखवित सारणी तयार करा. सभासद काळ, सभासद संख्या, अधिकारात कमी, ज्यास्त, निवडणूकीची प्रक्रिया, राष्ट्रपतीच्या निवडणूकीत मतदान.
5. 2009 मध्ये कोणत्याही एक पक्षाला बहुमत आले नाही. सरकार कसे स्थापन केले ? तुमच्या शिक्षकाची मदत घेऊन चर्चा करून त्या विषयी कांही वाक्य लिहा ?
6. सर्व देशभर चालणारा कायदा करण्याची जबाबदारी कुणाची आहे ?
7. खालील दिलेल्या सारणीत कांही रिकाम्या जागा आहेत. तुमच्या शिक्षकाशी चर्चा करून पूर्ण करा ?

पदवी	कोण निवडते	पदवी काळ	पात्रता (वय मर्यादा, रहिवासी)
आमदार MLA		5 वर्ष	
खासदार MP			वय मर्यादा - 25 वर्ष
राज्यसभा सदस्य			
मुख्य मंत्री	राज्य सरकारात बहुमत असलेली पार्टी (पक्ष)		राज्यात रहिवासी असावा
प्रधानमंत्री	लोकसभेचा सभासद असावा		
राष्ट्रपती			वय मर्यादा - 35 वर्ष

- निवडणूकीत राजकिय पक्षाणि आणखी आधीक संख्यत स्त्रीयांना उमेदवार म्हणुण निवडणूक लडवण्या साठी उभा करावे का ?
- एका सर्वेमध्ये स्त्रीयांना सरकाराच्या मंत्रिमंडळात राखीव जागा आसावी ? हा प्रश्न विचारला. तर लोकाचे सहमत खालील सारणीत पाहा.

हे वरील समाचार आधाराने खालील दिलेल्या घटकावर चर्चा करीत एक निबंध लिहा ?

- आपल्या मंडळात स्त्रीयांना पुरेसे तितके प्रतिनिधीत्व आहे ?
- लोकशाही संकल्पने पेक्षा प्रातीनिधी संकल्पना महत्वाची आहे का ?
- कांही देशांच्या संसदे मध्ये महीलांना योग्य प्रतिनिधीत्व आहे. तुम्ही जर संसद सभासद आसाल तर ही समस्या कसी सोडवाल.

प्रकल्प (प्राजेक्ट):

संसद कार्यवाही चालत आसते वेळेस रेडीओ किंवा टेलीविजन (दुरदर्शन) वर बातम्या ऐकुण, किंवा वर्तमान पत्रात वाचुण झालेल्या घटनाची सुची तयार करा. संसद मध्ये झालेल्या आंशावर एक निबंध लिहा. किंवा संसद मध्ये चर्चा होत आसलेले दृश काढा.

कायदा व न्याय -खटल्याचा अभ्यास

कायद्याची निर्माती सरकार शासन करत असते याचा अभ्यास आपण गेल्यावर्षी केलाच आहे. कायदा आमलबजावणीच्या विभागाचा आपण सविस्तर अभ्यास केला आहे पण आता कायद्याचे उलंघन केल्यास काय होते ? त्याचा अभ्यास या पाठात करू या.

संपत्ती विषयची तक्रार/ भांडणे

रवि हा घराची जागा खरेदी विक्रीचा व्यापार करतो जमीन विकत घेऊन त्यात लहाण लहाण प्लॉट करून विकत असतो व त्या विषयी पत्रिकेत तो जाहीरात पण देतो. प्लॉट विकत घेणाऱ्याने महीना 5000/- रूपये 5 वर्षे भरावे असे सांगतो.

“सांभ” सहकार संघात नौकरी करत असतो व तो पत्रिकेत जाहीरात पाहून एक प्लॉट विकत घ्यावे असे ठरवतो व आपल्या पगारीतुण पैसे कपात करून 5 वर्षे पैसे भरतो व 5 वर्षांनंतर सांभ आपल्या प्लॉट मध्ये घर बांधण्याचा विचार करतो तर तेच प्लॉट कांही काळा पुर्वी “सुशील” नावाच्या व्यक्तिस “रवि” नावाच्या व्यक्तित्ने विकले असे त्यास समजते.

“सांभ” चा मुलगा क्रांती व सांभ रविच्या घरी गेला. प्लॉटला आम्ही भरलेले पैसे वापस मागतो या विषयावर त्यांची भांडणे होतात व रवि “सांभ” स मारतो सांभचा हात मोडतो.

हा विषय तिथे जवळ असणाऱ्या व्यक्तित्च्या एका गटाला समजतो ते सर्व जमा होतात गावचा सरपंच पण येऊन रवि व सांभ यांना समजावण्याचा

प्रयत्न करतो. सांभ चा मुलगा क्रांती याने आपल्या वडीलास जवळच्या शहरास घेऊन जातो व तेच शहर भावची तहसील असते क्रांती वडीलास डॉक्टरला दाखवतो व जवळच्या पोलीस ठाण्यात तक्रार नमुद करतो.

तक्रार नमुद करणे:-

पोलीस ठाण्यात रवि विरोधात क्रांती तक्रार नमुद करतो. त्यात खालील माहीती असावी:

- 1) पोलीस स्टेशन अधिकारीच्या (SHO) नाव तक्रार असावी.
- 2) तक्रार सविस्तर असावी.
- 3) दिनांक, वेळ व भांडणे झालेली जागा
- 4) काय घडले
- 5) चुक करणाऱ्याचे नाव, जात व पत्ता

पोलीस

- वरील माहितीनुसार रवि व सांभ ची माहिती द्या.
- FIR दिलेली व्यक्ति त्याची एक प्रत घेणे का आवश्यक व मुख्य आहे ?

- 6) साक्षी दाराचे नाव (कुणा समोर घटना घडली)
- 7) विनंती (चुक करणाऱ्यास काद्या प्रमाणे, कायदा, पोट क्रमांक माहित असल्यास लिहणे)
- 8) तक्रार करणाऱ्याचे हस्ताक्षर, पत्ता व इतर माहिती.

तक्रारीनुसार पोलीस स्टेशन मध्ये लिपीक, क्लर्क, यावर निवेदिका तयार करतो व यास FIR प्रथम माहिती अहवाल असे म्हणतात. “निवेदिका/समाचार तुमच्या रजिस्टर मध्ये नोंद करून आम्हास त्याची एक प्रत द्या” असे तो म्हणाला “निवेदिका समाचार रजिस्टर मध्ये लिहण्या साठी SHO पोलीस ठाना अधिकारी येई पर्यंत थांबावे” असे लिपीक/क्लर्क म्हणाला. पोलीस स्टेशन मध्ये SI उपनिरीक्षक व SHO दोघे येऊन तक्रार रजिस्टर मध्ये नमुद करे पर्यंत क्रांती तिथेच थांबला.

- SHO/SI येई पर्यंत ते तेथेच का थांबले ? असी तक्रार तुम्हास करायची असेल तर तुम्ही त्यात काय लिहता ?

- प्रत्येक पोलीस स्टेशनला कांही विभाग जोडलेला असतो. तुम्ही राहत असलेला विभाग कोणत्या पोलीस स्टेशनला येतो ते माहित करा.

प्रथम माहिती अहवाल FIR:-

पोलीस स्टेशन मध्ये तक्रार करायची असल्यास प्रथम माहिती अहवाल द्यावी लागते. FIR दिल्या नंतर तक्रारीची चौकशी करून गुन्हा नोंद करण्याची जबाबदारी पोलीसांवर असते.

तक्रारीत लिहलेला समाचार SHO स्टेशन अधिकारी समक्ष वाचवून त्यावर हस्ताक्षर करावी FIR च्या आधारे पोलीस स्टेशन मध्ये तक्रार नमुद केली जाते. तक्रार करणाऱ्या व्यक्ति कडून कोणत्याही प्रकारचे पैसे न घेता त्यास एक FIR प्रत द्यावी.

जर एखाद्या वेळेस तक्रार घेण्यास जर SHO ने नकार दिला तर D.S.P. (उप विभागीय पोलीस अधिकारी) किंवा न्यायाधिश जवळ तक्रार करू शकतोत. तक्रार ही टपाल (पोस्ट) व्दारे पण पाठवता येते.

चौकशी व कैद करण्या बाबत पोलीसाची भुमीका:-

कोणत्याही प्रकारचे गुन्हा बाबत आलेल्या तक्रारी वर चौकशी करणे हे पोलीसाचे प्रथम व प्रमुख कर्तव्य आहे. चौकशी वेळेस वेगवेगळ्या प्रकारचे आधार साक्ष जमा करण्याचा प्रयत्न करतात साक्षी/गवाह दाराणे दिलेली माहिती समाचार नमुद करतात. व नंतर पोलीस एका स्पष्ट निर्णयावर येतात ज्याच्यावर तक्रार असेल तो खरोखरच दोषी असे समजले तर गुन्हा दखल पत्र तयार करून न्यायालयात पाठवतात. दोषीला शिक्षा देण्याचा अधिकार पोलीसांना नसतो, दोषी व्यक्ति खरोखरच दोषी आहे का नाही हे निर्णय न्यायालय घेते व दोषी असेल तर त्यास कोणती शिक्षा द्यावी हे पण न्यायालय ठरवते.

या बाबत SI (पोलीस उपनिरीक्षक) त्या गावास जाऊन चौकशी करतो प्रथम तो “सांभ” ची जखम पाहतो. जखम खुपच आहे असे डॉक्टरच्या अहवाला वरून समजते. नंतर त्याने शेजाऱ्या पाजाऱ्याशी विचार पुस करतो जे झाले ते खरोखर त्यानी सांगितले “सांभ” यास रवि ने मारले हे पूर्ण पणे स्पष्ट झाले.

त्या वेळेस SI रविच्या घरी जाऊन “सांभ” ला मारहाण केल्या बदल कैद करीत आहे असे सांगतो व SI रविला कैद करून मंडळ पोलीस स्टेशनला घेऊन येऊन प्रश्नोत्तर व्दारे विचारताना करतो. “सांभ” ला मारलो म्हणुण रवि मान्य करित नाही. SI रवि चुक मान्य करण्या साठी खुप प्रयत्न करतो पण रवि चुक मान्य करत नाही दुसऱ्या दिवशी न्यायमुर्ती समोर हजर करण्या साठी त्याला करागृहा मध्ये घेतात.

- दोषी व्यक्तिची कोण चौकशी विचारणा करतो व कसी विचारणा करतो.
- “दोषी” म्हणजे काय या कथेत कोण दोषी आहे.
- “दोषीवर” कोणता आरोप होता.
- रविस शिक्षा देण्या साठी SI ने त्याला लॉकअप मध्ये घेतले असे “सांभ” समजु लागला. ते खरे आहे का ?

दिवानी, फौजदारी गुन्हा:

SI ला रवि असे म्हणाला “प्लॉट करीता” “सांभ” ने भरलेले पैसे मी वापस देतो व जे कांही झाले ते मी विसरुण जातो”

पैसे कोणत्याही परिस्थीतीत वापस द्यावे पण आता तु “सांभ” ला मारल्या बदल तुला अटक

करण्यात आली आहे. आता तो फौजदारी गुन्हा झाला. तु “सांभ” ला मारला नसतास तर आम्ही हस्तक्षेप केला नसता प्लॉट न दिल्या बद्दल आम्ही सिविल केस केला असता. त्या वेळेस त्याला प्लॉट देऊन त्याला झालेली नुकसाण भरपाई करून द्यावी लागली असती तेव्हा तुला जेलला जाण्याची पाळी आली नसती.” असे समाधान SI देतो.

रवि, “सांभ” विषयात 2 प्रकारचा वाद आहे. पहीला “सांभ” ला मारहाण करणे, हा फौजदारी गुन्हा, दुसरा चोरी, धोकेबाजी, लूचपत देणे, मिलावट औषधे तयार करणे, हे फौजदारी गुन्ह्याची उदाहरणे. त्या दोघा मध्ये दिवानी वादविवाद पण आहे. “सांभ” ला रवि प्लॉट किंवा पैसे दिला नाही. जमीण, संपत्ती कमवण्याचा जनतेचा हक्क आहे. प्रजा मध्ये असनाच्या अशा वादविवादास सिविल विवादात नोंदणी होते. फौजदारी विवादात साधारणता दोषीस जेलशिक्षा दिल्या जाते आणि दिवानी खटला मध्ये जेल शिक्षा

दिल्या जात नाही. फौजदारी केस पुर्ण पोलीसच करतात. ज्यांनी अत्याचार केला तो करत नाही. या विरुद्ध दिवानी वादविवादा मध्ये दोघातील समजोता उलंघन केला म्हणुण, किंवा धोका दिला म्हणुण मी पुर्णपणे नष्ट झालो म्हणुण व्यक्ति स्वतः केस दाखल करतो.

फौजदारी केसमध्ये शासनाणे केलेल्या कायद्याचे उलंघन केले म्हणुण पोलीस हस्तक्षेप करतात. दिवानी केस मध्ये दोन व्यक्ति मध्ये समजोत्याचे उलंघन होत असते.

- * संभाच्या प्लॉटला रविने दुसऱ्या व्यक्तीस विकल्यावेळेस तो गुन्हा (फौजदारी/दिवानी)
- * संभास रविने मारहाण केल्याबद्दल नमुद होणारा गुन्हा(फौजदारी/दिवानी)

क्रिमीनल केस व सिविल केस मध्ये असलेला फरक खालील तक्त्यात पहन्यास मिळतो.

क्र.सं.	फौजदारी खटले	दिवानी खटले
1.	हा फौजदारी दोषी समजल्या जानारा केस, उदा:- चोरी करणे, हुंडा घेणे, हत्या करणे.	हे दुसऱ्या व्यक्तिसी असलेले समजोता उलंघन या संबधीत असते. उदा:- किरायाणे घेणे, खरेदि विक्री, फारकत देणे.
2.	साधारण पणे FIR नमुद करुण पोलीस चौकशी पासुण सुरुवात होते व नंतर न्याय स्थानात केस करतात.	ज्याच्यावर अन्याय झाला त्याणे न्यायस्थानास दावा करावा, उदा:- किराया वादविवादात मालक किंवा किराया दार.
3.	दोषी म्हणुण रूजू झाले तर जुर्माना व जेल पण जावे लागते.	ज्यावर अन्याय झाला त्याच्या पाठीणे कोर्ट असते, उदा:- किराया घरातुण, किराया व्यक्तिस, घर खाली कराय लावणे किंवा किराया वाल्या पासुण किराया वसुल करणे.

फौजदारी व दिवानी खटल्याविषयी तुमच्या कल्पने नुसार खालील तक्ता पुर्ण करा.

संघटनेची माहिती	कोणत्या कायदानुसार	हताळण्याची पद्धत
शाळेस जाते वेळेस एका मुलीच्या गटास एक मुलांचा गट छेडछाड करीत आहे.		
घर खाली कर म्हणुण जबरदस्ती केल्या बद्दल किरायदाराने घरमालकावर कोर्टात दावा करणे.		

जामिन (Bail):-

रविचा फौजदारी खटला त्या करीता त्यावर केस दर्ज करुण लॉकअप मध्ये घेण्यात आले.फौजदारी केस मध्ये दोषीस जेल मध्ये ठेवतात. म्हणजे ही शिक्षा नसते. ते क्रिमीनल केसची चौकशी करण्या साठी उपयोगी पडते म्हणजे दोषी व्यक्ति साक्षी/पुराण्यात फेरबदल करण्याचा पर्युत्पन्न करत असतो त्या करिता त्यास जेल मध्ये ठेवतात. पोलीस लॉकअप मध्ये कांही दिवस झाल्यास रविचे कुटूंबिय बेल करिता न्यायालयात अर्ज, विनंती करतात. हत्या, लुचपत घेणे, चोरी करणे यात बेअ लवकर भेटू शकत नाही. बेल भेटण्या साठी न्यायालयात कांही हमी द्यावे लागतात. यात संपती असो, किंवा त्यांच्या तर्फे विश्वासाचा व्यक्ति असु शकतो, बाँड असु शकतो. हवे तेव्हा दोषी न्यायालयात ऊपस्थित राहतो ते बाँड द्वारे हमी घ्यावी लागते. बेल मंजुर करावी का नाही हा निर्णय न्यायाधिशार अवलंबुण असतो.

दोषीच्या हक्का करिता बेल:-

बेल हे दोषीचा हक्क, केसची स्थायी/तिवृता नुसार, साक्षीदारास धमकि देण्याची संधी असु शकते. या सर्वाचा विचार करुण बेल मंजुर केल्या जाते. अशा वेळेस दोषी व्यक्तिस बेल दिली तर साक्षी दारास मारण्याची, किंवा पुराव्यात फेरबदल करण्याची

कितपत शक्यता आहे याचा विचार न्यायालय करित असते. साध्या गुन्हेगारास बेल फक्त SHO च मंजुर करीत असतो व जी केस तिवृ असतात त्या करीता दोषीस न्यायालयातच बेल साठी विनंती करावी लागते.

न्यायालयात सांभ व रवि चा केस वकील लढत असतात. रवि स्वतः न्यायवाधी (वकील) लावावे लागते, पण सांभ कडूण सरकारी वकील (पब्लीक प्रासीक्युटर) केस लढतात. न्यायव्यवस्था ही संक्लीष्ट (बारकाइची) असते त्यासाठी कायदा ज्ञान आवश्यक असते.

सरकारी वकीलाची भुमीका:-

फौजदारी संघटना प्रजाविरुद्ध झालेला अन्याय समजला जातो, म्हणजे ही घटना निर्दोषी व्यक्ति म्हणुण नाही तर समाजात होत असलेला अन्याय म्हणुन समजला जाते.

न्यायालयात सरकारी वकील सरकारी प्रयोजनास प्रतिनिधी असतो. पोलीसांनी केलेल्या चौकसीची माहिती, साक्षीदार, पुरावे हे सर्व न्यायालयात दाखल केल्या नंतर सरकारी वकीलाची भुमीका सुरवात होते. विचारणा करायला लावण्यास सरकारी वकीलाची कोणतीही भुमीका राहत नाही. त्याने/तिणे सरकार तर्फे वकालत करावी, न्यायस्थाण

अधिकारी तो/ती निपक्ष पणाने राहत, साक्षी, पुराव्याच्या आधारे केस बाबत निपक्ष निर्णय करीता सहकार्य करीत असावे.

न्याया साठी विचारपूस:-

सांभ व रवि केस ज्युडिसियल मॅजीस्ट्रेट न्यायस्थाना मध्ये याची विचारपूस होते. न्यायस्थानात काळे कोट घालून वकील, विचारणासाठी असनाऱे साक्षीदार व इतर बरेच लोक असतात.

कायद्या समोर सर्व समान म्हणुण कायदा म्हणतो. एकादा व्यक्ति दोषी का निर्दोषी हे निर्णय घेण्या साठी त्याच्या करिता न्यायीक निपक्ष विचारपूस केल्या जाते. गुन्ह्याची विचारणा सर्वसाधारण व्यक्ति म्हणुण सुरवात होते. कोणत्याही प्रकारची शंका कुशंका न ठेवता गुन्ह्याचा निर्णय द्यावा.

“सांभ” जखमी म्हणुण रवि हा दोषी अस न्यायमुर्ती समजु लागला नाही रवि मुळेच त्यास जखम झाली हे त्याणे सिद्ध करावे.

- न्यायीक विचारपूस म्हणजे काय? त्याची गरज आहे का ? कशा करिता ? चर्चा करा.

पहिली विचारपूस न्यायवादी (वकील):-

ज्युडिसियल मॅजीस्ट्रेट कोर्टात “सांभ” व त्याचा मुलगा क्रांती, रवि, व SI आहेत. रविणे एक वकील (न्यायवादी) लावला आहे व दुसऱ्या बाजुणे सरकारी वकील वकालत करत आहे.

कायदा व न्यायस्थानाते

बराच वेळ झाल्यास रवि व “सांभास” विचारपूस करिता बोलावतात ज्युडिसियल मॅजीस्ट्रेट समोर हेच पाहीलो विचार पूस FIR माहीती/रीपोर्ट व पोलीस निवेदिका रविच्या वकीलास SI देतो व त्या ध्वारे आपल्या क्लाइंट व कोणते आरोप आहेत हे त्या वकीलास कळते. व त्यात रविच्या विरोधात जमा केलेले साक्षी/पुरावे हे पण त्याला कळते हे सर्व रवि तर्फे वकालत करीत असनाऱ्या त्या वकीलास उपयोगी पडते.

पहिल्या विचारपूस मध्ये तिव्र प्रमाणात जखमी केल्या बद्दल रवि वर न्यायाधिष दोषी म्हणतो हा गुन्हा खरा असा झाला तर 4 वर्षे जेल शिक्षा होऊ शकते. रविणे दोष कबुल केला नाही त्या करिता न्यायाधिष दुसरी विचारपूस 15 दिवसा नंतर ठेवतो.

- रविचा खटला कोणते न्यायस्थान विचारपूस करते?
- पहिल्या विचारपूस मध्ये काय झाले ?
- सरकार तर्फे वकालत करणाऱ्या वकीलास काय म्हणतात ?

न्यायमुर्तीची काय भूमिका आहे ?

न्यायमुर्ती या खेळातील पंचाप्रमाणे तो विचारपुस निःपक्षपात, खुला, साक्षादार/पुरावे व प्रत्यारोपी म्हणणे ऐकुण घेऊण न्यायमुर्ती विचार पुस करतो. आपल्या समोर ठेवलेल्या साक्षीच्या आधारे ज्याच्यावर आरोप आहे तो दोषी का निर्दोषी हा निर्णय घेण्याचा अधिकार न्यायमुर्तीस असतो. आरोपी हा दोषी म्हणुन स्पष्ट झाल्यास त्यास शिक्षा देण्याचा हुकूम दिल्या जातो. कायदा काय म्हणतो त्या प्रकारे त्यास जेल शिक्षा होऊ शकते किंवा जुर्माना होऊ शकतो किंवा जेल व जुर्माना हे दोन्ही होऊ शकते.

विविध अधिकाऱ्या मध्ये विभाजन व स्वतंत्रता:-

या पुर्वीच्या पाठात आपण भारतेच्या राज्यघटना बद्धल अभ्यास केला. राज्यघटनेत महत्वाचा भाग म्हणजे कार्य निर्वाहण होय. न्याय, शासन अधिकाऱ्यांना वेगळे करणे, म्हणजे ऊदा:- न्याय विभागात शासन, कार्यनिर्वाहक विभाग हस्तक्षेप करीत नाही. न्यायव्यवस्था स्वतंत्र आहे त्यावर शासनाचे नियंत्रण नसते व ते कूणाच्या दबावात काम करत नाही.

पोलीस पण न्यायविभागात येऊ शकत नाहीत ते कार्यनिर्वाहक विभागासी संबधीत असतात. गत वर्षी तुम्ही जिल्हा पातळीवरील प्रशासनाबद्धल अभ्यास केला. जिल्हा पातळीवर कलेक्टर प्रमाणेच शांती कार्यनिर्वाहना साठी जिल्हा सरकारी पोलीस अधिकारी असतो. राज्य सरकार कडून होम मंत्रीत्व शाखा नियंत्रणात पोलीस शाखा काम करत असते. वरील विभाजन चांगले काम करण्या साठी ऊच्च न्यायालय, सर्वोच्च न्यायालयाचे वकीलांना सरकारच्या

इतर विभागाचा हस्तक्षेप न ठेवता नेमणुक करावी. एक वेळेस नेमणुक केल्यास न्यायमुर्तीस काढून टाकणे

- निकालात फेरबदल करण्यात राजकिय आधीकाऱ्यांची कांही शक्यता असु शकते का?
- स्वतंत्र न्याय व्यवस्था म्हणजे काय?
- खालील चित्रे पाहीलात का? याय न्याय देवता म्हणतात. त्यात महीलाच्या डोळ्यावर काळी पट्टी का बांधल्या गेली सांगु शकता का?
- एक कंपनी जंगल नष्ट करीत आहे. व एक गिरीजण घरी जाळण्या साठी झाडे तोढत आहे असे समजा, निपक्ष पणाणे हे चांगले आहे का? चर्चा करा.

फार कष्टाचे आहे.

साक्षी व पुरावे:-

आपल्या कडून साक्षी म्हणुण रवि कांही मित्रांची नावे देतो. “सांभ” कडून तक्रार दाखल केलेला त्याचा मुलगा क्रांती पण कांही साक्षी मित्रांची नावे देतो. SI चौकसी करते वेळेस रविच्या शेजारी राहणाऱ्या एका घरातील दोघाची नावे साक्षीदार म्हणुण लिहतो. केसची दुसऱ्या वेळेस विचारपुस करण्या साठी दोन्ही साक्षीदार ऊपस्थित राहावे म्हणुण न्यायाधिश संमद पाठवतो. दुसऱ्या विचारपुस वेळेस संबदित व्यक्ति न्यायस्थानात येतात. बऱ्याच वेळानंतर हा केस विचारपुस करीता आला. प्रथम सरकार तर्फे साक्षी असनाऱ्या महीलांना बोलावल्या गेले. संघठना कसी झाली ते सविस्तर तिणे सांगीलले. सरकारी वकील, रवि तर्फे वकालत करणाऱ्या वकीलाने आनेक प्रश्न विचारले. पुन्हा 3 साक्षी सांगीलली न्यायमुर्तीणे त्या साक्षांचा मनोद केले व नंतर विचारणा दुसऱ्या दिवसी स्थगित करण्यात आली. आशा प्रकारे प्रत्येक वेळेस विचारपुस करते वेळेस एक दोन साक्षीदाराची विचारपुस करुण केस एक एक दिवस पुढे ढकलल्या जात असे.

विचारणा बरेच महीने चालली. आपल्या वकीलास रवि पैसे भरण्याची वेळ आली. न्यायस्थानास जाणे येणे या साठी पण खर्च यायचा. त्याचा व्यापार पण मंदावला. एक वर्षे पुर्ण झाले शेवटी रवि हा दोषी म्हणुण न्यायमुर्तीणे फैसला देऊन 4 वर्षे जेल शिक्षा देण्यात आली.

- कोणत्याही केस मध्ये साक्षीदारांनी सांगितलेले ऐकायची काय आवश्यकता आहे ? चर्चा करा.

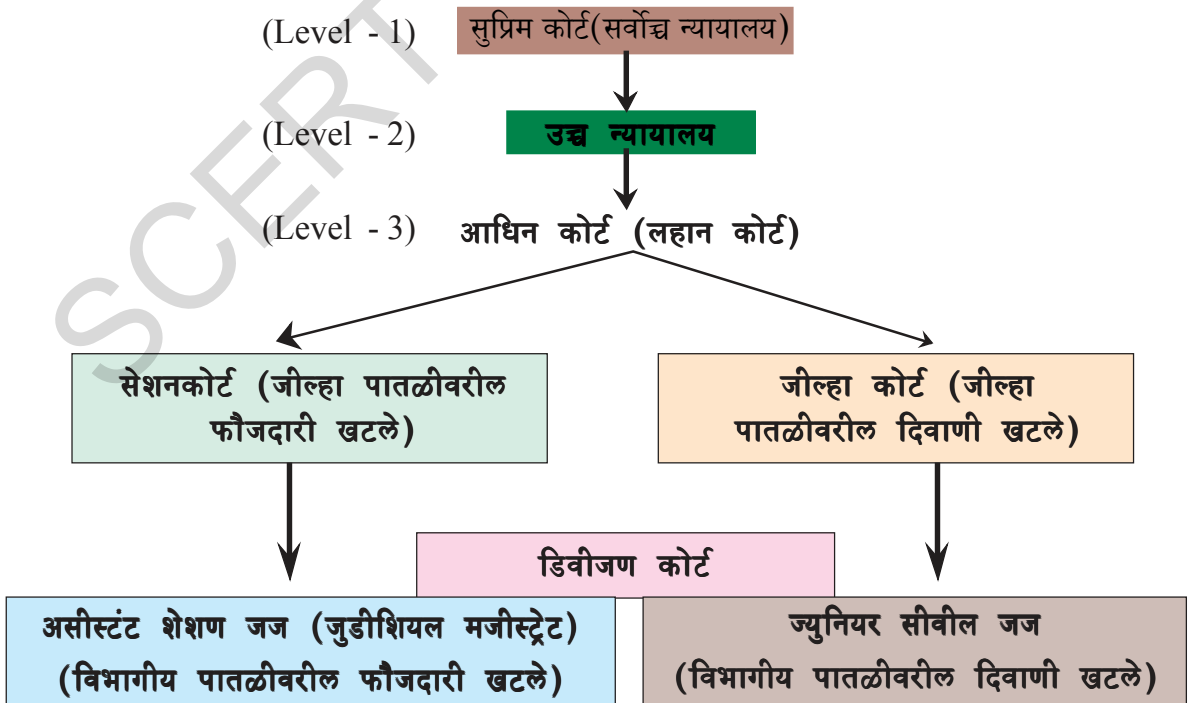
अपिल करण्याची पद्धत:-

फैसल्या मुळे रवि खुपच नाराज झाला. मी जेलला गेलो तर माझ्या कूटूंबाचे काय होईल हे विचार करू लागला. खालच्या दर्जाच्या न्यायस्थानाने दिलेला फैसल्यावर असंतुषी असल्यास वरच्या न्यायालयात अपील करता येते.

आपल्या देशात 3 पातळीचे न्यायस्थान

आहेत, खालच्या दर्जाची आनेक न्यायस्थाने आहेत, पुष्कळ व्यक्ति येनाच्या न्यायस्थानास सबअर्डीनेट किंवा जिल्हा न्यायालय असे म्हणतात. हे साधारण पणे जिल्हा किंवा डिवीजण किंवा शहराच्या ठिकाणी असते. वेगवेगळ्या प्रकारच्या केस या न्यायालयात चालतात. प्रत्येक राष्ट्रात एक सर्वात मोठे ऊच्च न्यायालय (High Court) असते व देशात सर्वात मोठे न्यायस्थान हे सुप्रीम कोर्ट सर्वोच्च न्यायालय हे दिल्ली येथे असते. यास आधिपती म्हणुण भारताचे प्रधान न्यायमुर्ती असतात. सुप्रीम कोर्टात घेतलेला निर्णय हा भारत देशातील सर्व कोर्टांना स्विकारावा लागतो.

- तुमच्या शिक्षकाच्या मदतीणे तुमच्या प्रांतातील न्यायस्थान कोठे आहे ते माहीत करा.
- खालच्या भागापासुण ते वर पर्यंत न्यायव्यवस्था एक पिरॅमीड आकाराची असलेली दिसुण येते. या संबधात तो समाचार एका चित्रात भरा.

शेशण कोर्टात आपील:-

जिल्हा पातळीवरील न्यायालयात आपील करण्याचा सल्ला “रवि” च्या वकीलाने त्याला दिला. “कसी आपील करायची” माझ्यावर सोडून द्या तर त्या करीता वेगळे पैसे मला द्यावे लागतात. खालच्या निर्णयास बदलण्याचा अधिकार वरील न्यायालयास असतो. तुझ्या शिक्षेस हे न्यायालय कमी करू शकते.

तर रवित असंतुष्टी कमी झाली नाही. पण केस मध्ये वारंवार होत स्थगिती बदल तो विचार करू लागला. जिल्हा मुख्यालय पुष्कळ दुर आहे. साक्षीदार सर्वांना घेऊन एवढे दुर जाणे खुप खर्चाचे काम होते. तेवढा खर्च कसा सहण करायचा ? असे तो विचार करू लागला. रवि एकटाच 2 वेळेस विचारपुसला हजर राहिले तर पुन्हा नंतर येण्याची गरज नाही कागद पत्रा आधारे मी पुर्ण पाहुण घेतो असे रविचा वकील त्यास म्हणाला.त्याच्या कडून शेशण कोर्टात रवि कडून आपील करण्यात आली. ज्युडिसिल मॅजीस्ट्रेटने दिलेला निर्णयास शेशण कोर्टणे थांबवले (Stay) दिला. याचा अर्थ रवि एकदम जेलला जाण्याची आवश्यकता नाही. शेशण कोर्टात

रवि एक वेळेस हजर राहिल्याने जमुण गेले. “सांभ” व त्याचे साक्षी हजर राहण्याची आवश्यकता पडली नाही पुन्हा पुर् विचारपुस वकीलाणेच सांभाळून घेतली. निर्णय घेण्यासाठी शेशण कोर्टला 2 वर्षे वेळ लागला. “रवि” दोषी असे निर्णय देण्यात आला पण शिक्षेत एक वर्ष कमी करण्यात आली.

- रविची शिक्षा एक वर्षे कमी करण्याचे कारणे सांगा.

उच्च न्यायालय (High Court):-

शेशण कोर्टाणे दिलेल्या निर्णयावर पण “रवि” समाधान नव्हता. या निर्णयास राज्यातील उच्च न्यायालयात आपील करू शकतो असे तो वकील म्हणाला. दोषी व्यक्ति, किंवा साक्षीदारास उच्च न्यायालय बोलावत नाही केस संबधात असनाच्या कागद पत्राच्या आधारे ते निर्णय घेत/देत असते.

चित्र 15.1 :तेलंगाना उच्च न्यायालय

“तुझी शिक्षा कमी करण्यासाठी उच्च न्यायालयात आपील करावी व उच्च न्यायालयात पण मीच आपील करतो असे रविचा वकील म्हणाला.

रवि ने त्याच्या वकीलास आनखीण पैसे देऊन उच्च न्यायालयात आपील करण्याचे सांगितले. उच्च न्यायालयात आपील केल्या नंतर बरेच दिवस झाल्यास उच्च न्यायालय शेशन कोर्टाच्या निर्णयास लक्षात ठेऊन उच्च न्यायालय निर्णय देते. म्हणजे रवि उच्च न्यायालयात पण हारला. व शेशन कोर्टाणे दिलेली शिक्षाच मंजूर करावी.

आता रवि पुढे दोन मार्ग आहेत. पहिली जेल शिक्षा मान्य करणे किंवा सर्वोच्च न्यायालयात आपील करणे. या पुर्ण व्यवहारात आता रवि थकला होता, आर्थिक क्षमता नव्हती त्या मुळे उच्च न्यायालयाच्या निर्णयानुसार केस बंद करण्यात आला.

- दोषी व्यक्ति, किंवा रवि व साक्षी यांना उच्च न्यायालय प्रत्यक्ष विचारपुस का करत नाही ?
- माझ्या वडीलास न्याय मीळाला पण पुष्कळ उशीर झाला असे क्रांती म्हणाला. त्याच्या मताशी तुम्ही सहमत आहात का ?

कायदा, न्याय, लहान मुला/मुलींचे रक्षण व लैंगिक गुन्हावर आळा घालण्यासाठी सरकारने कांही नियम केलेले आहे. यासाठी घटनेमध्ये विशेष तरतूद केली आहे. कलम 2012 व पोस्को कलम 2012 नुसार मुलांना पुर्ण सुरक्षा देण्यात आली आहे. यासाठी न्यायालयात एक विशेष विभाग आहे. ज्या मुलांवर लैंगिक अत्याचार (सेक्सुअल ऑफेन्स) झाला असेल त्यांनी न घाबरता ताबडतोब त्यांच्या पालकांच्या निदर्शनास ही गोष्ट आणुन दिली पाहिजे. व पालकांनी यावर फौजदारी गुन्हा दाखल केला पाहिजे.

महत्वाचे शब्द

1. दोषी	2. FIR (प्रथम माहिती अहवाल)	3. गुन्हा	4. विचारणा
5. कैद	6. समन्स	7. साक्षीदार	8. न्यायीक विचारणा
9. निर्णय	10. आपील/विनंती	11. समझोता उल्लंघन	12. खाजगी वकील
13. सरकारी वकील	14. जामीन	15. न्यायाधिश	

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा.

1. चुकीच्या वाक्यांना बरोबर करा.
 - FIR कोर्टात दाखल करतात
 - पोलीस अटक करणे म्हणजे शिक्षा पडल्या सारखेच
 - हमी आधारे बेल मंजूर केल्या जाते
 - देशातील सर्वात मोठे कोर्ट म्हणजे सुप्रीम कोर्ट आहे.
2. रवि विषयात पहिल्या विचारपुस पासुन ते उच्च न्यायालय निर्णया पर्यंत काय काय झाले/घडले ते तक्त्यात भरा.

साक्षिदारांची भुमीका	दिलेली शिक्षा	रवी हाजर राहण्याची आवश्यकता

3. फौजदारी, दिवाणी खटल्यामध्ये असलेला फरक यानुसार खालील अंशावर एक एक वाक्य तयार करा.
 - अ) जेल शिक्षा
 - इ) सरकारी वकील
 - उ) केस नमुद
4. उच्च न्यायालयाच्या निर्णयास जिल्हा किंवा शेशन कोर्ट बदलू शकते का ?
5. सत्र न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाच्या निर्णया विरोधात काय करता येते ?
6. SHO व मैजीस्ट्रेट भुमीकते काय फरक आहे ?
7. तुमच्या मते रवि विषयात निर्णय कसा असावा ?
8. एक व्यक्ति पोलीस स्टेशन मध्ये गुन्हा कबूल करतो. पोलीसांनी त्याला 6 महीने बंदी ठेवले. ही योग्य पद्धत आहे का ? तुमच्या समाधान व कारणे सांगा.
9. या पाठात दिलेल्या कार्य निर्वाहण व न्याय वर्गाच्या विभिन्न भुमीका ओळखा.

प्रकल्प कार्य:

शांतीनगर नावाचे एक शहर आहे. दुसऱ्या दिवसी 40 किलो मीटर दूर शहरात पियास्ट व ज्युबली या फुटबॉल टिम मध्ये फॉयनल खेळ खेळल्या जानार होता तर मैदानास झज्युबलीङ्ग टिम कडचे आभिमाणी मदतदार ध्वंस करतात. शांतीनगर शहरात पियास्ट मदतदार अभियाणी, ज्युबली मदतदार अभिमानी यांच्यावर घातल हत्यारे घेऊण हल्ला करतात. त्यात 10 पुरुष मुत्यू पावतात व 5 स्त्रीया गंभीर पणे जखमी होतात. पुष्कळ घरे ध्वंस झाली. 50 पेक्षा ज्यास्त लोक जखमी झाली.

तुम्ही व तुमचे मित्र गुन्हा न्याय व्यवस्थेतील एक भाग आहात असे समजा. प्रथम वर्गात मुलांची विभागणी अशा प्रकार करा.

1. पोलीस
2. सरकारी वकील
3. गुन्हेगारा कडील वकील
4. न्याय मुर्ती

ऊजव्या बाजुस कांही कार्य करणाऱ्या व्यक्ती दिल्या आहेत. त्यांना डाव्याबाजुस असनाऱ्या घटनासी जोडी लावा, पियाँस्ट अभिमाणी ध्वंसा मुळे निर्दोषी लोकांना न्याय मिळण्या साठी काम काय करावे त्या करिता एका एकाची निवड करा. हे कार्य कशा प्रकारे घडते ?

- हिच परिस्थिती घेऊण पियाँस्ट अभिमाणी असनारी एक विद्यार्थी वरील कार्य भुमीका करण्यास सांगणे. गुन्हा न्यायव्यवस्थेतील सर्व काम एकानेच केले तर निर्दोषांना न्याय मीळतो का ? का न्याय मिळत नाही?
- गुन्हा, न्यायव्यवस्थेत विविध भुमीका विविध व्यक्तींना का द्यावी त्याची 2 कारणे सांगा ?

चर्चा :

- 1) खेडेगावात कुंटुंबामध्ये नेहमी भांडणे वादविवाद का होत असतात ? त्याची काय कारणे आहेत ? भांडणे होऊ नये म्हणजे आपल्या वागणुकीत कसा बदल यावा लागतो ?

- 2) गुन्हा करुन तुरुंगात गेलेल्या व्यक्तीच्या कुटुंबाविषयी चर्चा करा व अशा व्यक्तीला वर्गात बोलावुन त्याच्याशी तुरुंगातील जिवन व स्वतंत्र बदल चर्चा करा.
- 3) पोलीस अधिकारी किंवा न्यायवादी वकील यांना तुमच्या वर्गात बोलावुन विविध प्रकारचे गुन्हे व त्या संबंधीत शिक्षा आणि गुन्हेगार होऊ नये म्हणुन काय करावे हे त्यांच्याशी चर्चा करा.

SCERT TELANGANA

स्वातंत्र्यच्या काळातील ग्रामीण भागातील गरीबी :-

भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही देशा समोर गरीबी ही एक मुख्य समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. विशेष करून ग्रामीण भागात ही जास्त आहे. ग्रामीण भागातील अध्यपिक्षा जास्त लोक (55%) म्हणजे 18.6 कोटी लोक अत्यंत गरीब आहेत. असा अंदाज आहे. त्यांना जमिनीची साधने उपलब्ध नाहीत. उद्योगांसाठी आवश्यक असणारे शिक्षण नाही. खरेतर रोजगारांची संधी खूप कमी होती. खूप कमी मजुरी मिळणारे शेतातील काम त्यांना मिळत. शेतकऱ्यांकडे जास्त प्रमाणात टक्केवारी देणारी जमीन कोणतीच नव्हती. त्यातील काहीजण जमिनदाराकडील जमिनी भाड्याने घेऊन कसत. जमिंदारांच्या मळ्यात ह्यांना मजुरी न देता काम करवून घेत. दुष्काळ, रोगांची साथ, नेहमी येत असल्यामुळे विनाशनास निर्माण करत. ते उध्वस्त होत. ते नेहमी भूकेच्या आहारी जात.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ग्रामीण भागातील गरीबीचा अंत करण्यासाठी गरीबांना कसण्यास जमिनी देणे महत्त्वाचे आहे ही गोष्ट खूप लोकांच्या लक्षात आली. जमिनदारी व्यवस्था किंवा जमिनदारी पद्धत रद्द करून ही गोष्ट शक्य आहे. ब्रिटिशांच्या काळातील आंदोलने शेतकरी मजुरांच्या समस्या त्यांच्या गरजा, आशयांवर लक्ष केंद्रित झाले. सरकारने व्याज कमी करावा, व्यापाऱ्यांच्या व्याजातून, जमिनदारांच्या लूटीतून मूक्त करावे यांनी

अशा मागण्या केल्या. जमीन करसणाऱ्यानांच जमिनी मिळव्यात अशा मागण्या मागितल्या.

‘नांगरणाऱ्यांचीच जमीन’ म्हणून नारे लावण्यात आले.

- ग्रामीण भागातील लोकांना लाभदायक रोजगार मिळण्यासाठी अजून इतर मार्ग आहेत का असे तुम्हाला वाटते का?
- तुमच्या भागातील चार व्यक्ती असणारे कुटुंब गौरवपूर्ण जीवन जगण्यासाठी किती हेक्टर जमीन असावी. (पाण्याची आणि बिनपाण्याची जमीन वेगवेगळ्या लिहाव्यात).
- ‘नांगरणाऱ्यांचीच जमीन’ म्हणणाऱ्या घोषवाक्यांनी कसणाऱ्यांना जमिनी मिळतात मग मजुरी करणाऱ्या शेतमजुरांना काय होईल?

जमिनदारी, इतर मध्यस्थांना रद्द करणे

जमिनदारी रद्द करणाऱ्या कायद्यास सर्व राज्य सरकारांनी 1950 मध्ये पास केले. जबरदस्तीने काम करवून घेणारी गुलाम, बेगार ह्यासारख्या पद्धती रद्द केल्या. त्यामुळे ग्रामीण भागातील महत्त्वाच्या समस्याची सोडवणूक होईल.

जमिनदाराचे वर्चस्व तीन प्रकारचे होते. पहिले जमिनीवरील कर, दुसरे कसणाऱ्या जमिनीवर नियंत्रण, हे पुन्हा ओळखण्यात आलेल्या भाड्याने असणाऱ्या जमिनी, जमिनदारांच्या खाली थेट असणाऱ्या जमिनी म्हणून दुसरे आहे. तिसरे म्हणजे जंगलातील जमिनी,

पडित, बंजरांच्या जमिनीवर नियंत्रण. जमिनीच्या सुधारणांचा कायदा ह्याचे कोणत्या प्रकारे परिष्कारण केले ते पाहू या.

1. सुरुवातीस जमिनदारांना भूमीवर लावणारा कर वसूल करणाऱ्या पद्धतीस रद्द करत कायदे. तेव्हापासून जमीन असणाऱ्या सर्वांनी सरकारांना थेट कर भरावा. ह्यामुळे जमिनदार उत्पन्न नाहीसे होते. म्हणून सरकारांनी त्यांना नष्ट परिहार द्यावा म्हणून ठरवले. कराच्या वसूलीमुळे वर्षभरात येणारे उत्पन्न 20 ते 30 % पूर्ण जमिनदारांना गेले.

2. नामांकित झालेल्या कसणाऱ्या जमिनदारांच्या जमिनींना सरकारने जप्त करून कसणाऱ्या शेतकऱ्यांना जमिनीचे मालक म्हणून जाहिर करण्यात आले. ह्यांनी सुद्धा मध्यस्ती दलालांच्या द्वारे नाहीशी थेट सरकारला कर भरावा. जमिनदारांच्या नष्टपरिहार एकूण जास्त खर्च झाले असे सरकारच्या लक्षात आल्यानंतर जमिनीस काही हजार भरले तरच कसणाऱ्यास जमीन अशा नियमांना तयार केले. हे एकूण पूर्ण कर भरणारेच त्यांच्या जमिनीचे मालक झाले. जमिनदारी व्यवस्था लूटेपासून बाहेर पडले. एकूण 2 ते 2.5 कोटी कसणाऱ्या जमिनदारांना ह्यामुळे फायदा होऊन त्यांनी नांगरत असलेल्या जमिनीचे हक्कदार बनले. तर हे हजारो रूपये न भरणारे किंवा कसणाऱ्या कायदानुसार ओळख नसणाऱ्या लाखो लोकांना याचा काहीच फायदा झाला नाही. त्यामुळे ते भाडोत्री शेतकरी, मोठे शेतकरी, माजी जमिनदारांच्या जमिनीत काम करणारे शेतमजुर म्हणूनच राहिले.

3. मजुराद्वारे किंवा भाडोत्री जमिनदाराद्वारे कसणाऱ्या जमिनदारांच्या जमिनींना (खूदकास्ता) त्यांनीच मालक राहतात म्हणून कायद्याने सांगितले.

ह्यामुळे जमिनदार जास्त करून जमीन त्यांच्या नांगरणीतच आहे म्हणून दाखवून त्यावर वर्चस्व मिळवले. एवढेच नाहीतर भाडोत्री जमिनदारांना मोठ्या प्रमाणात काढून टाकून जमीन त्यांच्या स्वतःच्या नांगरणीत आणले. कायद्यातील विविध कमतरतेचा वापर करून जास्त प्रमाणात जमिनीवर नियंत्रण आणले. एका व्यक्तीजवळ जास्तीत जास्त किती जमीन असावी हे जमिनीच्या सुधारणेच्या कायद्यात उल्लेख नसल्यामुळे असे झाले.

4. नवीन कायद्याच्या नियमाप्रमाणे जमिनदारांच्या आधीन असणारी जंगले, बिनकामी, बंजाच्या जमिनी सरकारने स्वाधीन करून घेतल्या. त्यावेळी जमिनीहार झाडे तोडून विकल्यामुळे शक्यतोवर संपत्ती जमा करून घेण्याचा प्रयत्न केला. ह्याप्रकारे मोठ्या परिसरातील जंगले नष्ट झाली. काही झाले तरी मोठ्या प्रमाणात बिनकामी जमिनी सरकारच्या हाता आली. ह्याचा विकास करून, गरीब लोकांना वाटून देण्याची संधी सरकारला मिळाली.

- * जमीन सुधारण्याचे कायदे जमिनदारांना मदत करण्याचा प्रयत्न होता म्हणून काहीजण म्हणतात. तुम्ही त्यांच्याशी एकमत आहात का?
- * जमीन सुधारण्याचे कायदे संपन्न भाडोत्री शेतकऱ्यांना मात्रच जमिनींना, अधिकारंना बदलण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. असे काहीजण म्हणतात. तुम्ही त्यांच्याशी एकमत आहात का?
- * अंतर्गत संघर्ष कमी करणाऱ्या उद्देशाने विविध ग्रामीण वर्गातील लाभांमध्ये समतोल साध्य करण्यासाठी हे कायदे प्रयत्न केले असे काही

जनांचे मत आहे. तुम्ही त्यांच्याशी एकमत आहेत का?

- * ह्या काद्यामुळे कोणास जास्त फायदा झाला, कोणास बिलकुलच फायदा झाला नाही. जमिनदारांना जास्त नुकसान झाले असे तुम्हाला वाटते का?

तेलंगाण्यात जागिरदारांची व्यवस्था रद्द :-

निजामाचे राज्य भारतात विलीन झाले त्यावेळी तेलंगाणा प्रांतात शेतकऱ्यांची चळवळ जोमाने चालली होती. स्वातंत्र्या अगोदरच, 1927 मध्ये गुलामांचे निर्मूलन करण्यासाठी कायदा बनविला. पण ह्या कायद्याची अमलबजावणी झाली नाही. तर तेलंगानाचे युद्ध जोमाने, असणाऱ्या प्रांतात 1948 पर्यंत गुलामाचा शेवट झाला. तेलंगाण्याची चळवळीच्या सुरुवातीस 1945 ह्या वर्षी कसणाऱ्या भाडोत्री शेतकऱ्यांना अभय देण्यासाठी निजामाने कायदा काढला. ह्या कायद्यानुसार भाडोत्री शेतकऱ्यांची नोंदणी करून त्यांना नेहमीसाठीच नांगरण्याचा हक्क दिला.

हैदराबाद राज्य भारतात विलीन झाल्याबरोबर लगेच राष्ट्राधिपती असणारा निजाम त्याच्या स्वतःची संपत्ती असणाऱ्या सर्फ-ए-खास, गुलामांसारख्या जबरदस्ती पद्धतींना रद्द केल्यासारखे फर्माने काढण्यात आले. 15 ऑगस्ट 1949 रोजी जाहिर करण्यात आलेला फर्मानाद्वारे (संस्थान, मक्तासह) छोट्या राज्यात असणाऱ्या जागीरांना रद्द केले. ह्या जागीरांमध्ये जमिनीची मशागत करणाऱ्या अधिपत्याखालील जातींना त्या जमिनीवरचा पट्टा मिळाला. हैदराबाद जागीरदारांच्या रद्द कायद्यानुसार काही दिवसतातच मोठ-मोठ्या जागीरांना सरकारने स्वाधिन करून घेतले. त्याचाच तोट्याची भरपाई

म्हणून 18 कोटी रुपये बांधावे, म्हणून ठरवले. ह्या कायद्याद्वारे 995 जागीरदारांना काढून त्या जमिनींची जे मशागत करत आहेत त्यांना देण्यात आले. एवढेच नाही तर जमिनीचा कर कमी केला.

नवीन सरकारने हैदराबाद शेतकीय सुधारणा संघटना तयार केली. जमिनीचे केंद्रीकरण, उत्पन्नास वाढवणे, सध्याच्या व्यवस्थेत शेतकरी, कसणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मागण्यांचा अभ्यास करणे. हे ह्या संघटनेचे काम होते. ह्या संघटनेने मध्यस्थ दलालांना काढून टाकणे, जमिनीच्या वर्चस्वाची परिमिती, जमिनदारांकडून जास्तीच्या जमिनी काढून घेणे, भाडोत्री शेतकऱ्यांचे रक्षण ह्यासारख्या मुख्य बाबींच्या शिफारशीच अमलात आणल्या.

सगळ्याच प्रकारच्या भाडोत्री शेतकऱ्यांच्या रक्षणासाठी 1950 मध्ये प्रख्यात हैदराबाद भाडोत्री कसणाऱ्या कायदा काढला. जमिनदारांच्या इच्छेनुसार बदलणाऱ्या भाडोत्री शेतकऱ्यांना रक्षित भाडोत्री शेतकरी केले. सहा वर्षपिक्षा जास्त जमिनी कसणाऱ्या सर्व शेतकऱ्यांना रक्षित भाडोत्री शेतकरी किंवा नाममात्र बांधणाऱ्या आधारे पट्टा देण्यात आला. ह्यामुळे भाडोत्री शेतकऱ्यांना काढून टाकणे तेवढे सोपे नव्हते.

पिढ्यान् पिढ्या, भाडोत्री शेतकरी त्या जमिनीत पिक काढू शकत होते. ह्याच प्रकारे 1955 मध्ये हैदराबाद इनाम जमिनींना रद्द कायदा काढला.

1950 मध्ये केलेल जमीन सुधारणांच्या कायद्यास 1954 मध्ये एक बदल केला. ह्याद्वारे काही प्रकारच्या भाडोत्री शेतकऱ्यांना रक्षित कसणाऱ्यांचा हक्क न देता जमीन सुधारणांच्या उद्देशांनाच साध्य केले. एवढेच नाहीतर हे कायदे जमिनदारांना कोट्यावधी रुपये नुकसान भरपाई म्हणून शिफारशी केल्या.

ह्यामुळे फ्यूडल व्यवस्था रद्द करण्याची जबाबदारी स्वतंत्र भारतावर पडली. मोठ-मोठ्या इमारती,

जनावरांचे गोठे, शेतकऱ्यांच्या अवजारांना गत काळातील जमिनदारांच्या आधीनच ठेवण्यात आले. जमिनीच्या पट्टा मर्यादित नसल्यामुळे हजारो एकर चांगल्या जमिनी 'खुदखास्त'च्या खाली जमिनदारांच्या आधीनच राहून गेल्या.

अनेक कायद्यांची बरोबर अमलबजावणी केली नाही. ह्यांच्या अमलबजावणी सुरळीत न झाल्यामुळे जमीनदारांनी ह्यांचा उपयोग आपल्या फायद्यासाठी घेतला.

भाडोत्री शेतकऱ्यांच्या कायद्याच्या सवडीचा आधार घेऊन जमिनदारांनी भाडोत्री शेतकऱ्यांपासून जमिनी पुन्हा काढून घेऊन त्यांच्या आधीन करून घेतल्या. जमिनदारांच्या रद्दंतर त्यांनी त्या सर्व जमिनी त्यांच्याच आहेत असे म्हणत मोठ-मोठे जमिनदार म्हणून उरले. ह्या जमिनींना कारखाण्याच्या उभारणीसाठी वळवल्या. उदा : चलपल्ली जमिनदाराने साखरेच्या कारखान्याखाली 2650 एकर जमीन दाखवली. काळानुसार ह्याचेच रुपांतर आंध्रातील

भूदान चळवळ :-

तेलंगाण्यातील जमिनदारांची पद्धत शेतकऱ्यांच्या युद्धावर देशातील खूप लोकांनी आंदोलने केली. जमिनीच्या केंद्रीकरणाच्या समस्यांना शांतीपूर्वक पद्धतीद्वारे, म्हणजेच भूदान चळवळीद्वारे सोडवले. सर्वोदय नायक, आचार्य विनोबा भावे यांनी असे व्यक्त केले. जमीनदान म्हणजे जमिनी नसणाऱ्यांना जमिनी दान म्हणून देणे. तो जमिनदारांकडून जमिनी स्वतंत्रपणे बक्षिस म्हणून घेऊन त्यास तो जमीन नसलेल्यांना दान द्यावे म्हणून त्यांना वाटते. 18 एप्रिल 1951 या वर्षी विनोबांनी जमिनदान चळवळीची सुरुवात केली. जमिनी सुधारणांच्या चळवळीची सुरुवात केली. जमिनी सुधारणांच्या इतिहासात ह्यासच एक मैलाचा दगड म्हणून समजला जातो. सर्वोदयाच्या चळवळीचाच भाग म्हणून विनोबा हैदराबादच्या जवळ असणाऱ्या शिवरामपल्लीस आले. तिथून नलगोंडा जिल्ह्यातील पोचमपल्लीस पदयात्रा केली. गावात तळ्याच्या काठी असणाऱ्या पिंपळाच्या झाडाखाली प्रार्थनासभा घेतल्या. त्यावेळी मागास जातींशी संबंधीत 40 लोकांनी त्यांना जमिनी पाहिजेत म्हणून मागण्या केल्या. त्या सभेत त्यांच्या वडिलांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ वेदिरे रामचंद्ररेड्डी यांनी 250 एकर जमीन दान दिली. जमीन दान घेतलेला पहिला व्यक्ती मैसय्या होय. ह्या घटनेमुळे प्रेरीत झालेल्या विनोबाजींनी जमिनदान चळवळ केली. त्यानंतर ह्या चळवळीचे ग्रामदान चळवळ म्हणून रुपांतरन झाले. देशभरात 44 लाख एकर जमिनदान म्हणून मिळाल्या. तरीपण चांगल्या जमिनी जास्तप्रमाणात जमिनदारांच्या आधीनच असण्यात आल्यामुळे ही चळवळ देशातील जमिनीच्या समस्यांना मोठा काही प्रभावीत केला नाही.

चि. क्र. 16.1 विनोबाजी, वेदिरे रामचंद्र रेड्डी, मैसय्या

उद्योगकार्यात झाले. तेलंगणात ह्यांनी 21 व्या शतकामध्ये त्यांच्या प्रभुत्व चालवले.

* विविध सुधारणांमुळे तेलंगणातील कोणत्या वर्गातील शेतकऱ्यांना फायदा झाला? त्यांनी कोणत्या प्रकारे फायदा मिळविला?

* जमिनी नसणाऱ्या वृत्ती व्यवसायदारांना ह्या सुधारणांमुळे कितपत फायदा झाला?

* जमिनदार किती नुकसानात गेले? त्यांच्या फायद्यांना कुठपर्यंत सांभाळू शकले?

कमाल जमिन धारण कायदा 1972-75 :-

जमिनदारांच्या रद्दीमुळे जमीन केंद्रीकरण समस्येची सोडवणूक झाली नाही. तक्ता क्र. 1 बघितला तर 1955-56 जमीन सुधारणा पूर्ण झाल्यानंतर अध्यपिक्षा जास्त शेतकरी कुटुंबाकडे 5 एकरपेक्षा कमी जमीन होती. राज्यात लागवडी खाली असणाऱ्या जमिनीपैकी 38% जमीन अजुनसुद्धा जमीनदारांच्या अधिनय आहे. मोठ्या संख्येत जमिनी नसणाऱ्या दलितानी जमिनीसाठी चळवळी काढल्या. अजुन काही जमीन सुधारणा कराव्यात म्हणून किसान सभांनी आंदोलने केली. सुपीक जमिनीस मर्यादा आनून, जास्त जमिनी स्वाधीन करून जमीन नसणाऱ्यांना मजुरांना, छोट्या शेतकऱ्यांना पुन्हा जमिनी वाटव्यात म्हणून त्यांनी मागण्या केल्या.

तक्ता 1 : तेलंगाना आणि आंध्रप्रदेश जमिनीच्या वाटणी, 1956 - 2006

	1955-56		1980-81		2005-06	
	सुपीक जमिनीत वाटा	लागवडीसाठी जमिनीचा वाटा	सुपीक जमिनीचा वाटा	लागवडीसाठी जमिनीचा वाटा	सुपीक जमिनीचा वाटा	लागवडीसाठी जमिनीचा वाटा
छोटे शेतकरी : 5 एकरपेक्षा कमी	58%	18%	73%	29%	83%	48%
मध्यस्त शेतकरी 5-25 एकर	32%	44%	25%	52%	16%	46%
मोठे शेतकरी 25 एकरपेक्षा जास्त	10%	38%	2%	19%	1%	6%
एकूण	100%	100%	100%	100%	100%	100%

मूळ : आर्थिक बाबी, संख्यांचा संचालक (डी.ई.एस.) हैदराबाद

तक्त्याचे वाचन :- 1955-56 शी संबंधीत संख्यांना काळजीपूर्वक वाचा. जमिनीच्या सुधारणानंतर 5 एकरपेक्षा कमी असणाऱ्या छोटे शेतकरी 58% आहेत. शेतकऱ्यांच्या संख्योतील अध्यपिक्षा जास्त असतानाही त्यांच्याखाली 20% पेक्षा कमी लागवडीची जमीन आहे. दुसऱ्या बाजूस 10% असणारे मोठे शेतकरी, जमिनदाराखाली एकूण लागवडीखाली 38% आहे.

जमीन सुधारणांची अमलबजावणी झाल्यानंतर 1970 च्या दशकात बरेच बदल झालेले दिसून येतात. छोटे शेतकरी 58% पासून 83% पर्यंत वाढले. मध्यस्त शेतकरी 32% पासून 16% पर्यंत कमी झाले. पण त्यांच्याकडे गेल्यावेळेपेक्षा जास्त जमिनी त्यांच्याकडे आहेत. मोठे शेतकरी 10% पासून 1% पर्यंत कमी झाले. त्यांच्या आधीन असणाऱ्या जमिनीसुद्धा 38% पासून 6% पर्यंत कमी झाले.

देशभरात हीच परिस्थिती पसरलेली होती. हे दृष्टीकोणात ठेऊन केंद्र सरकार सुपीक जमिनीवर मर्यादा ठेऊन, गरीबांना जमिनीचा वाटप करण्यासाठी दुसरं जमीन सुधारणा कायदा करण्यात आला. 1972 नंतर ह्यासाठी पुष्कळ राज्यात जमीन मर्यादा कायदा बनवला जमीन मर्यादा कायद्यास आंध्र प्रदेश, शासनसभा, विधानसभा. सप्टेंबर 1972 मध्ये आमोदित केले. हा कायदा 1975 जानेवारीपासून अमलात आला.

पाचजन व्यक्ती असणाऱ्या कुटुंबांना एक युनीट म्हणून कायदा प्रकट केला. पाच व्यक्ती असणाऱ्या कुटुंबांना जास्तीत जास्त 10-27 एकर पाण्याच्या सोयी असणाऱ्या जमिनी, 35-34 एकर कोरडवाहू जमीन असू शकतात. त्याच्यापेक्षा जास्त जमीन असणाऱ्यांना बाकीची जमीन म्हणून प्रकट करून सरकार घेत असत. आंध्र प्रदेशात 8 लाख एकरांना बाकीची जमीन म्हणून प्रकट करण्यात आले. ह्यात 6,41,000 एकर जमिनी सरकारने स्वाधीन करून घेतल्या. त्यात 5,82,000 एकरांना 5,40,000 लोकांना, जमीन नसणाऱ्या गरीब छोट्या शेतकऱ्यांना वाटून टाकले. आवश्यकतेस पाहून, केलेल्या जमिनीस तुलना केली असता, हे खूप कमी आहे. जमिनदारांच्या करांमुळे सरकारांना तेवढे काही राजकीय नियमता नसल्यामुळे हा कायदा बरोबर आमलात आला नाही.

कित्येक जमिनदार अधिकाऱ्यांच्या समोर चुकीच्या जाहिराती करून, जास्तीच्या जमीनींना दाखवले नाही. कायदा लागू होणार आहे. असे अगोदरच माहित असणाऱ्या कित्येक जमिनदार त्यांच्या जमिनींना जवळपासच्या पाहुण्यांना, मित्रांना, कामवाल्यांच्या नावाखाली सुद्धा बहिली केली. पती-पत्नींना वेगवेगळे कुटुंब म्हणून दाखवण्यासाठी कोर्टाद्वारे उगीच

घटस्फोट झाला म्हणून दाखवणारा संदर्भ सुद्धा आहेत. ह्या प्रकारे कायदानुसार जास्त जमीनी असणारे शेतकरी सुद्धा त्यांच्या जमीनी सांभाळून बाकीच्या जमीनी दाखवल्या नाही. सरकारने स्वाधीन करून घेतलेल्या बाकीच्या जमीनीत जास्त प्रमाणात बिनकामी, नांगरण्यास अयोग्य आहेत. तक्ता 1 : मध्ये 2005-06 शी संबंधीत संख्या पाहिल्या तर जास्त टक्के शेतकरी (84%) छोटे शेतकरी, त्यांच्या खाली लागवडीच्या जमीनखाली अर्धी जमीन आहे म्हणून समजते. ह्याच्या विरुद्ध एका टक्क्यापेक्षा कमी असणाऱ्या जमीनदारांच्या अधीन सुमारे 6% जमीन आहे. मोठे जमीनदार त्यांच्या जमीनींना छोट्या सुपीक जमीनीत विभागून त्यांच्या जबरदस्तीने, मित्रांना, कामवाल्यांच्या नावाखाली बदलल्यामुळे सुद्धा संख्या अशा आहेत. जमीनीय मर्यादा कायदांना यशस्वीपणे अमलात आलेल्या राज्यातील पश्चिम बंगाल एक. पश्चिम बंगाल सरकार निश्चित हाताळल्यामुळे छोटे शेतकरी, जमीन नसणाऱ्या गरीबांना देऊन जमीन मर्यादा कायद्याचा अंमल व्हावा असे केले. ह्याचाच निकाल म्हणून सरकारने 12,94,000 हेक्टर जमीनींना स्वाधीन करून त्यातील 10,64,000 हेक्टर जमीनीस 26,51,000 कुटुंबांना वाटून टाकले. राजकीय नियमितता असली असती तर ह्या कायदांना समर्थपणे अंमल करण्यात यावा, गरीबांना संपत्ती, साधने, सोयीसुविधा मिळायच्यात म्हणून हे दाखवते.

- * जमीन मर्यादा कायदा काढण्याची काय गरज होती ?
- * ह्या कायद्यास 1950 मध्येच अमलात आणायचा होता म्हणून काहीजन म्हणतात, तर ह्यामुळे खूप विरोध आला असता म्हणून काहींचे मत होते. ह्या दोन्ही मतांबद्दल वर्गात चर्चा करा. तुम्ही कशाशी सहमत आहात ?

- * जमीन मर्यादा कायदा आंध्र प्रदेशात, पश्चिम बंगालात आमल झालेल्या पद्धतीस तुलना करा. कायद्यास समर्थपणे कशी आमलबजावणी करावी याची चर्चा करा.

महत्वाचे शब्द

1. जमीन मर्यादा	2. जागीदारी व्यवस्था	3. फर्माना
4. भाडोत्री शेतकऱ्यांचा कायदा	5. भुदान चळवळ	6. सर्फ-ए-खास
7. जमीनीची सुपीकता	8. बेगार / गुलामगिरी	9. नुकसान भरपाई
10. खुदकास्त		

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा.

1. शासन सभेत कायदे तयार करते वेळेस विविध दृष्टिकोनातून किती तरी विचार केला जातो, 1950 मध्ये भू सुधारणा कायद्यावर विविध मत कोणते असतील? कोणता दृष्टिकोन पक्का असू शकेल?
2. कोणते विचार लक्षात ठेऊन 1970 चा जमीनी मर्यादा कायदा पास करण्यात आला?
3. ह्या सुधारणांमुळे शेतकरी महिलांनी काही फायदा घेतला का? तुमची कारणे द्या.
4. तुम्ही एक भाडोत्री शेतकरी आहात. जमीन सुधारणांच्या कायद्यामुळे तुम्हाला जमीनी मिळाल्या. तुम्ही स्वतः एक भाडोत्री शेतकरी अशी कल्पना करून तुमच्या भावनाबद्दल लिहा.
5. जमीन सुधारणांच्या कायद्याच्या वेळी तुम्ही एक जमीनदार आहात अशी कल्पना करा. तेव्हा तुमच्या भावना प्रतिक्रिया कशा असतात लिहा.
6. मर्जीनुसार काढून टाकणाऱ्या भाडोत्री शेतकऱ्यांना जमीन सुधारणा कायद्यामुळे खरे तर नुकसान झाले. तसेच असे बऱ्याच लोकांचे मत आहे. यास तुम्ही सहमत आहात का? कारणे द्या?
7. सरकारने प्रभावशाली कायदे बनवले, तरी ही भू सुधारणांच्या मर्यादा प्रभावीपणे का आमलात आणल्या नाहीत?
8. जमीनदान चळवळीची स्फूर्ती जमीनदारांना शेवट करण्यात, नांगरणाऱ्यांचीच जमीन देण्यात का अयशस्वी ठरली?
9. तेलंगाना नकाशात नलगोंडा जिल्ह्यातील पोचमपल्ली गावास ओळखा.
10. “स्वातंत्र्या वेळची गावातील गरीबी” ह्या मुख्य विषयाचा पहिला परिच्छेद वाचून ह्या खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या. सध्याच्या परिस्थितीत सुधारल्या का? कोणत्या प्रकारे?

प्रकल्प कार्य :-

पायजन विद्यार्थ्यांचा एक गट बनवून तुमच्या भागातील काहीजन मोठ्या व्यक्तींशी जमीन सुधारणांच्या आमलबजावणीबद्दल चर्चा करा. ह्या पाठात दिलेल्या बाबी तुमच्या गावात सुद्धा घडल्या असतील याची माहिती घ्या. ह्यावर एक निवेदन तयार करून वर्गात द्या.

ग्रामीण भागातील दैनिय स्थिती :-ख

आंध्र प्रदेशातील नलगोंडा जिल्ह्यात रामाचारी सुतारीचे शेतीसाठी लागणारे आवजारे बनवत असत त्याला जमीन किंवा जनावरे नाहीत रामाचारी शेतकरी नसला तरी जीवन पूर्ण शेती अवजारे बणवण्यावर अवलंबून होते.

काही वर्षीपूर्वी रामाचारी जवळ काम करण्यासाठी 40 माणसे येत असत त्यातील जास्तीत जास्त शेतकरी असत. त्याने केलेल्या कामाच्या मोबदल्यात त्यास धान्य देत असे. अशाप्रकारे त्यास वर्षाला 2800 किलो धान्य जमा होत असे. त्याला हवे तेवढे ठेऊन घेऊन बाकीचे तो विकून टाकत असे. 70 किलो धान्य 375 रु. विकत असे. काही वर्षापर्यंत अशाप्रकारे कुटुंबास हवे तेवढे तांदूळ व वर्षास 8000रु. कमावत असे. याद्वारेच कुटुंबास चांगल्याप्रकारे चालवत असे.

शेती क्षेत्रात झालेला बदल त्याला एक समस्या

निर्माण झाली. गावात 12 ट्रॅक्टर आल्याने त्याचे काम कमी झाले. पूर्वीच्या पाठात पाहिल्याप्रमाणे लहान-मोठा शेतकरी ट्रॅक्टर स्वतः किंवा किरायाने घेत अल्यामुळे बैलाचा वापर खूप कमी झाला. तेवढेच नाही गावात लहान लहान शेतकऱ्यांना शेती करणे कल्हाचे अवघड झाले. कालव्याचे पाणी येत नसल्यामुळे पिक वाळून जाण्याची परिस्थिती निर्माण झाली. बोर टाकणे, बी बियाने विकत घेणे, किटक नाशक औषध, खते, विकत घेण्यासाठी व्याजाने पैसे घ्यावे लागू लागले. ही बाकी परत करते वेळेस जर नापिकी झाली तर खूपच अवघड शेतकऱ्यास होत असे. रामाचारी गावात कर्जदार शेतकरी झाला. 30 पेक्षा जास्त जनावरे त्याला विकावी लागली. म्हणजे रामाचारीच्या कार्यात दिवसेंदिवस कमी पणा येऊ लागला. रामाचारीने बनविलेल्या वस्तुस गिऱ्हाईक येईनासे झाले अगोदर येत असलेल्या 40 जनापैकी फक्त तिघे, चौघे येऊन काम करत असत.

गावात काम मिळने कमी झाल्यामुळे रामाचारीची पत्नी विजयवाडा शहरात एका चप्पलच्या दुकानात काम करू लागली. मला दुसरा कोणाताही मार्ग नव्हता असे ती म्हणाली. त्यापूर्वी मी कधीही कामाला गेले नाही पण गावात काम मिळणे अवघड झाले आहे. ती मुलांना आपल्या नवऱ्याजवळ सोडून महिना-महिना कामास जाते. तसेच इतर लोक पण मुलाबाळांना सोडून कामाच्या शोधात 250 लोक शहराकडे जातात.

अरुणा कामास गेल्यामुळे बऱ्याच वेळेस कुटुंबीयांना भूकमरीची समस्या येऊ लागली. तांदूळ वगैरे घेण्यासाठी रामाचारीला बाकी करावी लागली. रामाचारीची तब्येत व्यवस्थित राहात नव्हती तो वारंवार आजारी पडत होता. पूर्वीप्रमाणे तो काम करू शकत नव्हता.

- * रामाचारीचे जीवन कशाप्रकारे गावात शेतकऱ्यांच्या कामावर अवलंबून होते?
- * रामाचारी कुटुंबीयांना कष्ट समस्या येण्याची कारणे.
 - अ. रामाचारी योग्य काम करत नसे म्हणून, योग्य माहिती नसल्यामुळे.
 - आ. गावातील जीवन उपयोगी परिस्थिती.
- * रामाचारी कुटुंबास दररोज 2 वेळेस जेवण मिळण्यासाठी काय करावे?
- * रामाचारी कामास गावातील शेतकऱ्या मध्ये कामाच्या देण्या घेण्याचा संबंध कशाप्रकारे होता?
- * सर्वसाधारण वर्षास रामाचारी त्याच्या करिता किती किलो धान्य ठेऊन घेत असे?
- * (खाण्याचे धान्य सोडून) कुटुंब खर्च वर्षास 8000 रुपये पुरतात का?

कालीचरण गाडी हाकालत / चालवत असतो त्याचे कुटुंब गावात राहते व तो शहरात काम करत शहराच्या झोपडपट्टी भागात राहतो एका एका दिवशी तो शंभर रुपये मिळवतो. एखाद्या दिवशी 40 रु. पेक्षा जास्त येत नाहीत. सकाळी बंडीवर विकल्या जाणारी रोटी व दाळ जेवण करतो काही पैसे घरी

पाठवायचे असतात त्या करीता तो पोटभर न जेवता अर्धपोटी जेवण करत असतो.

संध्याकाळ होताच तो खूप थकून जातो. संध्याकाळी झोपडपट्टीत राहत असणाऱ्या लोकांसोबत जेवण करत असतो.

अशाप्रकारे भरपूर पौष्टिक नसलेले जेवण तो 20 वर्षपर्यंत करतो. त्याची शारीरिक शक्ती कमी होऊन गेली तो त्याच्या वया अगोदरच खूप म्हाताऱ्याप्रमाणे दिसू लागतो.

- * कालीचरण व रामाचारी यांच्या जीवनाची तुलना करा.

आकृती क्र.17.1 वरील चित्र पाहून वेगवेगळ्या जीवनपद्धतीची चर्चा करा.

तिव्र उपासमारी/गरीबी :-

दारिद्र्य, भूकमरी ही समस्या सर्वत्र पसरली आहे जसे रामाचारी कालीचरणसारख्या अनेक लोकांना शहरात निरोगी राहण्यासाठी तसेच हवे ते काम करण्यासाठी त्यांना आवश्यक तेवढे अन्न खायला मिळत नाही. ज्याप्रमाणे अनाथ म्हातारे याप्रमाणे यांची परिस्थिती असते ते आपणास दिसण्यास चांगलेच दिसतात पण ते भूकमरी, थकावट याची शिकार होत असतात. त्यांना दररोज पोटभर हवे तेवढे जेवायचे त्यापेक्षा कमीच जेवतात ही परिस्थिती बराच काळ चालत असते यालाच दीर्घकाळ किंवा भूकमरी म्हणतात. ते जास्त थकत असतात. कमजोर होऊ लागतात व अनेक रोगाची शिकार हे होऊ लागतात.

स्नायुंची हालचाल होण्यासाठी चालण्यासाठी, बोलण्यासाठी, दररोजचे काम करण्यासाठी आपणास शक्ती पाहिजे. ही शक्ती किलो कॅलरीज मध्ये मापतात. उदा. एक चमचा साखरेपासून 40 किलो कॅलरीज मिळतात, एक चमचा तेलापासून 90 किलो कॅलरीज शक्ती मिळते, ग्रामीण भागातील लोकांना 2400, शहरी लोकांना 2100 किलो कॅलरीज देणारे आहार आपणास आवश्यक असे देश स्तरावर शास्त्रीय पद्धतीने निर्णय घेण्यात आला प्रत्येक व्यक्तीस निरोगी राहण्यासाठी दररोज एवढी शक्ती आवश्यक आहे. ग्रामीण प्रांतांत 80% लोक हवे तेवढे कॅलरीज आहार घेत नाहीत. म्हणजे आश्चर्य वाटते? म्हणजे प्रत्येक पाच व्यक्ती मागे चार जनास हवा तेवढा आहार मिळत नाही. कॅलरीजची ही कमी फक्त ग्रामीण प्रांतातच व्यापलेली नाही तर शहरात पण

प्रत्येक पाच व्यक्ती मागे 3 लोकांना हवे तेवढा आहार मिळत नाही. वर्षानुवर्षे गेले तरी गरीब लोकांना हवे तेवढे अन्न मिळत नाही हा चिंतेचा भाग आहे.

1980 शी तुलना केली तर सध्या आपल्या देशात सर्व क्षेत्रात प्रगती झाल्यासारखे दिसून येते, प्रत्येक वस्तू उपलब्ध आहे पण गरीबांना मात्र भूकमरी समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. खरे तर त्यांना 25 वर्षापूर्वीपेक्षा सध्या फारच कमी कॅलरीज मिळत आहेत.

- * देशात अत्यंत श्रीमंत असणारे 25% लोक दररोज किती किलो कॅलरीज भोजन करतात?
- * देशात अत्यंत गरीब जे श्रीमंत लोक 25% घेत असलेल्या कॅलरीजपेक्षा गरीब लोक किती कमी कॅलरीज घेतात?
- * गरीब लोक खूपच कमी कॅलरीज घेण्याची कारणे काय आहेत?

भूक मारून राहणे हे खूपच दुःखाचेच नाही तर त्यापासून पुष्कळ हानीपण होत असते. वेळेवर हवे तेवढे भोजन न मिळाल्याने भूकमारी व कॅलरीजची कमी पडते. पोषक आहार न मिळाल्याने वाचन, काम करणे, शारीरिक कष्ट करणे अवघड जाते. पोषक आहार कमी असणारी मुले निरोगी मुलाएवढे वाढत नाहीत. तसेच मानसिक, बौद्धिकदृष्ट्या त्यांची वाढ होत नाही व रोग निरोधक शक्ती त्यांच्यात कमी होत जाते. ते अनेक प्रकारच्या रोगांचे शिकार बनतात. त्यांचे वजन पण कमी असते. अशा व्यक्तीपासून जन्मणारे मुल पण कमजोर असते.

आहार असमानता

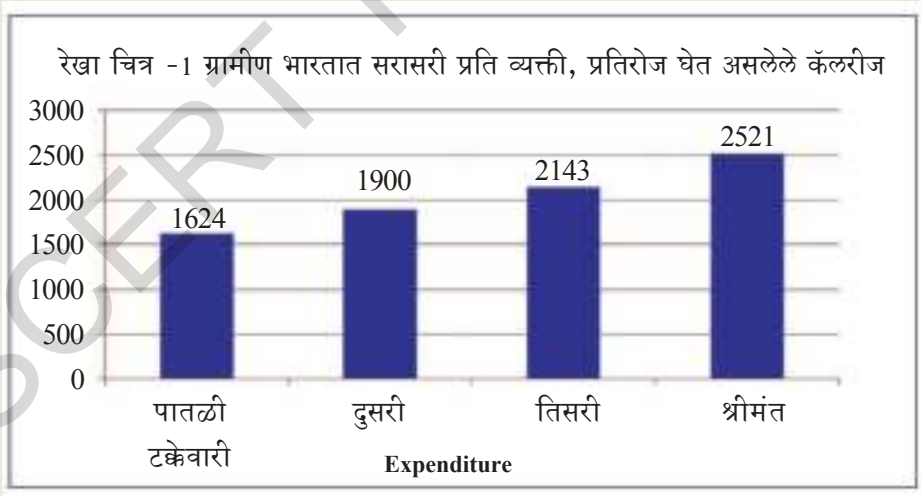
शास्त्रज्ञ परिशोधन केंद्रात प्रयोग करून माहिती गोळा केल्यासारखे, सामाजिक शास्त्रज्ञाना सर्वेद्वारे माहिती मिळणे, विश्लेशक ते खरे करून दाखवतात पटवतात.

लोकांची आर्थिक सामाजिक परिस्थिती माहित करण्यासाठी भारत सरकार प्रत्येक चार वर्षातून एक वेळेस देश पातळीवर सर्वे करीत असते. देश पातळीवर मोठ्या प्रमाणात कुटुंबाची मुलाखत घेऊन पाहिजे त्या समाचार जमा करतात, प्रजेची कामे, त्यांचा खर्च पाठशाळा विद्या, आरोग्य, पिण्याचे पाणी या बाबत काय होत आहे माहित करण्यासाठी संशोधक अशी पद्धत वापरतात. शासनाच्या सरकारच्या योजना योग्य आहेत का नाही हे माहित करण्यासाठी ही माहिती उपयोगी पडते.

2004 मध्ये केलेल्या देशव्यापी सर्वे समाचार आधारे कॅलरीजचा उपयोग सांगणारे रेखाचित्र -1 तयार करण्यात आले. सरासरी प्रत्येक व्यक्ती किती कॅलरीज घेत आहे ते माहित करण्याचा संशोधकानी प्रयत्न केला. त्यातूनच गरीबात व श्रीमंत लोकात खूपच अंतर आहे हे त्यांच्या निदर्शनास आले. खूपच कमी उत्पन्न असून कमी खर्च करणारे (खूपच गरीब) सरासरी प्रत्येक दिवशी 1624 किलो कॅलरीज आहार घेत आहेत. उत्पन्न खर्चासोबत घेण्याच्या कॅलरीज पण वाढत असतात. गरीब लोक जास्त शारीरिक कष्ट करत असतात त्याकरिता त्यांना आनखी जास्त कॅलरीजची आवश्यकता असते पण प्रजेत खूपच गरीब हे खूपच श्रीमंत लोकापेक्षा खूपच कमी कॅलरीज घेत आहेत.

जास्तीत जास्त प्रजेत ते रोज घेत असणाऱ्या आहारातून त्यांना आवश्यक त्या कॅलरीज भेटत नाहीत काही प्रमाणात कॅलरीज घेणाऱ्या सर्वांना गरीब असे समजले जाऊ शकते.

सूचना :- इथे केला गेलेला खर्च म्हणजे आहार, कपडे, चप्पल, शिक्षण, आरोग्य, पेट्रोल (इंधन),

विद्युत, घर किराया येतो. 2004 मध्ये अत्यंत गरिबीची टक्केवारी लोकामध्ये प्रति व्यक्ती या अंशावर महिन्यास 340 रु. खर्च करत आहे. म्हणजे नित्य आवश्यक वस्तू करता दररोज 12 रु. पेक्षा कमी आहे म्हणल्यासारखे दुसऱ्या टक्केवारी थोडा जास्त खर्च करत आहेत. अस पुढे पुढे गेले तसे त्यांचा खर्च वाढत जातो.

कार्य :-

* गरीब लोकांवर पोषक आहाराचा प्रभाव पडत आहे का नाही हे माहीत करण्यासाठी संशोधकानी तयार केलेला तक्ता घ्यावा. त्याप्रमाणे व्यक्तीचे वजन किती किलो ते माहीत करा. त्याची उंची मिटर मध्ये मोजून घ्या त्यास त्याच्या वजनास उंचीने भागाकार करावा त्यापासून येणारी संख्या 18.5 पेक्षा कमी असली तर त्या व्यक्तीस पौष्टीक आहार कमी पडत आहे असे समजावे व त्याची संख्या क्रमांक 25 पेक्षा जास्त असली तर तो व्यक्ती निश्चित वजनापेक्षा जास्त असल्याप्रमाणे हा नियम मुलांना उपयोगी पडत नाही. उदा. एक विद्यार्थी मुलगी जिचे वय 14 वर्ष 8 महिने आहे. आणि बीएमआय (BMI) 15.2 आहे. तेव्हा ती मुलगी तिला पोषण कमी कमी पडत आहे. समजा एक मुलगा ज्याचे वय 15 वर्ष 6 महिने आहे तर (BMI) 28 आहे तर त्याचे वजन जास्त आहे.

वेगवेगळ्या आर्थिक क्षेत्रातील लोक (उदा.श्रमीक, कामगार, व्यापारी) या तिघांचे वजन म्हणजे गरीब लोकाचे स्थाईचे वजन, उंची प्रत्येक मुलाची जमा करा व विद्यार्थ्यांनी

रेखा चित्र -17.2 शरीर अनुक्रमणिका

आणलेल्या माहितीची एक यादी तयार करा व पौष्टीक आहार पदार्थांचा तक्ता तुलना करा.

* व्यक्तीची आर्थिक पातळी व पौष्टीक आहार पातळी मध्ये कांहीतरी संबंध दिसतो का ?

$$BMI = \text{Body weight (in kgs)} \div \text{height} \times \text{height (in metres)}$$

गरीबी भूकमरी काय आहे? त्याचे निवारण कसे करावे?

गरीबीकरिता मुख्य कारण म्हणजे नियमित का न मिळणे असे आपण समजतो. काम न मिळाल्याने मूलभूत गरजा खरेदी करण्याची शक्ती कमी पडते व पैसा उत्पन्न नसल्यामुळे ते तीव्र भूकमरीचे शिकार होत असतात.

शेती - जगण्याचा आधार

आता पण भारत देशात 50% पेक्षा जास्त लोक शेती कामावर आधारित आपले जीवन जगत

असतात. यात लहान शेतकरी व शेतमजूर जास्त आहेत. त्याचप्रमाणे सुतार रामचारीसारखे शेतकामावर आधारित लोक पण आहेत.

ग्रामीण भागात कुंभार काम करणारे, टोपली विणनारे हे पण शेती कामावर अवलंबून असतात. गावात व्यवसायात झालेल्या प्रगतीमुळे रामाचारी कुटुंबास कशा अडचणी कष्ट येऊ लागले ते आपण पाहिलेत तो बनवत असनाच्या उपकरणास गिन्हाईक भेटत नसे त्याचा परिणाम रामाचारीचे काम व उत्पन्न कमी होऊ लागले. इतर कुटुंबाप्रमाणे याला

पण जनावरे नाहीत. त्यावर्षी शेतात काम पण तेवढे नव्हते व इतर कामे पण नव्हते.

पुष्कळ लोकांचे जीवन शेतीवर अवलंबून आहे त्यामुळे त्यात विकास होण्याची आवश्यकता आहे. कृषी क्षेत्रात प्रगती झाली तर लोकांना काम व त्याचे उत्पन्न वाढते एवढेच नाही तर आहार धान्य जास्त झाले तर लोकांना खाण्यासाठी धान्य कमी पडत नाही.

स्थया कृषी क्षेत्रात अनेक समस्या उत्पन्न होत आहेत. 6 व्या वर्गात आपण 'आपल्या काळातील शेती' या पाठात पाण्याची व्यवस्था कमी व्याजाने पैसे न मिळणे शेतीकरिता योग्य बी-बियाणे न मिळणे, किटक नाशक, औषधे न मिळणे, लहान शेतकऱ्यास कशाप्रकारे समस्या येतात ते पाहिले. (हा पाठ पुन्हा एक वेळेस वाचन करून व्यंकटपूर मध्ये रवी, रामुलुच्या परिस्थितीवर प्रकाश टाका) उत्पन्नाचा खर्च वाटणे, त्यास कमी भाव लागणे, अतिवृष्टी, अनावृष्टी अशा समस्यांमुळे शेतकरी अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. जीवन जगण्यासाठी लहान शेतकऱ्यांना शेतमजुरी पण करावी लागत आहे. आंध्र प्रदेशात बऱ्याच शेतकऱ्याची परिस्थिती रवी व रामुलुसारखीच आहे.

कृषी क्षेत्रात सुधारणा व त्यासाठी सरकार काय कार्य करावे ते खाली दिले आहे. प्रत्येकावर काही ओळी माहिती द्या. त्या कशाकरिता ते माहीत करा. ते तुमच्या तर्फे काही उदाहरणे द्या.

1. शेतकरी/व्यापारी दलालावर आधारित न राहता सरकारच वेळेवर बी-बियाणे, खत औषधे यांचा पुरवठा करावे व हे उत्तम आणि योग्य किंमतीत मिळण्यासाठी सरकारने प्रयत्न करावे.
2. चेक डॅमद्वारे पाणी पुरवठा करावा.
3. कमी व्याजात बँकेद्वारे ऋण द्यावे.
4. धान्यास योग्य भाव मिळण्यासाठी बाजारपेठ निर्माण करावी.
5. ग्रामीण भागात रस्ते व वाहतुकीची सुविधा प्राप्त करणे.
6. पिक नष्ट झाल्यास शेकऱ्यास मदत करणे.

इतर उपजिविकेची साधने

आंध्र प्रदेशास ग्रामीण भागात सुमारे 40% लोक शेतमजुरदाराचे काम करतात या कुटुंबांना जमीन नाही किंवा खूपच कमी जमीन आहे. शेतकऱ्यास वर्षीस 120 ते 180 दिवस काम मिळते. बरेच दिवस काम न मिळाल्याचे आपणास आढळून येते.

दुष्काळी, पुरग्रस्त, किटकामुळे, अतिवृष्टी, अनावृष्टीमुळे पिकाचे नुकसान झाल्यास काम मिळणे आनखी होत जाते. अशा परिस्थितीत ते ग्रामीण प्रांत सोडून जातात या काळात ते भुकमारीचा शिकार होतात. अशा परिस्थितीत जीवन जगण्यासाठी काम मिळवून देण्यासाठी काय करावे?

प्राथमिक गरजांची पूर्ती करण्यासाठी प्रति व्यक्तीस काम द्यावे हे कामगाराच हक्क सांगतो भारत राज्यघटनेत प्रत्येक व्यक्तीस काम मिळवून देण्याचा उल्लेख केला गेला आहे. ते 41 या अर्टीकल दर्शवते.

तर लोक याचा सदुपयोग पण करून घेत
नाहीत सरकार आपणास मर्जी आहे तेव्हा कामगारांना

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण उद्योग कायदा (MNREGA)

बिहार मधील आरेरिया जिल्ह्यातील बालेश्वर महातो त्याच्या कुटुंबीया सोबत जगण्यासाठी प्रत्येक वर्षी कामाच्या शोधात पंजाबला जात असे. या जून मध्येच तो तिथे जावावे असे विचार करत होता. स्थानिक गावात काम मिळत नाही त्याकरिता आरेरिया प्रांतांची लोक दुश्वर असलेला प्रांत पंजाब, दिल्ली, गुजरात मध्ये कामाच्या शोधात जात असतात. स्थानिक प्रांतात फार कमी दिवस का मिळते व मजूरी पण कमी असते. ते रोज 25-50 दिवसात रोज 40-60 रु. देतात. इतर वेळस हे आनखी कमी असते. ते रोज 25-50 रु. बालेश्वर काही लोकांना कम देते जे लोक त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे गावातच राहून कमी पैशावर काम करतात. त्यांना बिमारी अडचणी आल्यातरी गाव सोडता येत नाही. शहरामध्ये आलेले कामगार खूपच बिकट परिस्थिती जीवन जगतात, राहण्यासाठी जागा पिण्याचे स्वच्छतेच्या कोणत्याही वस्तू त्यांना नसतात. गावातच राहाणाऱ्या महिलामुळे असुरक्षित असतात. कुटुंब संबंध विस्कळीत होते.

कामगार हमी कायद्यामुळे बालेश्वरला 3 प्रकारे फायदा होतो स्थानिक प्रांतांत काय मिळवणे एवढेच नाही तर तो कुटुंबात राहून थोडी जमीन शेती करू शकतो. या कामगार हमी कायद्याप्रकारे अनुभव नसलेले शारीरिक कष्ट करण्यासाठी तयार राहात असावे. काय हवे त्यास व्यक्तीस सरकार काम द्यावे. या प्रकारे प्रत्येक ग्रामीण भागातील कुटुंब एका वर्षातून 100 दिवस काम मिळवू शकतो. या कामास कमी मजदूरी रेटा येत नाही.

✓ पाणी साठवण, संरक्षण

✓ दुष्काळ सहन करण्यासाठी काम. (बंगालाचा विकास, झाडे लावणे)

✓ तळ्याचे पाणी सुधारित पद्धतीने पुरवठा करणे.

✓ तुमच्या शिक्षकाच्या मदतीने वर दिलेले कामे काय दर्शवतात माहीत करा.

1 तुमच्या गावा/शहराच्या जवळ कामगार हमी कायदा खाली होत असलेल्या स्थळास भेट द्या.
तिथे त्यांच्याशी चर्चा करून माहिती लिहा.

1 हरिजन / गिरीजन लोकांच्या जमीनीस पाणी पुरवठा करण्यासाठी कामगार हमी कायदा का प्राधान्य देतो.

1 ग्रामीण भागात जीवन आधार कामगार हमी कायद्यास एक मोठा पाऊल पुढे असे का म्हणतात.

सामाजिक सर्वे एक निवेदिका

2009 फेब्रुवारी महिन्यात अनंतपूर जिल्हा राचनपले गावात एका सामाजिक गटाने केलेले सर्वे व त्यातील अंश.

- * मजूरीची रक्कम वेळेवर देण्यात आली.
- * फिल्ड असिसटन्टने त्याची जिम्मेदारी उत्तम निभावली.
- * कामाच्या भागात कॉन्ट्रॅक्टर नाही.
- * काम, चांगल्याप्रकारे केले गेले नाही. एवढेच नाही तर सर्वेद्वारे आनखी काही माहिती ती अशी-

खोदणे, झाडे लावणे काय 5.6 एकरात झाले. पण ह्याकामासंबंधीत माहिती पुस्तकात खोदणे, झाडे लावणे 15 एकर झाले म्हणून माहिती आहे. म्हणजे 9.04 एकराला जास्त रक्कम द्यावी लागली. यास जुना टेकनिकल असिसटन्ट राममोहन जबाबदार. रेकॉर्डनुसार सिंडिकेट नगराची रमादेवी पाऊल टाकण्यासाठी 6 दिवसाकरिता 400 रु. द्यावेत पण तिला हे पैसे मिळाले नाहीत. आंध्र प्रदेश सरकार ग्रामीण विकासासाठी सामाजिक हिसाबाची जबाबदारीपणा, पारदर्शक संघटना, सामाजिक हिसाब करत असते या बाबतीत सामाजिक हिशोब समाचार वेबसाइटवर पाहू शकतोत.

<http://125.17.121.162/SocialAudit/Login.jsp>

स्वस्त योग्य भावात आहाराची उपलब्धी

“गोदामातील धान्य अर्धे धान्य ग्रामीण भागातील कष्टात असणाऱ्या लोकांसाठी ठेऊन अर्धे धान्य वापरावे. प्रत्येक वर्षी जुन्या धान्याचा वापर करावा व नवीन धान्य जमा ठेवावे.”

अर्थशास्त्र (2-15, 22-23)

कौटील्य, ख्रि.पू.4 थी शताब्दी.

लोकांना काम तर द्यावेच तसेच सरकार प्रत्येक जनास स्वस्तात कमी भावात आहार उपलब्ध करावे. दररोज लागनाच्या वस्तूचा भाव जास्त असल्यास कामातून येणाऱ्या पैशाचा तेवढा फायदा होत नाही. यासाठी स्वस्त कमी भावात नित्यअवसर आहार धान्य लोकांना पुरवठा करण्यासाठी सरकार “स्वस्त धान्य दुकान” “कंट्रोल शॉप” चालू केले आहे सरकार शेतकऱ्यापासून आहार धान्य विकत घेऊन ते कंट्रोल दुकानास पाठवते. या दुकानात आहार धान्यांना (साखर, दाळ, गॅस तेल, मीठ पुडा) लोकांना विकतात बाजारात असनाऱ्या भावापेक्षा कंट्रोल शाप मध्ये धान्य स्वस्त असते.

कंट्रोल दुकानद्वारे आहार धान्य व इतर आवश्यक वस्तू पुरवठा करण्याच्या पद्धतीस प्रजेस धान्य पाठवण्याची व्यवस्था असे म्हणतात. भारतात स्वतंत्र आल्यानंतर ही व्यवस्था सुरू करण्यात आली, ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागातील लोकांना आहारधान्य पुरवठा केला जातो. पण याच्या कामाच्या पद्धतीत पुष्कळ समस्या आहेत. काही प्रांतांत हे दुकान वेळेवर किंवा नियमितपणे उघडल्या जात नाही. कोणीच विचारात नाही म्हणून मिळावट केल्या जाते. जनतेचा सोडून इतर दुकानास वस्तू विकल्या जातात त्यामुळे गरीब लोकांना आहारधान्य मिळत नाही. भारत देशात मोठमोठी राष्ट्र आहेत अशा मोठ्या प्रांतात ही परिस्थिती खूपच गंभीर आहे. “नगद बदली योजना” प्रजा योजनेत योग्य ती उपयोगी पडून बदल आन शकते असे तुम्हास वाटेत का?

तेलंगाना व आंध्र प्रदेशात सामाजिक हिशोब / तपासणी

सरकारी योजना पथके संबंधात हमेशा काळाबाजार झालेला आरोप ऐकण्यास येतात. या योजना गरीबाना कमी व गुत्तेदार, अधिकारी, हेच जास्त फायदा उठवतात असे ऐकण्यात येते अविनिती काळाबाजार कमी करण्यासाठी महात्मा गांधीचे जातीय ग्रामीण कामगार कायद्यात सामाजिक हिशोब तपासणी अटळ केले.

सामाजिक हिशोब तपासणीद्वारे ग्राम प्रजेच्या कार्यक्रमा व त्याची आमलबजावणी याची तपासणी करतात. योजना / कार्यक्रमा व फायदा म्हणजे योजना कोणासाठी लागू केल्या जात आहे त्या लोकांना ती पोहचत आहे का नाही हे पहाण्याचा प्रयत्न करते या विषयात आंध्र प्रदेश मध्ये सामाजिक लोकांना आहार धान्य उपलब्ध करणेच आंध्र प्रदेश सरकार क्रियाशील पात्र करत असते.

1) साधारणपणे कामगार हमी कायद्याद्वारे फायदा घेणाऱ्या लोकांसाठी प्रथम नवयुवकांना शिक्षण देतात.

2) हे युवक प्रत्येकाच्या घरी वेगवेगळे जातात मास्टर यादी पडताळून पहातात. काम चालत असणाऱ्या प्रदेशात पहातात. कामगार सांगत असलेले नमोद करतात. प्रत्येक गावात सभा घेतात.

3) नंतर मंडळ पातळीवर मोठी सभा घेतात या सभेत प्रत्येक गावातील लोक, निवडल्या गेलेले प्रजाप्रतिनिधी, वार्ताहार, टी.व्ही. विलेकर कामगार हमी कायदा संबंधीत अधिकारी व तसेच सिनियर अधिकारी भाग घेतात.

4) या समावेशात गावागावाची सामाजिक तपासणी व ती माहिती वाचवतात कामगार ऐकतात व प्रश्न करतात. अधिकारी प्रश्नाचे उत्तर देतात व घेण्यात येणाऱ्या कार्याबद्दल सांगतात.

5) तक्रारीविषयी काय कार्यवाही करतात व त्यास किती दिवस लागतात याचे समाधान अधिकारी सांगतात.

6) मंडळात बहिरंग सभा घेतल्यानंतर सामाजिक तपासणी गट ग्रुप 15 दिवसाला एक वेळेस गावास जाऊन भेट देतात व सभेत घेतलेला निर्णय आमल करण्यात प्रयत्न करतात.

आंध्र प्रदेशात सामाजिक तपासणीद्वारे गैरपद्धतीने वापरलेले पैसा धन बऱ्याच प्रमाणात वापस गोळा करता येतो. अनेक विषयात चूक केलेले अधिकारी जाहीर सभेतच कामगारांना मिळायचे पैसे स्वइच्छेने वापस दिलेल्या घटना बऱ्याच आहेत. चूक केलेल्या अधिकाऱ्यावर कार्यवाही सभेतच सुरू होते. याप्रमाणे कामगार हमी कायद्याविषयी माहिती कामगारांना भरपूर मिळाली.

प्रजा व्यवस्थेत पाहिजे त्याची अमलबजावणी करणे केरळ, तेलंगाना, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू या दक्षिण राज्यात हे छान काम करते त्यासाठी प्रत्येकजण प्रयत्न केला तर त्यात सुधारणा करणे शक्य होते.

तर भारत केन्द्र सरकारचा वेगळाच विचार आहे. 1997 पर्यंत कंट्रोल दुकानातील वस्तू गरीब लोकांनाच वस्तू पुरवठा करावे निर्णय घेण्यात आला. इतर लोक जास्त भाषात बाजारातून आहार पदार्थ विकत घ्यावे लागतात.

प्रजा व्यवस्थेत ही पद्धत अमल करण्यासाठी सरकारला खरे गरीब लोक कोण आहे हे समजावे लागते. त्याकरिता दारिद्र्य रेषेखालील असणाऱ्या लोकांचे सर्वे करण्यासाठी पंचायतीस सांगण्यात आले. कुटुंब उत्पन्न व जीवन जगण्याचे मार्ग, रोज घेत असलेला आहार, कपडा, घर वसती, कर्जबाजारपणा या सर्वांच्या आधारे कुटुंब श्रीमंत का गरीब याचा निर्णय घेतला जातो. सर्वेच्या रिपोर्ट आधारे 3 प्रकारचे कार्ड देण्यात आले. अत्यंत गरीब कुटुंबास अत्योदय कार्ड देण्यात आले. त्यापेक्षा थोडी चांगली पण गरीबी परिस्थिती असणाऱ्या लोकांना बी.पी.एल. पांढरे कार्ड देण्यात आले व इतर लोकांना ए.पी.एल.

गुलाबी कार्ड दिले गेले.

एका एकास कंट्रोल दुकानातून मिळणाऱ्या वस्तू पूर्णपणे त्याच्या भावात फरक असतो उदा.: अत्योदय कार्ड असणाऱ्यास महिन्यास त्यांना 35 किलो आहार धान्य (तांदूळ, गहू) देतात. बी.पी.एल. कार्ड असणाऱ्यांना आंध्र प्रदेश मध्ये प्रत्येक व्यक्तीस 4 किलो आहार धान्य देतात. बी.पी.एल. कार्डपेक्षा अत्योदय कार्ड लोकांना कमी भावात धान्य देतात. ए.पी.एल. कार्ड असणाऱ्यांना महिन्यास 2-3 किलो साखर देतात.

- * नवीन पद्धतीमुळे गरीबांना फायदा होता का? तुमच्या समाधानास कारणे द्या.
- * प्रजा व्यवस्थेत प्रगती घडवून आणण्यासाठी आनखी काही सूचना द्या.

जीवन हक्क आंदोलन

प्रजा वाटप व्यवस्थेविषयी वरील चर्चा चालत असते. ग्रामीण भागात प्रत्येक 5 व्यक्तीपैकी 4 व्यक्ती कमी आहार घेत असलेले आपण पाहिलेच आहे. 2004 जातीय नमूना सर्वे आधारे ग्रामीण भागात प्रत्येक 10 कुटुंबापैकी 3 कुटुंब अत्योदय बी.पी.एल. कार्ड नसणारे म्हणजे त्या अगोदर प्रजावाटप योजनेद्वारे फायदा घेतलेले आता घेत नाहीत. जमीन नसणाऱ्या बऱ्याच गरीब लोकांना बी.पी.एल. कार्ड नाही या विरुद्ध काही श्रीमंत कुटुंबांना बी.पी.एल. कार्ड असलेल्या वार्ता ऐकाव्यात/वाचसण्यात येत आहेत.

या नवीन पद्धतीत इतर अडचणी पण आहेत. केन्द्र सरकार भारत सरकार जवळ (शेतकऱ्यापासूनचे काही) आहार धान्य गोदाममध्ये पडून आहे या

चित्र क्र.17.3 विद्यार्थी मध्यान्ह भोजन स्वीकारताना

आहार धान्यास उंदीर खराब करीत आहेत.

कंट्रोल दुकानदार योग्य त्या भावात आहारधान्य बी.पी.एल. व अत्योदय कार्ड अणाच्यांना विकतात त्याकरिता तिथे आहारधान्य उरत आहे व दुसरीकडे भुकमरी, अर्ध्यापोटी गरीब झोपत आहेत.

भारतीय राज्यघटना 21व्या कलमामध्ये नमूद केलेल्या प्राथमिक हक्क व जगण्याच्या हक्काचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे व त्यांचे उल्लंघन होत आहे. आहार नसता जीवन कसे जगू शकतात? सरकार का जबाबदारी घेत नाही? आहारधान्य सडून जाण्यापेक्षा का ते गरीबांना वाटप करत नाहीत? ही न्यायिक परिस्थिती आहे ना? अशा प्रकारचे प्रश्न लोकांसमोर आहेत. कांहीकाळासाठी आहारसाठी प्रजा आंदोलन करत होती. प्रजा कायदानुसार हक्क मागत होते. आहार हा जीवनाचा हक्क व एक भाग व त्याचे उल्लंघन केल्याबद्दल

भारत सरकार विरुद्ध खटला दाखल करण्यात आला. कंट्रोल दुकानातच आणखी काही कुटुंबास आहारधान्य वाटप करण्याची मागणी वाढत आहे. सध्या मिळत असनाऱ्या धान्यापेक्षा जास्त आहार धान्य मिळावे असे ते म्हणतात.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय व साधारण जनतेकडून येणाऱ्या दबावामुळे प्रजा वाटप योजनेसह अनेक कार्यक्रमात बराच बदलाव होत असलेले दिसून येत आहे.

✳ रेशन दुकानास स्वस्त धान्याचे दुकान असे पण म्हणतात. ते तुम्हास माहित आहे का?

भारत देशात भुकमरी समस्या तीव्र असल्यामुळे कामाचा हक्क व आहाराचा हक्क या विषयी अभ्यास आपण या पाठात केला, गरीबी व भुकमरीपासून बचाव व्हावा म्हणजे कामाचा हक्क व आहार हक्क हे 2 न चूकता असावेत.

तर गरीबीपासून मुक्त होणे, स्वाभिमानी जीवन जगणे व इतर अनेक आहेत. त्याकरिता आरोग्य, शिक्षण, कपडा, घर, पाणी, स्वच्छता, स्वच्छ हवा, इंधन शक्ती व आवश्यक त्या वस्तू आवश्यक आहेत.

लोकशाहीत मिळायचे आणखी पुष्कळ आहे. आर्थिक व सामाजिक हक्क पण जीवन जगण्याच्या हक्कातील एक भागच आहे या सर्वांची माहिती लक्षात ठेऊन समाज प्रगतीकडे वाटचाल करावा.

महत्त्वाचे शब्द

1. पौष्टीक आहारात कमीपणा.	2. कृषी क्षेत्राताचे विकास.
3. मार्गदर्शक सूत्रे.	4. प्रजेची कामे.
5. सामाजिक तपासणी / देखरेख.	6. दारिद्र्य रेषेखाली
7. प्रजावाटप योजना.	

खालील प्रकरणातून अभ्यासात प्रगती करा

- तीव्र भुक्मरी, दारिद्र्य यास जोडणारे खालील कोणते वाक्य योग्य आहे?
 - रोज एक वेळेस आहार घेणे.
 - आवश्यक तेवढ्या कॅलरीज पेक्षा कमी आहार घेणे.
 - धान्य कापणाच्या व्यक्तीस व धान्ययंत्र चालवणाऱ्या व्यक्तीस एकाच प्रकारच्या आहारची/कॅलरीजची आवश्यकता आहे का?
 - दुकानदारापेक्षा शेतकऱ्यास जास्त कॅलरीज आहार आवश्यक आहे.
 - भुक्मरी, गरीबीमुळे रोग प्रतिकार शक्ती कमी होते.
- या पाठात वर्णन केल्याप्रमाणे गरीबीची परिस्थिती हालाखीची निर्माण होण्याची कोणती कारणे आहेत?
- जातीय कामगार हक्क कायदा, प्रजावाटप योजना अशा योजनेत मुख्य अंश कोणते? दारिद्र्य, गरीबीतील कोणत्या अंशाना ते परिष्कार करण्यासाठी उपयोगी पडतात? कंट्रोल दुकानाची का आवश्यकता आहे.
- जिवन हक्क आंदोलन हा परिच्छेद वाचा (पान 201-202 पहा) तथा त्यावर टिप लिहा.
- सार्वजनिक वितरण व्यवस्था तुमच्या गावात राबवण्यासाठी जिल्हाधिकाऱ्यांना एक पत्र लिहा.

प्रकल्प कार्य :-

तुमच्या प्रांतातील कंट्रोल दुकानास भेट देऊन खालील विषयाची माहिती घ्या.

- कंट्रोल दुकान कधी उघडून असते?
- कंट्रोल दुकानात कोणकोणत्या वस्तू विकल्या जात आहेत?
- वेगवेगळे काई असणारी पद्धत तुमच्या दृष्टीस आली का?
- (दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाचे) स्वस्त धान्य दुकानात तांदूळ, साखर याचा भाव किराना दुकानांच्या भावाशी तुलना करू शकता का? (सुचना: इतर किराना समानाचे भाव विचारून यादी तयार करा.)

मानवी हक्काच्या कल्पना:- गत 300 वर्षात लोक शाही प्रमाणे ज्ञानवी हक्क ही कल्पना पुर्ण जगात चर्चेचा विषय झाला आहे. पुर्वी मानवाना जात, मत, कूल देश यांच्याशी संबंध न ठेवता स्त्री पुरूष भेदभाव न ठेवता ते कायद्याचा गौरव करतात का दोषी यांच्याशी संबंध न ठेवता प्राथमीक हक्क सर्वांना दिले आहेत. गरीबी विषयात हे 2 हक्क खुपच महत्वाचे आहेत.

स्वाभिमाणी जिवण जगण्याचा हक्क, स्वेच्छा स्वतंत्र्य हक्क जिवण जगण्याचा हक्क म्हणजे मानव जिवनास भंग होइल असे जगण्याचा हक्क, स्वच्छ, स्वतंत्र्य हक्क म्हणजे आपल्याला आवडलेले (इतरांच्या स्वेच्छांना भंग होईल असे न राहता) कोणतीही भिती न ठेवता बोलणे व स्वेच्छेणे मोकळे पनाणे जिवण जगणे.

13 वर्षाच्या आप्पु त्याच्या आई सोबत राहत असतो तो पुण्यक्षेत्र ज्या ठिकाणी पुष्कळ भक्त येतात जातात अशा ठिकाणी राहतो. आप्पु हा

चित्र 18.1 : दुष्काळाचे सावट

मंदिराच्या बाहेर भक्ताच्या पायावर पडून खेळत असतो त्याला काही जण ऊरलेले प्रसाद वगैरे खाण्यास देतात. कांही वेळेस तो लोकांचे सामाण डोक्यावर घेऊन नेऊन देत जातो त्या बदल्यात त्यास ते लोक कांही पैसे देतात. त्याची आई दुसऱ्यांच्या घरी कामाला जात असते. ती दररोज 12 घंटे, व महीण्यातुन 30 दिवस काम करत असते. त्या घरी मोठा घर मालकच नाहीतर, लहाण लहाण मुले पण हे कर ते कर असे काम सांगत असतात. सर्वांचे जेवण झाल्यास ऊरलेले जेवण तिला देतात. घर मालका समोर ती बसत नसत व मालकासी बोलते वेळेस भित भित बोलत असे. लहाण लहाण चुका झाल्यास तिला अपमाण सहण करावा लागत असे तिला डोळ्यात दुख अश्रु तर येतच पण राग आला तरी तो दाबुण टाकावा लागत असे नाहीतर कामावरून काढून टाकतात.

वरील ऊदाहरणावरून आप्पु व त्याची आई स्वाभिमाणी जिवण जगत आहेत का

- या व्दारे त्यांना आत्मगौरवाचे जीवण मिळते का ?
- त्यांना म्हणजे आप्पु किंवा त्याच्या आईस हवे ते करण्याच्या स्वेच्छा आहे का ?
- आप्पु व त्याची आई या प्रकारचे जीवण जगण्या साठी कोण कारणी भुत आहेत ?
- आत्मगौरव स्वेच्छा संबंधीत जिवण आप्पु व त्याची आई यांना जगण्याची संधी प्राप्त करुण देण्याची कुन्हाची जिम्मेदारी आहे ?

मागील पाठात आपण दारीद्र्य गरीबी विषयी काही अंश आपण पाहीलेत. गरीबी म्हणजे भुकमारी एवढेच नाही. जिवण जगण्या साठी जमीण, शिक्षण न मिळणे, कायद्याचे कामे न मिळणे, जिवणातील मुख्य अरोग्य सेवा, विध्या, आहार या वस्तु नसतात आपल्या समस्या सांगण्याची संधी पण प्राप्त होत नाही, सरकारी कार्यक्रम व योजनेणा प्रभावीत न करणे, प्रज्या गरीबी मधुण कसे मुक्त होते ? गरीबी पासुण मुक्त होण्या साठी पाहीजे तो भौतीक परिसर या सोइचा ते कसा वापर करुण घेतील ?

त्याच्या कडूण सरकारणे कांही पर्यतण केले तरच हे साध्य होते. सरकार मध्ये असनारे गरीब लोकांच्या कल्याना साठी निधी वाटप/मंजुर करणे म्हणजे त्यांना ऊचलल्या सारखे होते.

वस्तुंची सुविधा त्यांना करुण देणे म्हणजे सरकारवर भार पडतो असे ते म्हणतात तर हा प्रजेच्या प्राथमीक हक्क हा विषय आठवण करुण दिला तर तेव्हा ते हक्क मिळतील ही जवाबदारी सरकारवर पडते एवढेत नाही तर यावर खर्च करण्यात येणाऱ्या वस्तु व्यर्थ जातात न जाऊ देणे तसेच भारत देशाच्या भविष्या साठी अवश्यक त्या निधी मंजुर करणे अवश्यक असते.

त्या करीता सर्व जनतेना अर्थीक, व कल्यान कारी कायदे बणवणे महत्वाचे असते.

1945 मध्ये ँक्यराज समीतीचे गठण झाले त्या वेळी स्वेच्छ, अर्थीक विकासा संबंधी ची हक्क सर्व मानवना प्राथमीक हक्क असे समजल्या जातात बरेच देश स्वेच्छा संबंधीत हमी अश्वासण देण्यास तयार आहेत पण अर्थीक कल्याणकारी, काम, न्याय, विध्या, आरोग्य सेवा, वसती आहार ही आश्वासणे देण्यासाठी तयार नाहीत.

1993 मध्ये 2 प्रकारच्या हक्क मुख्य म्हणुण पुर्ण देशांणी माण्य केले.

जनतेना आहार, विद्या, वैद्य सेवा कामगार हक्क आहे असे म्हणंटलोत तर त्याच अर्थ काय ? त्याच अर्थ देशात राहणाऱ्या पुर्ण जनतेना योजना पोहचवीणे ही जिम्मेदारी सरकारची असते. सर्व नागरीकांना हे सरकार कायद्या नुसार पोहचवावे. जर त्या नागरीकांना मिळत नाहीत तर त्या वेळेस कोर्टात पाऊण पोहचण्याची संधी प्राप्त करू शकतो.

आप्पु सारखे लोक आहारा साठी इतरांची दया दक्षणाची आवश्यकता न ठेवता प्राथमीक हक्क म्हणुण पाहु शकतात, आहार, विध्या, वसती, वैद्य हे त्यांचा प्राथमिक हक्क आहे त्यांना समजते.

या कल्पना प्रमाणे सरकारणे कायदा बनवला तरच ते शक्य होऊ शकते. गत कांही वर्षांपासुण भारत सरकार या बाबतीत आनेक कायदे बनवले, यात समाचार हक्क, कामगार योजना, पाठशाळा विध्या संबंधीत, सर्वांना आहार धाण्या देण्याचा कायदा बणवण्याचा प्रयत्न चालू आहे. त्याविषयी कांही कायद्याची सविस्तर माहीती पाहु या.

भ्रष्टाचार निर्मुलन माहितीची आवश्यकता:

सरकारी व्यवस्था ही खुप मोठी आहे व गुंतूवल्या सारखी आहे, योजना वगैरे योग्य प्रकारे चालत आहेत का हे पहावे फार अवगडीचे आहे. गरीबांच्या हिता साठी, गरिबी मुक्ती साठी तयार केलेले कार्यक्रम साधारण पणे त्यांच्या पर्यंत पोहचत नाहीत. धन गैरमार्गणे जाते. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे लूचपत चालणे होय, कार्यक्रमा बद्धल, आमल होण्याच्या पद्धती बद्धल योग्य तो समाचार न मिळणे या कारणा मुळेच भ्रष्टाचार (corruption) हे जोर धरत आहे. ऊदाहरणात:- गरीबांना घर बांधुण देण्याची योजना आहे असे समजु या, यास पंचायत किंवा नगरपालीका संस्था आमल करतात खरे तर घरे बांधले किंवा नाही हे पाहण्याची संधी गरीबांना येत नाही. जर घर बांधल्या गेले तर योग्य ती

नाण्यता त्यात आहे कि नाही हे समजणे मुश्कीलच असते. गरीब लोकांच्या जीवण पद्धतीत प्रगती विकास घडवुण आनण्या साठी आनेक कार्यक्रम करीत असल्याचे सरकार सांगत असते पण खरी परिस्थिती तशी राहत नाही.

या संस्था पैसे कसे खर्च करतात ते माहीत करण्याचा अधिकार जणतेस नाही ग्राम पंचायत, नगरपालीका ध्वारे गुत्तेदारांची नियुक्ती पद्धत व वापरलेले सिमेंट, इटाची नाण्यता, किती दिवस मजुरदारांचे काम चालले. या सारखी माहीती माहीत करणे फारच आवघड असते. हा समाचार लोकांना कळला जात नाही पण लोकशाहीत लोकांच्या कल्याणा साठीच लोकांचाच पैसा उपयोगात आनला जातो. हे पैसेंचा वापर कसा होत आहे हे समजुण घेण्याचा अधिकार त्यांना आहे. त्या अगोदर शासन सभेत निवडूण आलेले प्रजाप्रतिनिधीच फक्त या समाचाराणी विचारूण भ्रष्टाचारावर नियंत्रण आनत असत.

- एक रोड किंवा घर बांधण्याचा समाचार गुत्तेदार कशा प्रकारे बाळगत असतो ?
- या समाचाराची चौकसी/तपासणी केल्या मुळे हिशोब व जिम्मेदारीत प्रगती होऊ शकते का ?

राजस्थाण मध्ये कांही शेतकरी मजुरदार यांनी एक संघठणा तयार केली ती “मजदुर किसान शक्ति संघठण” (MKSS) व ते समाचार देण्याची मागणी करू लागले सरकार तर्फे लोकांना समाचार मिळण्या साठी कशाही प्रकारचा कायदे शिर हक्क नाही प्रथम कांही अधिकारी गणाच्या मदतीणे या पत्रांना जमा करूण जाहीर सभा मध्ये प्रजेच्या समोर ठेवत असत. कांही काळा नंतर असा समाचार देण्याचे अधिकारी नाकारू लागले. त्याचा परिनाम 3 वर्षापर्यंत प्रदर्शन, फेऱ्या, आंदोलण चालू झाले. अशा प्रकारचे समाचार आमच्या कल्याणा साठी त्या करीता ते बर्हीगत

करावे असे लोक म्हणु लागले, त्यांचे म्हणणे असे आहे.

- मानवाचा विकास/प्रगती लोकशाही मध्ये महत्वाचे आहे. आधिकारीक पत्राच्या रूपात अवश्यक तेवढा समाचार असला तरच प्रजा ही सरकारी पालनचा भाग असु शकते. न्यायीक प्रगती ते पाहु शकतात.
- समाचार हा प्रजेस ऊपलब्ध होत असल्यास सरकारच्या काम करण्याच्या पद्धतीत आनखी ज्यास्त जबाबदारी पना वाढतो. त्या मुळे त्यांच्या कामकाजाचे निरक्षण करणे व त्यातुण भ्रष्टाचार मुक्त करण्यासाठी उपयोगी पडते. गरीबां साठी असे समाचार महत्वाचे असते.
- समाचारास बर्हीगत करायचे असल्यास निवडूण आलेले प्रजाप्रतिनिधी, अधिकारी त्यांच्या मर्जी प्रमाणे घेतल्या जानाऱ्या निर्णयावर नियंत्रण आनता येते.

कित्येक वर्षांच्या आंदोलना नंतर अधिकारीक समाचारास निश्चीत पणे बर्हीगत करण्याचा 1995 मध्ये राजस्थाण मध्ये कायदा बनवण्यात आला. व त्या नंतरच्या काळात पुष्कळ राष्ट्रा मध्ये असे कायदे बनवण्यात आले. ज्यातिय स्थायीवर संसदेत 2005 मध्ये समाचार हक्क कायदा RTI-2005 काढण्यात आला. सध्या या समाचार हक्क कायद्यास राज्य घठना खाली 2 प्राथमिक हक्का खाली भावप्रकट करण्याची स्वेच्छा जिवनाकरीता हक्का खाली ओळखल्या जाते.

प्रजा विचारणा:- “जनसुनवॉय” (म्हणजे प्रजा विचारणा) नावाणे MKSS सभा आयोजीत करते. गरीब लोग बऱ्याच प्रमाणात त्यांना सरकारी पत्र सुद्धा वाचता येत नाही हे खरे आहे. गावात असनाच्या प्रत्येक व्यक्तिस पत्रात काय आहे ते माहीत करण्याची ऊत्सुकता असते.

त्या करीता ते वाचरण करुण समजुण सांगणे, हात पंप तयार करण्या साठी कामाचे पैसे मिळाले त्याची ही यादी आहे. व या यादीत नावे असणारे गावात आहेत का नाही ते लोक सांगत असतात किंवा मास्टर मध्ये (यादित) असनाऱ्यांणा पैसे मिळाले का नाही ते सांगतात. या द्वारे काही भ्रष्टाचार झाला असला तर तो ऊघडकिस येतो. अशा प्रकारच्या सभा ध्वारे प्रजेची कार्यचरण करण्याचे ठरल्या जाते. पत्रात असनारे समाचार सांगण्या साठी आधिकारी पण संधी देत. अशा सभा समावेशात जिल्हा पालण अधिकारी, पंचायत अधिकारी पण भाग घेत असत. भ्रष्टाचार सापडल्यास संबधीत व्यक्तिवर केस केल्या जात असे.

चित्र. 18.2:MKSS सभा व महीला

समाचार हक्क कायद्यातील अंश/मुद्दे:-

समाचार हक्क कायद्यातील कांही अंश माहीत करुण ते प्रजेच्या हिता साठी कसे ऊपयोगी पडते ते पाहु या. कायद्या प्रमाणे कोणताही व्यक्ति असला तरी सरकारी हुकूम, निवेदिका (अहवाल), सलाह, लॉग पुस्तक, नियम, हाजरी तक्ता, पत्रे, मिळवु शकतोत.

हा समाचार हवा असनारा व्यक्ती त्या

कागद पत्राच्या काफी (नकल) काढण्यासाठी (झेराक्स) खर्च भरावा लागतो. जर व्यक्ती दारीद्र्य रेषाच्या खाली असेल तर त्यास पैसे भरण्याची अवश्यकता पडत नाही.

हक्क व विकास

शिक्षणाचा अधिकार (RTE)नुसार वय वर्ष 6 ते 14 वयोगटातील मुलांना मोफत शिक्षण मिळाते त्या साठी त्यांना शाळा इमारत उपलब्ध करून दिली जाते त्या शाळेत शैक्षणिक पात्रता असलेले शिक्षकाची नियुक्ती केली जाते,विद्यार्थी मध्ये सर्वांगीण विकास व मुल्ये रुजविली जातात.विद्यार्थ्यांना त्याच्या मात्रभाषेत शिक्षण मिळते. विद्यार्थी बरोबर शिक्षकाचे नाते हे मैत्रीचे असले पाहीजे त्यांच्यावर कोलतेही दडपण किंवा शिक्षा करू नये शाळेत शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध केले पाहीजे विद्यार्थ्यांना शिक्षाकरणे,शारिरीक दुखापत करणे,भिती घालणे हे सर्व कायद्याने अपराध मानला जाते.

कायद्या प्रमाणे प्रत्येक सरकारी कार्यालयात प्रजा विचारणाच्या प्रश्नोत्तर साठी एक अधिकारी आसावा. त्याला/तिला समाचार अधिकारी असे म्हणतात या समाचार अधिकाऱ्याच्या वर आनखी एक अधिकारी असतो. समाचार अधिकारी योग्य ते कार्य करत आहे का नाही ते पाहण्याचे काम वरचा अधिकारी करत असतो.

त्याच प्रमाणे राष्ट्र व केन्द्र पातळीवर स्वतंत्र समाचार कमीशन आसावे.

विचारलेला समाचार किती वेळच्या आत द्यावा याचा ऊल्लेख कायद्यात केला आहे. त्या मुळे समाचार व देता टाळण्याचा पर्यटण करण्याची शक्यता सरकार कडे नसते. जर वेळेच्या आत जर समाचार दिला नाही तर समाचार विचारणारा व्यक्ति राष्ट्र किंवा केन्द्र पातळीवरील समाचार कमीशन कडे केस नमोद करू शकतो.

- गत वर्षी तुमच्या शिक्षकांना शिक्षण कार्यालय/शाखा पासुण आलेले आदेशाची निवेदिका/सलाह या प्रमाणे त्याची यादी तयार करा. व विध्याशाखेस पाठवण्या साठी पाठशाळा कशा प्रकारच रिकार्ड ठेवत आहे ? दुपारच्या जेवनाचे (Midday Meals) रिकार्ड कसे ठेवल्या जात आहे ?

RIGHT TO INFORMATION ACT - 2005				
S.N	INFORMATION OFFICER	NAME	DESIGNATION	PHONE NO
1	Public Information Officer	Sr. M. N. ...	Head Master	9580458271
2	Public Information Officer	Sr. P. D. ...	School First Asst	7704518704
3	Field Appellate Authority	Sr. T. ...	D.E.O. YSR ...	9346769971

चित्र 18.3 : माहितीचा अधिकार कायदा-2005

- राष्ट्र समाचार कमीशन च्या संदर्भात “स्वतंत्र” हे शब्द का महत्वाचा आहे ?
- आरोग्य शाखेत समाचार विचारण्यासाठी, प्रश्न तयार करा (आवश्यक असल्यास हा पाठ वाचरण करा.)

समाचार हक्क कायदा प्रमाणे कोणी काही न विचारले तरी प्रत्येक सरकारी कार्यालय हे त्यांच्या तर्फे कांही समाचार बर्हीगत करावा. व हा समाचार त्या कार्यालयाच्या नोटीस बोर्ड वर ठेवावा.

तुम्हास इंटरनेट ची सुविधा असल्यास सरकारी शाखाच्या वेबसाईड मध्ये पण समाचार हक्क संबधीत समाचार असतो या सरकारी शाखेत स्वता जाऊण किंवा वेबसाईड मध्ये जाऊण समाचार पाहु शकतो.

जीवनाचा स्तर उंचावण्या साठी हक्क:

मागील पाठात आपण कामाचा हक्क, आहार हक्क विषयी अभ्यास केला व ते प्राप्त करण्या साठी, प्रजेची आंदोलणे झाली, हक्काच्या दृष्टीकोनातुण आवाज ऊठवनारा प्रजा गौरवाणे जीवन जगण्या साठी हे हक्क ऊपयोगी पडतात असे म्हणतात.

प्रजेची जिवणाच्या पातळीचा विकासा साठी कामाची संधी प्राप्त करूण देणे, योग्य भावात आहार धाण्य पुरवठा करणे असे कार्य सरकार करणे, गरीबा साठी फक्त अश्वासणे देऊ नाही तर पुर्ण समाजाचे आरोग्य व कल्यांनात प्रगती होते. तर निवडूण आलेले प्रज्याप्रतिनिधीच नाहीतर नियमित पणे निरक्षण करण्यात (मागील पाठात कामाचा हक्क योजना प्रमाणे) प्रज्या ऊत्साहाणे पात्र निभवण्याचे कार्य करावे.

मोफत शिक्षण हक्क

(RTE) कायदा:

स्वतंत्र्याचे आंदोलण व ते पुढे घेऊन जानारे गोखले या विषयी तुम्ही अभ्यास केला. देशातील सर्व मुलांना मोफत व निरंतर विध्या द्यावी असी मागणी ब्रिटीशा समोर 1911 मध्ये गोखलेणी केली. पण खेदाची गोष्ट म्हणजे स्वतंत्र आल्या नंतर सुद्धा असा कायदा काढला नाही. शेवटी 2002 मध्ये विध्यास प्राथमीक हक्क म्हणुण पार्लमेट मध्ये प्रस्ताव पास केला. विध्यास प्राथमिक हक्क केल्या गेला. 86 व कलमेत बदल 2002 मध्ये करण्यात आला. 86 कलमेतील बदलाव असे सांगते “सरकार करणाऱ्या

कायद्या ध्वारे 6 से 14 वयोगटाच्या सर्व मुला/मुलींना ऊचीत/मोफत व क्रम व चुकता विध्या सरकार द्यावी” मोफत नियमीत विद्येस मुलांचा हक्क, कायदा - 2009 अशा कायद्यास 2009 मध्ये आमल करण्यात आले.

6 से 14 वर्षांच्या आतील सर्व मुला/मुलींना मोफत विध्या हक्क आहे म्हणुण विध्या हक्क कायदा माहीत करत असतो. मुले असनाच्या प्रांतात शाळा स्थापण करणे, व योग्य त्या पात्र शिक्षकाची नेमणुक

मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा - 2009

6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुला मुलींना मोफत व नियमीत प्राथमीक शिक्षण देण्या साठी तयार केलेला हा कायदा एप्रिल - 1, 2010 पासुन आमलात आला.

कायद्यातील मुख्य तरतुदी:

- सर्व मुलांना शाळेची सोय करणे.
- शाळेस आवश्यक त्या वस्तुंची पुरवठा करणे.
- सर्व मुलांना त्यांच्या वयाप्रमाणे योग्य त्या वर्गात बसवावे.
- वयानुसार योग्य त्या वर्गात बसवल्यास त्यास प्रत्येक शिक्षण द्यावे.
- अपंग मुलांना इतर मुला प्रमाणे विद्या मिळण्यासाठी योग्य ति सोय करावी.
- शाळेत प्रवेश देण्या साठी कोणतीही परिक्षा घेतल्या जात नाही व पैसे पण घेतल्या जाऊ नये.
- शाळेतील मुलांचे नाव काढूण टाकणे किंवा त्याच वर्गात बसवणे असे करता येत नाही.
- मुलांना शारिरीक, मानसीक त्रास देता येत नाही.
- जन्म तारीख पत्र इतर पत्र नाहीत अशा कारणास्तव मुलांना प्रवेश देणे नाकारता येत नाही.
- योग्य पात्र शिक्षकांचीच नेमणुक करावी.
- मुलांच्या ऊदेशप्राप्तीनुसार शिक्षण व मुल्यमापण आसावे.
- प्राथमिक विध्या पुर्ण होई पर्यंत कोणतीही बार्ड परिक्षा घेता येत नाही.
- 14 वर्षे पुर्ण होई पर्यंत, प्राथमिक विध्या पुर्ण होई पर्यंत शाळेत राहता येते.
- मागासवर्गीय, प्रतिकूल परिस्थितीत जगणाऱ्या गटातील मुलांना कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न ठेवता विध्या द्यावी.
- घटणेच्या कलमे मध्ये मनोद केलेल्या नियमा प्रमाणे, मुलांना भिती, आंदोलण, न ठेवता त्यांचा सर्वांगीण विकास होईल असा पाठचक्र म तयार

करणे, आवश्यक त्या सोयी ऊपलब्ध करूण देणे हे कार्य सरकार करावे.

विद्या द्वारे मुलांचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणुण मुलांना शिक्षण केन्द्रात कृत्या ध्वारे, संशोधन नवीण पद्धतीणे चालावे असे कायद्यात ऊल्लेख केला आहे.

मुले मातृभाषेत शिक्षण घ्यावे, ते भिती, आंदोलन न ठेवता मोकळ्या आनंदाने उत्साहाने शिक्षण घ्यावे असे कायदा म्हणतो.

आजुबाजुस शाळेची सोय नसली तरी, शाळेत योग्य ते शिक्षक नसले तरी, अध्यायण-अध्यापण सामुग्री नसली तरी, मुलांना भिती दाखवणे, अशा विषयात मुले किंवा नागरीक आधिकाऱ्यास तक्रार करू शकतात.

- तुमच्या शाळेत वरील सर्व सोयी आहेत का ?
- आवश्यक असल्यास तुमच्या शाळेची काम करण्याच्या पद्धतीवर कोणाकडे तक्रार करावी ते माहीत करून घ्या ?

महत्वाची शब्द

1. मानवी हक्क	2. समाचार हक्क	3. शिक्षण हक्क कायदा
4. भ्रष्टाचार	5. स्वातंत्र्य	6. माहितीचा अधिकार

तुमच्या अभ्यासाची पृथरावृत्ती करा

1. योग्य त्या शब्दाचा वापर करून रिकाम्या जागा भरा.
 - समाचार हक्का मुळे _____ कार्यालयातुणे _____ व्यक्तचे पत्र विचारू शकतोत. (दवाखाना, सरकारी, पोलीस, वकील, प्रज्या, अधिकारी)
 - कार्यालये काही प्रकारचे समाचार बर्हीगत करतात समाचार हक्क कायदा (मोफत, नियमीत, ऐच्छीकता)
2. चुकीच्या वाक्यांना बरोबर करा.
 - अ) सरकारी कल्याण कारी कार्यक्रमांची देखरेख करणे.
 - आ) योजनेची आमलबजावणी केवळ निवडूण आलेले प्रजाप्रतिनिधीच देखरेख करण्याचे प्रजाणे पहावे.
 - इ) समाचार अधिकार त्याच्या इच्छे प्रमाणे कितीही वेळ समाचार बर्हीगत करण्या साठी घेत आहे का ते पाहाणे.
 - ई) विविध प्रकारचे पत्र पाहण्यातुन भ्रष्टाचार चालत आहे किंवा नाही हे माहीत होते.
3. “भ्रष्टाचार निर्मुलनासाठी समाचार आवश्यक” शिर्षक खालील चरण वाचुन प्रश्नाचे उत्तरे द्या.
 - अ) तुमच्या प्रांतात एका सरकारी कार्यक्रम आमलबजावणी चे निरक्षण करून त्यावर माहीती लिहा.
4. समाचार हक्क कायद्याद्वारे आलेला विजय वार्ता पत्रीकेतुण घेऊण तुमच्या वर्गात चर्चा करा.
5. शिक्षण हक्क कायदा मुलांना वरदान याचे वर्णन करा.
6. माहितीच्या अधिकाराच्या कायद्यान्वये तुम्ही तुमच्या मुख्याध्यापकांना कोणती माहिती विचारू शकता ?
7. माहिती अधिकाराच्या कायद्याच्या सहाय्याने भ्रष्टाचारावर अंकुश लावता येतो, असे तुम्ही कसे म्हणु शकता ?

सातव्या वर्गात तुम्ही वाचविलेल्या भक्ती अंदोलना विषयी कांही मुख्य घटकाना आठवण करूण घ्या. हिंदू आणि मुसलमानातील सनातन तत्वांचा विरोध करीत भक्तीमार्ग संतानी इश्वर हा एक आहे. मानव सर्व समान आहेत. ही भावना 18, 19 व्या शतकात अधिक शक्तीशाली झाली.

ख्रिस्ती प्रचारक आणि धर्म प्रचारक

युरोपियन कंपनी सोबत आनेक ख्रिश्चण धर्म प्रचारक भारत देशात ख्रिश्चण धर्माचा प्रचार करण्यासाठी भारतात आले. त्या काळातील धर्म आचरण आणि आंधविश्वाचा त्यांणी तित्त विरुद्ध केला. त्यांनी लोकांना ख्रिश्ची धर्म सिवीकारण्या साठी प्रवृत्त केले. त्याच वेळी त्यांणी अनेक शैक्षणिक संस्था आणि रुग्णालये स्थापीत केली. गौर गरीबांची सेवा करण्याच्या उदेशाने त्यांणी सेवा भावी संस्था खोलल्या यांमुळे लोकांचे विचार बदलविण्या साठी म्हत्वांच्या घटना ठरल्या.

यांचा परिणाम असा झाला की लवकरच ख्रिस्ती धर्म प्रचारक एकीकडे तर हिंदू आणि मुसलमान धर्म प्रमुख एकिकडे असा वाद सुरू झाला. जो तो आप आपल्या धर्माची पाठ राखण करित होता. या चर्चा मुळे लोकांना पुठच्या मानसाचे विचारक नसुण आप-आपल्या धर्माच्या मौलीक सुत्रांना मागे वळुण पाहण्यास भाग पाडले. आनेक युरोपीयन धर्म प्रचारकांणी भारत देशातील प्राचीण साहित्याचा

अभ्यास करूण त्या साहित्याचे आनुवाद करूण पुस्तक काढली. (पौरवात्य देशाची पुस्तके वाचवीली म्हणुण

विलीयम जेम्स

मॅक्स मुलर

त्यांणा पौरवात्य आसे म्हणतात.) प्रस्तुत हे सर्व पुस्तके सर्वांना वाचवीण्या साठी उपलब्ध आहेत.

पुरातन संस्कृत, तमीळ, तेलगू, परसीयन, आरबीक पुस्तके युरोपीयन भाषेत आनुवाद झाला यामुळे प्राचीण भारतीय संस्कृती प्रथा-परंपरा याची पाश्चात्य देशाला ओळख झाली.

युरोपीयन लोकांणी भारत देशात छापखाने(प्रीटींग प्रेस) यंत्राची सुरूवात केली. या मुळे कितीतरी वर्तमान पत्रे आणि इतर पत्रीका ची सुरूवात झाली. आनेक भारतीय भाषेत पुस्तके छापण्यात आली. त्यामुळे पुस्तकांची किमत कमी झाली. सर्व पुस्तकांची उपलब्धी ज्यास्त आसल्यामुळे सर्व साधारण माणसापर्यंत पोहचु लागली. हे वर्तमान पत्रे लोकांमध्ये चर्चा, वाद विवादासाठी उपयोगात आले. पत्रीका आणि वर्तमाण पत्रे व पुस्तके अधिक सख्येंत ते लोकांमध्ये उपलब्ध झाले.

ब्रम्हो समाज आणि बंगालमधील धार्मिक आंदोलन

राजा राम मोहन राय यांचा जन्म 1772 मध्ये बंगाल इथे झाला. तो संस्कृत, परसीयन, इंग्रजी भाषेत प्राविण्य पुर्ण होता. त्यांना अरबीक, काँटीन, ग्रीक, भाषांचे सुद्धा ज्ञान होते.

राजा राम मोहन राय

त्यांणी हिंदू, इस्लाम, ख्रिस्त, सुफी सारख्या अनेक धर्म सिद्धांताचा अभ्यास केला होता. अनेक पुस्तकांचा अभ्यास केल्या मुळे त्यांना इश्वर हा एक आहे. असा विश्वास त्यांना झाला होता. मुर्ती पुजा, बळी देणे खरे नव्हे म्हणून त्यांना वाटले. सर्व धर्मांचा विश्वास एकच आहे. इतर धर्मांवर टिका करणे बरोबर नाही. म्हणून त्यांचे म्हणणे होते. धर्म हा हेतुबद्द आणि लोकांच्या कल्याणासाठी असेल तर स्विकारण्यास कांही हरकत नाही म्हणून त्यांनी समजले. धर्म मार्तंडांचे म्हणणे न मानता मुळ धर्म पुस्तके वाचण्याचा सला दिला. छपाई तंत्रातील नव्या सांकेतिक विज्ञाना चा उपयोग करून अधिक सख्खेने लोकां पर्यंत त्यांच्या भावना पत्रिके द्वारे पुस्तका द्वारे पोहच विण्याचे काम केले.

राम मोहन राय यांणी 1828 मध्ये ब्रम्हो समाजाची स्थापना केली. इश्वर हा सर्वांचा एक आहे. या सिद्धांता वर अधारीत एकाच वैश्वीक धर्माची स्थापना केली. 1833 मध्ये राम मोहन राय यांचा मुर्तीव झाला. त्यानंतर त्यांच्या चळवळीला देवेंद्रनाथ टागोर, केशव चंद्रशेन आशा सारख्या मानासांनी चळवळीचा कारभार सांभाळला. यांनी सर्व देशभर फिरत, भाषणे देत असल्या भावनांचा प्रचार केला.

केशवसेन यांणी महाराष्ट्रात फिरत भाषणे देत 1867 मध्ये मुंबई इथे प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. ब्रम्हो समाजाच्या तत्वा नुसार एम.जी. रानडे आणि आर.जी. भांडरकर या दोघांणी वर्तमान पत्राची सुरुवात केली. दक्षीण कंदकुरी विरेश लिंगम भारत देशात कंदकुरी विरेश लिंगम वर केशव सेन यांचा प्रभाव पुष्कळ होता. आसे आसतानाही ब्रम्हो समाजा मध्ये त्यांच्या

मतभेदामुळे लहान लहान संस्था मध्ये त्यांचे रूपांतर झाले. नंतर ते सतत कांही ना कांही विषयावर त्यांचा संघर्ष होत आसयचा.

केशवसेन आखेरेस काळी माताची भक्ती करणारा परमहंसा यांचा शिष बनला.

रामकृष्ण परमहंस

स्वामी विवेकानंद सुद्धा रामकृष्ण परमहंसाचा विशेष होय. त्यांणी दोन उदेशाने रामकृष्ण मठाची स्थापना केली. पैकी पहीला उद्देश हिंदु धर्माची पुनर रचना करणे आणि देश निर्मोनासाठी समाजीक संघटनाची पुनर बाधंणी करणे.

हिंदु धर्म इतर धर्मा पेक्षा श्रेष्ठ आहे आसे विवेकानंद समजत होते. त्यांणी उपनिषदाच्या शिकवणकीस प्राधानें दिल्या ही उपनिषधे लाखोंच्या संख्येने छापण्यात आली. याच वेळी हिंदु धर्मातील कुप्रथा, वाईट

स्वामी विवेकानंद

परंपरांना फाटा देऊन त्यातील चांगल्या गोष्टी जगा समोर मांडल्या. महिला प्रती आधाराची भावना कार्य कुशलता, सांकेतिक ज्ञान आवलंबवि आसे ते म्हणतात.रूग्णालय, शाळा, अनाथ आश्रम सारख्यांची स्थापणा करावी. तुफानग्रस्त, दुष्काळ आसे कष्टामधी असलेल्यांना सहाये कार्य कर्म राबवावे म्हणून त्यांनी रूपरेखा मांडली.

- राम मोहन राय आणी स्वामी विवेकानंद यांच्यातील तुलना करुण समानता आणी फरक कोणता ?
- युरोपीयन संस्कृती आणी ख्रिस्ती धर्मा विषयी लोक पहिल्यांदा कसे प्रभावीत झाले ?
- या नविन भावनेच्या व्याप्ती साठी छापखाने कसे उपयोगी पडले ?

पंजाब मध्ये आर्य समाज

स्वामी दयानंद सरस्वती (1824-1883) या काळा मधे एक सामाजीक सुधारक होते. त्यांनी रूढी परंपरा अनुसरून चालत आसलेल्या हिंदु धर्मोचा तिरसकार करुण सण्याशी होऊन देश भर भ्रमण केले.

स्वामी दयानंद सरस्वती

त्यांनी वेदांच्या अभ्यास केला. खरा धर्म वेदात आहे म्हणून विश्वास व्यक्त केला. त्या नंतर हिंदु धर्मात येऊन बसलेल्या देवी देव मंदीरातील मुर्ती पुजा आणी ब्राम्हीण पुजाच्यांना जातीभेद या सार्वार्चा त्यांनी तिरसकार केला सर्व साधारण पुजा पद्धतीने वेद मंत्राच्या सहायामी पुजाकरावी इश्वर हा एक आहे. सर्व जण एकाच देवाची पुजा करावी म्हणून

त्यांनी प्रचार केला. उरलेल्या सर्व धर्मांना त्यांनी चुकीचा धर्म समजून इतर धर्मात धर्मांतर केलेल्या हिंदूंना वेदाच्या अधारे आसलेल्या हिंदू धर्मात परत यावे म्हणून प्रयत्न केले. या भावनेच्या प्रचार करीत त्यांनी 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापणा केली. 'सत्यार्थ प्रकाश' या पुस्तकाची रचना केली. हे पुस्तक आधीक संखेत मुद्रण झाले. पुष्कळ विध्यावंत लोकांनी या पुस्तकाचा अभ्यास केला.

1883 मध्ये त्यांचे निधन झाले. त्यानंतर त्यांचे आनुयायी पंजाबमध्ये दयानंद आंग्लो वेदीक (डी.ए.वी.) नावाची शाळा काठली. मुलांना आधुणीक विषय शिकवीत शिकवीत धर्म आणी संस्कृतीचे ज्ञान देणे या शाळेचे मुख्य उद्देश होता. कांही वर्षा नंतर आर्य समाजा मध्ये वाद विवाद सुरू झाला. एकाचे विचार एकाला पटत नव्हते. आधुणीक विषया सोबत धर्माच्या वर्चस्वचा विरुध करावा म्हणून कांही जनांचे म्हणणे होते. यांनी हारीद्वार येथे गुरूकुल कांग्री विद्यापीठाची स्थापणा केली.

- डि.ए.वी. शाळा, गुरूकुल आश्रम, सरकारी शाळा यामध्ये एकाच शाळेला निवडायचे असेल तर तुम्ही कोणती शाळा निवडता ? कारणे सांगा ?

मुसलमानामध्ये शैक्षणिक सुधारणा

सुधारणावादी हिंदूना यांना कठर पंती हिंदूसी जसा मुकाबला करावा लागला तसीच परिस्थीती मुसलमान धर्मीयांना पण आली. 1857 चे बंड चिरडल्या मुळे मुसलमान आणी हिंदू मध्ये मोठी दरी निर्मीत झाली. इस्लामीक सुत्रांच्या विरुद्ध आसल्यामुळे हिंदू आणि मुसलमानानी इंग्रजी शिक्षणांचा विरोध केला.

असे असतानाही सर सयद अहमद खान सारखे अनेक मुसलमान, मुसलमान आणी ब्रिटीश लोकांमध्ये शत्रूत्वचा आंत व्हावा म्हणून म्हणत होते. प्रगती साधण्या साठी मुसलमानानी सरकारामध्ये शामिल होऊन सरकारी नौकरीचा मोठा वाटा मिळावा म्हणून समजत होते.

आधुणीक शिक्षणा द्वारे मात्र हे साध्य होऊ शकत होते. मुसलमानानी आधुणीक शिक्षण घ्यावे

म्हणून सर सयद (1817-1898) यानी कृषी केली.

एका पत्रीका द्वारे त्यांने आपल्या भावनांचा प्रचार केला. मुसलमाना मध्ये सामाजीक सुधारणेसाठी आधुणीक शिक्षणाची गरज

सर सयद अहमद खान

म्हणून सर सयद यांणी आलीगड आंदोलन सुरू केली. महिलांनी शिक्षण

घ्यावे. आणी पडदा पद्धती नष्ट करावी म्हणून त्यांणी समजाविले. त्यांणा आधुणीक तत्व ज्ञान, विज्ञान आणी धर्म या मधील दरी मिटवायची होती.

1864 मध्ये सर सयद याणी एका विज्ञान शास्त्र संघटनाची स्थापणा केली. अनेक विज्ञान शास्त्रातील लिखानांना उर्दू भाषेत आनुवाद केला आणी त्यांचा प्रसार केला. 1875 मध्ये आलीगड येथे मोहमदन आंग्लो ओरीयंटल (एम.ए.ओ.) विद्यालयाची स्थापणा केली. त्यांणी केलेल्या कार्या मध्ये हे प्रमुख कार्य आहे. हे इस्लामीक वातावरणामध्ये इंग्रजी विज्ञान शास्त्राला सिकविण्यासाठी उपयोगी पडले. काळांतरणी हे भारतीय मुसलमानांना आंतेत श्रेष्ठ अशी शैक्षणिक संस्था झाली. त्यानंतर ती आलीगड मुस्लिम विद्यापीठ म्हणून ओळखु लागली.

- आपल्या सुधारणीच्या भावनांना समर्थन करण्यासाठी सुधारकर्ते आप आपल्या धर्म ग्रथांना नविन दृष्टी कोणातुण पाहाण्यांचा प्रयत्न तुम्ही समजलाच आसेल. प्रमुख सुधारकर्ते त्यांचे उदाहारण घेऊन त्यांणी कशा प्रकारे सुधारणा केली माहीती मिळवा ?
- 1857 नंतर मुसलमान आणी इंग्रजी मध्ये शत्रूत्व का उत्पन्न झाले ?
- डि.ए.वी. शाळा आणी एम.ए.ओ. विद्यालय मध्ये कांही फरक आहे काय ?
- भक्ती चळवळी शिवाय आशी एखादी धार्मीक सुधारणा तुम्हाला आढळली का ? जी वरील समाज सुधारकांनी सांगितली का ?

सामाजीक सुधारणा आणि महीला

प्रस्तुत मध्यवर्गीय समाजातील अनेक मुली शाळेला जाऊन मुलां सोबत शिक्षण घेत आहेत. त्या नंतर त्यातील कांही मुली महाविद्यालयात, विद्यापीठात शिक्षण घेत आहेत. पुरुषा प्रमाने स्त्रीयांना हि वेगवेगळ्या नौकरीची स्वेच्छता आहे. स्त्रीया दुर प्रांतात जाऊन सुद्धा नौकरी करित आहेत. कायद्या प्रमाने महिलांनी वयोवृद्ध (मेजर) आसेल तर त्यांना त्यांच्या स्वइच्छे प्रमाने कोणत्याही मुलां सोबत लग्न करू शकते. नसेल तर लग्न न करीता सुद्धा राहु शकते. विधवा महिला सुद्धा लग्न पुन्हा करू शकतात. पुरुषा सारखेच महिला सुद्धा मतदान करू शकतात. निवडणूकीत पण निवडणुक लडऊ शकतात. महिलांना आज जरी भेदभाव होत आसेल तर तोंड देण्यासाठी त्यांच्या विरुद्ध लडा देऊ शकता. तुमच्या हाक्काना मिळऊ शकता. दोणशे वर्षांच्या पुर्वीची परिस्थिती पुष्कळ भिन्न होती. ज्यास्तीत ज्यास्त मुलां मुलींचे लग्न पाच ते सहा वर्षात होत होती. हिंदू, मुस्लीम यांना एका पेक्षा ज्यास्त बायका राहात होत्या देशातील कांही प्रांतात नवरा मेल्या

नंतर बायकोला त्याच्या शवावर सजीव दहन करित होते. तीलाच 'सतीप्रता' आसे म्हणतात. सती न गेलेल्या विधवांची परीस्थीती गंभीर होती. त्यांना पाहणे अशुभ ठरावीत होते. रक्षण नसल्यामुळे त्यांना सुद्धा किती तरी प्रकारणे छळत होते. त्यांच्या डोक्याचे केश काढले जायाचे आणि पांढरी साडी नेसावी लागत आसे. शुभ कार्यात जाण्याची संधी नव्हती. महिलांना संपतीचा हाक सुद्धा नव्हता. पुष्कळ महिलांना शिक्षण घेण्याची संधी भेटत नव्हती. देशातील पुष्कळ प्रांतात मुलींनी शिक्षण घेतल्या तर पत्नीच्या, सासु सासऱ्याचा आधीपत्या खाली राहात नाही म्हणून समजत होते.

सर्व वर्गातील लोकांमध्ये ही परिस्थीती नव्हती. आसी परिस्थीती उच्च कुलात आणि शक्ती शाली कुटुंबांत होती. आदिवासी आणि कष्टकरी लोकात फार कमी होते.

विवाहाची वयोमर्यादा

1846 मध्ये 10 वर्षांच्या आत लग्न केले तर कायद्याने गुन्हा आहे आसा कायदा काठला. 1891 मध्ये याच कायद्याला 12 वर्षांची वय मर्यादा केली. 1929 मध्ये शारदा कायद्या द्वारे विवाहाची कमीत कमी वय 14 वर्ष केले. याच वयमर्यादा ना 1978 मध्ये कमीत कमी मुलाचे वय 21 केले आणि मुलीचे वय 18 वर्ष केले गेले आहे.

घरकाम, स्वयंपाक बाहेर जाऊ नये. शिक्षण घेण्यास परवानगी न देणे अशा किती तरी समस्यां विषयी राम मोहण राय सारख्या संघ सुधारकर्त्यांनी लीहले आहे. त्यांनी सती प्रतेचे विरोध केला. धर्म ग्रंथा मध्ये विधवांना सजीव दाहान करावे आसे कोणत्याच ग्रंथात लीहले नाही आसे दाखवण्याच प्रयत्न केला. 19 व्या शतकाच्या आरंभी मध्ये इंग्रजांच्या पुष्कळ अधिकाऱ्यांनी भारतीय संप्रदाय आणि आचरणाचा विरोध केला. राम मोहण राय यांच्या विचाराची स्फुर्ती घेतली. आशाच प्रकारे 1829 मध्ये सती प्रता आधीकारीक पणे निधेष केला. आणखी एक बेंगाली समाज सुधारक इश्वर

चंद्रा विद्या सागर विधवा प्रेतक करून बाल विधवा महीलांच्या पुनर विवाहासाठी लडले. आखेरस विधवांना पुर्नविवाह करण्यासाठी 1855 मध्ये कायदा तयार केला. बाल विवाह च्या विरोधात एक पुरुष अनेक बायका (बहुपत्नी) याचा पण विद्या सागर यांनी विरोध केला. मुलींच्या शिक्षणासाठी त्यांने आंदोलन केले. तिब्र विरोध असतानाही त्याणे तोंड देऊन मुलींच्या शाळा स्थापीत केल्या.

1856 मध्ये कलकत्ता इथे झालेल्या प्रथम विधवा पुर्नविवाहाला एका प्रेक्षकांनी असे सांगितले.

“तो दिवस मी केव्हाही विसरणार नाही. विध्या सागर त्यांच्या मित्र असलेल्या नवर देवा सोबत आल्यानंतर जमीनीवर रेती टाकल्यावाणी मानसांनी त्यांना घेराव घेतला होता. ते लग्न झाल्यानंतर बाजारा मध्ये, दुकानामध्ये कार्यालया मध्ये, बहीरंग प्रदेशा मध्ये, विद्यार्थ्यांच्या बसती गृहा मध्ये, घरा घरात खेडेगावात - सर्वत्र हेच चर्चा चालु होती. महीलांनी सुद्धा या विषयावर तिब्र चर्चा केली.” विधवा पुर्नविवाहांना समर्थण करणारे आणि विरोध करणाऱ्या मधील संभाषण तुम्ही कल्पना करून लिहा ?

- संघ सुधारणे साठी सरकारी कायदे करणे का महत्वाचे ठरले ?

निजाम प्रांतात बदलावासाठी चळवळ:

निजाम प्रांत ब्रिटाशाच्या नियंत्रणात असुन सुध्दा देशात चालत असलेल्या बदलाव आणण्याच्या चळवळीचा यावर प्रभाव पडला. स्त्रीयांच्या हक्का विषयी पत्रीकेत लिहण्यासाठी मोहीब हुसेन याने मुस्लीम ई निस्वाण नावाची पत्रिकेची सुरुवात केली. स्त्रीयांनी शिक्षण घ्यावे व पर्दा व्यवस्थेचा त्यांनी विरोध केला. एका वेळेस राज घराण्यापुरतीच

मर्यादीत असणारी पर्दा व्यवस्था ही खालील वर्गाच्या लोकांपर्यंत पोहचल्यामुळे त्याला चिंता वाटू लागली. त्याने लिहिलेली वृद्धिपद कविता ही तिन परंपरागत चालणाऱ्या अंधश्रद्धावर त्याने टिकाकेल्या व त्यात बदल आणण्याची प्रेरणा दिल्या गेली.

आपल्या देशात अनेक अंध विश्वासी आहेत अति जुन्या पध्दती रिवाज आता पण तसाच चालत आहे. ऐवढेच नाही तर त्याने सुफी या सांप्रदाय एकतेस प्रोत्साहन दिले.

एक मोहेब हिन्दु मुस्लीमात वैर निर्माण होण्यासाठी प्रयत्न करीत असे असे करणे म्हणजे एकदम विषारी नागसर्पा पेक्षा घातक आहे.

वर उल्लेख केल्या गेला त्यात स्त्रीयांच्या हक्कासाठी आंदोलन करण्यासाठी जास्त पुरुषच आहेत असे तुम्हास कळणुच आले असेल. त्या वेळेस खुपच कमी स्त्रीया सुशिक्षीत असत. सामुहीक कार्यक्रमात स्त्रीयांना भाग घेण्याची संधी नव्हती अशा परिस्थितीत सुध्दा स्त्रीयांच्या हक्कासाठी लढा देणाऱ्या काही महिला विषयी आपण पाहू या.

सावित्रीबाई ज्योतीराव फुले (1831-1897)

महाराष्ट्रा मध्ये महिलांच्या हक्कासाठी पत्नी जोतीबा फुले यांच्या सोबत सावित्री बाई फुले यांनी म्हत्वाची भुमीका बजावली आहे. 1848 मध्ये पुणे इथे “आशपृश” मुलींसाठी जोतीबा फुले यांनी पहली मुलींची शाळा काढली.

सावित्रीबाई यांना शिक्षण देऊन पहिली मुलींची शिक्षिका असा गौरव प्राप्त करून दिला. आशपृश कुळातील मुलींना शिक्षण देत आसल्या मुळे त्यांना कितेक हाल आपेष्टा सोसाव्या लागला. जोतीबा

सावित्रीबाई फुले

फुले यांच्या निधना नंतर सावित्रीबाई फुले यांना सत्यशोधक समाज यांची जवाबदारी सुद्धा सावित्रीबाई फुले यांच्यावरच पडली. ती सभेची आध्यक्ष आसायची आणि कार्य कर्त्यांना मार्गदर्शन करीत आसायची.

प्लेग, महामारी पिडीत आसलेल्या लोकांची सेवा मना पासून केली. गरिब मुलांसाठी तिने सिवीरे खोलली. या महामारी काळात तीने प्रतेक दिवसी दोण हजार मुलांना भोजन दान देत होती.

तुम्हाला तुमच्या जिवावर किती प्रेम आहे तसेच महिलांना पण असु नये का ? एक महिलाचा नवरा मरण पावल्या नंतर तिच्या जिवणात काय उरते? ण्हावी येऊन तिचे केश भादरतो ती विवावादी शुभ कार्यासाठी जाऊ शकत नाही. ति लग्न सोहळ्यात, शुभ कार्यात, सुमंगल आसेल आशा कार्यात इतर महिला जातात. त्या कार्यात ती गेलीतर अपशकुन माणतात का ? तिचा पत्नी मरण पावला म्हणून त्या आभागीणीच्या कपाळावर कष्ट सहण करणे आसे लिहले आहे. तीचे नसीबच खोटे. तीचे तोंड पाहू नये.

- ताराबाई शिंदे

(स्त्री पुरुष तुलणा, 1882) सावित्रीबाई फुले सोबत मिळण ताराबाईने काम केले.

पंडिता रमाबाई सरस्वती (1858-1922):-

रमाबाई चा जन्म महाराष्ट्रात झाला. सनातनांनी व्यतिरेक केला तरीही तिच्या वडीलांनी तिला संस्कृत ग्रंथाचा अभ्यास शिकविले. वडिलांचे निधन झाल्या नंतर रमाबाईने भावासोबत मिळून सर्व देशभर फिरली. बंगालमधील कोकत्यालासुद्धा गेली होती. तिचे पांडित्य पाहण तिला पंडित रमाबाई सरस्वती म्हणून हाक मारीत होते.

पंडिता रमाबाई सरस्वती

“जनावरांशी वागल्या प्रमाने पुरुष महिलाशी वागतात. आमची परिस्थिती सुधारविण्यासाठी प्रयत्न केला तर आम्ही पुरुषांच्या विरोध बंद करित आहोत हे पाप आहे असे म्हणतात. पुरुषांनी केलेल्या दुशकृत्यांना सहन करित आहोत. त्याचा विरोध करित नाही हेच मोठे पाप आहे.” म्हणने रमाबाईचे आहे.

महिलांसाठी आणि प्रत्येक विधवा साठी रमाबाई याने आपले जिवण संपुर्ण समर्पित केले होते. तिकडील महिला संघटनाची माहिती मिळवण्यासाठी एकठीच इंग्ल्यांड, अमेरिका, सारख्या देशाना भेट दिली. भारत देशात परतल्या नंतर तिने विधवाना शिक्षित करण्यासाठी मुंबई मध्ये शारदा सदन नावाची आश्रम शाळा काढली. या शाळेत महीलांना तिच्या पायावर तिला उभे करण्यासाठी अनेक व्रती विध्या शिकवीत होते. हे आश्रम विधवांना, अनाथांना, आंधळे, मुख्य, बहीरे, आशांना राहान्याच्या सोई सोबत शिक्षण, व्रती शिक्षण, औषधी सेवा त्यांना मिळत होत्या.

पुरुषावर आधारीत तुमचे जिवण आहे. त्यासाठी तुम्हाला त्रास सहण करावा लागतो. तुम्ही तुमच्या पायावर उभे राहा. स्वतः कष्ट करून संपती मिळवा तरच तुमचे हाक तुम्ही मिळवू शकता म्हणून ती सतत सांगत आसायची.

मुसलमान महिलामध्ये शिक्षण:-

20 व्या शतकाच्या प्रारंभा पासुन भोपाल च्या बेगम मुसलमान महिलांणी शैक्षणिक व्याप्ती साठी कृषी केली. पाटना, कोलकत्या मधील मुसलमान मुलींना बेगम रोकीया सखावत हुसेन या महिलाने शाळा काढली. सर्व धर्माच्या पुढाऱ्यांणी महिलांना कमी-लेखिले म्हणून वाद-विवाद करित सनातनात असलेल्या भेद भावांना कुणालाही न भिता भेद विरोध करित होती. या संघ सुधारकांच्या कृषी मुळे मुलींसाठी शाळा विद्यालया ची स्थापना झाली.

मुसलमान महिला मध्ये डॉक्टर, शिक्षिका, पुष्कळ मुली झाल्या होत्या. आसे आसतानाही शैक्षणिक व्याप्तीच्या विरोध कांही जण करत होते. महिलांनी शिक्षण घेतले तर ती पतीच्या आज्ञात राहात नाही. घर काम करणार नाही. म्हणून ते म्हणत होते. ज्यांणी कुणी आपल्या मुलीला शाळेत पाठविले त्याला समाजातुण बहीष्कृत करण्यात यायचे. आसे असतानाही अनेक कुटुंबांनी सामाजिक बदलावाचा मार्ग धरला. हळु हळु मुलींना शाळेत विद्यालयात, महाविद्यालयात शिक्षणासाठी पाठवू लागले.

- शिक्षण घेण्यासाठी मुलींना कष्ट येणाऱ्या समस्या, ज्या मुलांना येत नाहीत. आशा कांही समस्या लिहा ?

- विधवेवर चालत आसलेली रित आजच्या काळात किती पर्यंत बदलली आहे ?
- आज पण दलीत मुली मुसलमान मुली शिक्षणासाठी कांही समस्यांना तोंड देत आहेत का ?

समाज सुधारणा आणि जाती व्यवस्था:-

अगोदरच्या वर्गात तुम्ही जाती जातीत भेदभाव विषयी शिकला आहात. ब्राम्हण, क्षेत्रीय सारखे उच्च वर्गीय जाती वाले समाजातील इतर जातींना खालच्या दर्जेनी पाहात होते. त्यांना “शुद्र” आणी “अस्पृश्य” समजत होते. त्यांना देवळात प्रवेश घेऊ देत नव्हते. उच्च जातीतील लोकांणी उपयोग करित आसलेल्या विहरीवर त्यांना पाणी भरू देत नव्हते. लिहणे वाचणे या पासुण त्यांना वंचीत ठेवित होते. धर्म ग्रंथाचा अभ्यास करू देत नव्हते. ते कमी जातीचे आहेत आणी त्यांणी फक्त आमची सेवा करावी म्हणून म्हणत होते. त्या काळातील पाटील, असो किंवा राजा आसो जर कोणी जाती व्यवस्थेच्या

नियमा नुसार वागत नव्हते त्यांना ते शिक्षा देत होते. जातीतील भेद भावना टिकवुण ठेवण्याचा प्रयत्न करित होते.

भारत देशात इंग्रजांच्या परी पालनामुळे या वेवस्थेवर रोक लावण्यात आली. इंग्रजांचा कायदा सर्वांना सारखा होता. सरकारी आणि ख्रिस्तव धर्म प्रचारक शाळा खोलुण जाती संबंध न ठेवता सर्वांना सारखा प्रवेश देत होते. त्या काळात खालच्या जातीतील लोकांनी कुणीही शिक्षण देत नव्हते म्हणुण ख्रिस्तव धर्म प्रचारकांनी शिक्षकाची मोठी भुमीका पार पाडली.

सरकारी नौकऱ्या प्रतेक जातीतील लोकांना देत आसल्यामुळे म्हणुण सैन्या मध्ये कमी जातीच्या लोकांची भर्ती ज्यास्त प्रमाणात झाली. नविन शेहरा मध्ये नौकरी ज्यास्त मिळत आसल्या कारण मुळे कांही लोकांनी शहरा कडे धाव घेतली. याचा परिणाम आसा झाला की जाती जाती भेदभाव हाळु हाळु कमी होत चालला होता. हे आसे घडत आसतांना जाती भेदभाव अंत करण्या साठी आंदोलन करणाऱ्या पुठारी कोण कोण होते पाहु या.

वर्ग खोलीत प्रवेश नव्हता:-

1829 मध्ये सुद्धा बांबे शहरात कांही मुलांना आशपृश म्हणुण वर्गात येऊ देत नव्हते. कांही जन आपल्या हाक्का साठी जोरात विचारले तर उच्च जातीतील मुले त्या मुलांची “सावळी” पडु नये म्हणुण त्यांना वरांड्यात बसुण शीक्षण घे आसे म्हणत होते.

1. वरांड्यामध्ये बसुण धडा ऐकत आहो आसे समजा. तुमच्या मणात कसे प्रश्न उत्पण होतील?
2. आशपृश लोक शिक्षण पासुण वंचीत राहीलेले बरे आसे कांही लोक समजत होते. तुम्ही त्यांच्यासी एकमत होता का ?

ज्योतीबा फुले (1827-1890) सत्य शोधक समाज:-

ज्योतीबा फुले यांचा जन्म महाराष्ट्रात झाला. ख्रिस्तव धर्म प्रचारकांनी प्रारंभ केलेल्या शाळेत यांचे शिक्षण झाले.

ज्योतीबा फुले

ज्योतीबा ब्राम्हण आसलेल्या मित्रांच्या लग्नात गेले होते. त्यांच्या

कुटुंब सदस्यांनी ज्योतीबा फुलेंचा अपमान केला तेव्हां पासुण त्यांच्या जिवात बदल घडला. मोठे झाल्या नंतर समाजामध्ये असलेली अस्पृश्यतेचे निवारण करण्या साठी त्यांनी लडा दिला. जो समाज सर्वा पेक्षा श्रेष्ठ समजत होता त्या ब्राम्हण वादाचे खंडण केले. शुद्र (श्रमीक जीव) अतीशुद्र (अस्पृश्य) मिळुण जातीभेदांच्या व्यतिरिक्त लडाई करावे म्हणुण आव्हान दिले.

सत्य आणि समानत्व या सुत्राच्या अधारे नविन समाजाची निर्माती करावी म्हणुण त्यांनी सत्यशोधक मांग, जातीच्या मुलींसाठी त्यानी आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी एक शाळा काढली. त्यांच्या भाऊ-बंधांनी त्यांचा फार छळ केला.

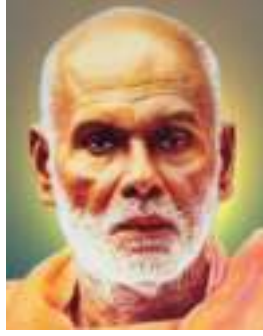
जाती भेद व्यवस्था ही चाकरी समजुन त्यांनी त्यांचा विरोध केला आणि गुलामगिरी सारख्या कितेक पुस्तकाची रचना केली. निम्न कुळातील मुलां साठी निम्न कुळातील शिक्षकांनीच सिकवावे आशा शाळा, विद्यालय, वसतीगृहासाठी सत्य शोधक समाज नावाने आंदोलनं सुरु केले. निबंध लेखन, चर्चा, वक्तृत्व अशा स्पर्धा ठेवुन निम्न कुळातील लोकांचा आत्म विश्वास, आत्म गौरव वाढविण्यांचा प्रयत्न केला. ब्राम्हणांच्या हातान लग्न करुन घेऊ नये. त्यांच्या हातुन कर्मकांड करू नये असे आव्हान निम्न जातीतील लोकांना दिले.

- आज सुद्धा त्या भावना आवश्यक आहे असे तुम्हाला वाटते का ?
- निम्न जातीतील मुलांना निम्न जातीच्या लोकांच्या शिक्षकांनीच शिक्षण द्यावे असे ते का म्हणत होते ?

नारायण गुरू (1856-1928) :-

सर्व मानवांची एक जात एक धर्म, एक देव आशा भावनांना प्रचार केलेले धर्म गुरू “नारायण गुरू”.

त्यांचे वडील आर्यवेदी वैद्य होते. मुलांसाठी त्यांने चालवण्या शाळेतच नारायणचे शिक्षण झाले. ‘इजवा’ जातीतील दारू तयार करणे, जनावरांची बळी देणे, इत्यादी निच दजचि कामे करू नये आसा उपदेश केला. त्यांणी जाती भेद न माणनारे मंदिरे बांधली ब्राम्हण पुजारी राहु नये, सामान्य अशी पुजा विधानांना अणुसरन करीत होते. मंदिरे बांधण्याच्या ऐवजी शाळा बांधणे किती तरी पुण्याचे काम म्हणुण ते सांगत होते. त्यांच्या विद्वानपणामुळे आणि आध्यात्मिक पणा मुळे प्रभावीत होऊन इतर जाती वाले सुद्धा तुयांचे शिष्य बनले नारायण गुरू यांनी जाती भेद यांची तिव्र टिका केली. सर्वत्र जाती भेद नष्ट व्हावा म्हणुन त्याने प्रयत्न केले.

नारायण गुरू

- नारायण गुरू आणि जोतीबा फुले यांच्या कृषीची तुलना करा आणि समानता व फरक सांगा

डॉक्टर बि.आर. आंबेडकर (1891-1956)

डॉ. बि. आर. आंबेडकर

आंबेडकर यांचा जन्म महाराष्ट्रात झाला. सैन्यात काम करीत आसलेल्या त्यांच्या वडिलांनी मुलांनी शिक्षण घ्यावे असे प्रोत्साहित केले.

दैनंदिन जिवणात जाती भेदाचा छळ कसा आसतो हे आंबेडकरांनी बाल वया पासुण अनुभवले आहे. शाळेत त्यांना वेगळे आशपृश मुलांसोबत बसवित होते. शिक्षक त्यांच्यावर श्रद्धा दाखवित नव्हता. त्यांना तहाण लागली तर पाण्याच्या भाड्यांना शिवण्यांचा त्यांना अधिकार नव्हता. आणि उच्च वर्गीय कुळातील कोणी तरी त्यांना वरुण पाणी टाकीत होते. अनेक सामाजीक आर्थीक हाल अपेष्टा सहण करून भारत देशामध्ये महाविद्यालयात शिक्षण पुर्ण करणारे ते पहिले दलीत म्हणुन त्यांणी गौरव प्राप्त केला आहे.

पुढील शिक्षणासाठी ते अमेरीका आणि इंग्लंड ला गेले. भारत देशात परतल्या नंतर न्यायाधीश भुमीका बजावली. शिक्षक म्हणुन सुद्धा काम केले. 1927 मध्ये दलीतांना हिंदू देवळात प्रवेशासाठी आणि सरकारी पिण्याचे पाणी च्या उपयोगा साठीचे हक्क दलीतांना मिळावे म्हणुन त्यांने संघर्ष केला. भारत देशातील राजकीय भविष्य या विषयावर 1932 साली इंग्रज सरकारने एक परीषद भरविली त्यात आंबेडकरांना निमंत्रित केले. त्यात दलीतांना सर्वांगीण विकासा साठी त्यांणी घेतलेले कष्ट सफल झाले. विधी मंडळांच्या निवड नुकीत दलीत उमीदवाराला दलीतांने थेट मतदान करावे असे मत त्यांणी ठाम पणे मांडले. ब्रिटीश सरकारने त्यांची मागणी मान्य केली. परंतु गांधीजी ने या पद्धतीला विरोध दर्शवुण दलीतां साठी काही जागा राखुन देवुण दलीत व दलीतेत सर्वनिच मतदान करावे. असे ठरविण्यात आले. दलीतांच्या हाक्काच्या रक्षणासाठी आंबेडकरांनी

स्वतंत्र कामगार पदत (इंडीपेंडंट लेबर पार्टी) ची स्थापना केली. सण 1932 मध्ये महात्मा गांधीजीनी आशपृशते विरूध जण आंदोलण सुरू केले. आशपृशत जातींना “हरीजन” असे संबोधुन “हरीजन” म्हणजे देवाची लेकरे आसे नामकरण केले. देवळे, पिण्याचे पाणी, शाळा आशा ठिकाणी सर्वांना समान हाक मिळावा म्हणुण प्रयत्न केले. या आंदोलनास काँग्रेसने मोठ्या प्रमानात साथ दिल्यामुळे राष्ट्रीय आंदोलनात लक्षावधी दलीतांनी भाग घेतला. 1947 मध्ये देशाला स्वतंत्र मिळाल्या नंतर डॉक्टर बाबा साहेब आंबेडकर यांना देशाचे पहिले न्याय शाखा मंत्री पदवी करा म्हणुण त्यां आवाहन केले. नव भारताच्या घटना समितीचे (मसुदा समिती) अध्यक्ष पदी त्यांची निवड करण्यात आली. आंबेडकराच्या नेतृत्वा खाली घटना समितीने तयार केलेल्या मसुद्यात व्यक्ती स्वातंत्रे, नागरी हाक्काना, म्हत्व देण्यात आले. उदा:- धार्मीक स्वतंत्रे, आना आशापृशता, समानता या सोबतच कोणत्याही प्रकारच्या अ समानते विरूद्ध दाग मागण्याची सोय करुण देण्यात आली.

महिलांना विस्तृत प्रमाणात सामाजिक, आर्थिक, हक्क देण्यात आले. अनुसुचित जाती, जमातीला शिक्षण सरकारी नौकऱ्या या सह आनेक गोष्टीत आरक्षण देण्याची तरतूद राज्य घटनेत करण्यात आली. दलीतांना हिंदू धर्मात मानाचे स्थान नसल्याचे आयुष्याच्या उतरार्धात आनवले त्यामुळे त्यांनी समानतेचा पुरस्कार करणाऱ्या बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला.

- गांधीजी आणि आंबेडकर यांच्या मनातील दलीता बद्दलच्या विचाराची फरक आणि साम्य स्पष्ट करा ?
- सध्याच्या परिस्थिती शाळा, देवल्य, पाणी पुरवठा यात दलीतांना समान हाक आहेत काय ? दलीतांना भेडसावणाऱ्या अन्य समस्या कोणत्या ?

भाग्य रेड्डी वर्मा (1888-1939) :-

आंध्र प्रदेशातील दलीताची परिस्थितींना ओळखुण त्यांच्या हाक्कासाठी लडण्या साठी त्यांची तयारी केली. भाग्य रेड्डी सारखे दलित नायकांनी विश्रंती न घेता अहोरात्र काम केले.

भाग्य रेड्डी वर्मा

दलीतच इथल्या प्रांतातील मुळ रहीवासी आहेत. आणि उच्च कुळातील आर्य लोकांनी आपल्या शक्तीच्या बळांनी त्यांना कुचळुण टाकले आहे आसे ते म्हणत होते. म्हणुन त्यांना आदी आंध्रा निवासी म्हणुण त्यांना म्हणावे आसे त्यांनी अवाहन केले. जण अधार मिळवीले कलाचा उपयोग करुण दलितात चैतन्य निर्माण करण्यासाठी त्यांनी 1906 मध्ये जगन मित्रा मंडळी ची स्थापना केली. त्यांनी शाळा चावल्या आणि दलीतासाठी अधिक अंदाज पत्र (बजेट) शाळां साठी द्यावा म्हणुण निजाम सरकार कडुण मान्य करुण घेत होते. मुलींना मुख्यता दलीत मुलींना मंदिरात देवदासी व जोगीन बनवुन बळ जुबरीने त्यांना वेशा बणावीत होते. या विषयी त्यांने मोठे आंदोल केले आणि त्यांचा त्यांचे फळ पण चांगले भेटले. हिंदू जातीवाद व्यवस्था आंदोलणाच्या भागात त्यांनी बुद्धाच्या तत्वाचा आश्रा घेतला. दलीत बौद्ध धर्माचा स्विकारावे आसे त्यांने अवाहन केले.

अरीगे रामस्वामी :-

हैद्राबाद राज्यातील दलीत नेत्या पैकी रामस्वामी हे एक आहेत. तो अचल सिध्दांत व ब्रम्हसमाज यास तो प्राधान्य देत असे. त्याने सुनित बाल समाजाची स्थापना केली. सिक्रंद्राबाद मधील दलीत लोकांत

Arige Ramaswamy

सामाजिक बदल आणण्याचे कार्य यांनी केले. त्याने आदि-हिन्दु याची पण स्थापना केली. नशाबंदी, बाल विवाह व जोगीनी व्यवस्था या पासुन दुर राहण्याचे त्याने दलीतांना सांगितले.

- जातीवाद व्यवस्था संबंधीत बुद्धांच्या तत्वांची माहीती मिळवा ?
- तेलंगाना व आंध्रातील दलीत हे इथले मुळ रहिवासी आहेत या भावणेचा दलीतामध्ये आत्म विश्वास वाढवण्यासाठी कोणत्या प्रकारे सोईसर पडले?

सत्याग्रह आंदोलनात महिला आणि दलित:

सहाये निराकरण आणि सत्याग्रह आंदोलनात भाग घ्यावा आसे गांधीजी ने अब्हाण केले. मिठाचा सत्याग्रह अस्पृश्यता विरोधी आंदोलन आणि शेतकरी आंदोलन सारख्या मध्ये महिलांना भागा स्वामी केल्या मुळे कितीतरी महिलांना जण जिवणात गौरव प्राप्त झाला आहे. आणि त्यांच्या मध्ये आत्मविश्वास वाढवीला. राष्ट्रीय आंदोलनात महिलांनी ज्यास्त संखेने भाग घेतला. भारत देशाला स्वातंत्र आल्या नंतर पुरुषा बरोबर स्त्रीयांना समान हाक मिळतील आसी त्यांनी आशा व्यक्त केली.

इश्वरी बाई:- राजकीय आंदोलनात हैद्राबादच्या महिलांचे महत्वाचे स्थान आहे. त्यापैकी इश्वरी बाई ही एक आहे.

दलित व गिरीजनाच्या बाजुने इश्वरीबाईने आंदोलन केले. तिने डा. बि. आर. आंबेडकराच्या विचाराचा स्विकार केला. रिपब्लिक पार्टी ऑफ इंडीया या पक्षाची राष्ट्रीय महिला

Eshwari Bai

अध्यक्ष म्हणुन तिने काम केले. 1950 मध्ये ती सिकंदराबाद नगर पालिका निवडणुकीत सदस्य म्हणुन निवडुन आली व त्याच वर्षी तिने स्त्रियांसाठी तिने टेलरिंग, हस्तकला, चित्रकला, स्पिनींग इत्यादी शिक्षण केंद्राची स्थापना केली. चिलकल गुडा मध्ये चिंत विहिरी जवळ तिने एक स्वताःच्या पैशाने शाळा बांधुन ती शाळा सरकारच्या आधीन करुन टाकली. इंडीयन कॉन्फरन्स ऑफ सोशल वेलफेअर Indian Conference of Social Welfare (ICSW) मध्ये सचिव म्हणुन व इंडीयन रेडक्रास सोसायटी मध्ये सदस्य म्हणुन सेवा केली. महिला बाल कल्याण विभाग अध्यक्ष व मुलींना मोफत शिक्षण प्राप्त होण्यासाठी व कायदा पास करण्यासाठी तिने जोरदार प्रयत्न केले. समाजातील पक्षपात दलीत महिलांवर होणारे अन्याय या विरोधात तिने आंदोलन केले. व तसेच जमीन नाही त्यांना जमीन वाटप करण्यासाठी तिने शासन सभा सदस्य असते वेळेस बरेच प्रयत्न केले. तसेच तेलंगाना राज्य प्राप्त करण्यासाठी तिने आंदोलन केले.

टी.एन.सदालक्ष्मी:- तेलंगानातील मुख्य राजकीय नेत्या मध्ये ही एक प्रमुख आहे. ती सामाजिक व दलितांच्या कार्यक्रमात कार्य करत असे. ती आर्य समाजाची सदस्य होती. दलीतांच्या सामाजिक बदलासाठी तिने जोरदार आंदोलन केली. ती त्या वेळेस शासनसभा निवडुण येऊन मंत्री व डिप्युटी स्पिकर म्हणुन पण काम तिने केले. आरीगे रामस्वामीशी मिळुन तिने दलीत लोकांना शिक्षण व आर्थिक मदतीसाठी काम केले. ती दलीतांत एक लोकप्रिय नेता होती व तसेच ती तेलंगाना प्रजासमितीचे उपाध्यक्ष म्हणुन काम तिने केले.

T. N. Sadalakshmi

- स्वतंत्र आंदोलनातील मुख्य महिलानायिका विषयी माहिती गोळा करा. जसे कल्पना दत्त, अरुण असफअली, कॅपटन लक्ष्मी सहगल, सरोजनी नायडु, केमल चटोपाध्याय इत्यादी
- स्वतंत्र भारतात सर्व महिलांना मतदानाचा अधिकार मिळाला का?

महत्वाचे शब्द

1. सुधारणा
2. सती
3. पडदा
4. विधवा-पुनर्विवाह
5. अस्पृश्यता

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. पाश्चात्य शिक्षण व ख्रिश्चन मत प्रचार याचा भारत देशात सामाजिक मत बदलाव यावर प्रभाव पडला, यास तुम्ही सहमत आहात का? कशासाठी?
2. सुधारणा चळवळी साठी मुद्रीत माध्यमे कसी महत्वाची ठरली ?
3. अनेक देवतांची पुजा, मुर्ती प्राण प्रतीष्ठा, गुंता गुंतीचे संप्रदाय यांना फाटा देण्यासाठी धर्म सुधारणा झाल्या. या सुधारणांना लोकांनी स्वीकारले का ? ते लीहा ?
4. विधवांच्या कल्याणासाठी पंडीता रमाबाई सारख्या लोकांनी काय काम केले ?
5. समाज सुधारणेच्या क्षेत्रात 19व्या शतकात राजाराम मोहन राय यांची भुमीका काय होती ?
6. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रोत्साहानामागे सर सय्यद अहमद खान यांचा मुख्य उद्देश कोणता ?
7. आस्पृश्यता निवारण्यासाठी विविध समाज सुधारकांनी विविध प्रकारचे प्रयत्न केले. फुले, भाग्य रेड्डी वर्मा, नारायण गुरू, आंबेडकर, गांधीजी यांनी सुचविलेले मार्ग कोणते ? याची यादी तयार करा ?
8. आताच्या काळातही जात, विवादास्पद विषय का आहे ? इंग्रज कालावधीत आस्पृश्य विरुद्धच्या मुख्य चळवळी लिहा ?
9. मंदिर प्रवेशा द्वारे आंबेडकरांनी काय साध्य केले ?
10. भारतीय समाजात सामाजिक गुन्हे नष्ट करण्यासाठी समाज सुधारणा कितपत साहाये भुत ठरल्या ? आता कशा प्रकारचे सामाजिक गुन्हे आहेत ?
11. मुलीच्या शिक्षणाविषयी महत्वाविषयी एक भिंती पत्रक तयार करा ?
12. कोणत्या प्रकारच्या सामाजिक सुधारणा तुम्हाला आपेक्षीत आहेत ? का ?

तुम्ही स्वतःला हिंदू किव्हा मुसलमान आहात अशी कल्पना करा. आणी अमेरिकेत राहात आसत असे समजा. अमेरिकेत क्रिश्चन कट्टरपंथीय खुप शक्तीशाली होते. तुम्ही अमेरिकन नागरिक असाल तरीही कोणी तुम्हाला तेथे राहण्यासाठी भाड्याने घर देत नाही. अशा परिस्थितीत तुम्हची अवस्था कशी असेल ? तुम्हाला किती दुःख होईल ? या भेदभावा विरुद्ध तक्रार करण्याचा प्रयत्न केलातर, भारतात परत जा जर सांगण्यात आले तर तुम्हाला राग येणार नाही का. ? तुमचा राग दोन प्रकारे व्यक्त होईल. जेथे हिंदू किंवा मुसलमान बहुसंख्यांक आहेत तेथे ख्रिस्ती लोकांनाही हिच वागणूक मिळावी हा प्रकार पाहिला. यालाच जशास तसे किव्हा बदला घेणे असे ही म्हणता येईल. किव्हा दुसऱ्या प्रकारात सर्वांना समान न्याय मिळावा अशी तुमची इच्छा असेल, धार्मिक पध्दती आणि श्रध्देच्या यावर आधारीत भेदभाव करणाऱ्या विरुद्ध तुम्ही बंड पुकारणार, धार्मिक प्रथा, परंपरांना आधार करून भेदभावाचा विरोध करणार. धर्माच्या नावाखाली होणारे भेद थांबले पाहिजे असे तुम्हास वाटते, नाही का? हिच धर्मनिरपेक्षता होय. या पाठात तुम्ही भारतीय संदर्भात “धर्म निरपेक्षता” म्हणजे काय याचा सखोल अभ्यास कराल.

- या पाठाच्या पहिल्या परिच्छेदाचे पुन्हा एकदा वाचन करा “जशास तसे” हे या प्रश्नाचे उत्तर नव्हे असे तुम्हास का वाटते ? वेगवेगळे गट जर जशास तसे चा मार्ग अनुसरू लागले तर काय होईल ?

धर्माच्या आधारावर भेदाभेद, छळ, सामाजीक कार्यक्रमात सहभागी न होऊ देणे अशा घटनाची अनेक उदाहरणे इतिहासात आपणास

आढळतात. जर्मनित हिटलरच्या काळात “ज्यू” लोकांचा अनन्वीत छळ करून लाखों लोकांना ठार करण्यात आले. मुसलीम “ज्यू” लोकांचे राष्ट्र इस्त्रायल हे स्वतःच्या नागरिकांना आणी क्रिश्चन अल्प संख्यांकांना वागणूकीत मोठा भेद करते. सौदी अरेबियात मुसलमान इतरांना मंदीर बांधण्याची परवानगी नाही, चर्च बांधण्याची परवानगी ही नाही. तसेच सार्वजनिक ठिकाणी प्रार्थना करण्याची परवानगी ही नाही. वरील सर्व उदाहरणे पाहिलात तर आपणास असे दिसते की एका विशीष्ट धार्मिक समुदायाच्या लोकांकडून दुसऱ्या अल्पमत धार्मिक समुदायाच्या लोकांचा छळ झालेला आहे. जेव्हा एखादे राज्य किंवा देश एखाद्या विशीष्ट धर्माला राजकीय मान्यता देते तेव्हा तेथील इतर धर्मी यांच्या छळात मोठी भर पडते, सफावत वाढत जाते. साधारण पणे धर्माच्या नावा खाली इतर धर्माचा होत असलेला छळ किंवा भेदभाव कुणालाही नको असतो. आपल्या भारतात एखादे राज्य कोणा नागरीकाचा धर्माच्या नावा खाली भेद करतो काय.

धर्मनिरपेक्षता म्हणजे काय ?

गत पाठात तुम्ही भारतीय राज्य घटनेने नागरिकांना दिलेल्या प्राथमिक हक्कांबाबत वाचलेले आहेत ज्यांच्या मुळे बहुसंख्यांकाच्या जुलुमशाही पासून आणी राज्याच्या शक्ती पासून मानवी हक्कांचे संरक्षण होते. भारतीय राज्य घटनेने नागरिकांना धार्मिक स्वातंत्र्यांचा हक्क दिला आहे. भारतीय राज्यघटनेने नागरीकांना त्यांच्या धार्मिक पध्दती आणि श्रध्देनुसार जगण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. सर्वांना धार्मिक स्वातंत्र्य हे लक्षात ठेवून भारतीयांनी हे धोरण पण स्विकारले आहे. तसेच राजसत्ता आणी

धर्म सत्ता या दोन्हींना वेगळे केले आहे. सत्तेपासून धर्माची फारकत म्हणजेच धर्मनिरपेक्षता होय.

राज्यापासून धर्माला वेगळे करणे का महत्वाचे आहे ?

वर चर्चील्या प्रमाणे धर्म आणि सत्ता यातील वेगळेपण हाच धर्म निरपेक्षतेचा कणा होय. लोकशाहीवादी देशात याला मोठे महत्व आहे. जगातील सर्व साधारण सर्वच देशात एका पेक्षा ज्यास्त धर्माचे लोक राहतात. या पैकी कोणत्या तरी एका धर्माचे लोक ज्यास्त प्रमाणात असतात. बहुसंख्यांके लोकांकडे जर सत्ता आली तर त्या सत्तेचा वापर आर्थिक संसाधन वर ताबा आणि हक्क मिळवून त्याचा वापर इतर धार्मिक भेदाभेद करण्यासाठी होण्याची भिती असते. यामुळे बहुसंख्याकडून अल्पसंख्यांकावर भेदाभेद डावलण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

यापुढे अल्पसंख्यांक लोकांना दबावा खाली ठेवण्याची प्रवृत्ती वाढेल. याचा परिणाम म्हणजे अल्पसंख्यांच्या हत्या, धर्म भ्रष्टता, आदी होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. धर्माचा संबंध नसतांना प्रत्येक नागरिकाला लोकशाही समाज जे हक्क देतो त्या हक्कांचे उल्लंघन होऊ शकते. याचाच अर्थ असाकी बहुसंख्यांक लोकांच्या अधिकारांना अडकविण्यासाठी प्राथमीक हक्कांचे उल्लंघन होऊ नये यासाठी लोकशाहीत धर्म आणि सत्तेची फारकत होणे आवश्यक असते. धर्म परिवर्तनासाठी धर्म प्रचारक धर्माचा प्रचार करतात. विश्लेषण करतात. अशावेळी धर्म परिवर्तनासाठी व्यक्ती स्वातंत्र्य गरजेचे आहे. धार्मिक पध्दतीचा वेगळ्या प्रकारे अर्थ लावून घेण्यासाठी राजसत्ता आणि धर्म याचे वेगळेपण निश्चीत आवश्यक आहे.

- **वर्गात चर्चा करा:-** एकाच धर्मात अनेक मीत्र मतप्रवाह असू शकतात का ?

भारतीय धर्मनिरपेक्षता काय आहे ?

भारत देश धर्म निरपेक्ष असावा असे राज्य घटनेने आपल्या प्रस्तावेत म्हटले आहे. राज्य घटनेतील खालील बाबीत तसे स्पष्ट संकेत देतात.

1. कोणताही एक धार्मिक समुदाय दुसऱ्यावर वर्चस्व दाखवणार नाही.
2. एकाच धर्मातील कांही लोक त्याच समुदायांनी अन्य लोकांवर वर्चस्व दाखविणार नाही.
3. सरकार कोणावर ही नागरीकावर कोणता ही धर्म थोपवणार नाही तसेच कोणाचे धार्मिक स्वातंत्र्य ही हिरावून घेणार नाही.

आणि वर्चस्व टाळण्यासाठी भारत सरकार विभिन्न प्रकारे कार्य करते. वरील बाब्यांना अनुसरून भारत सरकार वागते. यातील पहिला मार्ग म्हणजे सरकार सर्वधर्मा पासून थोडे से अंतर ठेऊन वागते. भारत सरकार एखाद्या धर्माला गटाच्या अधिन नाही. त्याच वेळी कोणत्याही धार्मिक गटाला हे सरकार पाठींबा देत नाही. भारतात जसे सरकारच्या मदतीने

चालणाच्या अनेक सरकारी आहेत. न्यायालय, पोलिस स्टेशन, सरकारी शाळा, आणि कार्यालये इत्यादी कोणा एका धर्माचे प्रदर्शन आणि जाहीरात करीत नाहीत. दुसरा मार्ग, ज्यात भारतीय धर्म निरपेक्षता, वरील वर्चस्व टाळण्यासाठी काम करते ते म्हणजे हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण याचा अर्थ असा की, सर्व धर्मांच्या भावनांचा आदर करण्यासाठी सरकार विशिष्ट धार्मिक समुदायांसाठी काही अपवाद तयार करते.

धर्मनिरपेक्षता जाहिर करण्याचा तिसरा मार्ग म्हणजे कनिष्ठ वर्गा विषयी भेदभाव आणि धर्माच्या आधारावर त्यांना वगळणे हे थांबविले किंवा बदलले पाहिजे. म्हणजेच भारतीय राज्यघटनेत अस्पृश्यतेचा निषेध केला आहे. या उदाहरणात सरकार धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करीत आहे. कारण सरकार

- जगातील इतर लोकशाही देशातील धर्म निरपेक्षता आणि भारतातील धर्म निरपेक्षता यात फरक काय आहे ?

असा समज आहे की, कनिष्ठ वर्गीय लोक जे भारताचे नागरीक आहेत. त्यांच्या संबंधी भेदभाव, वगळणे आणि मुलभूत हक्कांचे उल्लंघन होणे इत्यादी सामाजिक पध्दती बंद होतील. त्याच प्रमाणे समान वारसा हक्क संबंधी कायदाचा आदर होईल याची खात्री देणे, सरकारला धर्मा आधारित, समुदायांच्या खाजगी कायदात दखल द्यावी लागेल.

सरकारची दखल मदतीच्या स्वरूपात हि असू शकते. अल्पसंख्यांकांना शाळा, महाविद्यालयांची उभारणी करण्याची परवानगी असले. या संस्थांना सरकार आर्थिक मदत ही करू शकते.

जगाच्या इतर भागातील अनेक लोकशाही देशांच्या राज्य घटनांत हि उद्दीष्टे समाविष्ट करण्यात आली आहेत. याचे एक उदाहरण आपणास पाहता येते. अमेरिकन राज्य घटनेच्या पहिल्या सुधारणीच्या

संदर्भातील हे उदाहरण होय. एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या प्राबल्याला राज्य घटना विरोध करते याचाच अर्थ असा की अमेरिकन विधी मंडळ कोण्या एका धर्माला आधीकाधीक धर्म म्हणून जाहिर करू शकत नाही. एका विशिष्ट धर्माला सर्वोच्च प्राधान्य देऊ शकत नाही. अमेरिकेतील धर्म आणि राजसत्ता यातील विभाजन म्हणजे राजसत्ता धार्मिक व्यवहारात किंवा धर्म राजसत्तेच्या कार्यवाहीत ढवळाढवळ करू शकत नाही.

अमेरिकेतील सरकारी शाळांची रोजची सुरुवात विनम्रतेच्या प्रार्थनेने होते या प्रार्थनेत “देवाच्या आशीर्वादाने” हे शब्द येतात. सरकारी शाळेत शिकणाऱ्या मुलांनी प्रार्थना आळवण्याची गरज नसल्याचे 60 वर्षांपूर्वीच ठरविण्यात आले.

या प्रार्थनेमुळे सरकारी शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या धार्मिक परंपरांना नोंद मिळण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. असे असमिततरीती देव या संकल्पनेला विरोध करणाऱ्या कांही विशिष्ट जाती धर्मांच्या अनुयायांनी या विरुद्ध न्यायालयात असंख्य खटले दाखल झाले. “देवाच्या आशीर्वादाने” या शब्दामुळे अमेरिकेच्या धर्म आणि राजसत्ता यांच्यातील वेगळेपणाच्या सिद्धांतास फाटा बसतो. यामुळेच अमेरिकन राज्य घटनेची पहिली घटना दुरुस्ती करण्यात आली.

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेत सरकार धार्मिक बाबतीत हस्तक्षेप करू शकते. हिंदू धर्मातील अस्पृश्यता दूर करण्यासाठी भारतीय राज्य घटनेने पार पाडलेल्या भूमिके संबंधी तुम्ही वाचले आहेच. भारतीय धर्मनिरपेक्षतेत जरी धर्म आणि राजसत्ता वेगळे नाही तरी पण राजसत्ता धर्मापासून सुरक्षित अंतर ठेवते. याचा अर्थ असा की, सरकारकडून धार्मिक बाबीत कोणतेही हस्तक्षेप संविधानाच्या तत्वांवर आधारित असते. ही मार्गदर्शक तत्वे आपणास हे न्याय करण्यास उपयोगी पडतात की, सरकार धर्मनिरपेक्ष तत्वासारखे वागत आहे का ?

सरकार घटनेच्या आधीन राहून धर्म निरपेक्ष तत्यांशी सुसंगत पणे वागत आहे का नाही याची शहा निशा करते.

विविध मार्गातून भारतीय सत्ता हि धर्म निरपेक्ष आहे आणी ती धार्मिक अधिपत्याचा विरोध करते. भारतीय राज्य घटनेने मुळभूत हक्का ची हमी दिली आहे. हि हक्क धर्म निरपेक्षतेच्या तत्वावर आधारीत आहेत. परंतु भारतीय समाजात या तत्वांची पायमल्ली होत नाही असे ठाम पणे सांगत येत नाही. ह्या घटना आपल्या समाजात बारंबार घडू नये यासाठी घटनादत्त चौकटीची आवश्यकता आहे. अशा घटनांची (धर्म निरपेक्षतेची) पायमल्ली जेव्हा होत असेल तेव्हा त्याची दखळ घेऊन प्रतिबंध करता येणे कसे शक्य आहे याचा विचार करता आला पाहीजे.

- धार्मिक पार्श्व भूमीवर कांही लोकांना छळ करण्यात किंवा ठार मारण्यात आल्याची भारताच्या काना कोपच्यातील एखादी नजीकच्या काळातील घटना तुम्हाला आठवते का ?

सन फेब्रुवारी 2004 मध्ये फ्रांस सरकारने एक कायदा पास केला. जेणे करून शाळकरी विद्यार्थ्यांना कोणत्याही प्रकारची धार्मिक किंवा राजनैतिक चिन्हे प्रतिक दर्शविणारी परिधाने वापरण्यास मनाई करण्यात आली. यामुळे मुसलमान विद्यार्थ्यांचा डोक्याचा रूमाल, ज्यू लोकांचा मुखावरण, ख्रिस्ती लोकांचे मोठ्या आकाराचे “क्रास” चिन्ह वापरण्यास बंदी आणण्यात आली. सन 1960 च्या दशकात फ्रांस मध्ये मनुष्यबळाची कमतरता मोठी होती. त्यांच्या मुलामुलींनी शाळा, कॉलेजात आपापल्या धार्मिक प्रथा परंपरा प्रमाणे वेशभूषा आचरणात आणली. परंतु हा कायदा अमलात आणल्याने कायद्या प्रमाणे न वागणाऱ्यांना शाळांतून बाहेर काढण्यात आले.

महत्वाचे शब्द

1. मुलभूत हक्क	2. लोकशाही	3. अधिपत्य	4. व्यक्तीगत कायदा
3. बळजबरी/जुलूम		6. स्पष्टीकरण देण्याचे स्वातंत्र्य	7. हस्तक्षेप

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. तुमच्या आजुबाजूला असणाऱ्या विविध प्रकारचा धार्मिक चाली रितीची एक यादी तयार करा. यात प्रार्थना पद्धती, विविध देवतांची पुजा, पवित्र स्थळे, विविध प्रकारचे धार्मिक संगीत, गीते, इ. मधील वेगळेपणा तसेच यातील वेगळेपणावरून धार्मिक स्वातंत्र्य दिसते काय ? AS3
2. जर एखाद्या धार्मिक गटाने अगर धर्मनि भ्रण हत्येचे समर्थन करून हा आमचा धर्माच्या आचरणाचा भाग आहे असे सांगितले तर सरकार त्यात दखळ देईल काय ? कारणे सांगा. AS1
3. एकाच धर्मातील विविध मत प्रवाह शोधा. AS1
4. भारतीय राजसत्ता धर्मापासून दुर राहते आणि धार्मिक बाबीत हस्तक्षेप पण करते, हे वाक्य कांही से संदेहास्पद वाटते. या बाबत तुमच्या वर्गात पुन्हा एकदा चर्चा करा. यासाठी प्रसदत पाठाची मदत घ्या. AS1
5. धर्म निरपेक्षता म्हणजे काय ? हा परिच्छेद, त्यावर तुमचे मत प्रदर्शित करा. AS2

- प्रदर्शित केलेले छायाचित्र इथे काही आहेत. त्यातील कोणकोणते तुम्ही ओळखू शकाल? छायाचित्राच्या खाली त्याचे नाव लिहा.
- ह्यातील तुमच्या गावात प्रदर्शित झालेले पाहिलात का ? तुमचा अनुभव वर्गात सांगा.

या पाठात 20 व्या शतकातील प्रदर्शन केलेल्या कलाकारां बद्दल माहिती घेऊया. गाणे, नाच, नाटके ह्या सारख्या कलांना प्रदर्शन कलाकार म्हणतात. चित्र, कलावंत, शिल्पकला, साहित्यकार ह्या सारख्या कलाकारांमध्ये प्रदर्शित कलाकारांमध्ये फरक आहे. प्रदर्शन कलाकारांना साठा करता येत नाही. - कारण दरवेळेस त्यांना नवीन प्रदर्शन करावे लागते.

जास्त प्रमाणात लोकगीत कलेत लोकच सहभागी होतात. शेतकरी, ग्रामीण स्त्री, पुरुष त्यांच्या कामाच्या वेळी किंवा सणास, रिकाम्या वेळी खेळ; खेलतात, गाणे म्हणतात. तेलंगाण्यातील शेतकरी

रोजच्या काबाडकष्टापासून 'चुटूकामुडू' म्हणणारी कला नावास आली. काम करत म्हणणारे गाणेच नाट्य करत म्हणत तेच नाट्य रूपात बदलली. साधारणपणे पोणिमिच्या रात्री महिला चुटूकामुडू गाणे म्हणत सुरातालात टाळ्या वाजवत खेळतात. त्याच प्रकारे मुली सुद्धा झाडांना झोके बांधून झोके घेत झोक्यांची गाणी, - लक्ष्मी, गौरी देवतांशी संबंधित भक्ती कथांना सांगणारे गाणे म्हणत. अनेक इतर कलारूपांना विशेष गट प्रदर्शित करत.

- विशेष संदर्भामध्ये कुटुंबातील व्यक्ती म्हणणारी गाणे, केलेली नाट ह्या बद्दल तुमच्या आई-वडिलांशी, आजी-आजोबांशी चर्चा करून माहिती घ्या. विशेष कार्यक्रमाच्या वेळी, नमुना गीतांची एक यादी तयार करा. सध्याच्या काळात ह्या प्रदर्शनात कोणत्या प्रकारचे बदल आले आहेत ? तुम्ही माहिती घेतलेल्या विषयांची वर्गात इतर विद्यार्थ्यांना सांगा.
- तुम्हाला हे गाणे, नाच माहित असतील तर वर्गात प्रदर्शित करा.

नाट्याची विविध रूपे:-

यक्ष गानम :-

यक्ष गान किंवा जकुलु भागवत किंवा विधीभागवत हे प्रसिध्द तेलुगु कला नाट्य आहेत. कलाकार विशिष्ट तालावर नाच करीत असतात यास चिंदु भागवत असे पण म्हणतात. 13 व्या शतका पासून हे जास्त प्रजेत लोकप्रिय झाले असे पंडीताचार्य चरित्र व बसवपुरान या ग्रंथाव्दारे समजते. मोकळ्या जागेत, चौक असणाऱ्या ठिकाणी तंबु टाकुण हे कलाकार प्रदर्शन करतात. सुरुवातीस अनेक प्रकारच्या भुमिका एकटाच करून दाखवत असे. गाणे म्हणत तो नाच करत असे. पण आता एक एक पात्र वेगवेगळा कलाकार प्रदर्शन करीत आहे. यात प्रदर्शन महत्वाचे नाही तर कथेचे सारांश अर्थ फार महत्वाचे असते. यक्षगान हे कथा चर्चा व गान्याव्दारे म्हणटल्या जाते. मंचावर प्रदर्शन करणाऱ्या जवळ तबला, विना, हार्मोनियम असत. कोरस म्हणणारे पण असतात. कलाकारांचे पाय, हात यांच्या हालचाली विविध प्रकारच्या हवभावावरून गाण्यानुसार असतात. त्यांच्या गणवेश हा त्यांच्या भुमिकेस शोभेल असा असतो. एका एका कथेत देव, राजा, मंत्री, सैनिक, ब्राम्हण, शेतकरी साधारण प्रजा, विदुषक इत्यादी सारखे वेगवेगळे पात्र असतात.

सुग्रीव विजय, बालनागम्मा कथा रंपा रामपाल, चित्रांग कथा, विलास आणि कृष्णअर्जुन कथा या सारख्या काही मुख्य कथांचे प्रदर्शन करतात. या कथात काही परंपरागत यक्षगान हे जास्त प्रमाणात चिंदु जातीचे असणारे (अश्रीत) हे असत पण आता जातीचा संबंध न ठेवता अनेक जण ही कला शिकण्यासाठी समोर येत आहेत.

गुसाडी:-

आदिलाबादशी संबंधित राजगोंड लोक दिपावळीस मोठ्या जोषात साजरा करतात. ह्या सणाच्या वेळी करणाऱ्या नाचास गुसाडी म्हणतात. ह्यांनी मोराचे पंख, हरणाचे शिंगाने छान सजतात.

ह्या बरोबरच डफ, पिपरी, तुडुम, कलीकोम सारख्या वाद्यांनी संगीत वाजवतात.

लंबाडी:-

आंध्र प्रदेशातील लंबाडी पाक्षिक संचार जातीची आहेत. पेरणी, निंदण, कापणी च्या वेळी हररोजच्या व्यवहाराच्या हालचालींवर आधारीत हे नाच असतात. मणी, आरशांनी विनलेली सुंदर अशे त्यांचे कपडे असतात. दसरा, दिवाळी, होळी ह्या सारख्या सणानिमित्त त्यांनी प्रदर्शन केले असता लोक त्यांना पैसे द्यायचे.

सदीर नाच:-

हा नाच एकट्यानेच करायता असतो. शतकानुशतके देवळात देवदासी लोक हा नाच करत. दक्षिण भारतात विशेष करून तमिळनाडूत राज दर बारात प्रदर्शित केले जात.

कुरवंजी:-

महिलांचे गट नृत्य होय. विशेष करून प्रियकराचे प्रेम मिळवण्यासाठी ह्या विषयावर मुलींनी साहित्य किंवा कवितेच्या रूपाने प्रदर्शित करणारेच गट नृत्य.

कुचीपुडी:-

आंध्र प्रदेशातील कुचीपुडी गावाशी संबंधित एक नृत्य नाटक होय. ह्या नाटकातील पात्र पुरुष सुद्धा अभिनय करतात. हे पुराणांशी संबंधित कथांशांशी जुळून असते.

Fig 21.1: Yaksha Ganam

शतकांपासून नाट्य, कलाकार, कथा सांगणारे, गाणे म्हणणारे, नाटकाकार, ह्यांनी लोकांना विनोद, रसास्वाद, सौंदर्यात्मक, मनोरंजन देणेच नाहीतर धार्मिक संदेश देत असत. समाजातील दुराचारांचा विरोध करून पर्यायी उपयोगांची सुचना करत. मोठ-मोठ्या सामाजिक उद्देशांसाठी लोकांना जवळ आणण्यासाठी ह्या प्रदर्शित कलाकारांने महत्वाचे पात्र पार पाडत. फकिरांचे गाणे दरवेशांचे गाणे, दंडगीत, लत्कोरूसाब सारख्या फिरस्ती बैरागी, फकीर गाणे म्हणत. ते तेलगु, डेक्कण उर्दुतच नाहीतर दोन्ही भाषेत मिळून असायचे.

बुरकथा, गोंधळी, गोल्ला सुडुलू सारख्या अनेक इतर कलारूपांना मोठ्या गटाची आवश्यकता आहे. सुरुवातीस एका गावातून दुसऱ्या गावात

जाणारे मोठ्या पाळणारे ह्या कलेस प्रदर्शित करत होते. ह्यातील काहीजन वीरशैव धर्म संप्रदायाशी संबंधित होते.

- गावा गावातून कला प्रदर्शित करणाऱ्यांना तुम्ही पाहिलात का ? त्यांनी कोण आहेत, काय केले, प्रेक्षकांनी त्यांच्या बरोबर कसे वागले. या सारख्या माहितीस सह विद्यार्थ्यांशी सांगा.
- या सारख्या कलावंतांच्या जवळपास राहत असाल तर त्यांना भेटून त्यांच्या कला, जीवनांबद्दल माहिती घ्या.

प्रदर्शित कलावंत त्यांचे जीवनोप भोगासाठी कसा पैसा कमवत ? काहीजन कलाकार प्रदर्शित देत देत गावो गावी फिरत. ह्या सारख्या कलावंतांना ग्रामसेवक, गावातील मोठे, किंवा जमीनदारांसहीत साधारण लोक सुद्धा त्यांचा आदर करत. गावातील लोक ह्या कलाकारांना धान्य देत. त्यांना कलाकार म्हणून गौरव करत. त्यांनी दिलेल्या विनोदास लोक त्यांचे स्वागत करत. मंदिरात साजरा होणाऱ्या सणात, गावात होणारे उत्सवात हे लोक सहभागी व्हायचे. पाणी पडावे म्हणून वाईटापासून दूर रहावे ह्या विश्वासाने लोक यांच्याकडून विशेष प्रदर्शित आयोजन करत.

पुष्कळ कलाकार गावो गावी न फिरता राजे, चक्रवर्ती, जमीनदारांच्या निवासस्थानी राहायचे.

Fig 21.2: Gusadi Dance

ह्या कलांचा अभ्यास करत, इतरांना शिकवत, दरबारात, महालांत प्रदर्शने देत ह्यांनी वेळ घालवत.

सुरुवातीस आपण गोंधळी कथा, (बाहुल्याचा) कटपुतळ्यांचा खेळ इ. फिरस्ती कलाकारांबद्दल माहिती घेऊया.

गोंधळी कथा (बुरकथा):-

गोंधळी कथा आंध्र प्रदेशातील एक कला होय. कोस्ता आंध्रा प्रांतात ह्यास जंगम कथा म्हणतात. तेलंगण्यात तंबुर कथा, रायलसीमेत तंदाना कथा म्हणतात. 12-13 व्या शतब्धात वीरशैव चळवळीच्या नेतृत्वा खाली गोंधळी कथांची सुरुवात झाली.

ह्यात महत्वाचा कथानक करणारा उजव्या खांद्यावर घेणाऱ्या तंतू वाद्य असणारे तंबुर्यास 'बुरी' म्हणतात. साधारणपणे ह्या कलेस पीच्युगुंड्ला किंवा जंगमू कुटुंबांशी संबंधित दोघे जन, तिघेजन प्रदर्शित करतात. ह्या कथा सांगणारा आदेलू (टाळ) घालून खेळत, तंबोरा वाजवत कथा सांगतो. ही कथा सांगतेवेळेस तो रंगमंचावर तालासुरात म्हणत मागे समोर फिरत राहतो. कथानककार उजव्या हाताच्या अंगठ्याला झांझा घालून गाण्यानुसार ताल काढतो. मुख्या कथानककाऱ्या बरोबर एक किंवा दोघे जन असतात. ह्यांच्या हातात ढबकी किंवा बुडीके म्हणणाऱ्या मातीने केलेल्या मृदंगा सारख्या साधन असतो. उजव्या बाजूस असणारा सोबती पौराणिक, लोकगीत कथेत सुद्धा सध्याच्या सामाजिक, राजकिय विषयांना सांगतच व्याख्यान करतो. डाव्या बाजूस

असणाऱ्या सोबती विशेषकर हास्य पात्र घेतो.

'विनरा भारत विर कुमार विनयम मनदेश' 'तंदाना ताना' हे बुरकथेतील नेहमीच ऐकू येणारी पल्लवी. धृववाक्य होय. बुरकथा विविध देवतांचे प्रशंसा करत, संध्या काळची सुरु करतात. जागा, वेळेच्या विषयानुसार माहिती देवून कथानक कथेचा परिचय देतो, सोबतीचे सोबतच चाल म्हणतात.

ओळख, परिचय झाल्यानंतर तीघे कलाकार कथेतील विविध पात्र घेत, विविध संघटनांना जोडून प्रदर्शन चावतात. बुरकथेत कथानक फार महत्वाचे आहे. ह्यास खेळ, वचने, गाणे, नाटके ह्यामुळे कथेत आवड निर्माण होते. बुरी कथा साधारणपणे दोन किंवा तीन तास असते. मोठे कथा सांगते वेळेस मात्र कित्येक रात्री क्रमाणे सांगतात.

बुरी कथा दसरा किंवा संक्रातीच्या सणावेळी प्रदर्शित करतात. साधारणपणे रामायण, महाभारतातील कथा, कामभोजराजाच्या कथा, वाघोबांच्या कथा, वीरांच्या कथा, काटमराजाच्या कथा ह्या सारख्या राजांच्या कथा सांगतात.

बुरी कथा म्हणताच कोणालाही आठवण येणारे नाव शेख नाजरवली. त्यांनी बुरकथेस खूप मोठा लोकांचा आदर प्राप्त केला. त्यामुळे त्यांचे नाव लौकीक झाले. नाजरच्या बुरकथांना ऐकण्यासाठी लोक कित्येक अंतरापर्यंत प्रवास करत. नाजर 1920 मध्ये एका गरीब कापूस भरणाऱ्या

कुटुंबांमध्ये जन्म झाला. तेनालीत बालराज नाटक समाजाने सुरुवात करून चार दशकांपर्यंत प्रदर्शने दिली. आंध्र दुष्काळ, 1943 मधील बंगालच्या दुष्काळावर त्यांच्या बुरकथा लोकांमध्ये हाळहाळ व्यक्त करण्या सारख्या होत्या. बुरकथांना नाजर स्वतः लिहून, गाणे म्हणत. 1940 मध्ये कम्युनिस्ट पार्टीस लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी त्यात कलाकार म्हणून काम केले. अनेक चित्रपटात नाजरचे बुरकथा

चित्र .21.3: गोंधळी कथा

आहेत. 1986 मध्ये 'पद्मश्री' पुरस्कारासहीत कित्येक बक्षिसे मिळाले. 'पिंजरी' नावाने आलेल्या त्यांच्या जीवन चरित्राबद्दल, त्यांनी तोंड दिलेली गरीबी, आलेल्या अडचणींचे वर्णन त्यात आले आहे. लोकांसाठी देणाऱ्या प्रदर्शना द्वारे त्यांचे जग खूप मोठे होते. बुरकथांना वृत्ती म्हणून करण्यात खूप लोकांना नाजरने स्फूर्ती दाता बनला. तर नजर शेवटी अत्यंत गरीबीत मरण पावला.

बाहुल्यांचा खेळ:-

कटपुतळ्यांचा खेळ:-

संचार कलाकारांनी पडद्याच्या मागे प्रदर्शित करणारे बाहुल्यांचा खेळ. बाहुल्यांना जनावरांच्या चामडीने तयार करतात. जनावरांच्या कातडींना स्वच्छ करून, सतत क्रिया करतात. नंतर वेगवेगळ्या आकारात, मोजमाप करून कातरतात. पात्रांच वय, स्वभावानुसार बाहुल्यांची उंची 1 ते 6 इंच पर्यंत असतात. वेगवेगळ्या रंगात असणाऱ्या ह्या बाहुल्यांच्या मान, खांदे, कोपरे, मनगट, घुढ्यां सारख्या जागी जोडून असतात. ह्यांना असणाऱ्या काड्यांनी ते हालण्या जोगे बनवतात.

प्रदर्शन:-

पारंपारीक कटपुतळ्यांचे कथानक गीतात असतात. कथाकार, गीतकार प्रेक्षकांना दिसत नाही. गळाबदलत असल्यामुळे एकेका पात्रास एकेक विशेष कथानक देतात.

ही प्रदर्शन साधारणपणे रात्री 9 वाजता सुरु होऊन रात्र भर चालतात. कटपुतळ्यांच्या खेळात

चित्र .21.4: कटपुतळ्यांचा खेळ

गटात 8-12 कलाकार असतात. साधारणपणे ह्या गटात महिलांचे पात्र निभवणारे गळा काढणारे दोघेजन, पुरुष पात्रात दोघेजन, हार्मोनियम, सूर, दर्शवणारा. ह्या सारखे तिघेजन वाद्य वाजवणारे, बाहुल्यांना देणारा एकजन, दिव्यांना पाहणारा एक मदतगार असतो.

प्रदर्शनासाठी गावात एक मोठे ठिकाण निवडल्या जाते. चौकोणी आकारात चार वेळूच्या काढ्याने पांढरा कापड बांधून मंच तयार करतात. कथाकार, किंवा व्याख्यानकार पडद्याच्या मागे असतो. पडद्याच्या समोर असणाऱ्या दिव्यांमुळे बाहुल्या दिसतात.

कटपुतळ्यांतील प्रदर्शित विषय:-

विशेष करून रामायणे, महाभारतांसारखी ऐतिहासिक कथा, स्थानिक विद्यांच्या कथा ह्या सारखे विषय प्रदर्शनासाठी निवडतात. मोठ्या प्रमाणात हास्य विनोद, सध्याच्या परिस्थितीवर टिका असतात. ऐतिहासिक विषय घेतला असता स्थानिक प्रचारात असणाऱ्या कथा निवडतात. नवीन कथा खूप कमी लिहितात. ही प्रदर्शन साधारणपणे एका गावातून दुसऱ्या गावात फिरत असतात. गाववाल्यांकडून पैसे, धान्य घेऊन, प्रदर्शन देत अशा प्रकारे वर्षभरात नऊ नहिने संचार करत असतात.

चित्रपटे, दूरदर्शन सारख्या आधुनिक माहिती, विनोदीय कार्यक्रमे उपलब्धतास आल्यामुळे पारंपारीक कलांच्या प्रदर्शनांचे लोकांचा आदर कमी होत आहे.

एवढेत नाहीतर गावातील मोठे माणस, जमिनदार ह्या कलाकारांना सहाय्य करत नव्हते. ह्या कारणामुळे लोक कला लोप पावत आहेत. कलाकारांना जीवनाधार समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. ह्यांनी संचारीत कलाकार असल्यामुळे त्यांच्या मुलांना आधुनिक पाठशाळेत शिक्षणाची संधी मिळत नव्हती. आता त्यांना उरले फक्त कौशल्य प्राप्त नसलेली मजुरी करणे.

सरकारी कार्यक्रमांचा प्रचार करण्यासाठी

ह्या कलारूपांना निवडण्या द्वारे सरकार थोडेबहुत मदत करत आहेत. परिशुभ्रता, आरोग्य सेवा, मुलींचे शिक्षण, कुटुंबावर नियंत्रण, पर्यावरण सारख्या विषयांवर अनेक पारंपारीक गट प्रदर्शने देत आहेत. अशा प्रदर्शनात सांगणाऱ्या विषयांना ह्या प्रदर्शनास योग्य असणाऱ्यांनाच सरकार पोहोचवत आहे.

- दुरदर्शन, चित्रपट सारख्या विशेष विनोदीय साधने बदलत असणाऱ्या परिस्थितीत पारंपारीक लोक कलेस सांभाळण्याची आवश्यकता आहे का ? तुमची कारणे सांगा.
- राष्ट्रीय चळवळीनंतर कलाकरांच्या परिस्थितीत, त्यांनी देणाऱ्या प्रदर्शित विषयांमध्ये कोणत्या प्रकारचे बदलांनी जागा घेतली ?
- राष्ट्रवादी, कम्युनिस्ट लोककलेचे पुर्ननिर्माण करण्यासाठी का प्रयत्न केले ?

भरतनाट्यम - कमकुवता आणि पुर्नजीवन:-

भारत देशातील पारंपारीक नृत्यांतील अनेक त्यांचा मूळ असणारा भरताने लिहिलेल्या 'नाट्य शास्त्रात' आहेत म्हणून आढळण्यात आले. काही झाले तरी इनाडू भरतनाट्यम हे तमीळनाडूशी संबंधित एक विशेष नाट्य रूप सुचवते. शंभर वर्षा अगोदर भरतनाट्यम हा शब्द वापरात नव्हता. तमीळनाडू, त्यावेळी असणाऱ्या पारंपारीक नृत्यांना सदीर, कुरवंजी, कुचीपुडी म्हणत.

देवालयामध्ये सेवांसाठी अंकित झालेल्या दासींना देवदासी म्हणत. देवदासींचे नृत्य. देवळातील पूजा, आचारातील एक भाग होय. तरूण वयातील मुलींना आई-वडिल देवतांना दान म्हणून अर्पण करत. ह्या स्त्रीयांनी लग्न करायचे नाही. पूजारी, मोठे माणसांच्या हातात यांनी लूटेच्या आहारी जात- देवदासांना जन्मास आलेली मूले त्यांच्या सारखेच जीवन जगत. संगीत, नृत्य कलेत देवदास्यांनी कौशल्य प्राप्त करून घेतले. नट्टवनार (नृत्य शिकवणारे गुरु, साधारणपणे हे देवदासींना जन्मास आलेला पुरुष संतान होय.) यांच्या मदतीने ह्यांनी परंपरागत त्यांच्या

मोगुलच्या किनर वाद्य वाजवतांना

चालीरीतींचे रक्षण करत आले.

भारतीय कला आरमूट असतात म्हणून, अनैतिक असतात म्हणून ब्रिटीशांच्या राजवटीत सांगितल्यामुळे परकिय नागरीकतेच्या भावनांच्या दृष्ट्या हे खूप हलक्या दर्जाचे असतात म्हणून प्रचार झाला. सुशिक्षित भारतीयांमध्ये ही भावना प्रेरित होऊन सदीर सारख्या कलेंकडे छोट्या नजरेने पाहत. देवदासींच्या गटांचे व्यभीचाऱ्यांशी संबंध असल्यामुळे सुद्धा सदीरास वाईट नाव आले. ह्या नृत्यांशी संबंधित असणारे नावासहित सदीर, 'नाच', दासी चा अड्डा सारख्यास सुद्धा अनादर देण्यात आला. 19 व्या शतकाच्या, 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस कुंदुकुरी विरेशलिंगम सारख्या समाज सुधारकांनी यांटी-नाच, देवदासींच्या विरोधात चळवळी सुरू केल्या. देवदासींशी जुळून असणारे व्यभीचाऱ्यांशीच नव्हेतर, कलेला सुद्धा सामाजिक दुराचारां आहे म्हणून विरोध केला. मुंबई, मद्रास राज्यांमध्ये 1934-1947 मधील देवदासी संस्थेस (देवळात) देवतांना मुलीस अर्पण करण्यास रद्द करावे म्हणून कायदा केला. देवदासी पद्धतीच्या विरुद्ध हैद्राबाद राज्यांमध्ये भाग्यरेड्डी वर्मा चळवळीस चालवत देवदासी व्यवस्थेस शेवट करण्यासाठी निजामांना मान्य करवले.

देवदासी व्यवस्थेच्या निषेधासाठी ह्या सततच्या दबावा चेच फळ म्हणून 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस तमीळनाडूमध्ये सुद्धा ह्या पारंपारीक नृत्यांना जवळपास लोप पावण्यात आले. त्यांचा निरादर झाल्यामुळे, जीवन जगण्यास साधन नाहिसे झाल्यामुळे देवदासी कलाकारांना कित्येक त्रासाच्या आहारी गेले.

- देवदासी व्यवस्थेचा विरोध करणारे, व सहमत असणाऱ्यांमध्ये चर्चा होत आहे अशी कल्पना करा. ह्या चर्चेतून एक छोटे रूप कल्पना तयार करा.

पुर्ननिर्माण:-

सर्व विरोधांना सहन करत काही कुटुंबे ह्या संगीत, नृत्य परंपरेस वारसा सांभाळत आले आहेत. विविध नेपथ्यांशी संबंधित व्यक्ती यांच्या पुर्ननिर्माणासाठी कष्ट घेतले. भारत राष्ट्रीय चळवळीकार, भारतीय कलेवर आवड असणारे पाश्चात्यीय, देवदासीच नाहीतर भरतनाट्य शिकलेले, देवदासी. ह्यांनी सर्वजन नसले असते तर भारतीय भरतनाट्य उरले नसते. भारतीय संस्कृती नृत्यांशी जुळून असणारे सर्वजन वरच्या सर्वांशी ऋणी आहेत.

इ. कृष्णा आय्यर स्वातंत्र्य संग्रामातील योद्धा, लायर त्यांनी भरतनृत्य शिकून घेतले. ह्या कलेस असणारा कलंक नाहीसा करण्यासाठी त्यांनी महीलाच्या वेशधारणेत हे नाट्य प्रदर्शित केले. ह्या कलेत लोकांना आवड निर्माण करण्यासाठी चळवळले. मद्रास (सध्याची चेन्नई) मध्ये संगीत अकादमीची स्थापना करण्यात त्यांचे पात्र महत्वाचे आहे. ह्या व्यासपीठापासून देवदासींच्या द्वारे भरतनाट्य प्रदर्शन देण्यात आली. सुख्वातीचे प्रदर्शन वादास्पद झाल्यामुळे दुसऱ्या प्रदर्शनास खूप मोठ्या प्रमाणात लोक आले. संगीत अकादमी व्यासपीठावर जागा मिळाल्यामुळे ह्या कलेस सर्वजन आदर देण्यास सुख्वात केली.

त्यामुळे गौरवपूर्ण कुटुंबातून सुद्धा तरुण

चित्र .21.5: आंध्रप्रदेशातील एक प्रदर्शित केलेली कला

कलाकारांसहित भरतनृत्यांकडे आकर्षित झाले.

लोक सुख्वातीस धक्काच्या आहारी गेलेल्या गौरवपूर्ण कुटुंबे ह्यात सहभागी झाल्यामुळे ही कला पुर्ननिर्माणास योग्य लोकांची मदत सुद्धा मिळाली. ह्याच वेळी बॅल्लेरीना अॅना पावलोवा सारख्या पाश्चिमात्य कलाकारांनी भारतीय सांस्कृतीक वारशांवर आवड प्राप्त झाली. थियोसाफीकल चळवळीतील पाश्चिमात्यांनी भारतीय आध्यात्मीक

चित्र .21.7: रुक्मिणी देवी

वारसाचा प्रचार करण्यात आला.

अॅना पावलोवा शिष्यांकडे रुक्मिणी देवी नृत्य शिकली. भारतीय पारंपारीक नृत्य शिकण्यास रुक्मिणी देवीस पावलोवा यांनी सुचना दिली. थियोसोफिस्ट कुटुंबात वाढल्यामुळे विशेष कौशल्य असल्यामुळे त्यावेळच्या भरतनृत्यास अनुकरून त्यातील आध्यात्मीकतेस बाहेर काढणे रुक्मिणी देवीला शक्य झाले.

भरतनृत्यच्या पुर्ननिर्माणासाठी देवदासींचे समाजाने हात मिळवले. रुक्मिणी देवी गुरुं बरोबरच, बेंगलुरु नागरत्नम्मा सारख्या कलाकारांनी, बाल सरस्वती सारख्या प्रसिद्ध नृत्यकलाकार ही आहेत. ह्या परंपरेस पुर्ननिर्माण करावे म्हणून, तेच देवदासींच्या हातातच रहावे म्हणून त्यांनी मागण्या केल्या. ज्यांच्यापासून ती कला दूर केली असता. ती कला नष्ट होईल असा त्यांचा वाद होता. ही कला जीवंत ठेवण्यासाठी त्यास गौरवपूर्ण हाताकडे वळवले पाहिजे अशे सुशिक्षितांची भावना होती. शेवटी दोन वर्गांनी ह्या नाट्य पुर्ननिर्माणासाठी

हातभार लावला. इतर जातीतून येणाऱ्या देवदासींना नटूवरनारांनीच शिक्षण दिले.

1935 मध्ये रुक्मिणी देवीने दिलेली पहिले प्रदर्शन एक मईलाचा दगड मानल्या जातो. तिच्या प्रयत्नामुळे मद्रासातील सनातन कुटुंबांनी अधिक प्रमानात ह्या नृत्यास मदत दिली. वेशभूषा, रंगस्थळ, सजावट, प्रदर्शनाच्या बाबी, वाद्याची मदत इ. मध्ये तिने आणलेल्या सुधारणांमुळे भरतनृत्य असभ्य आहे अशी सनातन वर्गाच्या विरोध नष्ट झाला. तिने कलाक्षेत्र म्हणणाऱ्या संस्थेची स्थापना करून श्रेष्ठ कलाकारांना, वाद्य वाजवणाऱ्या त्यांच्याकडे आकर्षित करून त्यांच्या बरोबर मिळून नृत्यांमध्ये काही पिढींना तिने शिक्षण दिले. कला क्षेत्र हे एक आधुनिक संस्था होय. हे कलाकारांना नौकऱ्या देऊन त्यांना शिकवण्यासाठी, प्रदर्शने देण्यासाठी डिग्री आणि सर्टीफिकेटच्या कोर्सांना चालवत आहे. कोणत्याही विद्यार्थी नृत्य कुटुंबाशी संबंधित असो किंवा नसो. त्याला इथे नृत्य शिकवण्यात येते.

देवदासांच्या पारंपारीक कलेस बाल सरस्वतीने प्रोत्साहित केले. ह्या कलामध्ये सुधारणांची गरज नाही. त्यामुळे कला वाईट मार्गाने जाण्याची संभव तिच्या लक्षात आले. तिने तिच्या देवदासी वारसत्वास एकजुट राहून तिच्या नृत्यकलेस खूप नाव प्राप्त केले.

चित्र .21.8: बालसरस्वती

संस्कृत, देवानघेवान

भरतनृत्यावर भारत समाजात पुन्हा अवलोकनाची सुरुवात, आवडी मुळे कित्येकजन नटूवनार यांनी त्यांच्या शिक्षण कार्यक्रमांना पुन्हा सुरुवात केली. नृत्यांमध्ये कित्येकजन कलाकारांचा प्रवेश झाला. नटूवरनारांची गावे पांडनलूर, वझापूर, तंजावूर, नावाचे प्रसिद्ध पावलेले वैविध्यरूपाने नृत्य परिचयास आले. अनादी काळापासूनच भारतीय पारंपारीक नृत्यांमध्ये भरतनाट्यमला खूप प्रसिद्धीस आले.

- ह्या नृत्यास पुर्नःनिर्माण करण्यासाठी इतर जातींनी त्यास हस्तगत करणे का महत्वाचे आहे ?
- ह्या नृत्यास गौरवपूर्ण नृत्य म्हणून ओळख देण्यासाठी त्यात कोणकोणते बदल आणले असतील ?
- एका बाजूस पारंपारीकतेने हे नृत्य करणाऱ्यांना त्यात करू दिले नाही. दुसऱ्या बाजूस त्यास गौरवपूर्ण बदलण्यासाठी इतर जातींनी त्यास हातात घेतले. ह्या बदलान कोणता अन्याय झाला का ?

सध्याच्या काळात भरतनाट्य:-

भरतनाट्याचे पुर्ननिर्माण झाल्यानंतर 20व्या शतकाच्या शेवटी त्यास इतका आदर मिळाला की, भरतनाट्य शिकण्यासाठी पुढे आलेल्यांना शिक्षणाच्या सोयी, त्याच्या दर्जा वाढवण्यासाठी परिस्थिती नाही. आज भरतनाट्यम नृत्यास प्रेक्षक, व फायदा घेणाऱ्यांपेक्षा जास्त शिकणारेच असल्यामुळे त्याचा विस्तार होत आहे.

ह्या कलारूपास नटूवनारच नाहीतर नृत्य करणारेच संरक्षण म्हणून बदलले. पुनरनिर्माणाच्या वेळी नाट्याचे शिक्षण देणारे नटूवनारच त्या वारसत्वाशी संबंधित शेवटची पिढी. नृत्य शिकण्यास खूप लोकांनी मागण्या, आवड निर्माण झाल्यामुळे शिक्षण केवळ नटूवनारांनाच परिमित नव्हते. कलाक्षेत्रासारख्या संस्थानमध्ये

शिक्षणार्थी शिक्षण घेतलेले अनुभव ज्ञानी असणारे नृत्याकलाकारांनी येणाऱ्या पिढीस ह्यास शिकवत आहेत. एवढेच नाहीतर खूपजन विद्यार्थी नाट्यकारांबद्दल व्यक्तीगत सुद्धा ह्यास शिकत आहेत. प्रदर्शित नटूवनार यांनी घेतलेले पात्र विशेष शिक्षण घेतलेले संगीतकार, वाद्यकार, नृत्यकारांनी घेतले.

भरतनाट्य प्रदर्शित खर्च कमी करण्यासाठी खूप लोक रिकार्ड केलेल्या संगीताचा उपयोग करत आहेत. प्रदर्शने द्वारे सध्याचे नृत्यकार साधारणपणे जीवन जगू शकत नाहीत. काही गोष्टी वगळता भरतनाट्य सध्याच्या कुटुंबांना मदत असणाऱ्यांनाच दुसरे नौकरी होय. काहीजनांचे फक्त हे नृत्य शिकण्यासाठी, नृत्यकारांच्या विकासासाठी त्यांचे पूर्ण आयुष्य अर्पण करत आहेत. पैसे कमावण्यासाठी नृत्यकार त्यांच्या व्यवसायीक जीवनाच्या पहिल्या वर्षातच ही कला दुसऱ्यांना शिकवण्याची सुरुवात करत आहेत. हे त्यांच्या नृत्य दर्जाचे नव्हेतर त्यांच्या शिकवण्यास सुद्धा प्रभावित करतात.

नटूवार नाहीशी अजून जास्त जन नाट्यकार शिक्षकांत रूपांतर झाल्यामुळे परंपरागत आचारांना नाट्यरूपांस सांभाळ करत आलेल्या वारसत्वास पडदा पडला. काहीजण शिक्षकांच्या हातातच नव्हेतर अनेकजण नृत्यकार भरतनाट्यांना शिकवल्यामुळे ह्या नवनवीन बदल येण्याची शक्यता (संधी) वाढली.

भरतनाट्यातील ह्या अनुभवांच्या नमुन्या प्रमाणे कथाकली, भक्षणान, ओडुस्सी, मनीपुरी, कथक सारख्या सुद्धा ह्या सारख्या संघर्षांना, अनुभवांनांच्या आहारी गेले. त्याबद्दल सुद्धा माहिती घेण्याचा प्रयत्न करा.

- नटूवनार यांचे विशेष पात्र कोणते ? त्यांच्या पात्रांचे नृत्य करणारेच केले तर नृत्यावर याचा प्रभाव कसा पडतो ?
- भरतनृत्यास आलेल्या पुष्कळ लोक आदरण त्यास कोणत्या प्रकारे सहाय्य केले ? कोणत्या नवीन समस्यांना कारणीभूत ठरले ?

पेरणी नृत्यः

शिव आराधना समजुन नाटराज पुतळा समोर ठेऊन शिवालयात व सैन्य युध्दास जाण्यापूर्वी क्रोधाने केल्या गेलेले नाट्य प्रदर्शन हे आश्चर्यचकीत करणारे नृत्य फक्त पुरुषच करतात. ही कला ख्रिस्त पुर्व 13 व्या शतकापासुन प्रसिध्द आहे. व या पेरणी नृत्यास जयप्पा सेनानी याने लिहिले. काकतिय राजा गणपती देवाचा मेव्हना गजसाहीनी जयप्पा सेनानी याने लिहिलेली नृत्य रत्नापल्ली मध्ये संस्कृत पेरिनी नृत्या विषयी सविस्तर लिहल्या गेले आहे. या कलेस प्रकाशात आणुन त्यास प्रख्याती मिळवुन देणारे नटराजरामकृष्ण व त्याचे शिष्य व त्याच्या समुहास पुर्ण जगभर प्रसिध्दी मिळविली.

ढोलकीचे (डप्पु) नाट्यः-

शेळीच्या कातडी पासुन मोठी ढोलकी बनवुन मोठमोठ्याने काड्याने वाजवत नाच करू लागले म्हणजे पहाणाऱ्यास पण नाच करावे असे वाटते. 15 ते 20 कलाकारांचा समुह पायाला घुंगरू बांधुन नाच करीत असतात. यास मोठमोठ्या उत्सवात करतात.

Dappu Natyam

महत्वाचे शब्द

1. बॅले

2. सायबल्स

3. गाण

4. पैंजण

5. मुखाभिनय

6. तरंगम

तुमचा अभ्यास सुधारा

1. चूकीच्या वक्यांना बरोबर करा.

(अ) सर्व नृत्यांची रूपे भक्तीचा भाग म्हणून नावास आली.

(आ) ऐतिहासिक कलाकारांना मोठ मोठ्या जमिनदारांनी आभय दिले.

(इ) लोकांमध्ये चैतन्य निर्माण करण्यासाठी बुरकथेचा वापर केला.

(ई) सध्या भरतनाट्यास विशेष करून नटूवनार शिकवत आहेत.

2. गेल्या 50 वर्षात लोक कलेच्या जीवनात आलेल्या बदलांची चर्चा करा ?

3. लोक कला लोप पावत आहे का ? यामुळे आपल्या संस्कृतीस कोणते नुकसान होत आहे ?

4. आधुनिक जीवनातील नवीन गरजानुसार लोक कलेस बनवून त्यास पुर्ननिर्माण करणे शक्य आहे का ?

5. सदीर काळापासून भरतनाट्यात जागा घेतलेले महत्वाचे बदल होते ?

6. खाली दिलेल्या नावांपैकी देवदासी व्यवस्थेशी सहमत असणारे, विरोधी असणारे, त्यात सुधारणा करणारे कोण आहेत ?

बाल सरस्वती, रूक्मिणीदेवी, विरेशलिंगम, भाग्यरेड्डी वर्मा, कृष्णा आय्यर, बेंगलुरू नागरत्नम्मा.

7. त्यांच्या कलेद्वारे जीवनोपाधी मिळवणे कलाकारांना केंव्हा कशासाठी अवघड असायचे ? कलाकारांनी त्यांच्या पायावर त्यांनी उभे राहण्यासाठी काय करावेत ?

8. तुमच्या भागातील एखाद्या कलावंतानी नाट्य आणि कलेच्या क्षेत्रात केलेल्या कामगिरीची माहिती गोळा करून तक्ता तयार करा ?

साक्षातकारण - तुमच्या विभागातील एका कलाकारास आमंत्रित करून त्यांच्या कलेचे व भविष्याचे पत्रक बनवा.

चलन चित्रे आणि मुद्रित माध्यम

उन्हाळ्याच्या सुटीत लता आजोबांच्या गावी आली. तीला नुकताच प्रदर्शित झालेल्या सिनेमाला आजोबा रंगच्या सोबत जायचे होते. परंतु रंगयांची तब्येत चांगली नसल्याने ते आजोबांच्या कल्पणा लहानपणाविषयी गप्पा गोष्टी करीत बसले. आजोबांच्या बाळपणी सिनेमा किंवा चलन चित्र तेंव्हा अस्तीत्वात नव्हते हे ऐकून तिला आश्चर्य वाटले. त्याकाळात कलाकार, नाटको कर्तने, पुराणातील कथा तसेच गधव पद्य. संगीत नाटकेच जनमाणसांच्या करसउकीची साधने होती. कधी कधी कठ पुतली च्या साह्याने ही लोकांचे मनोरंजन होई. पदय नाटकांत (संगीत नाटकांत) रागदारीवर आधारित नाटयपदाचे गायन केलेजाईल. रंगच्यला आपल्या बाळपणी रात्रभर जागून राजा हरिशचंद्र हे पदयनाटक पाहील्याचे अद्यापही आठवले. त्यांनी त्याच बरोबर भूवन विजयम, कन्याशुल्क, बोब्बिली विजयम, वर विक्रयम, आदी नाटके पाहल्याचे लताला सांगितळे. लताने ही तिच्या शालेतील स्नेह संमेलनात एका लहानशा नाटकात छोटीशी भूमिका केल्याचे सांगितळे. तसेच तिनंही अलिकडेच एक नाटक ही पाहिले. पण लोकमनोरंजनाचे एककाळी नाटकहेच एक मेळा साधन होते हे ऐकून तिला आश्चर्य वाटले.

सिनेमा (चलनचित्रपटांचा) जन्म

भारतातील सिनेमाचा जन्मही मोठारंजक आहे. मुंबईत 7 जुलै 1896 रोजी व्हेटसन हॉटेलात लूमीयर बंधकांनी पाहिले सार्वजनिक सिने प्रदर्शन घडवून आणले. एका सेकंदाला दहा फोटो घेण्याची क्षमता असलेल्या कॅमेरा 1887 साली क्रिप्ट मध्ये विल्यम फ्रिस-ग्रोन याने तयार केली. या मध्ये सेल्यूलॉईड फिल्म (चित्रफीत) वापरण्यात आली. (चित्र 22.1) सन 1895 मध्ये वुडवीळ लॅथम आणी सिनेमा प्रेजिस्टर (चित्रपट प्रक्षेपक) चा शोध लावला या प्रक्षेपकाच्या साह्याने अखंडपणे चित्रे दाखवण्याची सुविधा निर्माण झाली.

- पालकांच्या बाळपणीच्या नाटका बदल तुमच्या पलकांना विचारा
- कालांतराने नाटकाच्या क्षेत्रात कोणते बदल घडले.

चित्र क. 22.1
कॅमेरा आणि
प्रोजेक्टर

चलचित्रपटाच्या प्रगती मधील टप्पे

कलनंतराने माध्यमाच्या क्षेत्रात झालेल्या प्रगतीने नाटकाचे चित्रीकरण करून एकाच वेळी अनेक ठिकाणी प्रदर्शित करणे शक्य झालो यासाठी संगीत आणि तत्सम साधनांची गरज अपल्याला पडू लागली.

आणखी काही काळानंतर चित्रीकरणांवर चित्रीत भागाचे संपादन आणि पुनः माडणीत क्रांतीकारी बदल संभाविले. यामुळे पुर्ण चलन चित्रपटालाच नवी दिशा निर्माण झाली. जॉर्ज बर्नार्ड शॉ आणि शेक्सपिअर ने लिहीलेली अनेक नाटके चित्रीत करून पडद्याच्या साह्याने एकाच वेळी अनेक ठिकाणी प्रदर्शित करणे शक्य झाले. जसेच तेलुगूतील लोकप्रिय नाटक ही चित्रीत करून प्रदर्शित करण्यात आली यात वर विक्रयम सत्य हरिश्चंद्र, कन्या शुल्कम आदीचा समावेश आहे. नाटयकलाकार पुढे सिने कलाकार झाले. हळहळू नाटकांची लोकप्रियता घटू लागली आणि सिनेमाची लोकप्रियता मात्र वाढू लागली. तथापि सिनेमा कितीही लोकप्रिय झाली तरी काही ख्यात नाम सिने प्रमुख आजही नाटकासाठी वेळ देतात.यात मुख्यत्वेकरून गोळ्पापुडी मारुती राव, नसीरुद्दीन शहा इत्यादी.

चित्र 22.2 शेक्सपीअरच्या नाटकातील एका दृष्याचे छाया चित्र.

- नाटक आणि चलनचित्रपट यातील फरक सांगा
- नाटय कलावंत आणि सिनेकलावंत यांच्या राहणी मानातील फरकाची तुमच्या शिक्षकांच्या मदतीने चर्चा करा.

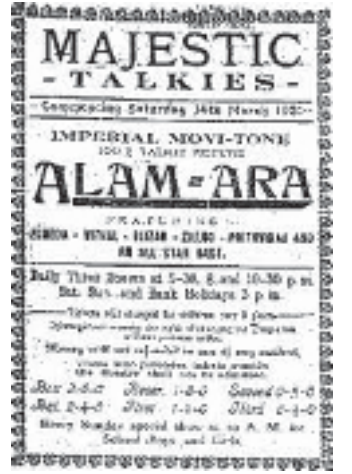
आरंभीच्या काळात सिनेमाला आवाज नव्हता. चित्रपट चालू असतांना चित्राबरोबर पाठी मागून आवाज आणि संगीत सतत द्याविलागते. हे

ऐकून लताला आश्चर्य वाटले. कधी कधी प्रदर्शित करणारा प्रक्षेपणा बरोबरच धावते वर्णणही ऐकवत असे. कांही दिवसांच्या अथक प्रयत्नानंतर आणि तंत्रज्ञानातील आधुनिक शोधानंतर सिनेमातील पडद्यावरीले कलावेताला कंठ फुटला आणि मूकपट पासून सिनेमा बोलपट ठरला.

तेलगु सिनेमात पहिल्या मूक पट म्हणून भिष्म प्रतिज्ञा तर पहिल्या बोलपट म्हणून भक्त प्रल्हाद याचे नाव घ्यावे लागेल 1931 साली भक्त प्रल्हाद या चित्रपटाची निर्माती एच.एम.रेड्डी यांनी केली.

- पाच-पाच मिनिटांचे दोन टप्पे करून एकदा मुकाभिनमतर दुसऱ्यांना आवाज अभिनम करा. दोन्हीचा प्रभाव प्रेक्षकांवर कसा पडला याचे निरिक्षणकारी

भारतातला पहिला बोलपट1931 साली प्रदर्शित झाला त्याचे भाव आत्म आरा हा चित्रपट अर्दिशिर इराणी यांनी तयार केला. तेलगु चित्रपटाचे पितामह म्हणून रघुपती वेंकय्या यांचे नाव घ्यावे लागेल त्यांचा जन्म बंदर येथे झाला ते नंतर मद्रास (चेन्नई) येथे

रघूपती वेंकया नायडू

छायाचित्रकार म्हणून स्थाहिक झाले. त्यांनी चेन्नई (मद्रास) येथे ईटी या नावाने एका सिनेमा स्टूडीओची निर्माती केली.

सिने स्टूडियो निर्माते म्हणून त्यांनी तेलगु सिनेमा उद्योगाला मोठी सेवा दिली.

म्हणूनच आंध्रप्रदेश सरकारने तेलुगु चित्र परिश्रमासाठी मोलाचे योगदान देणाऱ्या लोकांना रघुपती वेंकय्या नायडूंच्या नावे व नंदी पुरस्कार देऊन गौरविण्याची प्रथा सुरु केली.

22.3. नंदी पुरस्कार

चलनचित्रपट मनोरंजनाचे साधन

चलन चित्रपटा पुर्वी जनमानसाच्या मनोरंजनासाठी लोककला हाच एक मार्ग होता. यात लोक नृत्य, शास्त्रीय नृत्य, संगीत नाटकेई. या समावेश होता. परंतु हळूहळू चलनचित्रपटांचे महत्त्व वाढू लागले. यात सिने मासंगीत हे महत्वाचे साधन. लोकप्रियतेच्या सर्व कसोट्यांवर सिने संगीत तटले. सुरुवातीच्या काळात रेडीओ तरआताशा दूरचित्रवाणीच्या माध्यमातून सिने संगीताचा प्रसार-प्रचार मोठ्या प्रमाणात झाला. सिने अभिनेत्यांचा एक चाहता वर्ग निर्माण झाला. मोठ मोठ्या चाहता संघटना निर्माण झाल्या. सिनेमातील नायकाच्या तोंडाचे संवाद दोन दिन जिवनात वापरले जाऊ लागले. अभिनेते आणि अभिनेत्रीच्या कपडे, केश सज्जा, पादत्राणे यांचे अनुकरण मोठ्या प्रमाणात वाढले. यातच दुरदर्शनमुळे सिनेमा पाहण्यासाठी विशीष्ट थिएटरमध्ये जाण्याची गरज संपली. अनेक दुरचित्रवाणी वाहिण्यानी त्यासाठी वेगळ्या वाहिण्या स्थापुन गाणी, चित्रपटसाठी पुरेसा वेळ उपलब्ध करुन दिला. या सोबतच चटपटी बातम्याची ही त्यात भर पडली.

- तुमच्या भावतील किवा शहरातील मनोरंजनाच्या साधनांची यादी बनवाल्या साधनांची लोकप्रियता कशी ठरवाल ? काला नुक्रमे यात कोणते बदल घडले ?

चलन चित्रपट आणि स्वातंत्र्यचळवळ

तेलुगू सिनेमाच्या इतिहासात 1938 साली माला पिल्ला तर 1939 साली रयुतू बिड्डा हे दोन चित्रपट प्रदर्शित झाले. त्या दोन्ही चित्रपटांची आठवणी रंगय्याच्या मनात ताजी आहे. माला पिल्ला चित्रपटाची कथा अरचृश्यतेबाबत आहे. यात दलितांचा मंदीर प्रवेश हे मुख्य कथानक. यातील चौघरच्या हे गांधीवादी सुधारक. ते दलितांना व्यसना पासून दूर राहून शिक्षणाक हे जाण्याचा उपदेश करतात. याच वेळी उच्च कुलीनांना बुरसटलेले विचार दूर करण्याचा सल्ला देतात. पुजाऱ्यांच्या मुलाचे प्रेम एका दलीत मुलीवर बसते पुजाऱ्यांच्या पत्नीचा जीव आगलागत असता एक दलित वाचवतो. या घटना पाहून पुजाऱ्यांचे मत परिवर्तन होते. असहश्यतेपासून दूर जाते. या घटनेचा दलीतांना मंदीर प्रवेश मिळते त्या दलीत मुलीचा सून म्हणून पुजारी स्वीकार करतो.

रयुतू बिड्डा हि चित्रपट कथा जमींदारी पद्धती भोवती फिस्ते जमींदारा पासून कर्ज घेतलेला एक शेतकरी निवडणूकीच्यावेळी शेतकरी कामगार पक्षाला मत देतो. यामुळे त्याला अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. जमीनदार मुलाचे त्याच्या भावा कडून अपहरण होते. या घटने मुळे जमिनदाराचे आंतरबाह्य परिवर्तन होते. जमिनदार गांधीवादी विचार सरणीच्या माध्यमातून सर्वजमिनी चेदान करतो.

आमच्या शाळेत गांधी सिनेमा दाखवण्याचे लता रंगय्याला सांगते ब्रिटीश कलावंत रिचर्ड अँटनबरो यांनी 1982 साली गांधी चित्रपटाची निर्मीती इंग्रजी भाषेत केली नंतर या चित्रपटाचे भाषांतर अनेक प्रांतीय भाषेत हिंदीसह करण्यात आले.

यानंतर राष्ट्रीयचळवणीस वळदेणारे. अनेक चित्रपट निर्माणकरण्यात आले. अल्लूरी सिताराम राजू आणि कोमरम भीम हे चित्रपट आदिवासी गीरीजनांचा संघर्ष दाखविणारे ठरले.

मा भूमी या चित्रपटाचे दिग्दर्शक श्री नरसिंग राव यांनी तेलंगानातील जमिनदाराची व शेतकऱ्याची स्थिती दर्शविली. रामय्या हा एक साधारण शेतकरी होता. तो 50 हजार एकर जमिन असलेल्या जमिनदाराकडे काम करीत होता. रामय्या शेती करायचे सोडून हैद्राबादमधील एका कारखान्यात काम करतो. तेथे त्याची मैत्री एका कम्युनिस्ट नेता बरोबर होते. त्याच्याकडून रामय्यास रशियातील क्रांतीबद्दल माहिती मिळते. तो परत आपल्या गावी येतो व जमिनदारी पद्धती विरुद्ध चळवळ सुरू करतो. हैद्राबादचे भारतात विलिनीकरण होतानाच्या लढ्यात रामय्याचा मृत्यू होतो. या सिनेमातील गाणे बडेंनका बंडी कट्टी व पल्लेट्टरी पिल्लगाडा, पशुलगाचे मोनागाडा हे खुप प्रसिद्ध झाले. कोमरम भीमच्या जीवनावर आधारीत चित्रपट ज्यामध्ये मुकुंदमगारी भोपाल रेड्डी यांनी काम केले, व अलानी श्रीधर हे दिग्दर्शक आहे. या चित्रपटाला उत्तम दिग्दर्शक पारितोषक मिळाले.

3 मिका केली. या चित्रपटाचे दिग्दर्शक अलाकी श्रीधर यांना उत्कृष्ट नवागंतूक दिग्दर्शकाचा पुरस्कार मिळाला. या चित्रपटाला राष्ट्रीय एकात्मतेचा सर्वोत्कृष्ट पुरस्कार ही मिळाला. या शिवाय नंदी सह अनेक पुरस्कार ही मिळाले. अदिलाबाद जिल्यातील गोंडया आदिवासी जमातीतील कोमरम भिम या नायकाची हि कथा. ते अशीक्षीत होते यद्यपि जुलमी निजामाच्या लुटीविरुद्ध त्यांनी लढा दिला. त्यांनी कायदेशीर आणि सशस्त्र अशा दोन्ही प्रकारे लढा दिला 27 ऑक्टोबर 1940 या दिवशी सशस्त्र चकमकीत निजामा विरुद्ध बाबेझरी येथे भिम मारल्या गेले.

राष्ट्रीय चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर अनेक चित्रपट निर्माण झाले. तसेच देशभक्ती आणि राष्ट्रीयतेवर ही अनेक गाणी निर्माण झाली. अचानक रंगण्याने वेलीपो तेल्हा दोरा, वेल्हीपो (गोऱ्या साहेब निघून जा गोऱ्या साहेब) हे गीत गाण्यास सुरुवात केली. हे गीत 1949 साली तयार झालेल्या मन देशम चित्रपटा तील होय. लतांनी ही भले ताता मना बापूजी हेगाणे म्हणण्यास प्रारंभ केला. दरवर्षी गांधीजयंतीला तिच्या शाळात हे गीत लावले जाई. 1955 साल च्या दोंगा रायुडू या चित्रपटातील हे गीत आवे हेकळालाच तिला मोठे आश्चर्य वाटले.

- स्वातंत्र्य चळवळी विषयी माहिती देणाऱ्या आणखी दोन चित्रपटांची नावे सांगा
- तेलगू चित्रपटातील देश भक्तीवर गीतांची यादी बनवा.

समाजावर चित्रपटांचा प्रभाव

समाजावर कलेचा मोठा प्रभाव पडतो. तसाच चित्रपटांचाही. लोकप्रिय चित्रपटातील वेशभूषा आदि वेशभूषेचे अनुकरण होते. सवाद गाणी आणी हलचार्चीची चळवळ होते. अनेक अभिनेते अभिनेत्रीच्या नावेचा हत्यांचे संघ असतात हे संघ त्यात्या अभिनेत्र्याच्या प्रभावावर कामकरतात. एखादया क्रीडापटू किवा व्यावसायीकला एवढ्या मोठ्या प्रमाणात चाहते नसतात.

- दोन गटांची स्थापना करून चाहता संघ साकरात्मक नकारात्मक वाद विवाद करा.

चित्रपटांच्या समाजाच्या मतांवर मोठा प्रभाव असतो. मत परिवर्तनाचे हे फार मोठे माध्यम आहे. देशभक्तीची भावना, भू संघर्ष, वास्तव जिवनातील महा नायक भष्टाचार विरोधी लढा देणारे अशा अनेकांच्या माध्यमातून समाजावर मोठा प्रभाव पडतो.

या चांगल्या प्रभावासह काही वाईट गोष्टी ही घडतात. चित्रपटात महिलांचे चित्रीकरण नेहमी अबला असेच असते. यामूळे समाजात स्त्रीयांचे स्थान खालावत आहे. धुम्रपान, मदयपान यांचाही वापर मोठा असतो. या मुळे तरुन पिढी व्यासनाधीत होत आहे. अनेक चित्रपट विभत्सना आणि हिंसेला चालना देणारे असतात. बाल गुन्हेगारांच्या घटना मध्ये चौकशी अंती चोरीचा गुन्हा करण्याची युक्ती असल्या चित्रपटातून आली असे अनेकदा समझते. चित्रपटातून प्रचंड हिंसा पाहून लहान मुलांच्या मनावर विपरित परिणाम होत आहेत.

याच वेळी समाजातील अनेक घटनांवर आधारीत राजकीय किवा समाजिक चित्रपट ही तयार होतात. यांना लघू चित्रपट म्हणतात.

- अलिकडेच तुम्ही पाहिलेल्या चित्रपटाचा बालकांवरील प्रभाव या बद्दल विश्लेषणकारी.
- गत महिन्यात तुमच्या वर्गातील मित्रांनी पाहिलेल्या। चित्रपटांची यादी बनवा हिंसेच्या प्रमाणापासून गुण द्या. हिंसा नसलेल्या चित्रपटांना 0 तर वाढत्या प्रमाणात 1 ते 5 या प्रमाणात गुण द्या.

चित्रपट एक उद्योग

तेलुगू सिने उद्योगात दरवर्षी सर्व साधारण पणे 200 चित्रपटांची निर्मीती होते. यात भाषांतरीत चित्रपटही समाविष्ट आहेत. मुळ चेन्नई येथे असलेल्या सिने उद्योग हैद्राबादला सरकारच्या प्रोत्यासहनाला स्थानांतरीत झाला. एका चित्रपटाची निर्मीती म्हणजे 5 ते 50 कोटी रुपयांची गुंतवणूक. राज्यात दोन हजार चित्रपट गृहे आहेत. हा उद्योग हजारो लोकांना निर्मीती संदर्भी थेट तर निर्मीतोत्तर आणखी कितीतरी

लोकाना रोजगार उपलब्ध करुन देते.

मुद्रीत माध्यमः

या अगोदरच्या वर्गात तुम्ही कांही लहान हस्त लिखीता संबंधी माहिती घेतली आहे. प्राचीन काळी लिहिण्यासाठी न्यूज पत्रं. कापडा आंदीचावापर होत असे. आकराव्या शतकात कागदाचा शोध लागला आणि 15 व्या शतकात गुटेन बर्गने छपाई यंत्रांचा शोध लावल्या मुळे छपाई मुद्रण क्षेत्रात अमुलाग्र बदल झाले. लेखन आणि वाचन हे फार कमी लोकांपुरते मर्यादित होते परंतु मुद्रण शोधा मुळे जनमाणसात साक्षरतेचा प्रसार झपाट्याने झाला.

अनेक पुस्कांच्या अनेक आवृत्या सहजपणे छपाई तंत्रा मुले उपलब्ध झाल्या या तील प्रगत तंत्रामुळे दैनिके साप्ताहिके, पात्रीके आणि मासीके यांची मोठी भर पडला. अयुक्रणे दररोज सप्ता हाला, पंध खडयला आणि माहिण्याला याचे प्रकाशन होते.

- अनेक विषयांना वाहिलेली अनेक प्रकाशने असतात. या प्रकाशनांचे मुख पृष्ठ गोळाकरून त्याची विषयवाद विभागणी करा. या शिवाय अन्य कोणत्या पद्धतीने त्या प्रकाशनांची विकागपी करता येणे का ते पडताळून पहा.

मुद्रीत माध्यमात दैनिके, साप्ताहिके पाक्षिके, मासीके आणि प्रकाशने यांचा समावेश होतो. माहिती आणि ज्ञान संवर्धन यात या मुद्रीत माध्यमाच्या युगात ही मुद्रीत माध्यमाने आपले स्थान कायम ठेवले आहे.

दैनदिन जिवणात वृत्तपत्रांचा वाटा मोठा आहे. चीन मधील द पेकींग गॅझेट हे सर्वात पहिले वृत्तपत्र असे अनेक संशोधन मानतात. सन 618 मध्ये या वृत्तपत्राची सुरुवात झाली. सुरुवातीच्या काळात हे वृत्तपत्र हस्त लिखित स्वरूपात होते. नंतर त्याची छपाई आणि वितरण सुरु झाले. सन 1655 साली लंडन मधील ऑक्सफोर्ड येथे आधुनिक पद्धतीचे वृत्त पत्र छापले गेले. ऑक्सफोर्ड गॅझेट असेल्याचे नाव अमेरिकेत सर्व प्रथम पब्लीक ऑकरन्स हे वृत्तपत्र छापले गेले. हि घटना 1690 सालची भारतात 1780 साली सर्वप्रथम बेंगाल गॅझेट या नावाने वृत्तपत्र सुरु झाले याच वेळेस कलकत्ता अॅडव्हायजर द इंडियन गॅझेट द कलकत्ता गेझेट बेंगल जर्नल्स, हे सर्वभारतातील दुसरे, तिसरे आणि चौथ्या क्रमांकाचे वृत्तपत्र ठरले

हि सर्व वृत्तपत्रे कलकत्याहून सुरु झाली. तेलुगू भाषेतील पाहिले वृत्तपत्र म्हणजे कृष्ण पत्रीका या वृत्तपत्राचे संपादन मुतनुरी कृष्णाराव यांनी केले.

तांत्रिक क्रांतीने मुद्रीत माध्यमाचा काया पालट केला. अनेक वर्षे वृत्त पत्रे खिळे जोडणीच्या साह्याने छापली जीझची, यांनी जागा मोनोटाईप आणि लियोटाईपने घेतली. याचेच पुढचे पाऊल म्हणजे संगणकाचा वापर. संगणकाच्या वापराने मुद्राण क्षेत्रात कमालीचे बदल झाले. अक्षर जुळणी

तील क्रांतीकारी बदलानंतर छपाईत ऑफसो (प्रतिरूप) मुद्रण अवतरले. आता तर लेसर पद्धतीचे मुद्रण अस्तीत्यात आले आहे. एका काळी कृष्णधवल रंगातील वृत्त पत्र आता अनेक रंगात उपलब्ध झाले आहे.

वृत्तपत्रातून चालू घडामोडी, अनेक पातळ्यावरील राजकारण, व्यापार क्रीडा, चित्रपट आदींची माहिती मिळते.

- तुमच्या परिसरातील विविध वृत्तपत्रे जमा करून गटा गटाने त्यातील बातम्याची शहानिशा करा.
- वरील वृत्तपत्रांची आढवडा भराची प्रकाशने गोळा करा. विशिष्ट दिवशी विशिष्ट पाने कथा शिर्षके यांची विभागणी करून वर्गात प्रदर्शित करा. अशी घटके का छापली जातात त्याचे कारण सांगा.

सांस्कृतीक जागृती आणि स्वातंत्र्य चळवळीतील वृत्तपत्रांची भूमिका

इंग्रज राज वटीत समाज सुधारकांनी सामाजिक बदलासाठी मोठी मोहिम राबवली. हिन्दुधर्मातील सुधारणा, सतीच्या प्रधेविरुद्धचा आवाज, विधवा पुर्न विवाह आदी महत्वपूर्ण घटना या काळात घडल्या या सुधारणा करण्यात महाला समाजसुधारका बरोबरच वृत्तपत्रांचा ही मोठा वाटा होता.

देशाच्या विविध भागात स्वातंत्र्य सैनिक विविध वृत्त पत्राचे संपादक होते.

1868 साली प्रारंभ झालेल्या अमृतबझार पत्रीका चे संपादक शिशीर कूमार घोष होते. 1833 सालच्या बंगाली या वृत्तपत्राचे संपादक सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी होते. 1878 सालच्या द हिन्दू चे संपादक जी. सुब्रमनियम अय्यर तर 1881 साली स्थापन झालेल्या

केसरी चे संपादन लोकमान्य बाळगंगाधर टिळक यांनी केले. या संपादकाची वृत्तपत्रामाफीत आपपली मते विचार मांडली जेणेकरून भारतातील लोकात जागृती निर्माण झाली. कृष्ण पत्रीका या मुत नुदी कृष्णा राव यांच्या विषयी तुम्ही आताच वाचले आहे. महात्मा गांधी ना 1918 मध्ये यंग इंडीया हे वृत्तपत्र सुरु करून आपले विचार मांडले. त्यांनी गुजराती भाषेत नवजिवण तर महादेव देसाई याच्या संपादकीय नेतृत्वात हरिजन या वृत्त पत्रात विपुल लेखण केले.

महत्वाचे शब्द

1. प्रक्षेपक
2. चित्रीकरण
3. संगणकीय टंकलेखण
4. गॅझेट
5. प्रकाशन

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्तीकरा

1. नाटक आणि चित्रपट यातील कोणतेही तीन फरक लिहा.
2. तुमच्या भाषेच्या क्रमीक पुस्तकातील गद्य किंवा पद्य भागावर एक लहानसा चित्रपट तयार करता येईल असे तुम्हास वाटते का ? या चित्रपटासाठी विविध प्रकाराच्या लोकांची गरज भासेल असे तम्हाला वाटते का ?
3. चित्रपट हे समाज सुधारणेचे प्रभावी माध्यम आहे असे कांही चे म्हणणे तर चित्रपटाचे दुष्परीणाम जादा असे कांहीचे म्हणणे आहे. तुम्ही कोणाचे समर्थन करता ?
4. अगोदरच्या चित्रपट कथा कशा प्रकारच्या होत्या ? तुम्ही पाहिलेल्या चित्रपटांच्या कथा कशा भिन्नी स्वरूपाच्या आहेत ?
5. स्वातंत्र्य चळवळी वृत्तपत्रांनी महत्वाची भूमिका कशी बजावली ?
6. सध्याच्या युगात ड्रामा ही कला का लुप्त होत आहे ? त्याची कारणे सांगा ?

चर्चा:- सिनेमा हा जिवनात लाभदायक का हानिकारक आहे ? यावर चर्चा करा ?

प्रकल्प कार्य:

- 1) एका वार्तमान पत्र पहा व त्यातील पानांची कशा प्रकारे मांडणी केली आहे ? त्याचे वर्णन करा, कशा प्रकारच्या चित्रांचा वापर केल्या गेला. व्यापारी - वाणिज्य जाहिरातीसाठी किती जागा सोडण्यात आली ? संपादकाने कशा प्रकारच्या बातम्यांना प्राधान्य दिले.
- 2) जास्त पाहण्यात येणाऱ्या काही दुरदर्शन वाहिण्याची निवड करा. 4-5 विद्यार्थ्यांचा गट बनवा. एका एका गटाने एक एक चॅनल घ्याव ते धर्म सिनेमा, सिरियल या साठी कितपत वेळ दिल्या जात आहे याचा अंदाजा लावावा. तुम्ही जमा केलेली माहिती तुमच्या वर्गात इतरांना दाखवून त्यावर चर्चा करा.

खेळ : राष्ट्रीयता, वाणिज्य

- तुम्हाला खेळ खेळणे आवडते का ?
- कोणते खेळ खेळता ?
- कोणते खेळ तुम्हाला अधिक आवडते ?
- फक्त मुली किंवा फक्त मुक्षे खेलणाऱ्या खेलांची नावे सांगत ?
- काही खेळ फक्त ग्रामीण भागानच खेळतात का ?
- कांही खेळ केवळ धनवान लोकच खेळतात का ?

तुम्ही का खेळता ?

सूचना : खालील पैकी होय असेल तर(✓) टीक करा नाही असेल तर (×) टीक करा. तुम्हाला अधिक माहिती असलेली कारणे यादीत लीहा.

खेळ खेळणे सोपे असते.	
खेळ खेळणे सहज असते.	
आईवाडल, शिक्षक, मित्रमंडळी प्रोत्साहित करतात	
केळ सवाल निर्माण करतात.	
खेळामुळे शरिर निरोगी असते.	
सचिन, सानिया सारख्या आडल्या खेळाडूंचे अनुकरण करण्याची शक्यता असते.	
अभ्यासापेक्षा खेळ सोपे.	
दूरदर्शन मध्ये दिसता.	
खेळात लेखी परिक्षा किंवा इतर परीक्षा नसते.	
आंतरराष्ट्रीय शर्यतीत पथक मिळवू शकता.	
देशाचे नाव ख्याती मिळवण्यासाठी.	
नाव, पैसा, प्रसिद्धी मिळवण्यासाठी	

वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांचे मत घेऊन कोणाचा कारणास प्राधान्य तेतात ते समजाऊन या.

अनेक करमणूकी करीता खेळ खेळतो परंतु आपण कोणते खेळ खेळावा. कोणते खेळ बघता घडामोडीवरून कळते. उदा. क्रिकेट ह्या आपल्या खेडेगावात कबड्डी खेळल्या सारखे एकेकाळी इंग्लँडमध्ये क्रिकेट खेळत असत. परंतू सध्या संपूर्ण भारतातून गावात शहरात क्रिकेट खेळलेले दिसत

आहे. विशेषतः यूवकांत या खेळविषयी अत्यंत आवड आहे अभिमान आहे. जनता आपसे अमुल्य वेळ दूरदर्शन बघण्यात वाया घाळवतात आपल्ये अभिमान खेळाडू जिंकावे याकरीता पूजा करताते. काही लोक आहेत. क्रिकेट या खेळास जनतेकडून खुप प्रतिसाद मिळाला आहे. परंतू हाकी, फूटबाल,

ता, वाणिज्य बड्डी, खो-खो सारख्या सांप्रदायिक खेळना जनतेकडून आदर प्रोत्साहन मिळते कठीण आळे आहे. या खेळाविषयी आवड कमी झाले आहे. याची कारणे काय असावित. इंग्लैंडच्या खेडेवातून खेळणाचा क्रिकेट खेळल इतकी प्रसिद्धी मिळण्याचे कारण काय? या विषयी जाणून घेऊना.

क्रिकेट खेळचा शोध इंग्लंडमध्ये लागण आहे 19 व्या शतकाच्या शेवटी हा खेळ समाजातील संपन्न आणि मोठी माणसेच खेळत असत. ब्रिटीश लोक या खेळास न्यायाते नियमाणे शिस्तीने मोठी माणसे, खेळणारे म्हणून या खेळे पहाण्याचा दृष्टिकोण आहे. मुलांच्या शारीरिक विकास व आदर्श नागरिक बनवण्याच्या दृष्टीचे या खेळस शाळेच्या अभ्यास क्रमात समाविष्ट करण्यात आले आहे. मुलांसाठी खेळणारे खेळ मुळेसाठी खेळाडु दोन असत.

इंग्लैंडच्या फूटबाल, हाकी सारख्या साध्या खेळाना जगात प्रसिद्धी मिळणे आहे. परंतु क्रिकेट मात्र ब्रिटिश शासीत देशातच या खेळचा विस्तार झाला आहे. आपल्या वसाहती राज्यातील श्वेतजाती लोकात या खेळाविषयी आदर निर्माण करण्यात यश मिभवले आहेत.(उदा. दक्षिण अफ्रीका, जिम्बाम्बे, आस्ट्रेलिया, न्यूजीलैंड, वेस्टइंडीज, केनिया) भारतातील वसातहती पाळक वर्गाच्या सवयांचे अनुकरण करून संपन्ना वर्गातील लोकांत या खेळाविषयी आवड निर्माण झाले आहे.

- आपल्या अटलस मध्ये क्रिकेट खेळणारे देश दर्शवा .
- वेस्टइंडीज म्हणून नाव असलेला एक देश काही नाही या विषयी जाणता का? या बेटातून आती वेगाने धावणारा आणखी असा धावपटु कोणत्या देशात आहे ते सांगा ?

.....

भारतात क्रिकेट

क्रिकेट सामने पहाणे म्हणजे कोणत्या तरी एका संघना मदत करणे हे लेखांना वाटते. रंजी ट्राफिले दिल्ली-मुंबई ते खेळ चालू असताना अभिमानी दर्शक कोणत्या शहरातून आळे आहेत. कोणत्या संघना मदत दर्शवितात हे स्पष्ट होते भारत -आस्ट्रेलिया देशात क्रिकेट मैच चालू असताना हैदराबाद किंवा चेन्नई दूरदर्शन मध्ये मैच पाहणारे भारतीय आपळ्या देशाच्या टीमच्या बजून असतात. तर भारतात पूर्वी संघ प्रांतवार निडत नसत.1932 च्या टेस्ट मैच मध्ये। ढाका टेस्ट मैच मध्ये भारतीय संघाना संघी दिलेळी नष्टती. पग संघ कसा निवडायचा ? प्रांतीय राष्ट्रीय संघ नसायचे तेण्हा अभिमानी आपसी मदत कोणत्या संघाना द्यावी असा प्रश्न निर्माण व्हायचा? या प्रश्नाचा उत्तर शोधण्यासाठी भारतीय क्रिकेटच्या इतिहासाचा अभ्यास करावा लागतो की क्रिकेटचा विकास कसा झाला व ब्रिटिश शासन व्यवस्थेत या खेळाचे अभिमानी कसे विभागाले व सके एक झाल.या विषयी जानून घेणे आवश्यक आहे.

भारतीय क्रिकेट म्हणजे भारतीयाने खेळलेला खेळ मुंबई मध्ये जन्मात या खेळांना सर्वप्रथम पार्शी लोक. आपल्या व्यापारामध्ये प्रथम ब्रिटिशनगर ओळख झाली पार्शी समाजाची प्रथम पाच्चीमात्यकरण केलळे हेच लोक. भारतात प्रथम क्रिकेट क्लब यानाचिक 1848 मध्ये मुंबई मध्ये स्थापन केंव आहेत याचे नाव ओरियेंटल क्रिकेट क्लब या क्लंबला पार्शी व्यापारी टाटा वाडिया यानी धन पुरवठा केले होते . हेच लोक खेभचे आयोजक असत करंतू भारतात श्वेत जातीनी पार्शी लोकाना पर खेळ कोणते ही सहकार्य केजे नाहीत. खरे पहाण श्वेत जारी नाच मर्यादित असळेस्या बाम्बे पार्कीगची गाजा वापरण्याच्या वादातून पार्शी

क्रिकेटर सोबत श्वेत जातीच्या लोकांनी वाद भांडणे होत होते.

वसाहती शासन कर्ते श्वेत जाती व पार्शी यांच्यातील वादांना विगम न देता फक्त श्वेत जातीनाच मदतक म्हणून निश्चित आल्यावर पार्शी लोक स्वतःचा जिमखाना निर्माण करून घेसळे. पार्शींना जातिपक्षपात दाखवणाऱ्या बाम्बे जिमखाना मध्ये प्रथम भारतीय क्रिकेट रना .विजय मिभल्यामुदे भारतीयाना आंदन झाल. 1885 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस ची स्थापना झाल्या चार वर्षान्तर म्हणजे 1889 मध्ये क्रिकेट मैच मध्ये बाम्बे जिमखान्याश एका पार्शी संघाने हरवले होते.

पार्शी जिमखाना निर्माण झाल्यामुळे भारतात धार्मिक जीमखाने स्थापन होण्यात मार्ग तयार झाल 1890 पर्यंत हिन्दी जिमखाना, मुसलिम जिमखाना निर्माण करण्याकरीत निधि जमवण्यास राज्य झाले रे जिमखाने क्रीकेच्या चरित्रात प्रथम दर्जेची क्रिकेट स्पर्धा धार्मिक जातिवर आधारित आसायची. संघा असलेली रंजी ट्रफी राज्यानूसार नसून वसाहती राज्य व्यवस्थेत क्रिकेट संघ धार्मिक असायची यात पाच संघ असायचे म्हणून या यास पंचमुखी पद्धत म्हटले जात असे. यात युरोपियन पार्शी हिन्दू मुस्लिम व इतर असायचे 1930 च्या शेवटी 1940 च्या सुरुवातीला या पंचमुकी स्पर्धना,

महात्मा गांधी वसाहती शासन व्यवस्थेतील खेळ

शरीर व मन यात समतोल राखण्यासाठी खेळ आवश्यक असतात असे महात्मा गांधीचे मत आहेत. क्रिकेट हाकी सारण्या खेभना भारतात आपून पूर्वीचे भारतातील खेळांना कानाडोळा करून ब्रिटिश लोक वरीळ खेळांना प्रोत्साहीत करतात असे महात्मा गांधी नेहमी टिका करत होते. हे वसाहतीचे लादळेले खेभ म्हणात होते. शेतान काम केस्याने जेवहा व्यायाम भिश्ती तितका यात नाही असे महात्मा गांधीचे म्हणणे आहे.

तुमच्या मुलांना कोणत्याही प्रकारचे खेळ नाहीत म्हटल्यावर मळा मनाना खंत वाटते. राष्ट्रीय खेळ पारंपरिक खेळाना प्रोत्साहन देण्याकराती आपल्या विविध संघा पूढे याहे . आपल्या देशात कित्येक पारंपरिक खेळ आहेत. हे उस्सवर्धक, आसक्तीकारक आहेत परंतू या करीता लगणाश खर्च मात्र फारच तुटपूँजा आहे.

24 नोव्हेंबर 1927 मध्ये महेंद्र महाविद्यालय केळेस्या महात्मा गांधीच्या भाषणाची संकतीत रचना.

‘शरीर सुदृढ आसेळतरमन सुस्थरि असते. म्हणून आरोग्य नेहमी सुस्थरि फुटबाळचा मैदानात तयार होत नसते. ते शेतात काम केल्याने तयार होतात. त्या विषयी विचार केल्यास आपल्यासा अनेक उदाहरणे मिळतील वसाहती सासन कर्त्याचि या अधिन असलेल्या भारतीयांना फुटबाल आणि क्रिकेटचा वेडआणि मानसिक रित्या सुदृढ असलेल्या मानवात अधिक लोक शेतकरीच आहेत या लोकाना वरीळ खेळाची कितपत जाणोव आहे. याचा विचार का लाजारसकी पत्र 17 एप्रील 1915 महात्मा गांधी संकलीत रचना वाल्यूम 14

जाती, धर्मावर आधारित खेळांना पत्रकार क्रिकेट खेळाडू राजकीय नायक आदीनी टिका केले.

- क्रिकेट व पाश्चात्य संस्कृतीला प्रोत्साहन देण्यात काय संबंध ?

येथे कांही विविध खेभचे पस्तू आहेत. आपस्याळा स्थानिक रित्या उपलब्ध असलेल्या वस्तूत आणि या वस्तूत असणेसी गुणवत्ता यात फरक आहे हे तुम्ही जाणता. पैश्यासाठी व्यवसायीक खेळाडू वापरणारे हे वस्तू सहज सरळ खेळणाच्या मूलाना या वस्तू खरेदी करू शकतात का ?

आधुनिक क्रिकेट विविध देशांत खेळले जाणारि आंतराष्ट्रीय टेस्ट मैच एक दिवशीय मैचेस जास्त खेळले जात आहेत.देशासाठी खेळणारे खेळाडू नाव लोकीक करतात. क्रिकेट अभिमानी यांच्या हदयात

वास्तव्य करुन राहाता भारत देश स्वतंत्रयापूर्वी 15 वर्ष अगोदर आपळा देश आंतराष्ट्रीय क्रिकेट खेळणार देश 1932 मध्ये ठरण आहे. क्रिकेटचा जन्म 1877 मध्ये झाळा तदनतर स्वातंत्र्य मिळलेल्या देशांत स्पर्धा न होता. ब्रिटीश साम्राज्याच्या विविध प्रांतात या स्पर्धा असायच्या. त्या कारणाने हे शक्य झाले आहे. क्रिकेट खेळल्यामुळे शासन कत्यति समान ते ते वागणूक देऊन त्याना प्रश्न विचार शकता अशी भावना निर्माण झाली.

क्रिकेट मधीळ बदल

1970 च्या दशकात क्रिकेटमध्ये बदल होण्यास सुरुवात झाळी. बदले विश्वात अनुकूल अशा वातावरणात एक सांप्रदायिक खेळ म्हणून बंधण्याची ती वेळ 1970 मध्ये आंतराष्ट्रीय क्रिकेटमधून दक्षिण अफ्रिकेच बहिष्कार होता 1971 मध्ये मेलबोर्न येथे इग्लैंड व आस्ट्रेलिया एक दिवशीय मैच खेळले गेले . पाँच दिवशीय नसून एक दिवशीय मैच जनतेत उत्साह भरणारी ढरली. त्यापूढे 1975 मध्ये प्रथम एक दिवशीय जागतीक कप यशस्वी रित्या पार पाडले आहेत.

1977 मध्ये टेस्ट संघ सुरुआत होऊन 100 वर्ष पूर्ण होण्यापूर्वी या खेळात अमूलग्र बदळ झालेले दिसून येतात या बदलास क्रिकेटचे खेळाडू किंवा खेभ निर्वाह करणारे नसून . एका व्यापाच्याने आस्ट्रेलियन दूरदर्शन सम्राट असलेले. श्री केरी पाकर क्रिकेट खेळास दूरदर्शन मध्ये प्रसार केल्यामुळे त्यांना असेदिसून आणे की धन जमवण्याचा एक मार्ग मिभळा . हे पाहून त्याने आंतराष्ट्रीय क्रिकेट बोर्डच्या विरोधात 51 जागतीक खेळाडू बरोबर एक करार केण. जागतीक सिरीज नावाने दोन वर्ष अनाधिकृत एक दिवशीय आंतराष्ट्रीय स्पर्धा आयोजित किणे. व यशस्वी पार पाडले. पाकर सर्कस या नावाने स्पर्धा दोन वर्षात बंद पडले मात्र दूरदर्शन प्रेक्षकाना या खेब विषयी. आवड निर्माण आणी व या खेळाचे स्वरूप बदलेले .

विविध रंगाचे कपड, रक्षण हेलमेट क्षेत्रक्षणात परिमीत लाईटिंग सारके बदल पाकर नंतर देखील सात्याने चाळू आहेत. यासवापेक्षा पैसा जमवण्याचा मार्ग मोठ्या प्रमाणात धन संचय करण्याचा मार्ग म्हणून पाकरने या खेभम मान्यता आणहे आहेत. दूरदर्शन कंपन्याना प्रसार टक्क दिळेल्या मागनि क्रिकेट बोर्ड अधिक धनलाभ झाला आहे. क्रिकेट अभियानी दूरदर्शन च्या प्रसार माध्यमान आकर्षित जाहिरातवर अधिक खर्च करण्यास तयार झाले आहेत. दूरदर्शन चा निरंतर प्रसाराने क्रिकेट खेळाडू हिरो झाले. व क्रिकेट बोर्ड यांना देण्याचे मानधन वाढवले. एवढेच नसून टायर कंपन्यापासून विविध थंडपेयच्या जाहीराती करिता कंपन्याकडून पैसे मिळण्याचा एक मार्ग झाला आहे. दूरदर्शनच्या प्रसाराना मुळे क्रिकेट खेळाना.

बदलून टाकलेत आहे.लहानलहान शहरात वे खेगेगावात दूरदर्शन प्रसार केव्यामुळे क्रिकेट पहाणाच्याची संख्या अधिक झाली आहे. क्रिकेट खेळाडू सामाजिक सेवा देखीण केलेली दिसून येते. शहरात नसलेल्या मुलाना आंतराष्ट्रीय मैच बहाण्याची संधी नसते परंतू आता दूरदर्शन मूळे आपल्या अभिमानी खळाडू ना बधूत क्रिकेट खेळ शिकू शकतात मंत्रज्ञानाच्या सहात्याने दूरदर्शन कंपन्या च्या द्वारे क्रिकेट खळाना आंतराष्ट्रीय मार्केट आहे .

- कसोटी सामन्याचे महत्व वाढल्यामुळे संभावित बदलांची यादी तयार करा.

वाणिज्य प्रसार माध्यमे व आजचे क्रिकेट

वाणिज्य प्रसार साधने व आजचे क्रिकेट सिडनीत होणारे मैच आज सूरत मध्ये प्रेक्षकांना पहाता येते. हे छोटे सत्य क्रिकेट जगदात बदल घडून आणते. ब्रिटिश साम्राज्य नासाच्या मार्गावर असताना सुरुवात झालेली ही प्रक्रिया जागतीकोकरणात याची ख्याती कमी झाली आहे. क्रिकेट खेळणाच्या देशात सर्वाधिक प्रेक्षक भारतात असल्यामुळे क्रिकेटचा जगात अत्यधिक मार्केट असल्यामुळे या खेळाचे केंद्र दक्षिण आशियाला आवे आहे. आईसीसी चे मुख्य कार्यालय लंडनहून टैक्स फ्री दुबई ला बदल्यात आणे आहे. हेच बदलाचे संकेत समजावे.

जुने आंग्लों- आस्ट्रेलिया आक्षहून क्रिकेट केंद्र बदल ज्यास आणरवीन एक मुख्य कारण आहे. क्रिकेट पहरतीत नाविन्यपूर्ण बदल होण्यास उपखंड असलेला देश भारत पाकिस्तान, श्रीलंका, सारख्या क्रिकेट देशातून आहे. बालिंग दोन नवीन बरसा पाकीस्तान देशात सुरुवात झाली आहे. दूसरा रिवर्स स्वींग या दोन्ही कौशल्याचे उदयास आणे आहे .वजनदार बॅटने खेळत असताना खेळाडू फींगर

स्पीन ला देसीज सामना केस्यास दूसरा या यध्यरतीचा वापर बौलरनी करतो. निमिळ आकाश असते तेव्हा. धूळ असलेल्या परीस्थितीत रिब्हर्स स्वींग पहरतीचा वापस बालर कडून केळा जातो, प्रथम या दोन्ही पहरतीना ब्रिटेन आणि आस्ट्रेलिया देश साशंक होते. क्रिकेटचे नियम आपव्या आवश्यकते प्रमाणे तोडत आहेत असे आरोप करीत होते. ब्रिटिश, आस्ट्रेलिया हे देश आपसात अनुकूल असे नियम बदलणे शक्य नाही. असे कालांतराने झाले. जगात सर्वत्र या पहरतीच्या उपयोग सर्व बौलर करू लागणें.

दीडशे वर्षापूर्वी भारतात प्रथम सुरुवात केलेल्या खेळाडू पार्शीयन लोकाना खेळयासाठी खाली जागा मिळवण्यासाठी कित्येक वाद धालावा लागला परंतू आज जागतिक बाजारात भारतीय खेळडून अत्यधिक पैसे देतात. सर्वाधिक जनतेचे आदर देखील यानांच आहे. जगतीक मंच पण यानाच मिभलेला आहे.

काही छोटया छोटया बदलामुळे हे एतिहासिक बदल झाले आहेत. सहज खेळणारी मोठी माणसे यांचे स्थान व्यवसायीक व पैस्यासाठी खेळणारे खेळाडू याची जागा घेतले आहेत जनादेश असलेल्या टेस्ट मैचची जागा एक दिवशीय मैच ने घेतली आहे. वैज्ञानिक व तांत्रिक परिजानात जागतीत वाणिज्यात गणतीव दल झालेले दिसून येते. बदल्या काभत बदळणे हेच व्यापारी इतिहास होय या खळास कसे पहात असत हे अभ्यासलो या खेळास वसाहती राज्यानंतर जागतीक स्तरावर कसे स्वीकारले हे आपण अभ्यासणे.

- क्रिकेट विषयी काही वेळ विचार करुन विनायकने इंगलिश मध्ये असलेल्या कांही शब्द लिहिले आहे. बाउन्सिंग, ओवर, विकेट यासाठी पर्यायी मराठी शब्द का नाही? ते विचारा.

19 वर्षापूर्वी राष्ट्रीय करंडक संघाचे सभासद आंध्र प्रदेशचे जी.एच.विहारी यांच्या सोबतची ही मुलाखातः

उ. (हसत)आम्ही चांगले खेळलोत. आम्हाला अत्यानंद झाला. ..कांगारुना त्याच्यात देशात हरवणे कठीण हे विजयम्हणजे आमच्या करीयर मध्ये चिरस्मरणीय ठरले.

प्र. भारतात क्रिकेटची प्रामुख्याता का वाढत आहे ?

उ. आपल्या देशात क्रिकेट म्हणजे कि सर्वात जास्त अभिमान, अनेक संघीपण मूळापासून वृद्धापार्यत या खेळाविषयी आस्था आहे. हे सहज शक्य आहे. आपल्या अभियाना खेळाडू खेळ पाहण्यास जास्त आवडते. 1983 मध्ये जागतीक कप जिंकल्यानंतर या खेळत अधिक प्राविन्यासह खेळत आहेत2011 मध्ये पून्हा जागतिक कप आहे. आता 19 वर्षांच्या आतीळ वयोगरातीळ जागतीककप पण जिंगलो आहेत भविष्यात देशाच असे विजय अनेक असतील त्यामुळे या खेळाचे महत्व वाढत आहे.....

प्र. क्रिकेट, कबड्डी, खो-खो सारख्या हाकी इतर खेभचा क्रिकेट मुळे आदर कमी होते का ?

उ. होय, कांही अंशी हे बरोबर आहे. परंतू इतर खेभंना देखील प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. हाकी करीता पाहिजे विधि नसने हिचिंतेची बाल आहे. प्रायोजक पूढे पावे शासन आणि जनता देखील याविषयी अवलोकन करावे.

प्र. खेळ हे राष्ट्रीयतेस ठसे प्रोत्साहित करतात ?

उ. खेळ आणि राष्ट्रीयवाद हे एकत्र सम्मेलीत असतात, खेभच्या मैदानात प्रसेकाडून प्रोत्साहन मिळते. त्यामुळे खेभ विकसित होतात, मैदानात खेभडूना उत्साहित करतात या मामीज सिद्धांत ऐक्यना मेहनत, देश निर्माण करण्यात ऐभ्यता भावना खेभतून वादने देशातर्फे खेभ्णे राष्ट्रीय भावना वाढते ।

प्र. इतरे खेळापेक्षा क्रिकेटला अधिक आर्थिक मदत का आहे ?

उ. दूरदर्शन प्रसार साधने प्रायोजक यास कारकर आहेत इतर खेभणा पण प्रचार व प्रसारण प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे .

प्र. या खेळे विनोदाने पहाला का व्यवसायिक दृष्टीने पहाना ?

उ. ओ.शालेस जिवतात यास सहज तेने पहाज होतो आता मात्र व्यवसायिक दृष्टीने पहातो या खेभद्वारे आपल्या देशास पदक मिळवावे असे वाटते.

प्र. इतर खेळाना क्रिकेट मुळे नुकसान आहे का ?

उ. आपल्या देशात क्रिकेट ला जासा प्राधान्या देतात असे अधिक लोकांचे म्हणने आहे. विविध कंपन्या या खेळाचे प्रायोजक असतात मॅचला खेळाच चॅनल प्रसारित करतात हे इतर खेळण्या विषयी नाही. यामुद्दे कबड्डी, खो-खो व चेत सारख्या पारंपरिक खेभना प्रामुख्यता भिन्ननाही. कोणत्याही एका खेळात प्राविष्य मिभवे म्हणैजे खेळाडू जास्त परिश्रम चेमाणी जिधर जिकारी सोडू नये नशिक कधीही काम करू नये कृतनिश्चय हेच फलित .

इतर खेळ व त्याची स्थिति

भारतात जनतेचा आदर मिळवणारा दूसरा खेळ म्हणजे हॉकी वसाहती राजज्या च्या शासनात भारतीय संघ कित्येक स्पर्धा जिंकले होते ।।1980 पर्यात आंतराष्ट्रीय स्पर्धावर हॉकीच्या क्षेत्रात भारताचेच

वर्चस्व होते . तर जत काही दशकात या खेळाची परिस्थिति खाळावली आहे. क्रिकेट प्रमाणे हॉकीना प्रसार साधने व व्यापारी क्षेत्रातून तेवढी मदत मिळाली नाही. भारतात जनादेश मिळवलेला आणखी एक खेळ म्हणजे कबड्डी यास आंतराष्ट्रीय क्षेत्रात सुरुवात करून दहा वर्ष होत आहेत. पण आपला देश विजेता आहे. बावविद्या, बॅडमिंटन, बाक्सिंग, वेट लिफ्टिंग, चेत,टेनिस इत्यादि खेळाणा भारतीय खेळाडू जागतीक क्षेत्रात काही पदक देखील पटकावले आहेत.तर आथलेटीक्स मध्ये फूटबाल, वालीबाल, बास्केट बॉल, सारख्या जागतिक खेळाणा आपल्या देशात प्रसिद्धी आहे.

परंतू पदक तालीकेत पिछाडलेले आहेत .म्हणावे तसे विजय मिळवू शकत नाही. लहान मुळे स्वइच्छेने खेळणाच्या खेळात मोठी मानसे खेळत नसतात व वघत नसतात या चित्रात दाखवरोले खेळ तुम्ही बघीतलात काय? त्याचे नियम सांगा व मोठी माणसे ते खेळ का खेळत नाहीत. खेळामुळे मानसिक विसासावरोवर शारीरिक विकास पण होतो शाळेच्या जिवतात मुळामधे क्रीडा स्फूर्ति अभिरुचि निर्माण

करण्याकरीता शासनाकडून अनेक कार्यक्रम राबवले जातात. शासन मानव विकास शाखेत एका क्रिडा विभागाची स्थापना केली व खेळाच्या विकासासाठी अनेक प्रशिक्षण केंद्र चालविले जातात. शालेच जिवनातून विविध खेळातील पारंगत कौशल्य असलेल्या विद्यार्थ्यांची निवड करून विशेष प्रशिक्षण केंद्र चालवले जातात. जागतीक क्षेत्राबरोबर जिल्हा, राज्य, झोनल व राष्ट्रीय पातळी वर खेळाचे आयोजन करून प्रोत्साहन देणे चांगल्या प्रतिचे शिक्षण देणे.

महत्वाचे शब्द

1. वसाहती शासन	2. जागतीक वाणिज्य	3. राष्ट्रीयता
4. आयोजित कते		

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा.

- चुकीचे वाक्य दुरुस्त करून पुन्हा लिहा.
 - आपल्या अधिकाशत असलेल्या देशात स्पर्धा आयोजित करण्यास क्रिकेटला शासन कसे प्रोत्साहित केले.
 - पाश्चतीकरण करण्यासाठी जनता हे खेळ शिकले आहेत.
 - भारतात खेडेगावात क्रिकेट खेळत आसत.
 - चांगली वागणूक व सवयी साठी हे खेळ शाळेत सुरुवात केली आहेत.
- क्रिकेट व इतर खेळाविषयी महात्मा गांधी चे मत थोडक्यात लिहा.
- खालील विषयावर संक्षिप्त माहिती लीहा .(खालील संदर्भ वाचा)
 - भारतात क्रिकेट क्लब स्थापन करण्यात पार्शी लोक प्रथम.
 - आई.सी.सी. मुख्य कार्यालय लंडन हून दुबईला हलविण्यास मुख्य कारण काय आहे?
- कोणत्याही एका खेळाचे ऐतिहासिक महीती मिळणा. आपल्या आई - वडिल, आजी - आजोबा त्याच्या बालपणी हे खेळ कसे खेळायचे त्यांना विचारा आज देखिल तसेच खेळतात का? बदल होण्यास कांही ऐतिहासिक करणे आहेत का ? विचार करा.
- पारंपारिक क्रिकेटच्या सुधारणेत दुरदर्शनची भुमिका स्पष्ट करा?
- क्रिकेटचे व्यापारीकरण कसे झाले ? यावर एक पत्रक तयार करा.
- क्रिकेट खेळणाऱ्या पाच देशांची नावे जगाच्या नकाशात दाखवा?

प्रकल्प कार्य:

कोणत्या एका खेळाची सखोल माहिती मिळवा. त्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमि, आधुनिक बदल या बदलची तुलनात्मक माहिती लिहा.

नैसर्गिक विपत्ति- व्यवस्थापन

विशिष्ट भौगोलिक परिस्थिती मुळे, अधिक लोकसंख्येमुळे भारत देशास नैसर्गिक विपत्ती येण्याचा धोला आहे. तुफान, भूकंप, दुष्काळ, महापूर, दरी कोसळणे सारखे नैसर्गिक विपत्ती विविध प्रांतात विविध प्रकारे निर्माण होऊ शकतात. भारताच्या पूर्व आग्नेय भागाने नेहमी वादळ येत असतात. पठारमय प्रांतात व हिमालयाने भूकंप येत असतात, गंगा-ब्रह्मपूत्रा मैदानात नेहमी महापूर येताना, पश्चिम दक्षिण भारतात राजस्थान, रायलसीमा प्रांतात तीव्र दुष्काम पडतात। म्हणजे अशा एक ना अनेक प्राकृतिक आपत्ती कमी अधिक प्रमाणात तोंड धावे लागते. कांही वेक्ष एकाच प्रदेशात सहाणान्या जनतेला अनेक नैसर्गिक आपत्ती तोंड घावे लागते. अनेक संकटे येतात. उदा. कोस्वा प्रांतात शहणान्या जनतेला नेहमी महापूर व तुफान या नैसर्गिक आपत्तीना सामोरे जावे लागते. तशेच भूकंप देखील येऊ शकतत, अशा प्रदेशाना अनेक संकटे येणार प्रदेश म्हणतात.

अशा नैसर्गिक आपत्तीला सामना करण्यासाठी जनता तयार नसताना किंवा अचानक निर्माण झालेल्या आपत्ती मुळे जनतेचा मोठ्या प्रमाणात वित्तहानी व मानव हानी होते . उदा. महापूनाच्या वेभ जनता जागरूक नसळ तर घरे, जनावरे, मानव व खेती, आदीचे महापूरामुळे वहावून जातात. अशा देर्भ महापूराची नैसर्गिक आपत्ती समजावे.

नैसर्गिक आपत्तीचे प्रकार

नैसर्गिक आपत्ती निर्माण दोण्याच्या कारणावरून व त्या आपत्ती येण्याचे वेग, गती नूसार याचे अनेक प्रकारात विभागणी करता येते.

अ. वेगनूसार किंवा गतानूसार येणाऱ्या आपत्तीचे दोन प्रकार आहेत: .

मंदगतीने येणारी संकटे : अनेक दिवस, महिणे, एकोकावेर्भ कांही वर्ष निर्माण होणारे दुष्काळ, अशा संकाटांना मंद गतिने येणारी आपत्ती संकट म्हणतात. हे उदाहरण होय.

अति वेगाने येणारे संकट : भयानक भूकंप, जनतेत भिती निर्माण करते व असी विपत्ती कांही काभसाठी असते किंवा अधिक दिवस देखील असू शकते। भूकंप, तूफान, अचानक येणारे महापूर, ज्वालामुखी, सारखे संकट आदी सर्व संकटे अतिवेगाने येणाऱ्या आपत्तीचे उदा. होय.

ब. कारणानूसार नैसर्गिक, किंवा सहज, मानव निर्मित आपत्ती दोन प्रकारच्या आहेत.

नैसर्गिक आपत्ती: नैसर्गिकरित्या निर्माण झालेल्या आपत्ती मुळे मानव भौतिक, आर्थिक व हवामान आदी वर विपरित परिणाम होतो . प्राकृतिक आपत्तीचे प्रकार.

- अ. भूकंप
- आ. वादळ
- इ. महापूर
- ई. दुष्काळ
- उ. सुनामी
- ऊ. दऱ्या कोसळणे
- ए. ज्वालामुखी

इत्यादी आठव्या वर्गात तुफान, महापूर व त्याचे हानीकारक परिणाम व त्यांचे निवारण याविषयी अभ्यास केलाच आहे.आठव्या वर्गात विज्ञानशास्त्रात तुम्ही भूकंप व त्याचे प्रभाव या विषया अभ्यासता.

मानव निर्मित आपत्ती किंवा संकट:
मनुष्याचा चुकी मुठे निर्माण झालेले संकट हे साधारण जिवनावर विपत्ती परिणाम घडून आणतात. मानव संपत्ती आर्थिक व वातावरण प्रदुषणामुळे नुकसान होते. त्याच्या प्रभावा सामोरे जाण्याची शक्ती नसते. काही उदाहरणे 1984 ची भोपाळ गॅस दुर्घटना 1997 मध्ये दिल्ली येथील उपहार सिनेमा गृहाचे आग्नी प्रमाद, 2002 चे राजधानी एक्सप्रेस ची

दुर्घटना ,2003 मध्ये कुंभकोण शाळेतील आग्नी प्रमाद,2008 जयपूरचे सिरियत बाम्बस्फोट इत्यादी.
आपत्ती वरील नियंत्रण म्हणते काय?

आपत्ती वर /आणिबाणांच्या काभत नियंत्रण ठेवणे, संकट निवारण करणे आपत्तीची कर्मा करणे, किंवा त्यातून बाहेर काढणे अशा मध्यतीना आपत्ती नियंत्रण म्हणतात. उदा. आग्नी दुर्घटना झाल्यास अग्नि शामक दल काम करते या कार्यानातयार

असणे, तिब्रता कम्प करणे अत्यावस्यक प्रतिसाद मिभा मदत करणे, पुनः निर्माण करणे इत्यादि.

शिक्षक, विद्यार्थी मिळून अशा संकटातून शहरे काढणे त्यांना मदत करणे हे कार्य केल्याने आई वडील पाल्य याच्यात समन्वय घडून आणते विद्यार्थीचे मुख्य रोज असते या प रि रि थ ती त विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणे हे शिक्षकाचे मुख्य कर्तव्य आहे.

चित्र 24.1:
Getting Acquainted With Disaster Management - Becoming A Disaster Manager

1. Disaster strikes
Andhra Pradesh the fifth largest state of India, was severely battered by cyclonic storm with a wind speed of over 200 Kmph on 15th November, 1977 killing more than 10,000 lives and leaving more than 50,000 people homeless. A large number of people mainly the fishing community lost their livelihood. The total economic loss was around 3.78 billion rupees.

Cyclone 1977		
Death toll	People homeless	People affected
10,454	55,00,000	90,37,400

2. Emergency Response and Relief
Immediately after government, community and NGOs extended relief to those affected. This included search and rescue, provision of food, clothing, shelter and medicine to those affected.

3. Rehabilitation and Reconstruction
Soon after the initial response and relief phase, rehabilitation and reconstruction initiatives were taken up by the Government, NGOs like construction of houses, roads and bridges, restoration of power and communication. This also included economic rehabilitation through livelihood support.

4. Mitigation
Implementation of effective preparedness and mitigation measure can reduce the adverse impact of disasters. Mitigation measures include prompting mangroove plantation, relocation of villages to safe lands, practicing and promoting cyclone resistant construction techniques.

5. Preparedness
Soon after the cyclone, emphasis was laid on community preparedness measures which were carried out by the Government/ NGOs. Village Disaster Management Teams were formulated and trained and a large number of cyclone shelters and mounds were constructed in strategic locations so as to accommodate villagers in case another cyclone strikes that area.

6
In 1990, Andhra Pradesh was struck by another sever cyclone. Though the impact on the houses was greater than 1997 due to increased population, the number of casualties was far less because of effective mitigation preparedness measures.

Cyclone 1990		
Death toll	People homeless	People affected
969	63,40,000	26,00,400

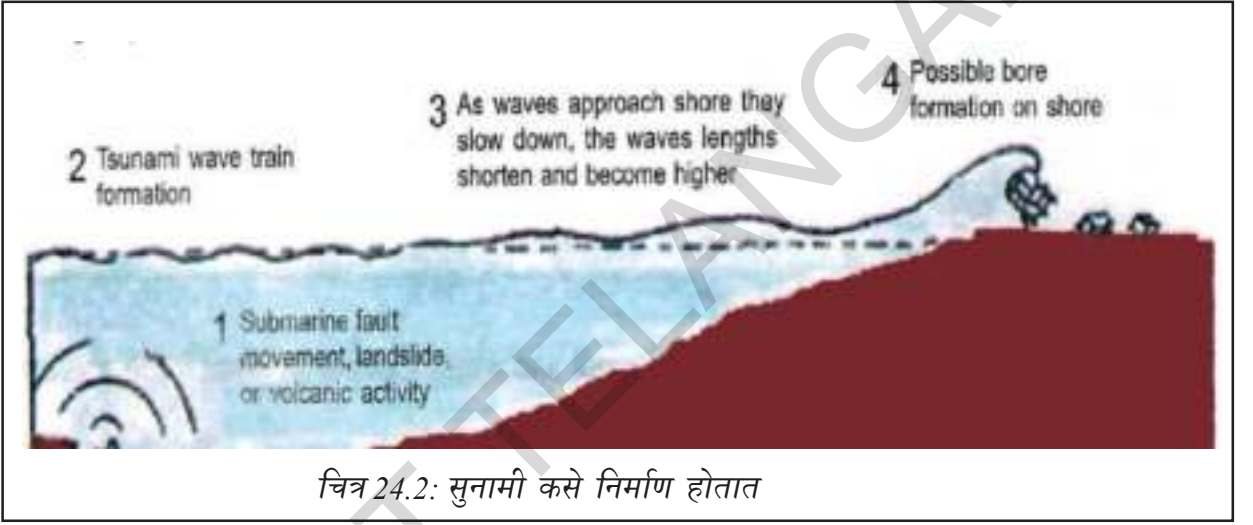
Phases of Disaster Management

सुनामी

- सुनामी म्हणजे काय ? तुम्हाला महिती आहे का? ते कसे निर्माण होतात ? याचे पूर्व संकेत काय? आपल्या राज्यात किणारपट्टीच्या जिल्ह्यात राहत असणाऱ्या सुनामीच्या वेळी तुम्ही त्यांना कसे रक्षण करतात ?

जापानी भाषेत सु म्हणजे बेदर नामे म्हणजे लहरी असा त्याचा अर्थ आहे. हे दोन मोडून सुनामी शब्द तयार झाला आहे. समुद्रातील भूकंप, ज्वालामुखी किंवा दऱ्या कोसळणे यामुळे समुद्रातल्या

पाण्यावर मोठमोठा लहरी तयार होतात व किनाऱ्यावर येऊन आदळतात याला सुनामी म्हणतात. जवळच आलेल्या सुनामी चा लहरा काही मिनिटातच किनारपट्टीवर पोहोचतात या लहरी कमी खोलीच्या लागतात व उग्ररूपाने किनारपट्टीचा नाश करतात. कित्येक फीट उंचापर्यंत याचा प्रभाव असतो. कांही काही ठिकाणी 10 ते 20 पर्यंत याचा प्रभाव असतो. मोठ्या प्रमाणात भूकंप आभ्यास सुनामीच्या कित्येक घंटे लहरी चालू असतात त्यामुळे अधिक नुकसान होण्याची शक्यता असते.

तुम्हाला महिती आहे का ?

- A. सुनामी अनेक लहरी निर्माण होतात- त्यात प्रथम आलेल्या लहरे कमी तिव्रता असू शकते मात्र नंतर आलेल्या लहरीची तिव्रता अधिक असते व हे अनेक घंटे चालू असते ।
- B. मैदानात सुनामीचा वेग मानवापेक्षा अधिक असतो- म्हणजे ताशी 50 कि.मी. वेगाने लहरी येतात
- C. सुनामी दिवसा किंवा रात्री कोणत्याही वेळी येऊ शकते ।

सुनामी पूर्वी काय करावे :

1. सुनामी येणाऱ्या प्रांतात तुमची घरे, शाळा, काम करण्याचे प्रदेश, नेहमी भेट देणारे प्रांत आहेत यांची माहिती घ्या.

2. सुनामी आल्यावर तुम्ही राहण्यासाठी शक्य असलेले तुमचे घर, शाळा, कामाचे प्रदेश व इतर प्रदेशास चुकवण्याचे मार्ग अगोदरच माहिती करून

घ्यावे.

3. सुनामी आल्यास आपण तेथुन कसे स्वरक्षण करावे याचा अगोदर विचार करावा.

4. आग्निबानीत लागणारे सामग्री, वस्तू सोबत ठेवणे व तयार असावे.

5. सुनामी विषया आपल्या कुटुंबियासोबत चर्चा करावे.

सुनामीच्या पूर्व सुचना:

सुनामीस कारक असलेले भूकंपा विषयी उपग्रहादारे पूर्व संकेत मिळत असतात . सुनामी केंद्रापासून किनारा किती कि.मी.दूर आहे. यावरून पूर्व सुचना किती अगोदर करावे यावर अवलंबून असते. सुनामी कोणकोणत्या प्रांतात किती सुनामी पोहचते याची सुचना देता येते.

सुनामीच्या लहरी वेग व माप हे किनाऱ्या जवळ अंदाज लावता येते मात्र समुद्रात खोल प्रांतात के द्वारा जमीन अनुसंधान करून. सुनामी डिटेक्शन 50 कि.मी. खोजीवर बसतात. सुनामी मॉडरर्स समुद्राच्या पृष्ठभागाना सुचना मिळते व त्याचे संकेत उपग्रहा कडून येतात.

सुनामीच्या काळात काय करावे ?

- ▶ तुम्ही घरी बसून सुनामीच्या सुचना एकल्यास कुटुंबातील सर्व लोकांना ही माहिती घावे या प्रांतातील सर्व कुटुंब घर सोडून उंच सुरक्षित प्रदेशात गडबड गोघे न करना निघून जावे.
- ▶ आपत्तीकालीन आवश्यक वस्तू सोबत घ्यावे त्यामुळे तुम्ही निश्चित राहता.
- ▶ तुम्ही समुद्र किनाऱ्यावर वास्तव्य करून असाल तर भूकंपाची माहिती मिळली असेल तर अधीकृत सुचनांची वाट न पहाता उंच प्रांतात किंवा सुरक्षित प्रांतात निघून जावे. समुद्रात किनारी व जवळच्या भागात राहू नका.
- ▶ समुद्र किनाऱ्यावर अनेक मंजली इमारती

असल्यास (होटल किंवा इतर) सुरक्षित मजल्यावर जाऊ शकता.

- ▶ समुद्रात आत मध्ये काही भूभाग असतो कमी खोलचो प्रदेश असतो. हे सुनामीचा प्रभाव कमी करतात परंतू तिव्र लहरीचा धोऊ पून्हा पून्हा असतो. अशा वेळी सुनामीच्या सुचना मिळतात अशा प्रांतापासून दूर असले सोईचे असते.
- ▶ वरचेवर रेडियो, दूरदर्शन द्वारा प्रसारित होणाऱ्या सुचना एकणे व त्यानुसार करणे योग्य असते.

सुनामी नंतर काय करावे :

- ▶ रेडियो, दूरदर्शन, द्वारा ताज्या घगमोडी सुचना एकणे. सुनामी मुळे रोड, पूल व इतर प्रांताता हानी झालेली असेल व ते धोकदायक असतील याची खात्री करून घ्या.
- ▶ तुम्ही जखमी आल्यास प्रथम चिकीत्सा करून घ्या. नंतर या संकटात सापडलेल्या, लोकांना, जखमींना व इतरांना मदत करा. पण त्यांना मदत करण्यासाठी आपले प्राण धोक्यात टाकू नका.
- ▶ अपंग, लहान मुले, वृद्ध, अशांना शक्तनिकी मदत करा. वाहनाची सोय नसण्याच्या कुटुंबांना मोठ्या कुटुंबा गरजेनुसार मदत करणे.
- ▶ घटना घडलेल्या प्रांतात जाऊ नका तुम्ही गेल्यामुळे मदत कार्यात अडचन येण्याची शक्यता असते. दुषित पाणी, मातीचे ढेकले

चिखल, क्षतिग्रस्त रोड व इतर धोका निर्माण होण्याची शक्यता असते.

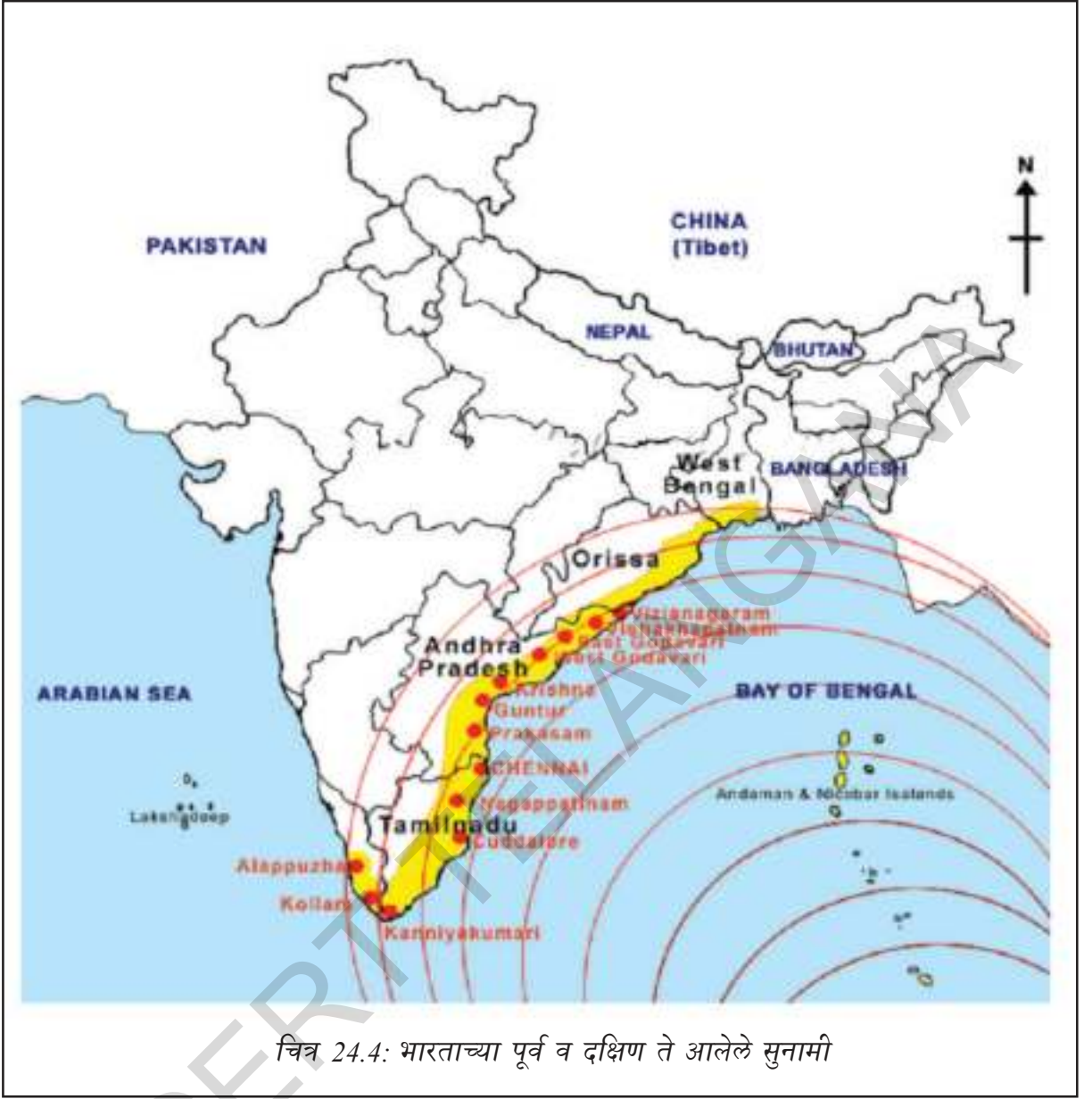
- ▶ अत्यावश्यक कामासाठी फोनचा वापर करा. अत्यावश्यक परिस्थिती मुळे फोन लाईन वर व्यस्त असतात. अत्यावश्यक विषयावर बोलण्यासाठीच फोनचा उपयोग करा.
- ▶ सभोवती पाणी थांबलेल्या घरात राहू नका कारण त्यामुळे घराच्या पायांना धोका निर्माण टोऊन घर कोसळण्याची भिती असते- भिंती पडण्याची शक्यता असते.
- ▶ पून्हा फिरत घरा जाताना जागृत राहा. सुनामीमुळे भिंती घरांची थडसड नुकसान झालेले असेल व त्यात साप व इतर प्राणी असतील या करीता घरात जाणाऱ्यांनी प्रत्येक जागृत व दक्षतेने जावे.
- ▶ लांब आणि सुरक्षित पॅट, शर्ट, मजबूत बूट, वापरावे कारण सुनामीमुळे हातापायांना दुखापती होण्याची शक्यता असते.

- ▶ परत घरात जानाना टार्च दिवे, आदीचा उपयोग करे. या वस्तू धोकादायक नसतात मोमबत्ती सारख्या वस्तू वापरू नका कारण अग्नी प्रमाद होण्याची शक्यता असते.
- ▶ भिंती, गच्च कवाडे, खिडक्या वगैरे हे निट पहा मगच त्या घरान प्रवेश करा.
- ▶ घराच्या पायांना भेगा पडल्या का? दगड घसरला का? याची पहाणी अगोदर करा मगच घरात प्रवेश करा. अन्यथा नको.
- ▶ अग्नी प्रमाद होण्याची शक्यता आहे का ते पहा. ग्यास पाईप डमेज होणे विद्युत वायर कर होणे. काही वस्तू आग लगणारे वस्तू आहेत का ? सुनामीनंतर अग्नी प्रमाद होण्याची शक्यता असते.
- ▶ जंगली जानवर पहा तरोच पाण्यान विषारी सांप असू शकतात. वेस्ट वसूना पहाण्यासाठी लकडाका उपयोग करा- सुनामिने. आपने आन्द्रम गमा वळेहे साप व इतर प्राणी वाहेव येतात. यापासून दक्ष रहा.

चित्र 24.3 सुनामीचे दृष्य

- ▶ कोसळणारे व क्षिण झालेल्या भिंती, स्लॅब इत्यादीचे चांगल्या प्रकारे परीक्षण करा.
- ▶ घरे कोरडे होण्यासाठी दारे खिडक्या उघडा.
- ▶ भिंती पाडून घट्ट पडण्यापूर्वी घरातील चिखल बाहेर काढून टाका.

चित्र 24.4: भारताच्या पूर्व व दक्षिण ते आलेले सुनामी

दुष्काळ

दुष्काळ व अधिक पाऊस पडल्यामुळे निर्माण होतो. एका प्रांतात साधारण किंवा सरासरी पेक्षा कमी पाऊस पडल्यास त्यास कोरडा दुष्काळ म्हणतात. एखादा प्रांतात सरासरी इतका पाऊस पडला असेल. पाऊस दोन टप्प्यात पडत असतो. तर पावसावर आधारित पिके कमी पिकतात.

अधिक किंवा कमी पाऊस म्हणजे (70-100 वर्षा पर्यंत) सरासरी साधारण पावसाची तुलना केल्यास या प्रमाणे सांगता येते.

अधिक पाऊस + सरासरी पाऊसापेक्षा 20 टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त.

साधारण पाऊस + सरासरी पेक्षा 19 टक्के जास्त किंवा सरासरी पेक्षा 19 टक्के कमी पर्यंत.

कमी पाऊस -सरासरी पावसापेक्षा 20 टक्के ते 59 टक्के कमी म्हणजे.
जास्त कमी - सरासरी पावसापेक्षा 60 टक्के कमी.

कांही प्रांतात तेथील भौगोलिक परिस्थिति मुळे कमी पाऊस पडण्याची शक्यता असते. अशा प्रांताता दुष्काळग्रस्त प्रांत म्हणतात. उदा. रायलसीमा व तेलंगाना प्रांतात प्रत्येक पाच वर्षात दोन वर्ष कमी पाऊस पडण्याची शक्यता असते.

दुष्काळचे परिणाम

दुष्काळामुळे कालांतरने अनेक तिव्र समस्या निर्माण होतात.

- ▶ भू गर्भ जल जलसाठा कमी होणे. पिण्याचा पाण्याची समस्या.
- ▶ पिके पिकवणारा प्रांत कमी होणे.
- ▶ शेतीत उत्पन्न कमी झाल्यामुळे शेतीवर आधारित बेकार होतात.
- ▶ शेती व संबंधीत क्षेत्रातील लोकांची खरेदी कमी होते.
- ▶ अन्नधान्याची टंचाई.
- ▶ जनावराना चारा टंचाई निर्माण होते.
- ▶ जनावरे मृत्य पावतात
- ▶ पोषक आहाराची टंचाई विशेषता मुलामध्ये.
- ▶ ओकारी, हगवन, काँलरा सारखे रोग पसरते, भूकेणे, अंधतत्व येणे इत्यादि.
- ▶ दागिने व इतर वस्तू विकणे किंवा गहाण ठेवणे इत्यादि .
- ▶ कामाच्या शोधात दूसऱ्या प्रांतात जाणे .

दुष्काळचा सामना कसा कराल :

एकाच वेळी येणारे संकट नसल्यामुळे दुष्काळ हळू-हळू येतो. त्याचा सामना करण्यासाठी किंवा त्याचा प्रभाव कमी करण्यासाठी पाहीजे तसा असतो प्रथम सुचनेनुसार प्रत्येक ठिकाणच्या जबाबदार व्यक्ति वेळीच निर्णय होऊ शकतात. दुष्काळ प्रांतात

पाणी संरक्षण सारख्या विषयावर माहीते देणे व करणे, अशा अनेक उपाय शासन व स्वच्छंद संस्था, स्थानिक अधिकारी कार्य करू शकतात.

पावसाच्या पाण्याचे साठवण

शहरात छातावरून पडणाऱ्या पाण्यास एका झिरपाच्या खड्यात पाणी सोडने हा सोपे उपाय आहे. विशेषता बांधलेल्या हौदात व खड्यात पावसाचे पाणी सोडणे व नित्य जिवनात त्याचा उपयोग करणे व काही प्रांतात त्या पाण्याचास गाळून पिण्यासाठी उपयोग करावे.

वाटर शेडचा विकास

दुष्काळीचा प्रभाव कमी करण्यासाठी दुष्काळ पीडित प्रांतात संपूर्ण वाटरशेड पथक निर्माण करून अमल करण्यात येत आहे. याचे प्रमुख उद्देश म्हणजे जनतेतील नैपूण्याचा उपयोग करून नैसर्गिक साधनाचा वापर योग्य तेथे करावा. जमीनीचा उपयोग आवश्यक तेथे आवश्यक शक्तेनुसार करणे. त्याचा दूरुपयोग थांबवणे वाटरशेड कार्यक्रमात करावयाची मुख्य कामे. पाऊसाच्या पाण्याचे संरक्षण जंगले वाढवणे कमी पाणी लागणाऱ्या झाडांची लागवण व प्रोत्साहन देणे . जंगली उत्पत्ती सुतार, लोहार, शेळ्यापाळणे इत्यादि पूरक कामे, दिल्याने दुष्काळाचा प्रभाव जानवत नाही.

तुम्ही पाणी बचत करता का वाया घालवता ?

खालील प्रश्नाच्या आधारे तुम्ही पाण्याची बचत करता का पाणी वाया घालवता हे जाणून घ्या. तुम्ही पाण्याचे नायक (हीरो) किंवा खलनायक (विलन) आहात हे जाणून घ्या. किती पाणी बचत करता ते जाणून घ्या .

काम विवियोगदार	1 (लीटर) विनियोगतार	2 (लीटर)विनियोगतार	(लीटर)
दात घासणे	नळ सोडून (19)	ब्रश धकून नळ बंद करून (2)	
भाजीपाला धुने	नळ सोडून (11)	भांड्यात पाणी भरून धुतल्यास (2)	
भांडे धुने	नळ सोडून (114)	धुवून भांड्यात मिसळल्यास (19)	
संडास करीता वापर	टँक नूसार (20)	बकेटने वापर केल्यास	
शेर्विंग करणे	नळ चालू ठेवून(18)	जगमध्ये पाणी घेऊन(0.5)	
स्नान करणे	पाणी चालू ठेवून(95)	बकेट मध्ये होऊन (15)	
कार, मोटरसाईकिल या साईकिल धुणे	पाईपने पाणी सोडून (400/50/20)	बकेट ने (40/20/10)	
कपडे धुणे (मशीनने)	पूर्ण पाणी भरून (227)	कमीत कमी पाणी भरून (102)	
फर्श धुने	पाईप चालू ठेऊन 5 मि. (200)	बकेट ने(40)	
हात, तोंड धुने	नळ चालू ठेऊन(8)	तांब्याने धुतल्यास(4)	
एकूण	-	-	

तुम्ही वापरत असलेल्या पाण्यानुसार वरील तक्ता मध्ये एकूण कीती पाणी वापरता हे जाणून घ्या.

- <200 लीटरपेक्षा कमी-हिरो
- 201 ते 400 लीटर- पाणी बचतदार,
- 400 ते 600 लीटर-पाणी खर्चदार
- >601 लीटरपेक्षा जास्त-खलनायक

महत्वाचे शब्द

1. काही धोकादायक	2. मानव द्वारा निर्मित विपत्ति	3. दुष्काळ
4. किटकांची समस्या	5. पर्यावरण प्रदुषण	6. अनावृष्टी

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. तुमच्या प्रांतात निर्माण होणारे विपत्ती किंवा टी.वी.त पाहिलेली विपत्तीची माहिती लिहा.
2. आपत्तीविषयी मोठ्या माणसाचे अनुभव व त्याचा सामना कसे याविषयी माहिती लिहा?
3. नैसर्गिक विपत्ती बाबतची माहिती वडीलधाऱ्यांकडून मिळवा. त्यावर एक टिप लिहा?
4. नैसर्गिक विपत्तींना तोंड देण्यासाठी काही उपाय सुचवा?
5. दुष्काळाचे नुकसान सांगा?
6. पाण्याच्या अनावश्यक वापराची माहिती देऊन वापर थांबविण्यासाठी काय करावे? याबद्दल तुमचे मत द्यावे?
7. नैसर्गिक विपत्तीसंबंधीचा एक छायाचित्रांकीत संग्रह तयार करा.

WORLDHEALTHORGANIZATION
BMI CHART for age 14 and 15 – BOYS AND GIRLS

Years	Months	Malnourished (Underweight) Less than		Normal		Malnourished (Obesity) More than	
		GIRLS	BOYS	GIRLS	BOYS	GIRLS	BOYS
14	0	15.4	15.5	15.4 - 27.3	15.5 - 25.9	27.3	25.9
14	1	15.5	15.5	15.5 - 27.4	15.5 - 26.0	27.4	26.0
14	2	15.5	15.6	15.5 - 27.5	15.6 - 26.1	27.5	26.1
14	3	15.6	15.6	15.6 - 27.6	15.6 - 26.2	27.6	26.2
14	4	15.6	15.7	15.6 - 27.7	15.7 - 26.3	27.7	26.3
14	5	15.6	15.7	15.6 - 27.7	15.7 - 26.4	27.7	26.4
14	6	15.7	15.7	15.7 - 27.8	15.7 - 26.5	27.8	26.5
14	7	15.7	15.8	15.7 - 27.9	15.8 - 26.5	27.9	26.5
14	8	15.7	15.8	15.7 - 28.0	15.8 - 26.6	28.0	26.6
14	9	15.8	15.9	15.8 - 28.0	15.9 - 26.7	28.0	26.7
14	10	15.8	15.9	15.8 - 28.1	15.9 - 26.8	28.1	26.8
14	11	15.8	16.0	15.8 - 28.2	16.0 - 26.9	28.2	26.9
15	0	15.9	16.0	15.9 - 28.2	16.0 - 27.0	28.2	27.0
15	1	15.9	16.1	15.9 - 28.3	16.1 - 27.1	28.3	27.1
15	2	15.9	16.1	15.9 - 28.4	16.1 - 27.1	28.4	27.1
15	3	16.0	16.1	16.0 - 28.4	16.1 - 27.2	28.4	27.2
15	4	16.0	16.2	16.0 - 28.5	16.2 - 27.3	28.5	27.3
15	5	16.0	16.2	16.0 - 28.6	16.2 - 27.4	28.5	27.4
15	6	16.0	16.3	16.0 - 28.6	16.3 - 27.4	28.6	27.4
15	7	16.1	16.3	16.1 - 28.7	16.3 - 27.5	28.6	27.5
15	8	16.1	16.3	16.1 - 28.7	16.3 - 27.6	28.7	27.6
15	9	16.1	16.4	16.1 - 28.7	16.4 - 27.7	28.7	27.7
15	10	16.1	16.4	16.1 - 28.8	16.4 - 27.7	28.8	27.7
15	11	16.2	16.5	16.2 - 28.8	16.5 - 27.8	28.8	27.8

ACADEMIC STANDARDS

शिकविलेल्या पाठ्यांशाला समजून घेण्यासाठी पुरेसा वेळ उपलब्ध करून द्यावा त्यासाठी विविध प्रश्न, चर्चा महत्त्वाच्या ही प्रश्ने, चर्चा, संकल्पना ग्रहणशक्ती, विश्लेषण, वैचारिक पातळी तथा कल्पनेला वाव देणारी असावीत.

2) संकल्पनांची समज ।

विविध संकल्पनांच्या समज घेण्यासाठी विश्लेषण, चर्चा, उदाहरणे, व्यक्तींचा अभ्यास यांची गरज असते निरीक्षणाला महत्त्व द्यावे.

3) पाठ्यांश तथा पाठ्यांशेतर चर्चा ।

या पाठातील विविध संकल्पनांचे विश्लेषण थेट न करता, नकाशे व इतर सह माहितीद्वारे करण्यात आले आहे त्यासाठी विद्यार्थ्यांना पुरेसा कालावधी उपलब्ध करून द्यावा.

4) माहिती कौशल्य ।

प्रकल्प कार्याधारे विद्यार्थी माहिती गोळा करतात जिचे संकलन-नोंदणी या बाबी माहिती कौशल्याच्या विकासासाठी योगदान देतात.

5) कारणकारक संबंध ।

आपल्या जीवनातील घटनांचे जगातील इतर घटनांशी तुलना करण्याचे कसब विद्यार्थांत अवगत करावे, तसेच अनेक घटनांची मीमांसा करून विचार करण्यास, संशोधनास प्रोत्साहन द्यावे.

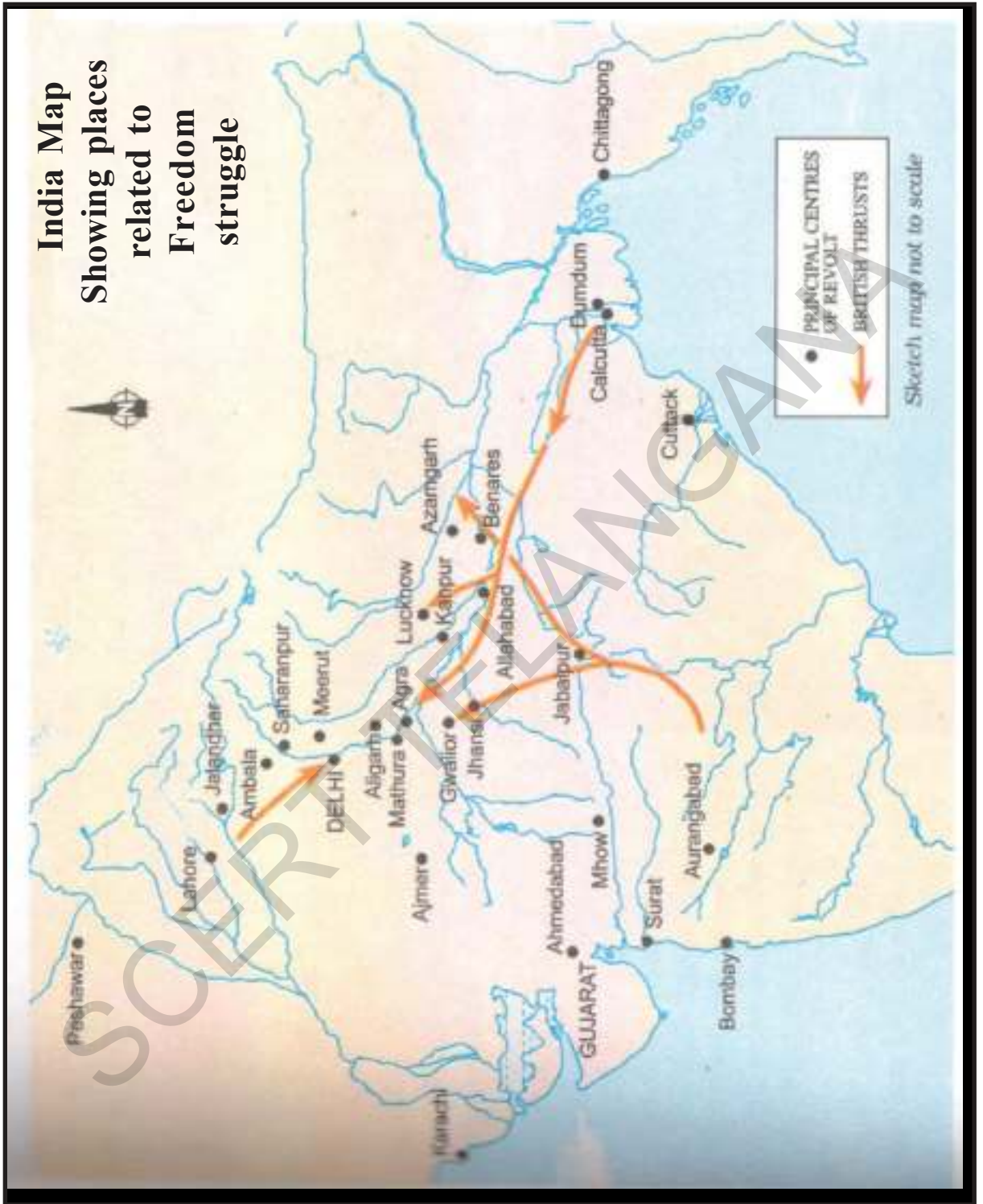
6) नकाशावाचन तथा नकाशाची समज ।

या पुस्तकात विविध प्रकारचे नकाशे तथा रेखाटने दिली आहेत यांच्या साहाय्याने विविध प्रांत , घटना यांच्या बदलचे विश्लेषण कौशल्य विकास करणे, हा या मागचा उद्देश नकाशा वाचनाचा सराव शाळेपासून करून त्याची व्याप्ती वाढवावी नकाशा तयार करणे वाचन करणे, नकाशातील स्थळे, घटना, ओळखणे, ही कौशल्ये वाढवावी नकाशाचे नामकरण तथा ओळखण्याचे कसब वाढवावे.

7) प्रशंसा तथा प्रोत्साहन ।

आपल्या देशात विविध भाषा , आचार-विचार, व्यवहार, अन्नपदार्थ पुष्कळ आहेत सामाजिक अध्ययन शास्त्राद्वारे याचे संगोपन करावे सहाय्या व सातव्या वर्गात दिलेल्या शिक्षकांसाठीच्या 'पुस्तकाविषयी' जरूर वाचावे.

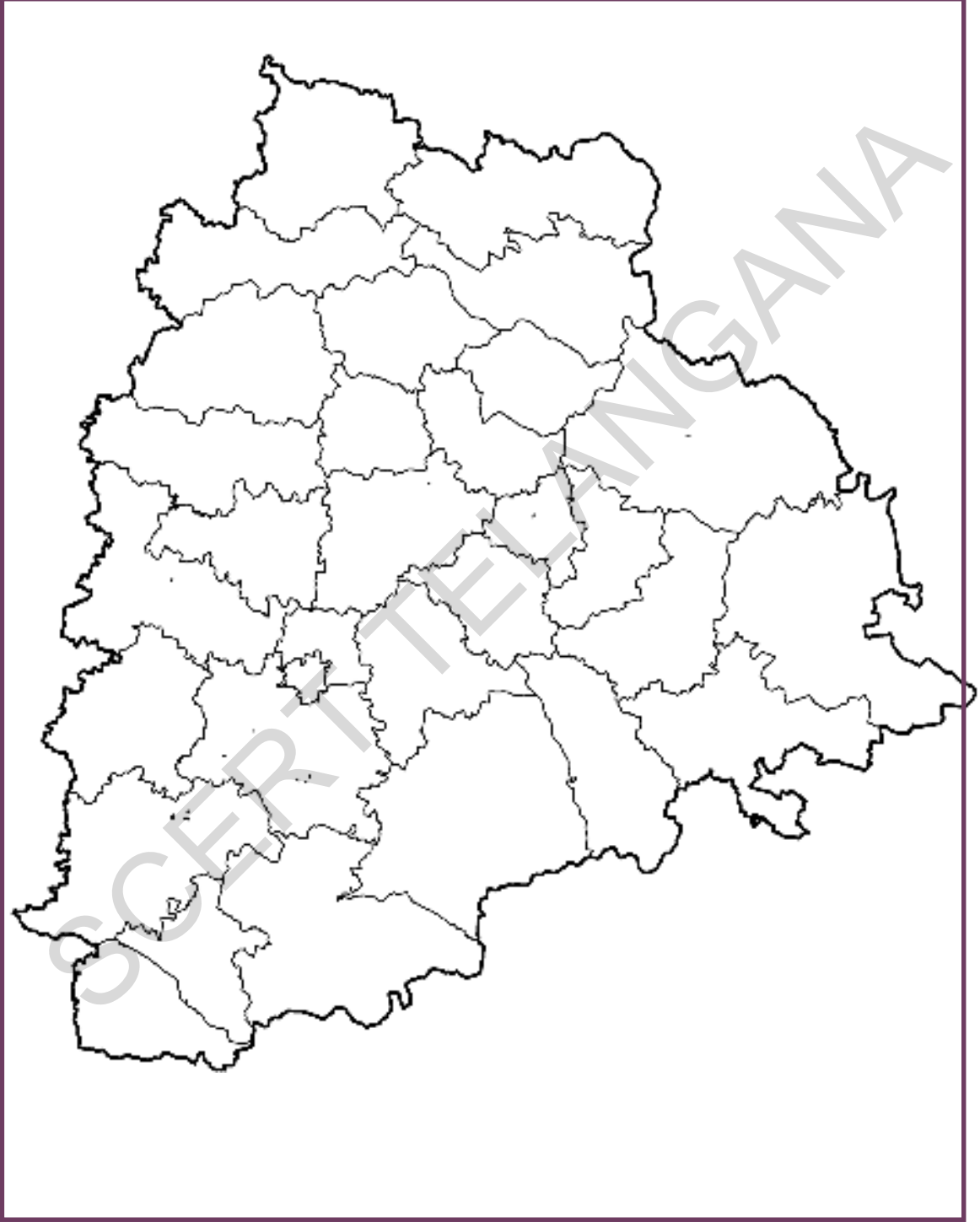
India Map Showing places related to Freedom struggle

World Outline Map

Telangana Political Map

European Period in India - Timeline

1500-1700	European trading companies establish bases in India: the Portuguese in Panaji in 1510; the Dutch in Masulipatnam, 1605; the British in Madras in 1639, in Bombay in 1661, and in Calcutta in 1690; the French in Pondicherry in 1673
1757	Decisive victory of the British in the Battle of Plassey; the British become rulers of Bengal
1773	Supreme Court set up in Calcutta by the East India Company
1803	Lord Wellesley's Minute on Calcutta town improvement
1818	British takeover of the Deccan; Bombay becomes the capital of the new province
1853	Railway from Bombay to Thane
1857	First spinning and weaving mill in Bombay
1857	Universities in Bombay, Madras and Calcutta
1870s	Beginning of elected representatives in municipalities
1881	Madras harbour completed
1896	First screening of a film at Watson's Hotel, Bombay
1896	Plague starts spreading to major cities
1911	Transfer of capital from Calcutta to Delhi

National Movement - Timeline

1915	Mahatma Gandhi returns from South Africa
1917	Champaran movement
1918	Peasant movements in Kheda (Gujarat), and workers' movement in Ahmedabad
1919	Rowlatt Satyagraha (March-April)
1919	Jallianwala Bagh massacre (April)
1921	Non-cooperation and Khilafat Movements
1928	Peasant movement in Bardoli
1929	"Purna Swaraj" accepted as Congress goal at the Lahore Congress (December)
1930	Civil Disobedience Movement begins: Dandi March (March-April)
1931	Gandhi-Irwin Pact (March); Second Round Table Conference (December)
1935	Government of India Act promises some form of representative government
1939	Congress ministries resign
1942	Quit India Movement begins (August)
1946	Mahatma Gandhi visits Noakhali and other riot-torn areas to stop communal violence
14-15 August 1947	Pakistan is formed; India gains independence. Mahatma Gandhi tours Noakhali in East Bengal to restore communal harmony

Members of the Drafting Committee of the Constitution

The Drafting Committee for framing the constitution was appointed on 29 August 1947. The committee comprised of a chairman and six other members. In addition a constitutional advisor was also appointed.

The committee members were:

Dr B. R. Ambedkar - Chairman

K M Munshi (Ex- Home Minister, Bombay)

Alladi Krishnaswamy Iyer (Ex- Advocate General, Madras State)

N Gopalaswami Ayengar (Ex-Prime Minister, J&K, member of Nehru Cabinet)

B L Mitter (Ex-Advocate General, India)

Md. Saadullah (Ex- Chief Minister of Assam, Muslim League member)

D P Khaitan (lawyer).

Sir Benegal Narsing Rao was appointed as the constitutional advisor. He later became First Indian Judge in International Court of Justice in 1950.

Other Committee members:

B L Mitter resigned from the committee. He was replaced by **Madhav Rao** (Legal Advisor of Maharaja of Vadodara).

D P Khaitan passed away and was replaced by **T T Krishnamachari**.

Socio - Religious Movements

Sl. No.	Organisation	Founder	Year of Foundation	Purpose
1.	Brahma Samaj	Raja Rammohan Roy	1828	The aim of these organisations (1&2) was to attack evils in Hinduism
2.	Prarthana Samaj	Dr. Atma Ram Pandurang	1867	and purify Hinduism, social and economic reforms, inter caste marriages, western education, women education, widow remarriage.
3.	Satya Shodhak Samaj	Jyotiba Phule	1873	Upliftment of lower to reform and protected orthodoxy.
4.	Mohammedan Literacy Society	Nawab Abdul Latif	1863	Spread of education, among Muslims.
5.	Arya Samaj	Swami Dayanand Saraswati	1875	Religious and social reforms, Vedic philosophy.
6.	Theosophical Society	Madam Blavatsky, Henry Olcott	1882	Revival of Vedic philosophy.
7.	Ramakrishna Mission	Swami Vivekananda	1887	Propagate teaching of Rama krishna and to do social work.
8.	Harijan Sewak Sangha	Mahatma Gandhi	1932	Upliftment of backward classes and provide education to them.

Telangana State - Places to Visit

District	Places to Visit
Jayashankar Dist	More forest Area, Medaram-Samakka Sarakka -Biggest tribal “Jathara”, Palampeta Ramappa, Kaleshwara Muktheshwara Swamy, Ghanapuram Kotagullu, Pandavula Gutta, Lkanavaram Tank, Kochenta Narasimha Swamy Temple, The biggest ITDA-Yeturunagaram.
Janagaon Dist	Janagoan by the Impact of Jaina’s, Palakurthy Someshwara Laxminarasimha Swamy, Jeedical Veerachala Sri Seetharama chandra swamy, Pembarthi Handmades, Bammera - Birth Place of a great Poet Sri Bammera Pothana, Palakurthy - Birth place of Palkurki Somanatha.
Warangal Urban Dist	Mamunuru airport, NIT Engineering college, Bhadrakali Temple, Thousand pillars temple, Warangal Mudfort, Rockfort, Kushmahal, Kaloji Health University, Khajipeta junction.
Warangal Rural Dist	Pakalalake, Pakala Shiva Temple, Ainavolu Temple, Bheemunipadam waterfall, Kommala Jathara, Gangadevipalli Grampanchayat.
Mahabubabad Dist	Kurivi Sri Veerabhadra Swamy Temple, Anantharam-Sri Venkateshwara Swamy, Dornakal - Church, Gudur - Bheemunipadam, Narsimhulupeta - Sri Venkateshwara Swamy.
Adilabad Dist	Gayatri kanakai waterfall, Pochera waterfall, Sathnala Project, Mathadi Vagu Project.
Nirmal Dist	Basara Gnanasaraswathi devi Temple, Papeshwaram Temple, Adelli Mahapochamma Temple, Swarna, Gaddenna Vagu, Kadem lake, Sadarmat Barage.
Manchiryal Dist	Singareni Coal Mines, Gandhari Quila, Gandhari Sylvan, Jaipur Mandal - Crocodiles sanctuary, Kotapally Mandal-Blackbuck sanctuary, Jannaram Mandal - Tigers sanctuary, Jaipur Mandal - Power Project.
Komaram Bheem Dist	Jodeghat, Saptagundala waterfall, Samuthula waterfall, Shankarloddi, Arjunloddi Caves, Shiva Temple in Wankidi
Nalgonda Dist	Nagarjunasagar, Moosi Project, Chandampet caves, Devarkonda Fort, Mallanna Temple in Yeleshwaram.
Suryapet Dist	1000 Years Old Chennakeshwava Temple in Pillalamarri
Yadadri Dist	Laxminarasimha swamy in Yadadri, Jaina Temple in Kolanupaka, 1000 Years old Bhuvanagiri Fort built on single Rock

Telangana State - Places to Visit

District	Places to Visit
Hyderabad Dist	Golkonda Fort, Charminar, Hussain Sagar, Birla Mandir, Birla Science Museum, Birla Planetorium, Public Gardens, Assembly, Hi-tech City, Silparamam, Ocean Park, Nehru Zoological Park, Qutub Shahi Tombs, Indira Park, NTR Gardens, Lumbini Park, Ravindra Bharathi, Salar Jung Museum, ...
Jogulamba Dist	Jogulamba Temple - 5th Temple of 18 Shaktipeetas, Gadwala Estate, Anjaneya Swamy Temple at Bichupally, Nettempadu Joorala Project.
Nagarkurnool Dist	Nagarjuna Sagar Tiger Sanctuary, Kalwakurthy Lift Irrigation, Srisailem Left Canal Tunnel, Nallamala Sanctuary, Umamaheshwaraswamy Temple, Vattem Venkateshwara Swamy Temple, Someshwara Temple in Somashila, Mallelatheertham waterfall
Kama Reddy Dist	Siddarameshwara Temple in Bikkanur, Kalabhairava Temple, Laxmi Narasimha Swamy Temple, Bugga Rameshwara Temple, Nizamsagar, Pocharam, Koulasanala Project, Domakonda Estate, Pocharam Project, Pocharam Sanctuary, Gayatri, Magi Sugar Mill.
Wanaparthy Dist	Sri Ranganayaka Temple in Srirangapuram, Ramanpadu Balancing Reservoir, Wanaparthy Estate.
Mahabubnagar Dist	Pillalamarri, Sri Venkateshwara Temple in Mannemkonda.
Nizambad Dist	Sriramsagar Project, Nizam Sugar Mill at Bodhan, Rurdruru Agriculture Research Centre, Badapahad Darga, Prison of Quila, Ghadi of Sirnapally, Sarangapur, Hanuman Temple, Quila of Dischpally, Rama Temple, Deval Masjid, Kandakurthy Triple Alliance, Ramadugu Lake, Guthpa Lift Irrigation, Ali Sagar, Ashok Sagar, Janakampeta, Bheema Hills, Ashtamukhi Lake.
Khammam Dist	Sthambhadri Laxminarasimha Swamy, Nelakondapally Budha Sthoopa, Sttupalli opencost mining, House of Ramadas, Quila of Khammam.
Medak Dist	Yedupayala Vanadurga Jathara, Medak Church, Quila of Medak, Jaina Mandir in Kolcharam, Forest of Narsapur, Pocharam Sanctuary.
Ranga Reddy Dist	International Airport, Chilkur Balaji Temple, Ammapalli Temple at Narkuda, Himayat Sagar, Osman sagar (Gandipet), NRSC - Shadnagar, Swayambhu Ramalingeshwara Temple.
Siddipet Dist	Komaravelli Mallanna, Saraswathi Temple at Wargal, Nacharam Laxmi Narasimha Swamy Temple, Jagdevpur Varadaraja Swamy, Konda pochamma, Panduranga Ashram, Karkapatla Industrial Park, Kotilingeshwara Temple, Komati Tank.

Telangana State - Places to Visit

District	Places to Visit
Jagityal Dist	Laxminarasimha Swamy Temple in Dharmapuri, Kondagattu Anjaneya Swamy.
Vikarabad Dist	Ananthagiri Hills, Padmanabhaswamy Temple, Bugga Rameshwaram, Bhookailash, Ekamabareshwaram, Juntupally Ramudu, Kondagal Venkateshwara Swamy, Projects of Kotipally, Laknapur, Sarpan Pally, Juntu Pally.
Rajna Dist	Rajarajeshwara Swamy Temple in Vemulawada, Upper Maner Lake.
Medchal Dist	Sri Ramalingeshwara Swamy Temple at Keesaragutta, Jaina, Budha Centres.
Bhadradri Dist	Sri Seetha Ramaswamy Temple in Bhadradri, Bogtha Water Falls, Pranashala, Projects of Peddavagu, Mukha Mamidi, Kinnerasani, Palem Vagu, KPTS, GENCO Power Plants, National Mining Development Organisation.
Peddapalli Dist	Yellampally, Yelmadugu Lakes, Quila of Ramagiri, Sabitham Waterfalls.
Sanga Reddy Dist	ICRISAT, BHEL, Singuru Lake, Zarasangham, Kethaki Sangameshwara Temple, Yeddumailaram Ordinance factory.
Karimnagar Dist	Old Name was Yelagandula, Lower Maner Lake, World Famous Silver Philigri Art.

मुलांचे हक्क

भारत देश एक मुलांचे हक्क यावर सही करणारा देश आहे. भारत देशाणे मुलांच्या हक्कांच्या संरक्षणाचे मान्य केले आहे. त्यात काही हक्क असे आहेत.

- जिवण जगण्याचा हक्क:- या मध्ये जिवण जगण्याच्या हक्काचे वर्णन केले आहे. त्या अरोग्य, आहार व जगण्याच्या ऊच्च दर्जा हे होय.
- स्वरक्षणाचा हक्क:- यात सर्व प्रकारच्या स्वतंत्र्याच्या समावेश होतो ज्यात साहस, मानवत्व, दुरुपयोग, शिलभ्रष्ट, निर्लक्ष.
- विकासाचा हक्क:- या मध्ये शिक्षणाचा हक्क, लहान मुलाचा सर्वांगीण विकास व काळजी, सामाजिक स्वरक्षण, व मोकळे राहण्याचा हक्क, मनोरंजन व सांस्कृतिक कृत्य.
- सहभागाचा हक्क:- यात मुलांच्या ऊद्देश प्राप्ती आदर्श, स्वभावाचे स्वतंत्र विचार करण्याचे स्वतंत्र, धर्मा बदल ज्ञान, इत्यादी.

भारत देशात काही महत्वाचे कायदे मुला करीता बणवण्यात आले ते असे.

- मुलांना (मजुरी) करता येत नाही कायदा - 1993 याचा उद्देश मुलांना बाल कार्मीक व्यवस्थे पासुण थांबवणे व त्यांच्या पालकांना त्या विषयी सांगणे व लोण किंवा अडहॉस देणे.
- मुलांचा कामगार कायदा - 1958 या मुळे लहान मुलांना नौकरी करता येत नाही.
- कारखाण्याचा कायदा - 1948 या कायद्यानुसार मुलांना कोणत्याही फैवट्री, कारखाण्यात काम करता येत नाही.

Appendix

This additional information and the maps are to be used wherever necessary.

अपेक्षित शैक्षणिक क्षमता

सामाजिक अध्ययन

वर्ग ८ वा

विद्यार्थी श्रवण (प्रशिक्षण)

- * तेलंगाणांच्या नकाशात कोळसा खाणी, इतर खनिजे जंगलांच्या विस्तार ओळखतो.
- * जातपात, बालविवाह आणि सामाजिक सुधारणा या विषयी आपले मत मांडतो.
- * भारतीय नकाशात राष्ट्रीय चळवळींची स्थाने ओळखतो.
- * भारतातील न्यायसंस्थेची कार्य पध्दती आणि पोलीसाकडे करण्यात येणारी फिर्याद (प्रथम तपासणी अहवाल) एफआयआर बदल माहिती सांगतो.
- * भारतातील लोकसभा सदस्य निवडणुक, राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती निवडणुक विषयी मत स्पष्ट करतो. नकाशाचे महत्व सांगतो. तापमानातील वाढीविषयी कारणे स्पष्ट करतो. ऋतु निर्माण होण्याची कारणे स्पष्ट करतो.
- * धुव प्रदेशातील लोकांचा आहार, जिवनशैली, परिधान, निवास या बाबतची माहिती देतो.
- * बँकेची कार्य पध्दती, सेवा, विविध प्रकारची खाती या विषयाची माहिती देतो.
- * तांत्रिक क्षेत्रात आलेल्या बदलामुळे शेती व्यवसायात आलेले बदल, प्रभाव या विषयाची माहिती देतो.
- * सार्वजनिक ओराग्य क्षेत्रात सरकार करत असलेल्या प्रयत्नाबाबत एक करपत्रक तयार करतो.
- * कायम सारा पध्दती आणि स्थतवारी पध्दती यातील फरक स्पष्ट करतो.
- * भारतीय स्वतंत्र्य संग्रामातील जहाल आणि मवाळ वादाची तुलना करतो.
- * जालीयनवाला बाग हत्याकांडा संदर्भ मत प्रदर्शित करतो.
- राष्ट्रीय चळवळीत महात्मा गांधीच्या प्रवेशापूर्वीच्या घडामोडी
- * असहकार आंदोलन, भारत छोडो चळवळी विषयी माहिती देतो.
- * निजामकालीन जमीनदारी पध्दती, रजाकारांच्या अत्याचार या बाबत माहिती देतो.
- * भारतीय राज्यघटनेच्या प्रवेदीकेतील हमी आणि आशया बाबत माहिती देतो.
- * स्थानिक प्रांतातील कला आणि कलाकाराबाबतची माहिती तयार करतो.
- * समाजावरील सिनेमाचा प्रभाव या विषयी माहिती देतो.
- * जगाच्या नकाशात क्रिकेट खेळणाऱ्या देशांची नावे ओळखतो.

